

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Կ.

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ
ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՔԵՐԹՈՂ
ՎԻԵՆՆԱ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ ԵՒ ՄԵԾԱՊԱՅԾԱՌ
ՏԵԱՌՆ Տ. ԳՐԻԳՈՐԻ Վ.Ի. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ
ԸՆԴՀ. ԱԲԲԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ ՎԻԵՆՆԱՅ
ԱՌԹԻՒ Ս. ՕԾՄԱՆ
ՅԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԾԲՆԱՅ
ՆՈՒԻՐԷ ՅԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿ
ՅԵՏԻՆՆ ՅՈՐԴԻՈՑ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1910

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԵԶ

(Քառասնամեայ շրջան հայոց եկեղեցական
պատմութենէն)

ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՔԵՐԹՈՂ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՅ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1910

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐՔ V

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2019

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

Հ 240

Տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ հայագիտական
հետազոտությունների ինստիտուտի գիտական խորհուրդը:

Մատենաշարի հիմնադիր՝ ԵՊՀ ՀՀԻ վրացագիտության հայկական կենտրոն

Մատենաշարի խմբագրական խորհուրդ՝ Ա. Միմոնյան (նախագահ), Հ.
Բայրամյան, Կ. Գրիգորյան, Է. Մինասյան, Գ. Տեր-Վարդանյան

Առաջաբանը և մեկնաբանում-ծանոթագրությունները՝
պ. գ. դ., պրոֆ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանի

Կազմեց, խմբագրեց և հրատարակության պատրաստեց՝
բ.գ.թ., դոց. Հրաչիկ Բայրամյան

Հ 240 ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: ԳԻՐՔ V: Կիւրիոն կա
թողիկոս վրաց. Պատմութիւն հայ-վրացական յարաբերութեանց...;
Վրթանէս վարդապետ քերթող. Գրեց Հ. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆԵԱՆ.- Եր.:
ԵՊՀ հրատ., 2019.- 370 էջ:

Մատենաշարի 5-րդ հատորն ամփոփում է ականավոր հայագետ Ներսես Ակինյանի «Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց. Պատմութիւն հայ-վրացական յարաբերութեանց...» և «Վրթանէս վարդապետ քերթող» պատմական նշանավոր երկերի վերահրատարակությունը: Աշխատությունը հասցեագրված է պատմաբաններին, հայագետներին, վրացագետներին, կովկասագետներին, ինչպես նաև հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմությամբ հետաքրքրվողներին:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-2395-4

© ԵՊՀ հրատ., 2019

© Կազմողի համար, 2019

Բովանդակություն

Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Ներսէս վարդապետ Ակինեանը եւ իր գիտական վաստակը	7
Յառաջաբան.....	26
Մատենագրութիւն.....	33
Ներածութիւն.....	42
1. Հայ-վրական յարաբերութիւնք Դ-Է. դարուց մէջ	42
2. Վրաստանի քաղաքական հանգամանքներն Զ-Է. դարուց մէջ	64
3. Աղբերք.....	73
4. Թղթոց գիրքը. հաւաքիչն եւ հաւաքման ժամանակը.....	74
5. Ուխտանէս եպիսկոպոս պատմագիր.....	83
Կիրիոն կաթողիկոս վրաց պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ.....	113
ԳԼՈՒԽ Ա. Միաբանութիւն էր Վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս ...	113
ԳԼՈՒԽ Բ. Հայկական ազդեցութիւնը Վրաց մատենագրութեան վրայ.....	130
ԳԼՈՒԽ Գ. Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի	136
ԳԼՈՒԽ Դ. Յովհաննէս կաթողիկոս Բագարանեցի.....	151
ԳԼՈՒԽ Ե. Աբրահամ կաթողիկոս Աղբաթանցի	174
ԳԼՈՒԽ Զ. Սմբատ Բագրատունի Վրկանի Մարգպան.....	183
ԳԼՈՒԽ Է. Կիրիոնի առաջին կեանքը եւ կաթողիկոս ձեռնադրուիլը.....	190
ԳԼՈՒԽ Ը. Կիրիոնի գործունեութիւնն ի Վիրս. Խուժիկ Նեստորականաց խնդիրը եւ Գրիգոր Մեծի թուղթը առ Կիրիոն.....	197
ԳԼՈՒԽ Թ. Կիրիոն եւ Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսը	217
ԳԼՈՒԽ Ժ. Կիրիոն, Աբրահամ եւ Սմբատ	240
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Բաժանումն Հայոց ի Վրաց.....	257
ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Կիրիոն բաժանմանէն ետքը եւ իր վերջին օրերը	269
ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Կիրիոն իբրեւ մատենագիր.....	274
ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Պետրոս եպիսկոպոս.....	280

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա. Վրաց եկեղեցւոյ ինքնագլուխ կառավարութեան իւնդիրը Ռուսաց նախապատրաստական եկեղեցական ժողովքի մէջ.....	285
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ. Վրթանէս վարդապետ Քերթոդ եւ իւր երկասի- րութիւնները.....	302
ՅԱՆ Կ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ.....	351

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԿԻՆԵԱՆԸ ԵՒ ԻՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Ներսէս (աւագանի անունը՝ Գաբրիէլ) վարդապետ Ակինեանը (ծնունել է 1883 թ. սեպտեմբերի 10ին Արդուինում, 1963 թ. հոկտեմբերի 28ին ութսունամեայ տարիքում վախճանունել է Վիեննայում) Մխիթարեան միաբանութեան Վիեննայի ճիւղի՝ քսաներորդ դարի ամբողջ ընթացքի երեւի ամէնաարդիւնաշատ գիտնական անդամն էր, բանասէր, պատմաբան, ձեռագրագէտ՝ այս հասկացութիւնների լիովին դասական իմաստով:

Ապագայ վարդապետն իր ընտանիքի տասնմէկ զաւակներից չորրորդ արու որդին էր. 1895 թ. հոկտեմբերին 12ամեայ հասակում հասել է Վիեննա եւ սովորել Մխիթարեան վարժարանում: Ուսումնառութիւնը եղել է Հ. Արսէն Այտընեան արքեպիսկոպոս եւ երիտասարդ Գրիգորիս Գալեմբեարեան, Գաբրիէլ Մէնելիշեան եւ Յակովբոս Տաշեան վարդապետների գիտական աշխոյժ քննարկումների միջավայրում, «Հանդէս ամսօրեայի» էջերում նրանց հրապարակումների անյազ ընթերցումներով 1901 թ. աւարտել է միջնակարգ ուսումը եւ դասական լեզուների սերտումը, ապա նոյն տարուայ օգոստոսի 15ին անդամակցել է Մխիթարեան միաբանութեանը: 1901-1907 թթ. Վիենայի համալսարանում իմաստասիրութիւն եւ աստուածաբանութիւն է ուսանել, զուգահեռ հետեւել է յոյն, լատին եւ բիւզանդական գրականութիւնների դասընթացներին, երեք տարի աշակերտել է Յ. Ստրյիգովսկուն, յետոյ դարձել է նրա կարեւոր աշխատութիւնների խորհրդատուն եւ աշխատակիցը: Այսուհանդերձ, վիեննական միջավայրի տարատեսակ գիտական գրականութեան ընթերցում-ինքնակրթութեամբ շատ աւելի բարձր զարգացման է հասել, քան համալսարանական կրթութեամբ: Վերջինիս աւարտից յետոյ՝ 1907 թ. մայի-

սի 20ին, քահանայ է ձեռնադրուել, գրեթէ անմիջապէս յետոյ նշանակուել է Մխիթարեան դպրոցի ուսուցիչ (աւանդել է հայերէն, գրականութեան պատմութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, իրաւունք եւ այլն), 1908-1911ին եղել է նոյն դպրոցի փոխսնօրէնը, 1909 թ. նշանակուել է «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագիր. այս պատասխանատու պաշտօնը որոշ հարկադիր ընդհատումներով եւ ամենայն ձեռնահասութեամբ վարել է 40-50 տարի շարունակ: 1920 թ. սկսած՝ վարել է նաեւ վանքի մատենադարանապետի պաշտօնը: 1931ից ի վեր վանքի վարչութեան անդամ էր, 1931-1937 թթ. մայրավանքի մեծաւորն էր, հիւրընկալը եւ այլն:

1912 թ. ծնողների փափագով այցելել է Հայաստան, երկու ամիս Արդուինում մնացել հայրենի տանը, ապա շրջագայել է երկրում, տեսել վանքեր եւ եկեղեցիներ (Էջմիածին, Անի, Բագնայր, Երերոյք, Հոռոմոս, Այրիվանք, Թիֆլիս եւ այլն), ծանօթացել մարդկանց (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, Մեսրոպ եպս. Տէր-Սովսիսեան, Գարեգին եպս. Յովսէփեան, Ն. Մառ, Ն. Ադունց, Բ. Զաւախով եւ այլն) հետ եւ տարուայ վերջին՝ հոկտեմբերի 30ին, ուղևորութեան ընթացքում ձեռք բերած ձեռագրերով եւ հին ու նոր տպագիր գրքերով բեռնաւորուած՝ վերադարձել է Վիեննա, ուր իր հետ տարել է նաեւ ապագայ երկու միաբանի՝ Հ. Պետրոս Տէր-Պօղոսեանին եւ Հ. Վահան Բնգլիզեանին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բոլոր առումներով ստանձնել է հայ գերիների, գաղթականների եւ ուսանողների հոգսերի դարմանման աշխատանքները, եղել է Հայաստանի առաջին հանրապետութեան անպաշտօն հիւպատոսն ու Վիեննայի հայկական գաղութի բոլոր գործերի կազմակերպիչը: 1916-1920 թթ. Մխիթարեան վանքի դպրոցի տնօրէնն էր: Երկարամեայ ուսուցչական գործունէութեան շնորհիւ քսաներորդ դարի վիեննական գիտնական-միաբանների մեծ մասը նրա աշակերտներն են եղել:

Ակինեանի ուսումնագիտական գործունեության մի այլ դրսևորում եղել են հայոց պատմութեանը եւ հայ մատենագրութեանը վերաբերող դասախօսութիւնները, որոնցով նա հանդէս է եկել ամէն տեղ, ուր իրեն հրաւիրել են՝ Վիեննա, Բուդապէշտ, Պլովդիւ, Մոսկուա, Երեւան, Համբուրգ, Բեռլին, Փարիզ, Մարսէլ, Միլան, Բէրլին, Ջահլէ, Հալէպ, Դամասկոս, Հայֆա, Երուսաղէմ, Եաֆա, Կիպրոս (Նիկոսիա, Լառնակա, Մելքոնեան դպրոց), Կահիրէ, Ալեքսանդրիա եւ այլն:

Հայ մատենագրութեան պատմութիւն գրելու իր մեծ նպատակի ատաղձ հաւաքելու համար 1922 թ. այցելել է Վենետիկ՝ Միխիթարեան մայրավանքի ձեռագրերը հետազօտելու, յետոյ ուղևորուել է Հայաստան. 1924 թ. մարտի 25ին Վիեննայից գնացել է Մոսկուա, ուր երկու ամիս շարունակ ուսումնասիրել է Լազարեան ձեռնարանի ձեռագրերը եւ կազմել նրանց ցուցակը, յետոյ, Ռոստով, Բաթում, Թիֆլիզ քաղաքներով անցնելով, հոկտեմբերի 1ին հասել է Երեւան եւ սկսել Հայաստանի գրական թանգարանի (1924 թ. հոկտ. - 1925 թ. նոյեմբեր) ու Էջմիածնի մատենադարանի (1925 թ. նոյեմբեր - 1928 թ. ապրիլ)՝ ընդհանուր հաշուով ութ հազարից ավելի ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնը եւ ցուցակագրութիւնը: Սակայն 1928 թ. ապրիլի 28ին՝ զիշերը ժ. 2ին, նրան ձերբակալել են, ինն ամիս Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ռուսաստանի բանտերում տանջելուց յետոյ՝ 1929 թ. փետրուարի 4ին, արտաքսել են Խորհրդային Միութիւնից՝ բռնագրաւելով չորս տարում ձեռագրերից նրա արած քաղուածքները, հաւաքած մի քանի տասնեակ ձեռագիրը¹ եւ ավելի քան 10.000 տպագիր գիրք եւ պարբերական²:

¹ Ժողովել էր 50, ըստ մի այլ տեղեկութեան՝ 34 ձեռագիր, որոնցից 30ը այժմ Մաշտոցեան Մատենադարանում է, տե՛ս Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածոները.- Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան,

Երեւանում եւ Էջմիածնում հասցրած լինելով ուսումնասիրել գոյութիւն ունեցող ձեռագրերից 4000ը, չհասցնելով տեսնել մնացած եւս 4000 ձեռագիրը՝ բանտարկելութեան տանջանքներից ուշքի գալուց յետոյ՝ յաջորդող տարիներին, այցելել եւ ուսումնասիրել է հայերէն ձեռագրերի եւրոպական փոքր հաւաքածուները՝ Բեռլինում, Միւնխէնում, Տիւբինգէնում, Փարիզում, 1931ին՝ Լեհաստանում (մասնաւորապէս՝ Լվովում), 1935ին՝ Հռոմում եւ Լիւվոռնոյում։ Նոյն շրջանում հրատարակել է տասնեակ գրքեր եւ բազմաթիւ յօդուածներ՝ քննելով միջնադարեան հայ մատենագրութեան բազմատեսակ խնդիրներ, գործիչների եւ հեղինակների՝ Սահակ Պարթեւ, Մեսրոպ Մաշտոց, Փաւստոս Բուզանդ, Եղիշէ, Մովսէս Խորենացի, Ղեւոնդ վարդապետ, Մեբէոս, Երեմիա Քէմուրճեան, Սիմէոն Լեհացի, Մովսէս Տաթեւացի։

Նախապէս խոստում ստանալով եւ պայմանաւորուելով՝ 1939ի ապրիլին ուղևորուել է Երուսաղէմ, սակայն այստեղ հայոց պատրիարքարանի Ս. Յակոբեանց վանքի ձեռագրատունը նրա առջեւ փակ է մնացել. որեւէ ձեռագիր չի տեսել։ Հարկադրուած անցել է Կիպրոս, ուսումնասիրել Նիկոսիայի ձեռագրերը, Լիբանանում էլ՝ Չմմառի կաթողիկ հայոց պատրիարքարանի ձեռագրերը (հետագայում հրատարակել է այս հաւաքածուների ձեռագրացուցակները), ուսումնասիրել եւ նկարագրել է նաեւ Սիրիայի (Հալէպի Ս. Քառասուն մանկանց եկեղեցու եւ այլ) ու Եգիպտոսի անհատական որոշ հաւաքածուներ։ Եօթ տարուայ ընթացքում ուսումնասիրել է 500 ձեռագիր, պատերազմի պատճառով մի տեսակ փակուած է մնացել Բէյրութի Մխիթարեան վարժարանում,

ՀՍՄԻ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 125, 127 եւ 175 (ձեռագրերի ներկայ համարներն են՝ 6227, 6228, 6274, 6276, 6361, 6425, 6429, 6441, 6484, 6707, 6749, 6751, 6797, 6970, 7021, 7022, 7031, 7035, 7051, 7064, 7137, 7145, 7156, 7157, 7167, 7173, 7182, 7186, 7197, 9633)։

² 1924-1928 թթ. հայաստանեան իր գործունէութեան մանրամասները տե՛ս Ն. Ալիիեան, Համառօտ տեղեկութիւն գիտական ուղևորութեանս ի Հայս.-«Հանդէս ամսօրեայ», 1929, շն^թ 4, էջ 193-208։

բայց նաեւ նոյն ընթացքում իր վանքի գրադարանի համար ձեռք է բերել եւ Վիեննա ուղարկել Լիբանանում եւ Սիրիայում հրատարակուած բազմաթիւ գրքերի ու պարբերականների ամբողջական մի մեծ հաւաքածո³:

Այս ժամանակաշրջանում իր գրած ուսումնասիրութիւնները հրատարակում էր Բէյրութի պարբերականներում. սկսել է նախապատրաստել հայ մատենագրութեան պատմութեան իր շարադրանքը: Պատերազմի աւարտից յետոյ՝ 1946 թ. աշնանը վերադարձել է Վիեննա, կրկին ստանձնել «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագրումը՝ իրար ետեւից տպագրելով իր նորանոր ուսումնասիրութիւնները: Կրկին հայերէն ձեռագրեր ուսումնասիրելու նպատակով 1952ին նորից այցելել է Ֆրանսիա՝ Մարսէլ, Փարիզ:

1954ին լրացել է նրա քահանայութեան եւ գրական-գիտական գործունէութեան յիսնամեակը, որի առիթով Վիեննայի համալսարանի ակադեմիական խորհուրդը 1954 թ. դեկտեմբերի 1ին Ալիինեանին շնորհել է փիլիսոփայութեան պատուոյ դոկտորի կոչում, հայկական ամենատարբեր հաստատութիւններում այդ առիթին նուիրուած միջոցառումներ են եղել, իսկ յոբելեանի բուն հանդիսութիւնը Միխիթարեանց Վիեննայի վանքում եղել է 1955 թ. փետրուարի 12ին:

1954ի օգոստոսի վերջին միջանցքում սայթաքել-ընկել եւ վնասել է ազդրոսկրը, տարբեր բուժումներից յետոյ՝ 1956ի նոյեմբերին, իր ազգականների հրաւերով մեկնել է Մարսէլ, ուր նոր հիւանդութիւններ են սկսուել եւ նշանաւոր բանասէրին աստիճանաբար մատնել անգործունակութեան, որ տեւել է բաւական երկար՝ մինչեւ իր մահը՝ 1965 թ. հոկտեմբերի 23⁴:

³ Մանրամասները տե՛ս Հ. Ն. Ալիինեան, Տեղեկագիր գիտական ուղեւորութեանս դէպի Մերձաւոր Արեւելք. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1946, Հ^ր 1-12, էջ 119-125:

⁴ Մանրամասները տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1963, էջ 461-2:

Ներսէս վարդապետ Ակինեանը եղաւ տասնհինգդարեայ հայ մատենագրութեան գրեթէ բոլոր ճիւղերի անխոնջ հետազօտող. չկայ նշանակալի որեւէ հայ մատենագիր կամ գրական երեւոյթ, որի մասին նա ինչ-որ յօդուած կամ գիրք չունենայ, ըստ այդմ՝ եւ միջնադարեան մեր մատենագրութեան շատ հարցերի ուսումնասիրողներ պէտք է անպայման նկատի ունենան նրա անշրջանցելի աշխատութիւնները⁵:

* * *

Ակինեանի գիտական վաստակը մեծ մասամբ փոքրածաւալ գործերի, աւելի յաճախ յօդուածների տեսք ունի, բայց ամէնափոքր յօդուածն անգամ գիտական նորութիւններ ունի, որեւէ մէկի արածը չի կրկնել, շատ յայտնի իրողութիւնների մէջ անգամ միշտ նկատել եւ բացայայտել է նոր դրուագներ ու կէտեր:

Բազմագիտակ կամ հանրագիտակ էր. հիանալի իմացել եւ լաւագոյնս օգտագործել է իր խնդիրներին վերաբերող թէ՛ հայկական եւ թէ՛ օտար աղբիւրները: Այս պատճառով էլ ընթերցողները նրա առաջին իսկ հրապարակումները համարել են լրջմիտ, փորձուած եւ տարիքով հեղինակի գործեր. ըստ այդմ՝ առանց չափազանցելու կարելի է ասել, որ նա երբեք սկսնակ չի եղել, օրինակ՝ պատմամատենագրական առաջին ուսումնասիրութիւնը՝ «Պետրոս եպիսկոպոս Միւնեաց»⁶, բազմափորձ Բարսեղ վ. Սարգիսեանը համարել է «լուրջ ուսումնասիրութիւն»⁷. սրա մէջ ոչ միայն լաւատեղեակ է մեր աղբիւրների տեղեկութիւններին, այլեւ ճշգրտել է 500-604 թթ. հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրութիւնը:

⁵ Ն. վ. Ակինեանի մասին կենսագրական համառոտ յօդուածներ տե՛ս՝ Հայկական տովետական հանրագիտարան, հտ. Ա., Երեւան, 1974, էջ 224 եւ «Քրիստոնէայ Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 30-31:

⁶ «Հանդէս ամսօրեայ», 1903 (ԺԷ.), էջ 245-252. 1904 (ԺԸ.), էջ 18-22, 77-83, 105-113:

⁷ Հ. Բ. Սարգիսեան, Պատրոս Միւնեցի. աշակերտ եւ յարող Խորենացոյ.- «Բազմավեպ», 1904/Բ., էջ 66:

Կամ բանավեճի առիթ է դարձել միևսը՝ «Հայոց թուականի հաստատության ժամանակը»⁸, սակայն Ալիսեանը կարողացել է ամենայն ձեռնահաստությամբ պաշտպանել իր տեսակետը⁹:

1903ի առաջին հրապարակումներից սկսած՝ Ալիսեանը դարձել է «Հանդէս ամսօրեայի» հիմնական հեղինակը: 1954 թ. նրա գրական գործունեության յիսնամեակի առիթով Վահան վ. Բնգլիզեանը կազմել է Ալիսեանի աշխատությունների ցանկը¹⁰, 330 յօդուած, նոյն յօդուածների կամ յօդուածաշարերի առանձին գրքով վերատպություններ՝ «Ազգային մատենադարան» մատենաշարով՝ 32 անուն¹¹, նոյն շարքից դուրս եւս 11 գիրք, այլեւ՝ 11 ծաւալուն, անտիպ մնացած գործ: Եւ այս ամէնի մէջ չկան, արտայայտուած չեն Ալիսեանի գրած հարիւրաւոր գրախօսությունները, որոնցից շատերն ինքնին ուսումնասիրություններ են կամ շատ յաճախ նոր հետազոտություններ անելու ուղենիշեր են տալիս: Թէկուզ մեր հեղինակի մահուան առիթով գրուած յօդուածում Պետրոս վ. Տէր-Պօղոսեանը բաւական թանձր գոյներով է պատկերել Ալիսեանի կեանքի վերջին տասնամեակի» անգործունակությունը եւ առ այդ շեշտել, թէ «Հանդէս ամսօրեայի վերջին տարիներու վրայ ակնարկ մը բաւ է հաստատելու, թէ անողոք հիւանդություններն ինչպէս անգործութեան դատապարտեր էին կեանք մը, որ անդադար ստեղծագործելու, կարծես, սահմանուած էր»¹², այդուհանդերձ, ոչ միայն անգործունակութեան տարիներ-

⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1904 (ԺԸ.), էջ 97-102:

⁹ Տե՛ս նաեւ Ալիսեան, «Հայոց թուականի հաստատության ժամանակը» յօդուածի քննութեանց պատասխանս. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 218-224:

¹⁰ Հ. Ներսէս Ալիսեանի աշխատությունները, ամփոփեց Հ. Վ. Բնգլիզեան. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 396-414:

¹¹ 1890 թուականից սկսած՝ «Հանդէս ամսօրեայ» պարբերականի շարունակական-ծաւալուն հրապարակումները տպագրուել են առանձնատիպ գրքերի տեսքով՝ «Ազգային մատենադարան» մատենաշարային վերնախորագրով. այժմ այս շարքով առկայ է 241 արժէքաւոր գիրք:

¹² Հ. Պետրոս Տէր-Պօղոսեան, Հ. Ներսէս վրդ. Ալիսեան. պատուակալ դոկտոր փիլիսոփայութեան. 1883-1963 (մահախօսական). - «Հանդէս ամսօրեայ», 1963,

րին, այլև մահուանից յետոյ «Հանդէսում» տպագրուել են Ակինեանի նորանոր գործեր: Այս ամէնի հիման վրայ վստահ ենք, որ շատ անհրաժեշտ է մօտ ապագայում կազմել Ակինեանի տպագիր գործերի կատարեալ մատենագիտութիւնը¹³, նաեւ պատրաստել եւ տպագրել հնարաւոր չափով աւարտի մօտեցուած որոշ անտիպներ:

Վերջիններից նկատի ունենք յատկապէս երկու գործ:

ա. «Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց. Ե-ԺԹ. դարեր (տակաւին ձեռագիր, բազմահատոր)» կամ՝ «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան (408-1800). 3 հատոր»¹⁴: Ըստ Վահան վ. Ինգլիզեանի վկայութեան՝ 1910-1920 թթ. շրջանում գրել է 1250-1700 թթ. հայ գրականութեան պատմութիւնը (ձեռքի տակ եղած ձեռագրերը վերաբերում էին հիմնականում այս ժամանակաշրջանին), իսկ Բէրութում ապրած եօթ տարիներին, հակառակ անհրաժեշտ գրականութեան պակասին եւ սեփական գրառումների բացակայութեանը, սկսել է լրացնել նոյն գործի 408-1250 թթ. վերաբերող մասը: Գուցէ հնարաւոր կամ նպատակայարմար լինի սրան կցել նաեւ հետեւեալը՝ «Պատմութիւն հայ. թարգմանութեան օտարալեզու բնագիրներու (408-1800). 1 հատոր»¹⁵: Այս անտիպները երեւի Ակինեանի ամբողջ գրական-գիտական վաստակի մի տեսակ ամփոփոյքն են, ուստի սրանց նոյնական կամ ծանօթագրուած հրատարակութիւնը կարող է տարբեր խնդիրների կամ հեղինակների մասին Ակինեանի ունեցած տեսակէտների լաւ առաջնորդ կամ ուղենիշ լինել:

էջ 461-462 (ամբողջը՝ էջ 449-468): Ակինեանի մահուան առիթով միաբանութեան ստացած «ձեռագիրներ եւ նամակներ».- «Հանդէս ամսօրեայ», 1963, էջ 467-488:

¹³ Վահան վ. Ինգլիզեանի կազմած մատենագիտութիւնը («Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 396-414) ընդգրկում է Ակինեանի մինչեւ 1954 թ. տպագիր գործերը, ուստի եւ, բնականաբար, թերի է:

¹⁴ «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 380 եւ 414:

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 414:

բ. Հաւաքումն յիշատակարանաց՝ «Մեծադիր տուփեր. Յիշատակարաններ 900-1800 տարիներու շրջանէն, դասաւորուած տարիներու կարգով»¹⁶: Ձեռագրացուցակներից քաղածներից բացի՝ անձամբ թերթել է առնուազն 8000 ձեռագիր, ընդօրինակել նրանց յիշատակարանները եւ իրեն անհրաժեշտ մատենագրական այլ նիւթեր. այս ստուար ժողովածուն պէտք է համեմատել հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների ներկայումս առկայ տասնմէկ հատորների հետ եւ Ակիներեանի ժողովածուի աւելի ունեցած միաւորները հրատարակել «ի պէտս պատմութեան Հայոց»՝ ըստ Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի պատկերաւոր բնորոշման¹⁷:

Ի վերջոյ, արժէ որ ձեռնահաս մէկը գրի Ակիներեանի վաստակի պատմաբանասիրական մի լաւ քննութիւն, որով մշակուած կլինի քսաներորդ դարի հայագիտութեան պատմութեան կարելուոր եւ բազմահարուստ մի էջը:

Այդպիսի քննութեան նպաստելու է կոչուած նաեւ Ակիներեանի «Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց» խորագրով ներկայ գիրքը, որը որպէս յօդուածաշար նախապէս տպուել է «Հանդէս ամսօրեայում», իսկ հետագայում՝ առանձին գրքով: Սա ոչ միայն ամբողջովին նորութիւն էր իր առաջին հրատարակութեան ժամանակ, այլեւ գիտական արժէքը չի կորցրել նաեւ այժմ՝ առաջին տպագրութիւնից 110 տարի անց: Դարը գերազանցող անցած այդ ընթացքում հայվրացական եկեղեցական-քաղաքական յարաբերութիւնների պատմութեանը վերաբերող աշխատանքներ շատ են գրուել թէ՛ հայերէնով, թէ՛ վրացերէնով եւ թէ՛ այլ լեզուներով. ներկայ համառօտ խօսքի մէջ մենք այդ ուսումնասիրութիւնների տեսութիւնը հիւսելու հարկը չունենք, որովհետեւ նրանցով Ակիներեանի աշ-

¹⁶ «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 380:

¹⁷ Ակիներեանի հաւաքած բոլոր նիւթերի եւ անտիպների թուարկում-բնորոշումները տե՛ս նոյն տեղում, էջ 380 եւ 414:

խատուրիւնը դոյզն-ինչ չի ստուերուել, այսինքն՝ այս գրքի վերահրատարակութեան հիմնական նպատակը նրա նոր, գիտական առաւել լայն գործածութիւնը եւ ուսանողական հանրութեան ընթերցումն ապահովելն է:

Առաջաբանում Ակինեանը նախ յայտնել է, որ թէեւ ինքը վրացերէն չգիտէ, բայց խնդրին վերաբերող վրացերէն գրականութեանը հաստի է դարձել «Բրոսէի, Մառի, Գուսէնի եւ Ջաւախովի» գրուածքների միջնորդութեամբ (էջ Ը.), ի վերջոյ, համեստօրէն ապահովագրել է իրեն. «Կը յուսանք, թէ մեր ուսումնասիրութիւնը եթէ չէ ամբողջական, բայց ընտրուած շրջանին պատկերը կը ներկայացընէ իւր էական գծերով, եւ այս բաւական է. աւելին ընել կը մնայ ժամանակին եւ կարողագոյն անձանց, նորագիտ աղբիւրներ, նորանոր քննութիւնը ի հարկէ շատ բան ուրիշ կերպ պիտի մեկնեն. իսկ եթէ այդ մեկնութեանց շարժառիթ կամ ձեռնտունկատուի մեր աշխատութիւնը, այն վարձատրութիւն է արդէն մեզի» (էջ ԺԲ.): Եւ հակառակ այս համեստութեան՝ Բոլանդեան միաբանութեան անդամ Paul Peetersը մի գրախօսութեամբ¹⁸ գնահատել է թէ՛ Ակինեանի եւ թէ՛ վրացի Միքայել Թամարատիի (Թամարաշվիլի)¹⁹ նոյն խնդրին վերաբերող գործերը. Վահան վ. Բնգլիզեանի միջնորդութեամբ բերենք նախ վերջինիս գրքի, ապա՝ Ակինեանի ներկայ աշխատանքի գնահատականները:

Պ. Պետերսը գրել է. «Վրաստանի քրիստոնէութեան հին պատմութիւնը տակաւին չէ գրուած: Այս աշխատանքին համար պահանջուած բազմաթիւ յատկութիւններէն գլխաւորն է անխախտելի ինքնավստահութիւնը, այսինքն՝ գիտնալ արուեստն օգտագործելու անագան, անկատար եւ հակասական վաւերաթղթերը: Հ. Տամարատի ունի այս ինքնավստահութիւնն այնպիսի լիու-

¹⁸ *Analecta Bollandiana*, 30 (1911), էջ 106-109:

¹⁹ Michel Tamarati, *L'église géorgienne.- des origines jusqu'à nos jours*, Rome, 1910, XV, 711 էջ:

թեամբ մը, որ գուցէ կանցնի հարկաւոր եւ բաւարար չափը: Դեռ աւելին. այս ինքնավստահութիւնը կը ներշնչէ անոր կասկածոտ ու գերագրգիռ ազգասիրութենէ մը յառաջ եկած ոգեւորութիւն մը, որ կը վախնայ դոյզն հակաճառութենէ: Կը թուի, թէ յարգելի հեղինակն անկարող է ըմբռնելու, որ կրնայ մէկը յանդգնիլ վրական եկեղեցւոյ աւանդութիւնները տարակուսի տակ ձգել՝ առանց սոցիտութենէ, թեթեամտութենէ, չարամտութենէ կամ կողմնակցական ոգիէ տարուած ըլլալու: Պիտի ուզէի գտնել կերպ մը անոր հասկցնելու, առանց սակայն զինքը դժկամակ ընելու, թէ կը սխալի. ո՛չ Ջաւախով, ո՛չ Մառ, ո՛չ Հ. Ա. Պալմիերի, ո՛չ ոեւէ լուրջ քննադատ մը կը խորհի սեւցնել վրական ազգին փառքը. բաց աստի իւր երկրին եկեղեցական պատմութիւնը կը մնայ բաւականաչափ գեղեցիկ եւ ձգիչ՝ առանց այն կեղակարծ պաճուճանքի, զորոնք կը ջանայ նա պահպանել: Բայց նկատելով այն եռանդը, որով այս մեծանուն գիտնականներուն խելք սորվեցնելու ելած է, իրաւունք ունինք մեծապէս վախնալու, որ իզուր կը փորձենք գանոնք պաշտպանել: Ակներեւ կէրեւայ, թէ տրամադիր չէ ընդունելու, որ մենք ալ ունենանք վրական հարցերու մասին վճիռ բերելու օրինաւոր ազատութիւնը, զոր ինքն ալ կը կիրարկէ բաւական կծու համարձակութեամբ միւս երկիրներու դարաւոր հաւատալեաց նկատմամբ... Այն ամէն հարցերու մէջէն, ուր վտանգ կայ յակամայս դժգոհութեան առիթ տալու Հ. Տամարատիին՝ է հրատապ հարց մը ստուգիլ Կիւրիոնի, Մծխէթայի նշանաւոր կաթողիկոսին անձնաւորութիւնը, ծանօթ Արեւմուտքի մէջ Ս. Գրիգոր Մեծ քահանայապետին հետ ունեցած թղթակցութեամբ: Այնպէս կը թուի, թէ վրացի հայրենասէրները չեն ախորժիր, որ իրենց խօսուի այն Կիւրիոնի մասին, որ բաժնեց իրենց եկեղեցին հայերէն, որոնք միաբնեայ եղած էին, եւ զայն վերադարձուց կաթողիկէ աւանդութեան հոսանքին... Գալով վրացի տարեգիրներու եւ ժամանակագիրներու, որոնք տեղական հին աւանդութեան յետին կարօտութեան մէջ ստիպուած ըլլալով յենուլ Ուխտանէսի եւ ուրիշ

հայ մատենագիրներու վրայ, կարծեցին միամտօրէն, թէ յաջողած են զանոնք անգիտանալ կամ իբրեւ անկարելի նկատել օգտագործելու այդչափ յայտնի կողմնակալ վկայութիւնները»²⁰:

Իսկ Ալկինեանի գործի գնահատականը հետեւեալն է. «Մեծ. Հ. Ներսէս Ալկինեան կրցած է ապացուցանել, թէ այդ դժուարին գործողութիւնը, սակայն, իրականանալի է: Իր կենսագրական ու պատմական ուրուագիծը կը սկսի յառաջընթաց երկայն ուսումնասիրութեամբ, որ գրքին կէսէն աւելի կը գրաւէ (էջ 1-154): Բուն յառաջաբանին մէջ կը նշմարուի մանաւանդ շատ սեղմ քննութիւն մը երկու գլխաւոր աղբիւրներու մասին՝ Ուխտանէս պատմագիր եւ նշանաւոր հաւաքածոն «Գիրք թղթոց» անուամբ ծանօթ (Տփղիս, 1901): Այս վաւերագիրներն իբր պատմական աղբիւրներ գործածելու եւ միեւնոյն ժամանակ անոնց վկայութեան արժէքը ցուցնելու համար հարկ էր սկսիլ բաւական կանուխ ժամանակներէ՝ խօսելով այն պարագաներու մասին, որոնց յաջորդեց այն պրկեալ ու խառնաշփոթ վիճակը, զոր ասոնք (այս վաւերագիրները) կը յիշատակեն: Հեղինակին տեսակէտներն են պայծառ, փաստացի, լաւ կապակցեալ, բոլորովին առարկայական, թէպէտ եւ երբեմն քիչ մը խիստ քաղկեղոնական ուղղափառութեան ներկայացուցիչներուն համար, ինչպէս Յովհաննէս Բագարանեցի կաթողիկոսը, որոնք, բիւզանդական եկեղեցոյն մօտենալով, դժբախտաբար այնպէս կարծուեցան, թէ ազգային շահերուն հակառակ ազդեցութեան մը կը ծառայեն (տե՛ս մանաւանդ էջ 148): Հ. Ալկինեան կը վերաբերուի Գիրքինի անձին հանդէպ այնպիսի բարեացակամ համարձակութեամբ մը, որ ամենահամակրելի ուղղամտութիւն մը կ'արտայայտէ: Կարելի չէր աւելի լաւագոյն կերպով միացնել բնագիրներու յառաջաբերումը եւ անոնց իմաստը չբռնագրօսելու հոգը: Բոլոր այս նշանակալից ուսումնասիրութենէն կը յայտնուի, թէ վրացիք հայերուն հետ ունեցած իրենց յարա-

²⁰ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 382-384:

բերութիւնը խզած են վարդապետական խնդրոյ մը համար, որուն մէջ անոնց հետեւած էին մինչեւ գծութեան վայրկեանը: Ուրիշ կողմանէ Հ. Ալիսէան] կը նկատէ իբրեւ դժուարաւ մեկնուելիք իրողութիւն մը, որ ինչպէս կ'երեւայ՝ Մծխէթայի կաթողիկոսին հնազանդած ըլլայ ամբողջ իր ժողովուրդը՝ առանց ականառու դիմադրութեան (էջ 224): Այս բանը կարելի չէ՞ այնպէս մեկնել, որ նոյն իսկ Հայաստանի մէջ Քաղկեդոնի ժողովին հանդէպ գաղափարներու նպաստաւոր հոսանք մը կար, որ Ջ. դարուն վերջը դեռ աւելի զօրացաւ, քան որ ընդհանրապէս կը կարծուի: Ամէն պարագայի մէջ ներեալ էր մտածել, թէ այն գրգռիչ պատճառները, որոնք 607ին Դուիսի ժողովին մէջ միաբնեայ մոլեռանդութեան անդամանելի պայթիւնը առաջ բերին, աւելի շատ տարածուցան բարձրաստիճան կղերին մէջ, քան թէ ժողովրդեան զանգուածին մէջ: Այս՝ ելակէտ առնելով Հ. Տամարատի շուտով միջոցը գտած պիտի ըլլար համաձայնելու Հ. Ալիսէանի հետ, եւ եթէ ուզէ, որ ազգային անձնասիրութիւնը ճշմարտութեան առջեւ տեղի տայ, պիտի կարենայ իր գործին յաջորդ տպագրութեան մէջ ներկայացնել վրական եկեղեցւոյն պատկեր մը պատկառելի եւ կատարելապէս արժանահաւատ»²¹:

Այս ամէնը շատ ճիշտ եւ իրաւացի է, սակայն պէտք է նկատել նաեւ մի հանգամանք. իր դաւանանքով պայմանաւորուած՝ Ալիսէանը երբեմն կայացրել է կանխակալ-քաղկեդոնամետ եզրակացութիւններ, բայց ի պատիւ իրեն կրկին պէտք է նկատել, որ բոլոր դէպքերում բերել է իրեն յայտնի բոլոր տեղեկութիւնները, որոնց հիման վրայ ընթերցողը կարող է կայացնել նոյն խնդիրներին վերաբերող բոլորովին տարբեր վճիռներ:

Նոյնպիսի անառարկելի դրական արժէք-արժանիքներ ունեն նաեւ հայ-վրացական գրական-մշակութային յարաբերութիւններին վերաբերող՝ Ալիսէանի որոշ այլ աշխատութիւններ, որոնցից

²¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 384-385:

առաջինը ժամանակագրորեն վերաբերում է ներկայ գրքի խնդրին նախորդող շրջանին եւ այս է՝

«Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան. «Գերի Կինը», Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Նունէ, Պատմական ուսումնասիրութիւն աղբիւրներու քննութեամբ, Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1949, ԺԱ., 348 էջ» (Ազգային մատենադարան ՃԾԹ.)²²:

Այս արժեքաւոր գրքում աղբիւրագիտական եւ պատմաբանասիրական լրջագոյն քննութեան հիման վրայ հեղինակը յանգել է կարեւորագոյն հետեւեալ եզրակացութեանը. հայոց, վրաց եւ Աղուանից քրիստոնէացման խնդրում «հարկ է վերադառնալ հին աւանդութեան, որ երեք դրացի ժողովուրդներու ալ մէկ Լուսաւորիչ կը մատանշէ՝ Գրիգոր անուն, որ իր քարոզութեան սկիզբն ըրաւ Հայաստան, ուր իրմէ յառաջ առաքելուի հանդիսացած էր Ս. Հռիփսիմէ» (էջ 2):

Երկրորդն գիրքն է՝ «Սիմէոն Պղնձահանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ, 1. Պրոկղ Դիադոխոս, 2. Յովհ. Դամասկացի, 3. Յովհ. Կլիմակոս, (4. Յովհ. Աստուածաբան), 5. Պատմութիւն վրաց, 6. Յունական շարակնոց, (7. Հայ-հոռոմ գրականութեան մնացորդներ), Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1951, 276 էջ» (Ազգային մատենադարան ՃԿԴ.)²³:

Գրքի վերնագրում արդէն կայ վրացադաւան Սիմէոն Պղնձահանեցի հեղինակի թարգմանած մատենագրական երկերի շարքը. կարեւոր է, որ Ակինեանը, իր սովորութեան համաձայն, ուսումնասիրել եւ ներկայացրել է իր խնդրոյ առարկային վերաբերող բոլոր տեղեկութիւնները, այս դէպքում կայ առաւելը՝ մանրամասն պատկերել է նաեւ Սիմէոնի թարգմանութիւնների «ազդե-

²² Տարբեր վերնագրերով նախապէս տպուել է՝ «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 401-444, 497-553, 1948, էջ 15-68, 173-190, 341-347:

²³ Նախապէս տպուել է՝ «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 129-159 (Պրոկղ), 193-219 (Յովհ. Դամասկացի), (Resumé 249-254, 257-281) (Յովհ. Կլիմաքոս), 1950, էջ 1-21 (յուն. Շարակնոց), 187-207 (Հայ-հոռոմ գրականութեան մնացորդներ):

ցութիւնը հայ գրականութեան վրայ», այսինքն՝ այս գիրքը ամբողջովին բացարձակ նորութիւն էր, այլեւ այստեղ ներկայացուած է հայ-հոռոմ եւ բուն հայկական մատենագրութիւնների փոխազդեցութիւնների հիմնալի մի պատկեր:

Ակինեանի գրեթէ բոլոր գործերի հիմնական եւ կարեւոր յատկանիշը հետեւեալն է. մեծագոյն խնամքով ժողովում եւ արծարծում-քննում էր իր խնդրին վերաբերող եւ տուեալ պահին առկայ անխտիր բոլոր տեղեկութիւնները, այսինքն՝ տպագրութեան պահի դրութեամբ նրա գործերի աղբիւրագիտական հիմքը միշտ կատարեալ է, ուստի եթէ որեւէ մէկը որոշի վերստին ուսումնասիրել կամ շարունակել նրա որեւէ գործ, ապա պէտք է նախ աւելացնի Ակինեանի գործի տպագրութիւնից յետոյ հրապարակուած աղբիւրները եւ նրանց տեղեկութիւնները:

Ակինեանի վաստակի արժէքն էլ աւելի է շեշտուում նրանով, որ նրա գրքերը գրեթէ առանց բացառութեան վերաբերում են մեր պատմութեան եւ գրական մշակոյթի կարեւորագոյն կամ դարձակետային խնդիրների. յիշենք այստեսակ կոթողային արժէք ունեցող միայն երեքը, առանց որոնց գործածութեան նոյն հարցերի շրջանակներին վերաբերող նոր աշխատանք անելն անհնար է.

Մովսէս Գ. Տաթեւացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Նպաստ մը հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան 1577-1633 շրջանի համար, Առթիւ կաթողիկոսին մահուան 300ամեայ տարեդարձին 1633-1933, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1936, ԺԲ., 473 էջ²⁴ (Ազգային մատենադարան ՃԼԹ.):

Բաղէշի դպրոցը 1500-1704, Նպաստ մը հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան եւ մատենագրութեան, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1952, Ը., 396 էջ²⁵ (Ազգային մատենադարան ՃՀԲ.):

²⁴ Նախապէս տպուել է՝ «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 161-209, 285-414, 513-533, 1934, էջ 1-27, 235-259, 481-533, 1935, էջ 24-33:

²⁵ Նախապէս տպուել է՝ «Հանդէս ամսօրեայ», 1951, էջ 172-238, 289-323, 497-516, 1952, էջ 17-66, 187-212, 404-414, 1937, էջ 210-215:

Ներսէս Լամբրոնացի. Արքեպիսկոպոս Տարսնի, Կեանքն եւ գրական վաստակները, հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց, *Ներսէս Լամբրոնացոյ ծննդեան 800երորդ տարեդարձի առթիւ, Վիեննա, Միսիթ. տպ., 1956, ԺԳ., 472 էջ*²⁶ (*Ազգային մատենադարան ՃՀԹ.*):

Միսիթարեան միաբանութեան վիեննական ճիւղն ընդհանրապէս մեծ վաստակ ունի հայերէն ձեռագրերի ցուցակների կազմութեան եւ հրատարակութեան կարելոր գործի մէջ. որպէս այդտեսակ հրատարակութիւնների յարգը լաւագոյնս իմացող բանասէր՝ Ներսէս վ. Ալիհնեանը ոչ միայն մեծ վաստակ ունի քսաներորդ դարի առաջին վեց տասնամեակների ընթացքում Վիեննայում առանձին գրքով կամ «Հանդէս ամսօրեայում» տպագրուած ձեռագրացուցակների հրատարակչական-տպագրական աշխատանքների մէջ, այլեւ ինքն իսկ անհատապէս կազմել եւ հրատարակել է հետեւեալ չորս կարելոր ձեռագրացուցակները.

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Լվովի համալսարանի մատենադարանի, արքեպիսկոպոսարանի եւ Ստանիսլաւովի, *Վիեննա, Միսիթ. տպ., 1961. ԺԲ., 60 էջ*:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, Հատոր Ա., Տաճկաստան, Տետր Դ., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կիպրոսի, *Վիեննա, Միսիթ. տպ., 1961. ԺԶ., 140 էջ*:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հռոմի հայոց հիւրանոցի ի Ս. Վլաս եւ քահանայական Լեւոնեան հայ վարժարանի, *Վիեննա, Միսիթ. տպ., 1961, ԺԶ., 76 էջ*:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, հտ. Բ. «Անտոնեան հաւաքածոյ» (*Հ. վ. Ոսկեանի հեղինակակցութեամբ*), *Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1971, Դ., 322 էջ*:

²⁶ Նախապէս տպուել է՝ «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, էջ 1-256, 1955, էջ 17-42, 205-236:

Միով բանիւ, Ներսէս վարդապետ Ակինեանի գիտական վաստակն անուրանալի մեծ արժէք ունի, ուստի եւ այդ վաստակի միաւորների վերարծարծումը մերօրեայ հայագիտութեան կարեւոր անելիքների շարքում է:

* * *

«Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց» գիրքը, ինչպէս Ակինեանի շատ ուրիշ գործեր, նախապէս տպագրուել է «Հանդէս ամսօրեայ» պարբերականում²⁷: Ապա հեղինակը Վրթանէս Քերթոյին վերաբերող իր ուսումնասիրութիւնը համարել է այս գրքի մաս-շարունակութիւն. «Բաղձալի էր մեզի ուսումնասիրութեանս մէջ առանձին գլխով խօսիլ նաեւ Վրթանէս Քերթոյի վրայ, որ այս շրջանին կարեւորագոյն անձերէն մին է, բայց ստիպուեցանք այս բաղձանքը առանձին հատորի մէջ իրագործել՝ շատ ընդարձակ էջեր պահանջելուն: Մեր ընթերցողներու առանձին ուշադրութեան կը յանձնենք զայն իբրեւ ուսումնասիրութեանս շարունակութիւն եւ ամբողջացուցիչ մասը»²⁸ (էջ Ը-Թ.):

«Շատ ընդարձակ էջեր» ասելով նկատի ունի «Ազգային մատենադարան» շարքի գրպանաչափ դիրքը (գրադաշտը՝ 13,5x7,5 սմ), որից բաւական տարբեր է ներկայ հրատարակութիւնը, ուստի որոշեցինք իրագործել Ակինեանի անկատար մնացած ցան-

²⁷ «Հանդէս»ի 1907-1910 թթ. էջերի մանրամասն թուարկումը տե՛ս Ակինեանի ներկայ գրքի ծ. 2:

²⁸ Այդ ամբողջացուցիչ մասը հետեւեալն է. Վրթանէս վարդապետ Քերթոյ եւ իւր երկասիրութիւնները. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, Ա., էջ 8-11, Բ., էջ 37-46, վերջում՝ «Շարունակելի», բայց շարունակութիւնը, առանց որեւէ բացատրութեան, սոսկ սկզբում գրուած «Շարունակութիւն» բառով, այս է. Ակինեան Հ. Ն եւ Տէր-Պօղոսեան Հ. Պետրոս, Վրթանէս վարդապետ Քերթոյ. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1978, էջ 1-14 (երեք մասը միասին՝ ամսագրի մեծադիր 20 էջ է): Պետրոս վ. Տէր-Պօղոսեանի հրատարակած երրորդ կտորի մէջ կան առաջին երկու մասերին արուած յղումներ եւ անդրադարձներ, գուցէ կան նաեւ որոշ կրկնութիւններ, բայց ընդհանուր առումով այս կտորն ունի նաեւ գործն ամբողջացնող եւ ամփոփող նկարագիր:

կութիւնը եւ այս տպագրութեանը որպէս յաւելուած, նոյն՝ «Վրթա-
նէս վարդապետ Քերթոյ» խորագրով կցել նիւթին սերտ
առընչուող, երեք կտորով տպուած այդ հետազօտութիւնը²⁹:

Գրքի վերահրատարակութեան նպատակով արուել է հետե-
ւեալ աշխատանքը.

Համապատասխան տեղերում նշանակել ենք առաջին հրա-
տարակութեան էջահամարները՝ /Է./-/ԲԷ./ եւ /1/-/315/. սրանով ըն-
թերցողը հնարաւորութիւն ունի առաջին տպագրութեան հետ
համեմատելով ստուգելու ցանկացած բառ, ապա սրանով վերա-
նում է նոր անուանացանկ կազմելու կարիքը:

«Յաւելլիք եւ ուղղելիք» խորագրուած մասում (էջ 293-300)
նշուած սխալները կամ շարուածքային վրէպները բուն շարադ-
րանքում սրբագրել ենք, իսկ նոյն մասում գրուած լրացումները
(«յաւելլիք», բնականաբար, նոյն 293-300 էջահամարների նշմամբ)
դրել ենք գրքի համապատասխան տեղերում (ուստի «Բովանդա-
կութիւն» ցանկից այս՝ «Յաւելլիք եւ ուղղելիք» խորագիրը հանել
ենք³⁰): Սրանցից բացի՝ սրբագրել ենք նաեւ հեղինակի չնկատած
գրաշարական բազմաթիւ վրիպակները:

Լատինատառ հարցական նշանների՝ ?-ի փոխարէն դրել ենք
հայկական պարոյկը՝ , իսկ շատ տեղերում առատօրէն դրուած օ-
տար գծիկները՝ -, փոխարինել ենք մեր կէտադրութեանը հարա-
զատ բութերով: Արել ենք նաեւ կէտադրական սակաւաթիւ անէա-
կան շտկումներ, որոնցով բնագիրը ներկայիս ընթերցողին աւելի
ընկալելի է դարձել:

²⁹ Այս գործի համակարգչային շարուածքն արել են Մաշտոցեան Մատենադա-
րանի մեր աշխատակիցներ Յասմիկ Իրիցեանը, Տաթևիկ Մանուկեանը եւ
Քնար Յարութիւնեանը: Ամսագրային հատուածների Ա., Բ., Գ. համարները
մենք ենք նշանակել:

³⁰ Կրկին, բնականաբար, որպէս երկրորդ՝ Բ., աւելացել է մեր յաւելման խորա-
գիրը. «ՅԱՒԵԼՈՒՄԸ ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՔԵՐԹՈՅ ԵՒ ԻՅՐ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ-
ՆԵՐԸ»: Այս մասի անունները «Յատուկ անուանց» ցանկում արտայայտուած
չեն:

Արել ենք նաեւ մեծատառի գործածութեան որոշ այժմէականացում, որ միաժամանակ միօրինակացում է (նոյն բառը մի տեղ գլխատառ էր գրուած, մի այլ տեղ՝ փոքրատառ):

«Կաթ.» եւ «Կաթողիկոս»՝ դարձրել ենք «կաթողիկոս». շաբաղրանքի մէջ կամ տողատակում առկայ յղումների անհարկի որոշ համառօտագրութիւններ բացել ենք («Հանդ. ամս.»ի փոխարէն՝ «Հանդէս ամսօրեայ», Բզմ. – «Բազավէպ», Ազգ. հանդ. – «Ազգագրական հանդէս», Արտ. – «Արարատ»):

Ի վերջոյ, գրքի «Բովանդակութիւն» ցանկը դրուած էր հեղինակի «Յառաջաբան»ից յետոյ (էջ ԺԳ-ԺԶ.), առաջ ենք բերել եւ դրել գրքի սկզբում:

Թերեւս անյարմար նկատուի ընտրած խորագիրս ուսումնասիրութեան մը, որ նուիրուած է ամբողջապէս Հայոց եկեղեցական պատմութեան փոքրիկ շրջանի մը: Ստոյգ է՝ Կիրիթոն չէ շրջանիս միակ հերոսը. բայց անիկա է ծխնին, որուն վրայ կը դառնայ քառասնամեայ պատմութիւնս: Որո՞ն ծանօթ է Կիրիթոն անունն եւ անյայտ այդ անունն հետ անբաժին կապուած այն դերը, զոր կատարեց նա: Վրաց Հայոցմէ Բաժանման պատմութիւնը, զոր նիւթ առած ենք յատկապէս ուսումնասիրութեանս, Կիրիթոնի գործունէութեան պատմութիւնն է միանգամայն. իսկ այս այնպէս սերտ կապուած է Հայոց կաթողիկոսարանի 574-610 շրջանի պատմութեան հետ, որ կարելի չէ առանց միոյն նկատել միւսը, առանց երկրորդին լուսաւորել առաջինը: Երկուքն ի միասին կը կազմեն ամբողջութիւն մը:

Այս երկու դրացի ազգացս եկեղեցական պատմութեան սերտ կապակցութիւնն անհրաժեշտ կ'ընէ ուրեմն երկուքին միանգամայն ուղղումնասիրութիւնը. այսպէս ընթացանք մենք ալ: Ըստ այսմ՝ ուսումնասիրութիւնս հարկ է նկատել երկու Եկեղեցեացս յարաբերութեանց քառասնամեայ պատմութիւնը (574-610): Բաժանման գաղափարը կ'ենթադրէ նախ միութիւն. իսկ թէ ուստի՞ էր այս միութիւնը երկու դրացի ազգաց մէջ՝ այն եւս կարելոր համարեցանք լուսաբանել հին յարաբերութեանց վրայ ակնարկ մը նետելով: Կարելոր էր նաեւ գնահատութիւն մը աղբերաց՝ Թղթոց գրքին եւ Ուխտանիսի, զոր տուած ենք Ներածութեան մէջ:

Բաղձալի էր մեզի ուսումնասիրութեանս մէջ առանձին գլխով խօսիլ նաեւ Վրթանէս Քերթողի վրայ, որ այս շրջանին կարեւորագոյն անձերէն մին է, բայց /Ը./ ստիպուեցանք այս բաղձանքը առանձին հատորի մէջ իրագործել, շատ ընդարձակ էջեր պահանջելուն: Մեր ընթերցողներու առանձին ուշադրութեան կը

յանձնենք զայն իբրեւ ուսումնասիրութեանս շարունակութիւն եւ ամբողջացուցիչ մասը¹:

Անշուշտ անթերի չէ մեր աշխատութիւնը, ինչպէս համոզուած ենք: Պակասութիւն մը մանաւանդ զգալի է, զոր ուսումնասիրութեանս առաջին իսկ քայլին զգացած էինք (հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ» 1907, էջ 289). այն է՝ անհմուտ ըլլալով վրացերէն լեզուի, չկրցանք ի մօտոյ՝ անմիջնորդաբար օգտուիլ մեր նիւթի վերաբերեալ վրացերէն գրականութենէ: Բնականաբար անաչառ դատաստան կտրելու համար իրողութեան վրայ կարելոր էր լսել երկու կողման ալ պատճառաբանութիւնք: Բայց այս թերութիւնը մեծ բիծ մը չի դնէր մեր ուսումնասիրութեան, վասն զի ինչպէս Վրաց մատենագրութեան մօտէն ծանօթ ձեռնհաս անձանց՝ Բրոսէի, Մառի, Գուսէնի եւ Զաւախովի գրուածներէն կը տեսնուի, Վրաց բաժանման եւ յարակից խնդրոց վրայ նշանակալից հնութեան նշխարք չէ յայտնուած տակաւին. նոյն իսկ Արսէն կաթողիկոսի գրուածքն, զոր կարելոր կը համարէի, զուրկ է նշանակալից բովանդակութենէ (տե՛ս այս մասին Յաւելուած, էջ 289-91): Վրացի գիտնական Զաւախով իսկ իւր մենագրութեան մէջ Վրաց բաժանման վրայ իրացս համար աղբիւր կը գտնէ միայն հայերէն մատենագրութեան մէջ: Կան, այո՛, գեղեցիկ յիշատակարաններ հին եւ նոր յարաբերութեանց համար. բայց այս կէտը երկրորդաբար միայն նիւթ եղած է մեր ուսումնասիրութեան. եւ կարելորագոյն յիշատակարաններու ջանացած ենք ծանօթանալ միջնորդութեամբ Մառի եւ այլոց գրուածքներու եւ պատրաստակամութեան: Քաղցր պարտք կը մնայ ինձ հրապարակաւ ալ յայտնելու ջերմ շնորհակալութիւնս հայերէնագետ Մեծ. Հ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ տրամադրութեանս ներքեւ դնել Արսէն կաթողիկոսի

¹ Տե՛ս Վրթանէս վարդապետ Քերթոյ եւ իւր երկասիրութիւնները, Վիեննա, 1910 = «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 8-11, 37-46 եւն:

գրուածքը իւր գերմաներէն թարգմանութեամբ, եւ պրոֆ. Ն. Մա-
ռի, որ հոգաց ինձ Ջաւախովի եւ այլոց կարեւոր գրութիւնները:

/Թ./ Բացի վրական յիշատակարաններէ, կարեւոր էր նաեւ ի
մօտոյ ծանօթութիւն հայերէն ձեռագիր աղբիւրներու, որոնք կը
գտնուին Ձեռագրաց հաւաքածոներու մէջ: Այսպէս Ձեռագրաց
ցուցակներու համաձայն կարեւոր կը թուէին Էջմիածնի Թ. 1466
(Կար. 1429), Լազարեան ձեմարանի Թ. 267 ձեռագիրները: Բայց
ինչպէս ապա իմացայ աննշանակ եւ անարժէք բաներ էին: Էջ-
միածնի ձեռագրին մանր նկարագրութիւնը հաճեցաւ տալ Արժ.
Ս. Վ. Ամատունի (հմմտ. էջ 265-267), որուն կը յայտնեմ հրապա-
րակաւ պարտաւոր շնորհակալութիւնս: Լազարեան ձեմարանի
նոտրագիր ձեռագիրը (рукоп. Каталогъ книгъ и рукописей
Библиотеки Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ, Москва
1888, с. 80, No. 1216) ԺԸ. դարէ՝ կը բովանդակէ. «Մարութայի
բանք ի վերայ զանազան նիւթոց Հին եւ Նոր կտակարանաց, այլ
եւ ի վերայ ժողովոց եւ հերձուածողաց ոմանց եւ յայտնութեան
Մահմէտի եւ Բաժանման Վրաց ի Հայոց»: Մարութայի անձն
օտար, ասորի կը թուի, որով օտարի մը տողերը խնդրոյս համար
մեծարժէք կրնան ըլլալ: Բայց ինչպէս ծանօթանալով բովանդա-
կութեան համոզուեցայ, Մարութաս ազգային մ'է հաւանականա-
բար ԺԶ-ԺԷ. դարէ, եւ հատուածն (Թդ. 232) «Բաժանումն Վրաց ի
Հայոց. ի թուին ԿԲ. (= 603) բաժանեցան վրացիքն ի միաբանութե-
նէն Հայոց...» սկզբնաւորութեամբ, էջ մը քաղուածք մէ՛ Ուխտանի-
սի գրքէն: – Հ. Գ. Զարբանալեան (Պատմ. Հայկ. հին դպր. 589) խօ-
սելով Անանիա Սանահնեցոյ Բան հակաճառութեան ընդդէմ եր-
կաբնակաց գրութեան վրայ, կը յիշէ, թէ հոն կայ գլուխ մը նաեւ
«Վրաց բաժանման վրայ». գրութիւնը չունինք մեր Մատենադա-
րանին մէջ, բայց առանց տարակուսի քաղուածք մէ՛ Ուխտանիսի
Բ. Գրքէն, նման Պօղոս Տարօնեցոյ գրութեան, զոր յիշեցինք (էջ
249, ծն. 2.):

Մեր ուսումնասիրությունը սկսաւ մաս առ մաս լոյս տեսնել նախ «Հանդէս ամսօրեայ»ի մէջ 1907ին եւ աւարտեցաւ 1909 Նոյեմբերին՝ յընթացս երեք տարւոյ²: Տարիներու ընթացքը բնականաբար շատ նոր /Ժ./ բան սորվեցուց մեզի՝ *dies diem docet*, եւ այդ միջոցին նաեւ ուրիշ բանասէրներ եթէ առթիւ մեր յօդուածներու եւ եթէ ինքնաբերաբար զբաղեցան հոս շօշափուած հարցերով, որոնց գրուածներու չկրցանք ծանօթանալ ժամանակին եւ օգտուիլ: Այստեղ պարտք կայ ուրեմն մեր վրայ համառօտիւ համար տալ ասոնց մասին՝ յամբողջութիւն մեր ուսումնասիրութեան:

Ինչ-ինչ տպագրական վրիպակներ եւ *lapsus calami* ուղղած ենք Ուղղելեաց բաժնին մէջ, ուր ըրած ենք նաեւ ինչ-ինչ յաւելումներ՝ ընդարձակ եւ համառօտ, զորոնք կը յանձնենք մասնաւորապէս ընթերցողներու ուշադրութեան: Ուղղութեանց մեծ մասը կը պարտիմ հանդերձ շնորհակալութեամբ Մեծ. Նորայր Բիւզանդացոյ ազնիւ թելադրութեանց՝ ի ձեռն նամակի, որոնք հրատարակուած են ժամանակին «Հանդէս ամսօրեայի» մէջ³:

Վրաց հարցի հայոց գրուածքներէն կ'արժէ հոս յիշատակել հետեւեալ երեքը՝

1. Մ. Բ. Ղազարեան 1907ին Արարատ ամսագրի մէջ հրատարակեց երկու ընդարձակ յօդուած՝ «Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութեան խնդիրը Ռուսաց նախապատրաստական եկեղեցական ժողովում» խորագրով (էջ 847-863, 971-983), որ համառօտ ամփափումն է 1906ին Վրաց անկախութեան խնդրոյն քննութեան համար Պետերբուրգ կայացած ժողովքին արձանագրութեանց՝ քաղուած Церковная Вѣдомости թերթէն, ուր լոյս տեսած են

² Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, Հայ-վրական յարաբերութիւնը Դ-Է. դարուց մէջ, էջ 289-296: Վրաստանի քաղաքական հանգամանքները Զ-Է. դարուց մէջ, 347-350: Թղթոց գրքին հաւաքիչն եւ հաւաքման ժամանակը, էջ 371-374: Ուխտանէս եպ. պատմագիր, 1908, էջ 17-20, 70-74, 112-115: – Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 166-172, 202-204, 334-339, 1909, էջ 14-26, 76-81, 103-106, 141-148, 176-181, 193-197, 257-267, 327-332:

³ «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, էջ 155-156, 221, 1909, էջ 216-221:

ժողովոյն արձանագրութիւնը: Յոդուածն հետաքրքրական է այնու, որ վրացի գիտնականք համախմբուած ուսումնասիրած են վրական /ԺԱ./ եւ այլ աղբիւրներու եւ աւանդութեանց հիման վրայ, թէ ի հնումն Վրաց եկեղեցին ո՛ր Աթոռոյն իրաւասութեան ենթարկուած էր. խնդիր մը, որ զմեզ ալ զբաղեցուցած է Ներածութեան մէջ: Շատ հետաքրքրական է յատկապէս պրոֆ. Մառի զեկուցումը, որ բոլորովին նոր տեսութեամբ կը հերքէ Վրաց Կիւրիոն եպիսկոպոսի եւ այլոց հաստատութիւնը, թէ ի հնումն Անտիոքայ կամ Բիզանդիոնի իրաւասութեան ներքեւ էին: Մենք պատշաճ համարեցանք առանձին Յաւելուածի մէջ յառաջ բերել ժողովքի մէջ կարդացուած զեկուցումները ընդարձակ գիծերով (էջ 273-289):

2. Երկրորդ գրութիւնն է *H. Gousseni* հատուածն՝ *Die georgische Bibelübersetzung*, որուն առաջին մասն միայն լոյս տեսած է տակաւին *Oriens Christianus* թերթին մէջ (հտր. VI, 1906, լոյս տեսած 1909ին, էջ 300-318), որուն նիւթն է «Վրաստանի եկեղեցական կախումն Հայաստանէն եւ Ս. Գրոց հնագոյն վրացերէն թարգմանութիւնը՝ հայերէնի վրայէն»: Գուսէն եւս այն համոզումն ունի, թէ Վրաստան քրիստոնէութիւնն մտած է ընդ Հայաստան ճամբով, ի ձեռն Գրիգորի. եւ թէ Վրաց գիր տուած է առաջին անգամ Մաշտոց, եւ Ս. Գիրքը հայերէնի վրայէն թարգմանուած է վրացերէն նոյն դարուն: Յօդուածին կցած է Յաւելուած մը (էջ 315-318), ուր կու տայ քաղուածներ Արսէն կաթողիկոսի ճառէն եւ Մառի «Մկրտութիւն Հայոց...» գրութենէն Հայ-վրական յարաբերութեան վրայ:

3. Աւելի մտադրութեան արժանի է *И. Джаваховъ*ի գրութիւնը *Исторія церковного разрыва между Грузіею и Армениею въ началѣ VII вѣка* (= Պատմութիւն եկեղեցական բաժանման Վրաց եւ Հայոց մէջ Է. դարու սկիզբը). *С. Петерб., 1908*, ուր վրացի գիտնականը կուսումնասիրէ Վրաց բաժանման պատմութեան աղբիւրները՝ Ուխտանէս, Արսէն կաթողիկոս եւ Թղթոց գիրք. առաջին

երկուքը անարժեք կը գտնէ, մանաւանդ երբ իրենց հիմ ունին Թղթոց գիրքը. բաժանման պատմութեան համար միակ արժանահաւատ աղբիւր կը ցուցնէ Թղթոց գիրքը (էջ 433-446), ուր ամփոփած են թէեւ ոչ ամբողջութեամբ՝ ժամանակակից վաւերագիրներ: Այնուհետեւ կ'անցնի խնդրի քննութեան. Վրաց եւ Հայոց /ԺԲ./ յարաբերութիւնք սիրով էին մինչեւ բաժանում (էջ 512-517), յարաբերութեանց քայքայումն պատճառեցաւ կրօնական անհամաձայնութեանց շնորհիւ՝ Վիրք ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը (էջ 517-524): Բաժնուելով Հայերէն, սկսան յարաբերութեան մէջ մտնել Յունաց, մանաւանդ Երուսաղէմի հետ (էջ 524-527): Բացի Քաղկեդոնի խնդրէն կային նաեւ երկրորդական խնդիրներ, որոնք թէեւ շարժառիթ չնկատուեցան բաժանման, բայց եղան պատճառ խնդրոց. այսպէս Ս. Շուշանկան պաշտաման վրացերէն լեզուաւ ալ կատարուիր: Այս կէտի մէջ Ջաւախով Կիւրիոնի վարմանց մէջ ազգասիրական ձգտում մը կը տեսնէ, որով կը դիտէ ոչնչացընէլ ի Յուրտաւ Հայոց ազդեցութիւնը՝ բնակչութիւնն վրացընէլու աշխատելով. բայց այս Բաժանման վրայ ազդեցութիւն չէ ըրած (էջ 528-530): Անխմաստ կը գտնէ նաեւ Ուխտանիսի ի մէջ բերած երկու պատճառները՝ ծերոց աւանդութիւնն եւ դասակարգութեանց խնդիրը (էջ 530-535). ակնարկով մը բաժանման հետեւութեան վրայ կը փակէ ուսումնասիրութիւնը (էջ 534-536):

Գեղեցիկ է Ջաւախովի գործը եւ միաբան յամենայնի մեր եզրակացութեանց հետ:

Ինչ-ինչ կարելոր ծանօթութիւններ այս եւ այլ գրուածներէ առած ենք Յաւելուածի մէջ:

Կը յուսանք, թէ մեր ուսումնասիրութիւնը եթէ չէ ամբողջական, բայց ընտրուած շրջանին պատկերը կը ներկայացընէ իւր էական գծերով, եւ այս բաւական է. աւելին ընել կը մնայ ժամանակին եւ կարողագոյն անձանց, նորագիտ աղբիւրներ, նորանոր քննութիւնը ի հարկէ շատ բան ուրիշ կերպ պիտի մեկնեն. իսկ

*Եթէ այդ մեկնութեանց շարժառիթ կամ ձեռնտու նկատուի մեր
աշխատութիւնը, այն վարձատրութիւն է արդէն մեզի:*

Վիեննա, 12 Յունիս, 1910:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

|ԺԷ.| ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմություն, Վենետիկ, 1862:

ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

– Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

– Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Աշուշայի կնիքը.– «Հանդես ամսօրեայ», 1907, էջ 121-126, 296-300:

– «Խոսքովիկ Թարգմանիչ» եւ իւր երկասիրությունները.– «Հանդես ամսօրեայ», 1904, էջ 262-270, 304-316, 353-361. 1905, էջ 19-22, 114-116, 213-230, 361-370:

– Հայոց թուականութեան հաստատութեան ժամանակը.– «Հանդես ամսօրեայ», 1904, էջ 97-102, 218-224:

– Պետրոս եպ. Սիւնեաց.– «Հանդես ամսօրեայ», 1903, էջ 245-252. 1904, էջ 18-22, 77-83, 105-113:

– Վրթանէս Վարդապետ Քերթող եւ իւր երկասիրությունները.– «Հանդես ամսօրեայ», 1910, էջ 8-11, 37-46 եւն:

ԱՃԱՌԵԱՆ ՀԸ., Չայնաբանություն վրացերէնից փոխառեալ բաների.– «ԱՐԱՐԱՍ», 1898, էջ 309-351, 365-371:

|ԺԸ.| ԱՆԱՆԻԱ ԿԱԹ. ՄՈԿԱՅԻՈՅ Թուղթք, հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան.– «ԱՐԱՐԱՍ», 1897, էջ 91-96, 129-144, 275-288:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. խմբագիր յօրինեալ յԷ. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, հրտ. Հ. Բ. Մարգիսեան. Վենետիկ, 1904: = Գիրք Կայսերաց:

BAUMGARTNER A., Die georgische Literatur ի գիրքս Geschichte der Weltliteratur. I. Freiburg in B., 1897:

BRÉHIER L., L'Église et l'Orient au moyen age, Paris, 1907:

* Այս տեղ կ'ամփոփուին այն գրությունները միայն, որոնք հայ-վրական յարաբերութեանց համար նշանակալից են եւ կամ յաճախ յիշատակուած ուսումնասիրութեանս մէջ:

- BROSSET M., *Analise critique de la Всеобщая исторія de Vardan*, St. Pétersb., 1862:
- *Description des monastères arméniens d'Hagbat et de Sanahin*, St. Pétersb., 1863:
 - *Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe siècle, Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par.* – St. Pétersb., 1871:
 - *Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès. Mélanges Asiatiques, t. VI (1868), pp. 13-89:*
 - *Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès relatif à la prétendue conquête „de l'Iberie” par Nabouchodonosor. Mél. As. V (1864), p. 742-760:*
 - *Histoire de la Géorgie, t. I. St. Pétersb. 1849 = Hist. I:*
 - *Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851:*
- /ԺԹ./ BROSSET M., *Histoire chronologique par Mkhitar d'Aïrivank, traduite de l'Arménien par* – St. Pétersb. 1869:
- *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie*, St. Pétersb, 1850:
- ԳԱԹԴՃԵԱՆ Հ. Յ., *Իրաւախոհի կեղծիքը. Բ. (ձեռագիր):*
- *Տիեզերական Պատմութիւն, Ա., Բ., Վիեննա, 1849-1852:*
- ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., *Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա, 1893:*
- ԳԱԻԱԶ. ԿԱԹ. = Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Հայոց, հրտ. Ա. Տէր-Միքէլեան ի Յաւելուածս Սամ. Անեցոյ ժամանակագրութեան. Վաղարշապատ, 1893, էջ 266-277:
- ԳԵԼՅԵՐ Հ., *Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բանակաթմերու դրութեան, թարգմ.՝ Հ. Գ. Գարանֆիլեան, Վիեննա, 1903:*
- GEORGII CYPRII *Descriptio orbis Romani*, Ed. H. Gelzer, Lipsiae, 1890:
- ԳԻԴՔ ԹՂԹՈՅ, *Տիգրիս, 1901:*

GOUSSEN H., *Die georgische Bibelübersetzung (Oriens Christianus, VI. S. 300-318), Rom, 1906:*

GREGORII I. PAPAE *Registrum Epistolarum* (Ed. L. M. Hartmann h հայաբան Monumenta Germaniae), t. II, Pars II, Berolini, 1890 (1899), pp. 324-327:

ԵՊԻՓՄՆ ԿԻՊԼՄՅԻ, «Ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν» («Վասն նախապատիւ եկեղեցեաց պատրիարքաց եւ մետրապոլիտաց»), հրտ. Ն. Ֆինկ, Տփղիս, 1902:

/Ի./ ZAGARELLI A., *Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum heiligen Lande und zum Sinai. թարգմ. ուսերէնէ A. Andres.- Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereines, XII (1889), S. 35-73:*

ՋԱԼԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897:

– Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889:

ՋԵՆՈՐ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տսրօնոյ, Վենետիկ, 1889:

ԷՄԻՆ Ս., Исслѣдованія и статьи, Москва, 1896 (էջ 137-138, о цадахъ, էջ 154-157, объ отпадении Грузинской церкви отъ Армянской).

ԹԷՈՓԱՆԷՍ Խոստովանող. տպ. Բոննի:

ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Մասն Ա., հտր. Ա., Վենետիկ., 1806:

– Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822:

ԼԱԼԱՅԵԱՆՅ Ե., Ջաւախք, նիւթեր ուսումնասիրութեան համար.- «Ազգագրական հանդէս», Ա. (1897), էջ, 117-380:

LANGLOIS V., *Essai de classification des suites monetaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'à nos jours, Paris, 1860:*

ХАХАНОВЪ А. С.: *Источники по введенію христіанства въ Грузіи, в Древности Восточныя, изданные подъ редакціей М. В. Никольскаго, томъ I. 3, Москва, 1893, с. 299-345:*

CHACHANOW A., *Le fonti della storia del christianismo in Georgia*,
թարգմ. /ԻԱ./ վերնոյն, *Besarione*, X (1905-1906), 9, pp. 84-95,
171-178:

CHACHANOW A.: *Ueber den gegenwärtigen Stand der grusinischen
Philologie.*– *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*,
VII (1893), S. 310-337:

ԽԱԽԱՆՕՅ ԱՂ., Հայոց դիրքը Վրաց թագաւորութեան մէջ,
Թարգմ. գաղղ. Է.– «Բանասէր», 1899, էջ 57-66: – Գաղղիէրէ-
նը ' *Journ. As.* 1898, 337-344:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ Զ., Մայր Յուցակ Ձեռագիր Մատենից գրադարանի
Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի, Տիփլիս, 1863:

KAULEN FR., *Iberien* ի գիրքս *Wetzer und Weltes Kirchenlexikon*, 2.
Auflage, VI. Band, S. 560-568, Freiburg, 1889:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865:

ԿԻՐԼԷՍԷՐԵԱՆ Բ. Վ., Կոլոսո Յովհաննէս Պատրիարք, Վիեննա,
1904:

CUMONT FR. et E., *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont
et Petite Arménie*, Bruxelles, 1906 (*Studia Pontica*, II):

ԿՈՆԻԲԵՐ Փ., Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակի խնդիրը, թարգմ. '
Հ. Զ. Տ.– «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, էջ 1-6, 85-90:

ԿՈՆԻՆ ՎՐԴ., Վարք Մաշտոցի, Վենետիկ, 1894:

HEFELE K. J.: *Conciliengeschichte*, 2. Aufl. II. Bd. Freiburg in B.,
1875:

HÜBSCHMANN H., *Armenische Grammatik*, I. Leipzig, 1895-1897:

– Հին Հայոց Տեղոյ անունները, թարգմ. ' Հ. Բ. Պիլէգիկճեան, Վի-
եննա, 1907:

/ԻԲ./ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վա-
հան Մամիկոնեան, Տիփլիս, 1904:

ՂԱԶԱՐԵԱՆ Մ. ՔՀ., Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութե-
ան խնդիրը Ռուսաց նախապատրաստական եկեղեցական
ժողովքում.– «ԱՐԱՐԱՏ», 1907, էջ 847-863, 971-983:

- ՂԵԻՈՆԴ ԵԴԷՅ, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբ., 1887:
- ՃԱՆԻԿԵԱՆ Յ. Կ., Հնութիւնք Ակնայ. Տփղիս 1895:
- ՃԱՌԱՔԱՂ ամսագիր, հրտ. Ս. Ստերեանց, Մոսկուա, 1860-1862:
- ՄԱՇՏՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ Թուղթ ան Գեորգ Ա. Գառնեցի վասն Սիւնեաց Խաչին.– «ԱՐԱՐԱՏ». 1902, էջ 748-753:
- MATAGNE H., Ներածութիւն ի վարս Ս. Նէոփիտոսի, ի հաւաքման *Acta Sanctorum Octobris*, t. XII, edition altera. Bruxellis, 1884, p. 642-647. յաճախ յիշուած Ա. ՏՏ. համառոտագրութեամբ:
- ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
- MARQUART J., *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901:
- МАРРЪ Н., Аркаунъ, монгольское названіе христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ Армянахъ-халкедонитахъ.– Виз. Врем, XII, С.-Петербург., 1905:
- Изъ поѣздки на Афонъ, С.-Петербург., 1899, հիմն. ան այս «ԱՐԱՐԱՏ», 1899, էջ 208-219, 1900, էջ 596:
- /ԻԳ./ МАРРЪ Н., Крещеніе Армянъ, Грузинъ, Абхазовъ и Алановъ Св. Григоріемъ (Арабская версія) [Зап. Вост. Ордѣл. имп. Русск. Археолог. Общ. XVI.], С.-Петербург., 1905, с. 60-211:
- Объ единствѣ задачъ Армяно-грузинской филологіи, Тифлисъ, 1902:
- Հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում (Պրոֆ. Մանի բանակորիւր իշխ. Ակակի Ծերեթելու հետ), թարգմանութիւն, ծանոթութիւններով Ա. Արախանեանցի (Արտատպ. «ՍՈՒԴՃ» ամսագրից), Տփղիս, 1898: Ն. Մանի նուսերէն երկու յօդուածներն հրտ. են՝ «Новое Обзорѣніе» թերթի, 1898, Փետր. 5 եւ 6. եւ 31 Մարտ եւ 2 Ապր. թուերու մէջ. անջին յօդուածն արտատպուած է քաղուածաբար ի հաւաքման Братская помощь Армянамъ, Բ., տպ. Москва,

- 1898, էջ 560-569 (Отповѣдь проф. Марра грузинскому «Сборнику Акакія»):
- ՄԻԷՍՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871:
 – *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jakobite d'Antioche (1166-1199), Ed. pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot, Paris, 1899:*
- ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, Թուղթ յաղագս Վրաց. – «ԱՐԱՐԱՏ», 1900, էջ 497-504, 562-568. 1901, էջ 55-61, 121-127:
- ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻՈՅ Պատմություն ժամանակագրական, Ս. Պետերբ., 1867:
- ՍՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ, 1865:
 /ԻԴ./ ՍՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմություն, հրտ. Ս. Էմինի, Մոսկովա, 1860:
- MÜLLER FR., Über den Ursprung der gruzinischen Schrift in Sitzungsberichte d. k. Akad. der Wiss. in Wien, phil. hist. Cl. 137 (1897), S. 1-12:
- ՅԱԿՈԲ ԿԱՐԵՅԻ, Տեղագիր Վերին Հայոց, հրտ. Կ. Կոստ., Վաղարշապատ, 1903:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻ՝ Պատասխանիք առ Հայս, հրտ. Բ. Վ. Կիլիկեցեան. – «ԼՈՅՍ» շաբաթաթերթ, 1905-1906:
- JOHANNES VON EPHESUS, Kirchengeschichte. Aus dem Syrischen übersetzt von J. M. Schönfelder, München, 1862:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՐՈՐԻՍԱՂԷՄԻ, Թուղթ առ Աբաս Ա-դուանից կաթողիկոս, Հրտ. Կ. Վ. Տէր Մկրտչեան, Վաղարշապատ, 1896 (Արտատպ. «ԱՐԱՐԱՏԷ», 1896, էջ 252-256):
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ԿԱԹ., Պատմություն Հայոց, հրտ. Ս. Էմինի, Մոսկովա, 1853:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹ. ՕԶՆԵՅԻ, Մատենագրությունք, Վենետիկ, 1833:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ, Պատմություն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889:

- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ Ա. ԵՊ., Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղեմի, Ա-Բ. հտր., Երուսաղեմ, 1890:
Narratio de rebus Armeniae.- Migne, Patrologia graeca, t. 132, col. 1237-1258:
- ՆԵՂՈՍԻ ԴՈՔՍԱՊԱՏՈՒ Կարգադրություն պատրիարքական աթոռոյն, հայերէն եւ յունարէն հրտ. Ֆ. Ն. Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902:
 [ԻԵ.] NÖLDEKE Th., *Aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879:*
- Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und commentiert (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wiss. phil. hist. Cl. 128), Wien, 1893:
- ՆՈՐԱՅՐ ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ, Հայկական բառարանություն, Կ. Պոլիս, 1880:
 – Կորին վրդ. եւ նորին թարգմանությունը, Տիդիս, 1900:
 ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ Կ. Վ., Դաշանց թղթոյ քննությունն ու հերքումը, Պարիս, 1862:
 CHAPOT V., *La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Paris, 1907:*
- SCHULTZE K., *Das Martyrium des heil. Abo von Tiflis, Leipzig, 1905:*
- ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊ., Պատմություն Հայոց եւ բաժանման Վրաց ի Հայոց. Ա. եւ Բ. հտր., Վաղարշապատ, 1871:
 ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Ս., Պատմություն Հայոց, հտր. Ա-Գ., Վենետիկ, 1784-1786:
- PALMIERI P. A., *La conversion officielle degli Iberi al christianismo, ի թերթին Oriens Christianus, II (1902), pp. 130-150, III (1903), pp. 148-172:*
- ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԵՐՍԻՍԻ ՊԱՐԹԵԻԻ Հայոց Հայրապետի. Վենետիկ, 1853 (Սովերթ Հայկ. Զ.):
- ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ Հ. Ս., Հայ կաթողիկոսություն.- «ԲԱԶՄԱՎԷՊ», 1906, 399-405:

ՊՂՈՆԿՈՂԻՈՍ, *De Bello Persico*. Ed. Dindorf, Bonn, 1833:

ՋԱԼԱԼԵԱՆՅ Ս. ԵՊ., Ճանապարհորդությունք ի Մեծն Հայաստան. Բ., Տիֆլիս, 1858:

/ԻԶ./ ДЖАВАХОВЪ И. А., *Исторія церковного разрыва между Грузіей и Арменіей въ началѣ VII вѣка*, С.-Петербург, 1908 (= Արտատպ. ի թերթէն *Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St.Petersb.*, 1908, p. 433-446, 511-536:

– *Государственный строй древней Грузіи и древней Арменіи*. I, С.-Петербург., 1905:

– *Das Martyrium des heil. Eustatius von Mzchetha. Aus dem Georgischen übersetzt von Dschawachoff, bearbeitet von Harnack. Berl. Sitzungsberichte*, 1901, S. 875-902:

ՋՈՒԱՆՇԷԸ, Համառոտ Պատմություն Վրաց, Վենետիկ, 1884:

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՅԻ, Հաւաքումնք ի զրոց պատմագրաց (Ժամանակագրություն), հրտ. Ա. Տէր-Միքէլեան, Վաղարշապատ, 1893:

ՍՄԲՍ ՊԱՏՄԻԶ, *Տարեգիրք*. հրտ. Շահնագարեանի, Պարիս, 1859:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն Տիեզերական, Տիֆլիս, 1887:

ՎԱՆԴԱՆ ՊԱՏՄԻԶ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862:

WEBER S., *Die ketholische Kirche in Armenien*, Freiburg in B., 1903:

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ Ս. ՇՈՒՇԱՆԿԱՆ դասեր Մեծին Վարդանայ, Վենետիկ, 1853 (Սոփ. Թ.):

ՎԸԹԱՆԷՍ ԲԵՐԹՈՂ, Պատասխանի ի Հայոց Թղթոյն Աղուանից, հրտ. Կ. Վրդ.– «Արարատ», 1898, էջ 477-488:

ՏԱՇԵԱՆ Հ. Յ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրությունք, Ա., Վիեննա, 1895:

– Վարդապետություն Առաքելոց անվաւերական մատեանք, Վիեննա, 1896:

/ԻԷ./ ՏԱՇԵԱՆ Հ. Յ., Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթ. Մատենադարանին ի Վիեննա, 1895:

- ՏԷԸ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ Ե. Վ., Այսպէս կոչուած Պարսից ժողովը.– «Արարատ», 1907, էջ 179-195:
- *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen*, Leipzig, 1904:
- Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, Վաղարշապատ, 1908:
- ՏԷԸ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ., Գիրգոր Մանաճիհր Ռաժիկ, Միհրան տոհմից, Վաղարշապատ, 1902 (Արտատպ. «ԱՐԱՐԱՏէ»):
- TER-MKRTSCHAN K., *Die Paulikaner*, Leipzig, 1893:
- ՏԷԸ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ Մ. Վ., Էջմիածին եւ Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ.– «Ազգագրական հանդէս», ԺԷ. (1907), էջ 85-128, ԺԶ., 130-204:
- ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց, հրտ. Ք. Պատկանեանց, Պետերբ., 1879:
- ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐԷ Կ. ՊՈԼՍՈՅ, Թուղթք առ Հայս, հրտ. Ն. Ման, ի Православный Палестинский Сборникъ, Հտր. XI, 1. С.-Петербург. 1892:
- FINCK F. N., *Die georgische Literatur*. [Die Kultur der Gegenwart, I. 7, S. 299-310]:

1. ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ Դ-Է. ԴԱՐՈՒՑ ՄԷՋ

Կասպիական ծովու եւ Եւքսինեան Պոնտոսի մէջ տեղ կը տարածուի ընդարձակ երկիր մը ջրաւտ եւ արգաւանդ, որուն հիւսիսային սահմաններն կը ձգին մինչեւ կաւկասեան բարձունքը եւ հարաւէն արարատեան լեռնաշղթաները. Վրաստան կը կոչուի այդ երկիրը հայերէն, բնիկներէն Սագարթուիլոյ, հինք անուանած են Իրերիա, այժմ՝ ծանօթ առ հասարակ ոչ վիր ժողովրդեան Գեորգիա կամ Գրուգիա անուամբ: Բնակչութիւնն ի հնուց արդէն յայտնի էր իբրեւ պատերազմասէր ժողովուրդ եւ այժմ իսկ կը նկարագրէ զայն բանաստեղծ Գրիգոր Օրբելեան՝ Գոռ պատերազմող, ազնիւ եւ անկեղծ, ծանր օրհասներ կրելէ վերջն ալ արի եւ քաջայինդ պողպատի նման⁴: Բւր պատմական անցեալն նոյն եղած է Հայաստանի բախտին հետ:

Սահմանաց մօտաւորութիւնն շատ անգամ առիթ տուած է երկու ժողովրդոց անձուկ շփման մէջ մտնելու իրարու հետ, մերթ խաղաղական եւ մերթ թշնամական յարաբերութեամբ: Այսպիսի յարաբերութեանց ակնարկութեամբք լի են երկու [2] ազգաց զրաւոր յիշատակարանք: Երկրին բնական դիրքն առիթ տուած է նաեւ մեր հզօր արքայից ձեռաց տակ երբեմն նահանգ դառնալու եւ հայ թագաւորական գահին վրայ վրացի բարձրանալու⁵: Վրաց Տարեգիրք կը պատմեն նոյն իսկ, թէ այդ երկրի ժողովրդեան բարբառն ժամանակ մը եղած է հայերէն⁶:

Սահմանակցութեան եւ յաճախակի յարաբերութեան շնորհիւ՝ կրօնականի եւ ուսումնականի նկատմամբ ալ դոյզն ազդեցութիւն չեն կրած Վիրք Հայոցմէ: Հայք Դ. դարուն Ս. Գրիգորի

⁴ A. Baumgartner, *Die georgische Literatur*, ի զիւր *Geschichte der Weltliteratur*. I. Freiburg, 1897, pp. 256-258:

⁵ Տիեզ. Պատմ., Բ., էջ 107:

⁶ Марръ, *Объ единствѣ задачъ армяно-грузинской филологіи*, Тифлисъ, 1902, р. 4.

քարոզութեամբն ընդգրկեցին քրիստոնէական կրօնն: Այդ դարն եղաւ նաեւ դար լուսաւորութեան Վրաստանի: Հայոց Լուսաւորիչն չբաւականացաւ գՀայաստան միայն լուսաւորելով, այլ ուզեց եւ յաջողցուց իսկ, քրիստոնէական լուսոյն ճառագայթները նաեւ դրացի երկիրներն՝ ի Վիրս, յԱղուանս... տարածել եւ հեթանոսութեան աղջամուղջ խաւարն փարատել: Որչափ ալ մուօ է Վրաստանի ի քրիստոնէութիւն դարձին պատմութիւնն, եւ ազգային գրոյցներն այլ եւ այլ գոյներով կը ներկայացնեն, սակայն երկու ազգաց՝ Հայոց եւ Վրաց հնագոյն գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւններն եւ համոզումն ի նկատի առնելով, չենք կրնար ժխտել այն հաստատութիւնն, թէ Գրիգոր Լուսաւորիչն եղած է առաջին եւ գլխաւոր առաքեալն Վրաց՝:

/3/ Մինչեւ հոս թոյլ կու տան յառաջանալ այժմեան քննութիւնք. բայց ասկէ անդին առաջին իսկ քայլին կը յառնեն խոչընդոտներ: Գլխաւոր դժուարութիւնն կը կայանայ յայնմ, թէ ո՞ր պատրիարքական աթոռի իրաւասութեան ենթարկուեցաւ Վրաստան: Երեք հակառակ պատասխաններ կը տրուին հարցմանս. Վրական հին աւանդութիւն մը՝ միաբան յոյն մատենագիրներու հետ՝ Անտիոքայ, իսկ Տարեգիրք՝ Բիւզանդիոնի աթոռոյն կենթարկեն Վրաց եկեղեցին. Հայք իրենց կաթողիկոսին իրաւասութեան ներքեւ կը ճանչնան: Ո՞րն է սակայն ճշմարիտը: Առ այս հարկ է մանր քննութեան ենթարկել իւրաքանչիւրին ապացոյցները⁷:

Վրաստանի դարձին ժամանակը որչափ ալ պէս պէս կը նշանակուի գիտուններէ, այսու հանդերձ ամէնն ալ միաբան են յայնմ՝

⁷ Հմմտ. *Н. Марръ, Крещение Армянъ, Грузинъ, Абхазовъ и Алановъ святыимъ Григоріемъ* (= Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Ալանաց ի ձեռն Ս. Գրիգորի), Санктпетерб, 1905. – *P. A. Palmieri, La conversione ufficiale degli Iberi al christianismo.* – ի *Oriens Christianus*. II (1902), pp. 130-150, III (1903), pp. 148-172:

⁸ Իրացս նկատմամբ խօսած են այլ եւ այլ տեսակէտներով *Н. Matagne* Բոլանդեանն, *Acta Sanctorum Octobris, t. XII, editio altera, Bruxellis, 1884, pp. 642-647* (Քննութիւն վարոյց Ս. Նէոփիտոսի), *K. Schultze, Das Martyrium des hl. Abo von Tiflis, Leipzig, 1905, pp. 5-8:*

թէ տեղի ունեցած է Դ. դարու առաջին քառորդին. ուրեմն ճիշդ այն ժամանակներն, երբ կը գումարուէր Նիկիոյ ժողովն (325): Այս կէտն նշանակալից է առաջիկայ խնդրոյս համար, վասն զի Նիկիոյ ժողովոյն Ջ. կանոնին մէջ, ուր իւրաքանչիւր պատրիարքութեան իրաւասութեան սահմաններն կը գծուին, Անտիոքայ պատրիարքութեան ներքեւ կը ձգուի նաեւ Վրաց եկեղեցին՝ Ասիոյ միւս եկեղեցեաց հետ⁹: Չայս կը թուի հաստատել այն պարագան ալ, որ Դ. դարու սկիզբներն Վրաստանի առաջին եպիսկոպոսն (Եւստաթէոս¹⁰) Անտիոքէն եկաւ՝ ինչպէս կը հաստատեն Վիրք¹⁰, թէեւ կը լռեն տարեգիրք /4/, որոնք հակառակ ազգային հնագոյն աւանդութեան՝ Կ. Պոլսէն կը ջանան եկած ցուցնել՝ այլ առանց հիման¹¹: Վրաց աւանդութիւնն իրեն թիկունք ունի նաեւ յոյն մատենագիրներ, զորոնք արհամարհելն արդարեւ յանդգնութիւն կը համարինք. ասոնց վկայութիւններն ի կարգին: Նոյն իսկ եթէ միտ դնենք, Վրաց Տարեգրոց մէջ իսկ կրնանք գտնել հեռաւոր յիշատակութիւններ այս նկատմամբ: Տարեգրոց այն մասին մէջ, ուր Վախթանգ առաջնոյ փառաւոր թագաւորին վարքը կը պատմուի, եւ որ Թ. դարուն գրուած կըլտուի, սակայն յիշականին հազիւ ԺԴ. դարու հնութիւն ունի¹², կը կարդանք թէ Ե. դարու սկիզբը Կ. Պոլսոյ պատրիարքէն Անտիոքայ պատրիարքին այսպիսի խօսքեր ուղղուած են. «Ի սկզբանէ անտի դարձին Վրաստանի ի ձեռն կնոջ ուրումն հռովմայեցոյ՝ որում անունն Նունէ, աստի առաքեցաւ առ

⁹ Hefle, Conciliengeschichte. I. p. 388 ff.

¹⁰ Տե՛ս վկայութիւնքն առ Բրնսէի Histoire de la Géorgie, S. Pétersb. 1849. I. p. 118. n. 3. եւ մանրալ/4/գոյնս Palmieri, Or. Chr. III. p. 161-171, որոնք թէեւ Թ. դարէն յառաջ չեն ձգուիր, սակայն յոյն մատենագրաց հետ համաձայնելովն՝ վրիպական չեն կրնար նկատուիլ: Մեր նպատակէն դուրս է այն խնդիրն թէ յիշաւի Եւստաթէոս Անտիոքայ եպիսկոպոսն է եկողը, որ կը ժխտուի առ հասարակ ամէնէն (հմմտ. Goussenի հատուածն Theologische Revue. 1906, pp. 85):

¹¹ Brosset, Histoire de la Géorgie. I. p. 118-19. եւ Intr. XXXVI-VII. Այս կարծիքն ունին նաեւ Վրացի նոր հեղինակներէ ոմանք. հմմտ, Oriens Christianus, II. p. 150, n. 3.

¹² Hist. I., Intr. P. I. եւն: – Acta Sanctorum unq., p. 642.

ձեզ առաջին եպիսկոպոսն Վրաց, վասն պատերազմացն որ ընդ մէջ Պարսից եւ Յունաց, եւ այսր իսկ աղագաւ իրքս չգործեցան ըստ եկեղեցական օրինաց: Գիտեմք իսկ եթէ Վրաստան, արեւելք եւ հիւսիս ընդ իշխանութեամբ այսր աթոռոյ են, որպէս եւ յաւետարանի անդ յայտ արարին զիրաւունս իւրաքանչիւր ուրուք առաքելաւն...: Ապա /5/ ձեռնադրեցէք վաղվաղակի զերկուս զդոսա, զորս թագաւորն Վրաց խնդրեաց եւ զայլ մետասանս, զորս դուքդ ընտրեալս եւ արժանաւորս համարիցիք: Յետ ձեռնադրութեանն այսր առ մեզ եկեսցեն, զի եւ զայլ շնորհս եւ զամենայն կարելորսն շնորհիցեմք նոցա»¹³: – Թէ թուղթս անհարազատ է, որուն համաձայն ըստ եկեղեցական, մանաւանդ թէ նոյն իսկ առաքելական օրինաց, Դ. դարու սկիզբները Վրաստան Կ. Պոլսոյ աթոռոյն իրաւասութեան կը վերաբերէր, ոչ ոք կը տարակուսի. սակայն նշանակալից է, ըստ որում բաւականաչափ կը պատկերէ մեր աչաց առջեւ հին Վրաց կարծիքն: Վասն զի թղթոյն գրութեան ժամանակն կիյնայ այնպիսի ատեն մը, երբ Վիրք ամենայն զօրութեամբ կը ջանային ինք զինքնին Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ ցունել՝ ժխտելով Անտիոքայ տակ գտնուիլն երբեմն. սակայն որչափ ալ ջանային, չէին կրնար միանգամայն հերքել հիներուն աւանդութիւնը, թէպէտ այսպիսի վարագուրաւ մը սքողել փորձէին: Այս կեղծիքը լաւ կը պարզէ Տարեգրոց աւելի հնագոյն հայ խմբագրութիւնն ընդ անուամբ Ջուանշէրի, ուր այս պատգամաւորութեան (թղթակցութեան) համար կը գրուի¹⁴. «Կայսրն եւ պատրիարքն Կ. Պոլսոյ առաքեցին զՊետրոս քահանայ եւ զՍամուէլ կրօնաւոր՝ յԱնտաք (Անտիոք), զի անդ առցեն ձեռնադրութիւն, զի ձեր է, ասեն, վիճակն այն: Եւ կատարեալ զխնդիրն՝ արձակեցին՝ գնոսա ի Վիրս»: Հետեւաբար աննշանակ կը մնան Տարեգրոց տողերը. բայց ասկից ենթադրելով իսկ հայ խմբագրին խօսքերն անհարազատ,

¹³ Hist. I. pp. 191-192.

¹⁴ Տպ. Վենետիկ, 1884, էջ 90-91:

գարմանալի կը մնայ միշտ Տարեգրոց գործածած այս ոճը. ի՞նչ կ'ուզուի ապացուցուիլ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին բերանը դրուած խօսքերով. ի՞նչ պատճառաւ ի /6/ Բիւզանդիոն առ ոտս Պատրիարքին հասած հետամուտք կ'ուղղուին թղթով մը յԱնտիոք: Պատասխանն չ'արժէր տալ՝ հերքումն իւր մէջն ըլլալով: Եւ արդէն Վախթանգայ (Ա.) վարքն լի է առասպելներով: Այսպէս մինչ անպատասխանի կը մնայ այս ի նպաստ Կ. Պոլսոյ աթոռոյն խնդիրն, հակառակ կարծիքն ի նպաստ Անտիոքեան իրաւասութեան հաստատելու համար բացի Ջուանշէրէ՝ օգնութեան ձեռք կը կարկառէ Թէոդորոս Բաղսամոն (ԺԲ. դար), երբ կը գրէ. «Ասի թէ ի ժամանակս Ս. Պատրիարքին աստուածային քաղաքին Մեծին Անտիոքայ, Տեառն Պետրոսի, սիւնհոդոսական կանոնաւ (οικονομία συνοδοικῆ) սահմանեալ իցէ անդ, թէ եկեղեցին Վրաց լիցի ազատ եւ ինքնազուիւ, այլ կարգեալ ընդ պատրիարքաւ Անտիոքայ»¹⁵: Այս Պետրոսը, ինչպէս կը դիտէ Բրոսե¹⁶, պիտի ըլլալ Պետրոս Թոթովն, որ կիյնայ ընդ մէջ ամացն 475-488: Հանգոյն Բաղսամոնի ԺԱ. դարուն առ Ռոգերիոս (Ռոճէր՝ ըստ հայ թարգմ.) արքայն Սիկիլիոյ կը գրէր Նեղոս դոքսապատիո վանահայրն. «Հին ժամանակ ի Վիրս Անտիոքայ պատրիարքէն կը խաւրուէր կաթողիկոս»¹⁷: Իսկ իւր ժամանակն այս նահանգը Կ. Պոլսոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքէն կ'առաքուէր Վրաց մետրապոլիտ¹⁸: Նման ունի նաեւ Եպիփան Կիպրացի. «Վիրք /7/ առաւ յԱնտիոքայ՝ եւ եղէ ինքնազուիւ կա-

¹⁵ *Bevergius, Synodicon seu Pandectae Canonum, t. I, p. 88.*

¹⁶ *Hist. p. 192. n. 2.*

¹⁷ Հրտ. Ֆինկ, Վաղարշապատ 1902, էջ 5: Հայ թարգմ. ունի «ձեռնադրէ եւ առաքէ», որ սխալ է. յունարէնն անկատար ժամանակ է: – Պէտք է դիտել, որ ըստ Տարեգրոց Վրաց կաթողիկոսութիւնն հիմնուեցաւ Վախթանգ Գուրգասլանի օրով, որ, առաջարկելով Լեւոն կայսեր եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին այսպիսի խնդիր մը, անոնց միջնորդութեամբ ընդունեցաւ Անտիոքէն առաջին կաթողիկոսը Պետրոս (Hist. I. p. 191-2. Intr. XLIV-V):

¹⁸ Անդ, էջ 29:

թողիկոսն նոցա՝ վասն անաստուած այլազեանց գերութեանն»¹⁹։ Յամենայն դէպս ի նպաստ Բաղսամոնի նշանակալից է Գէորգ Կիպրացոյ լռութիւնն այս նկատմամբ, որ մանրամասն ստորագրելով (Զ-Է. դարուց մէջ, առ Մօրկաւ կամ Փոկասոյ) Բիզանդական պետութեան մետրապոլտութեանց իրաւասութեան սահմաններն, ոչինչ յիշատակութիւն կրնէ Վրաց նկատմամբ²⁰։ Ժամանակ մը Անտիոքացիք ջանացին ժամանակակից վրացի մատենագրի մը վկայութեամբ ցուցնել թէ Վրաստան իրենց պատրիարքութեան կը վերաբերի դարձեալ²¹։ Ասոր կը համաձայնի Եղիա Դամասկացի մետրապոլտի Տախտակն (*Tabula*), որ Վրաց եպիսկոպոսութիւնը Նեստորական կաթողիկոսի ներքեւ գտնուող նահանգաց մէջ կը թուէ²², եւ այն հանգամանք, որ Վրաց կաթողիկոսի տիտղոսն Անտիոքայ պատրիարքութիւնն ցայժմ իրեն կը սեպհականէ, ըստ վկայութեան Պղատոնի Բւսելեան²³։ Նոյնպէս յամի իբր 1470 Անտիոքի Միքայէլ պատրիարքը այն հրովարտական, որով Բմբերթի կամ Արեւմտեան Վրաստանի յատուկ կաթողիկոս տուաւ, կը հաստատէ, թէ իրեն ծանօթ է, թէ հին ժամանակներն Վրաստանի կաթողիկոսներն Անտիոքի պատրիարքներէն կը հաստատուէին²⁴։ Այսչափ արտաքին վկաներ ունենալէն յետոյ յայտնի կեղծիք կը համարիմ *H. Matagne*ի հետ Վրաց տարեգրոց վիպածներն, /8/ թէ Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ էին Վիրք ԺԱ. կամ թէ Ը. դարէն յառաջ։

Վիրք, միտ դնելով Տարեգրոց խօսքերուն, յայտնապէս չեն ուզեր ըսել զայս, այլ մեղմով իմն յայն հասնիլ կը ճգնին. այսպէս կը պատմեն այլուր²⁵, թէ իրենք գտնուած են ժամանակ մը Անտիո-

¹⁹ Եպ. Կիպրացի, հրտ. Ֆինկ. Տի. 1902, էջ 16։

²⁰ Հմմտ. *Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani*. Ed. H. Gelzer. Lipsiae. 1890։

²¹ *Hist. I*, p. 118. n. 3.

²² *Assemani, Bibl. Orient. t. II*. p. 460.

²³ Առ Բոնուէի, *Hist. I*. p. 194. n.։

²⁴ *Acad. de St. Pétersb. Bulletin hist. phil. t. I*. pp. 312-313.

²⁵ Հմմտ. *Hist. I*. pp. 229-30, 235-236։

քայ իրաւասութեան ներքեւ, բայց ապա է. դարուն առաջին կիսուն անկախ ինքնագլուխ հրատարակուեցան եւ թէ Ջ. Տիեզ. ժողովոյն մէջ Վրաց մետրապոլտին պատրիարքական իրաւունք տրուեցաւ: Այսչափ Վրաց եկեղեցւոյն Անտիոքայ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեանց հետ յարաբերութեան նկատմամբ. ի՞նչ աղերս ունէր հայ եկեղեցւոյն հետ: Նախ քան քննութեան մատչիլը աւելորդ չեմ համարիր հոս կցել *H. Matagneի* խօսքերն, ուր հակիրճ կերպով ընդհանուր պատկեր մը կը գծուի Վրաց եկեղ. հանգամանաց:

«Վրաց այն հին կարծիքն, թէ առաջին եպիսկոպոսն Անտիոքէն եկաւ, անոր համար հնարուած է, որպէս զի Վրաստան, որ Քաղկեդոնի ԻՇ. կանոնի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կը վերաբերէր, մայր եկեղեցիէն չբաժանուի, եւ անոր հաւատարիմ մնայ. ապա երբ ճանապարհք փակուեցան, եւ Անտիոքի եկեղեցւոյն իշխանութիւնն Նեստորականութեան պատճառաւ քայքայեցաւ, եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն հակառակէն՝ օր ըստ օրէ աճեցաւ, յարեցաւ բիզանդական Յունաց: Այս փոփոխութիւնն սակաւ ուսեալ ժողովրդոց մէջ յառաջ բերին մէկ կողմանէ Տիեզ. ժողովոյն տուած իշխանութիւնն եւ միւս կողմանէ իրաց քաղաքական հանգամանքներն, որ զՅոյներն եւ զՎրացիները ընդդէմ Արաբացւոց եւ Թուրքաց յարձակմանց ի հարկէ դաշնակից ըրին: Այսպէս երբ իրաց բերմամբ գեր ի վերոյ եղաւ Կ. Պոլսոյ աթոռն, եւ Վիրք [9] անձուկ յարաբերութեան մէջ մտան Բիզանդականաց հետ, այնուհետեւ Վիրք հազիւ թէ մտքերնին կրնային բերել իրենց հին սովորութիւնն՝ Անտիոքի իրաւասութեան ներքեւ ըլլալը: Երբ Անտիոքայ իրաւասութեան տակ կը գտնուէր Վրաստան, երեք կերպով կառավարուեցաւ. յառաջագոյն եպիսկոպոս միայն ունէին, որուն ձեռնադրութիւնն ապահովապէս, ինչպէս պիտի տեսնենք, հայ մետրապոլտութեան յանձնուած էր: Ապա երբ Անտիոքի

պատրիարքութեան գլուխն անցաւ Պետրոս Թորթով²⁶, այն է՝ ընդ մէջ ամաց 471-488, Վրաց յատուկ մետրապոլտոսիւն տրուեցաւ, այնպէս որ նահանգ եղաւ: Ը. դարուն Թէոփիլակտոս պատրիարքի օրով Վրաց եկեղեցին եղաւ ինքնօրէն եւ անուամբ միայն Անտիոքի տակ»²⁷:

Յամենայնի չեմ կրնար համամիտ ըլլալ գիտուն Բոլլանդեանիս. յատկապէս այն կէտին մէջ, թէ մինչեւ ցՊետրոս Փուղոն, ուրեմն՝ մինչեւ Ե. դարու վերջին քառորդն միայն՝ հայ կաթողիկոսէն կը ձեռնադրուէին եւ այն լոկ եպիսկոպոս: Իւր հիմն առ այս մի միայն հայ պատմագիրներն են, եւ այն, ինչպէս կը տեսնուի, յետինդարեանք, որոնք եթէ ոչ բնաւ, գոնէ շատ դոյզն հեղինկութիւն կրնան նկատուիլ այս խնդրոյս մէջ: Քննենք ընդ Հայս ճանապարհով այս հարցը:

Ըստ Դաշնաց թորթոյն²⁸, որուն խօսքերն ի հարկէ աննշանակ են մեզ համար, քանի որ գործ է ԺԱ-ԺԳ. դարու, Ս. Սեդրեստրոս Հռոմայ քահանայապետն իշխանութիւն շնորհած է, որ «Հայոց հայրապետն ձեռնադրեցէ կաթողիկոս Վրաց աշխարհին»: Այս տողերս առանց ազդեցութեան չեն գրուած հնագոյն պատմագիրներէ. արդէն Յովհաննէս Պատմագիր, Ուխտանէս եւ այլք հռչակած /10/ էին Կիրիլոսի՝ Է. դարուն, «ապստամբութիւնն» Հայ կաթողիկոսէն, որոնց արձագանգն ու հետեւութիւնն է, որ հոս կը լսուի: Նոյն հայ հեղինակներէ ուսեալ կը գրէ այս նկատմամբ նմանապէս եւ Հ. Դ. Բնճիճեան²⁹, որուն խօսքերն կարելոյր կը համարինք ամբողջութեամբ յառաջ բերել, ուր ամփոփուած են նաեւ պատմագրաց խօսքերը: «Սահման իշխանութեան կաթողիկոսին

²⁶ Պետրոս Թորթով = Պետրոս Թափիլ (Fullo). հմմտ. առ այս «Բագավէպ», 1908, էջ 30 եւ «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, էջ 64 եւ 155: – Լաւագոյն է եւ աւելի ճիշդ՝ ըստ Նորայրի, Նախնեաց համաձայն փոխել Ծանրախօս. տեւս «Հանդէս ամսօրեայ», 155:

²⁷ Acta SS. t. XII. Oct., p. 644.

²⁸ Թուղթ Դաշնաց, հրտ. Շահնագ., էջ 25:

²⁹ Հնախօսութիւնք Հայաստանի, հտր. Գ., էջ 262:

(Հայոց) ձգէր ոչ միայն ի վերայ Հայոց, այլ նաեւ ի վերայ Վրաց եւ Աղուանից: Ի մէջ բերելէ ետքը Դաշանց թղթոյն խօսքն, կը շարունակէ. «Այլ թողեալ զբանն թղթոյն՝ զգործադրութիւնն գտանեմք համաձայն այսմ ասացուածոյ. զի Կիրակոս վասն նորին իսկ Ս. Գրիգորի ասէ. «Ձեռնադրեաց գորդի իւր զՍ. Առիստակէս եպիսկոպոսապետ Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից» (Կիր. էջ 7). Յովհաննէս կաթողիկոս յաւելու՝ եւ զԵգերացիս... Այլ ի գործադրութենէն երեւի՝ ոչ անմիջապէս ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին Հայոց անկեալ Եգերացւոցն, այլ միջնորդութեամբ Վրացն: Բայց եւ այս իշխանութիւն ի վերայ Վրաց՝ տեւեաց մինչեւ ցնախայիշեալն Կիրիլոն, զոր Բ. Սովսէս ի մէջն անդ Ջ. դարուն ձեռնադրեաց. զի ասէ Կիրակոս. «Մինչեւ ցայն վայր (մինչեւ ցԿիրիլոն) ի Հայոց առնուին Վիրք ձեռնադրութիւն... եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն Վրաց որ ի Հայոց, զի սկսան նոքա զՅունօք թելակոխել» (Կիր. 26):

Եթէ համաձայն Հ. Բնձիճեանի եւ հայ մատենագրաց կարծեաց նկատենք իրողութիւնն, տարակուսական կը մնան Պետրոս Թափիչի մասին վերագոյն աւանդուածները: Սակայն մենք չենք կրնար ամէն բանի մէջ հաւատ ընծայել հայ մատենագրաց, մանաւանդ երբ առջեւնիս ելլեն հակառակէն ծանր հեղինակութիւններ: Շատ հնարաւոր [11] կրնայ ըլլալ Դ-Ե. դարուց նկատմամբ այս ամէնը: Չմերժելով հանդերձ Վրաց Անտիոքի ներքեւ ըլլալը, կ'ընդունիմ Վրաց «կաթողիկոսաց» ձեռնադրութիւնն Հայոցմէ ժամանակ մը: Հայք երբ տակաւին Կեսարիոյ տակն էին, էին միեւնոյն ժամանակ նաեւ Անտիոքայ տակ, ըստ որում՝ այդ դարերուն Կեսարիոյ մետրապոլտութիւնն էր մետրապոլտութիւն ընդ Անտիոքաւ³⁰: Այս պատճառաւ ալ Նեղոս դոքսապատիոն (էջ 5) Հայոց կաթողիկոսաց ձեռնադրութիւնն կը դնէ Անտիոքէն: Ասկէ դիւրաւ

³⁰ S. Weber, *Die katholische Kirche in Armenien*. Freib., 1903, p. 356. Hefele, անդ., p. 390 եւն:

թոյլտուութիւն կրնային ընդունիլ իրենց դրացի Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսներն ձեռնադրելու, որոնց յարաբերութեամբ Հայք էին *primus inter pares*: Այսպիսի պատճառաբանութեամբ դիւրաւ կրնան մեկնուիլ հայ պատմագրաց աւանդածներն: Առ այս նշանակալից է Յովհ. Պատմաբանի այն տեղին, ուր խօսելով եկեղ. նուիրապետութեանց Ներսիսի (Ա.) օրով կարգաւորութեան վրայ՝ կըսէ թէ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսք «արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա (Ներսիսի) կարգեալ» եղան (Յովհ. Կաթ. էջ 29): Գիրակոսի այն հաստատութիւնն, թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ զԱռիստակէս ձեռնադրեց Վրաց «եպիսկոպոսապետ», չունի որեւիցէ յենակէտ: Հնագոյն պատմագիրներէն ոչ ոք կը յիշէ այսպիսի բան մը, եւ ԺԳ. դարու վիպագրի մը խօսքերն չեն կրնար ծանրակշիռ հեղինակութիւն արժել հոս: Բայց ունինք նման վկայութիւն մը ոչ դոյզն հեղինակէ մը. Փաւստոս կը գրէ. «Գրիգորիս եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանցն Աղուանից եւ Վրաց» (Գ. է. 10). եւ այլուր՝ «վասն Գրիգորի եպիսկոպոսի, որդւոյ Վրթանայ, որ կաթողիկոսն էր կողմանց Վրաց եւ Աղուանից» (Գ. /12/ գ. 12): Այս կրկին վկայութիւններէն մանաւանդ երկրորդն յայտնի կը դնէ մեր առջեւ, թէ Գրիգորիս «կաթողիկոս» էր «կողմանցն» Վրաց եւ Աղուանից: Բայց ինչ պէտք ենք հասկընալ այս «կողմանց»-ով: Բրոսէ կը գրէ. «Յայտնի է որ այս ոճն, որով կը պատմէ Փ. Բիւզանդ, կարծել կու տայ, եթէ այս խօսքերն ճիշդ իմաստով չառնուին, թէ Գրիգորիս իրապէս հոգեւոր գլուխ եղաւ Աղուանից եւ Վրաց: Բայց որովհետեւ յամի 340՝ երբ կը պատահի այս, Վիրք իրենց եպիսկոպոսն ունէին, պարզ է, որ Վրաստան ըսելով պէտք է հասկընալ ոչ թէ բուն Վրաստան, այլ այս երկրին այն մասն, որ մերթ Հայոց կըլլար եւ մերթ Վրաց, այս է՝ Սոմխէթն եւ այն երկիրներն, որ ապա Կախէթ կոչուեցան»³¹: Բրոսէ միտ չէ դրած Փաւստոսի երկրորդ տեղւոյն, եւ կը շարունակէ ըսել, թէ յետին դարեան մատենագիրք «ե-

³¹ Hist. I, p. 194.

պիսկոպոս» Վրաց եւ Աղուանից բացատրութիւնն կաթողիկոսի փոխած են, այսպէս՝ Մովսէս Կաղանկատուացին են: Սակայն Բրոսէի այս յանդուգն դատաստանը ուղիղ չեմ կարծեր: Վրաց Տարեգրոց յիշատակած կաթողիկոսն կրնար այդ ժամանակ վախճանած եւ նոր մը խնդրուած ըլլալ: Եւ ընդհանրապէս խոհեմութեան չէ՝ հետեւիլ կէտ առ կէտ Տարեգրոց՝ ինչպէս կը վարուի Բրոսէ հոս եւ այլուր, եւ արհամարհել երբ մէկն հակառակի անոնց: Հայոց «կողմանց»ով ըմբռնածն շատ ընդարձակ գաղափար է. եւ ամենայն հաւանականութեամբ հոս այդ բառով բովանդակ Վրաստանն կիմացուի: Առ այս թէեւ չունինք ուրիշ նման դիպաց յիշատակութիւններ մինչեւ ցԳիւրիոն, այսու հանդերձ Փաւստոսի բացատրութեան ոճէն կարելի է հետեւեցնել, թէ մինչեւ Ե. դար այդպէս կը շարունակուէր:

[13] Հ. Պոտտուրեան նկատելով Գրիգորիսի այդ դէպքն եւ ապա Գիւրիոնինը, այսպէս կը գծէ Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութեան սահմաններն³². «Հայ կաթողիկոսը ժամանակաւ Վրաց եւ Աղուանից վրայ կրօնական իշխանութիւն ունեցած է, թէեւ այդ իշխանութիւնն բացարձակ չէր, այլ մասնական. եւ պատճառն ալ այն կը համարինք, որ անոնք մեր առաջնորդութեամբ ընդունած են քրիստոնէութեան լոյսը: Առ այս ի մէջ կը բերէ ըստ (Ագաթանգեղոսի եւ) Խորենացոյ. «Նունէ... Գ. Լուսաւորչի կը դիմէ, որ հոն եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ ղրկէ, որուն խնդիրն իսկոյն կը կատարէ Հայոց Լուսաւորիչը. եւ այս պատճառաւ ուրեմն Հայ կաթողիկոսը Վրաց եպիսկոպոսը ձեռնադրելու իրաւասութիւնը կը ստանայ»: Սակայն այս եզրակացութիւնս, որ զԽորենացին իրեն հիմ ունի, արդիւնք է թիւրիմացութեան մը: Խորենացին չըսէր, թէ Գր. եպիսկոպոսներ են խաւարեց, այլ պարզապէս. «Խնդրեալ (այս է՝ փնտռելով Նունէ) արս հաւատարիմս՝ յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զի՛նչ հրամայեցէ նմա գործել այնուհետեւ... եւ

³² «Բագավէպ», 1906, թ. 9, էջ 402:

հրաման ընդունի կործանել զկուռսն... եւ կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչեւ ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա» (Խոր., Բ. ձգ., 170:) Յայտնի է, որ այժմեան Ագաթ.-ի մէջ չկայ Նունէի մասին խօսք. եւ, ինչպէս ըսինք, Կիրակոսի վկայութիւններն առաջիկայ հարցին համար նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ: Հետեւաբար անհիմն է նաեւ նոյն մատենագրին այս հաստատութիւնս. «Զի մինչեւ ցայն վայր (Գլխիւրիոն) ի Հայոց առնուին Վիրք ձեռնադրութիւն» (Կիր. 25): Ուղղագոյն կը թուին Հ. Գաթրճեանի խօսքերս. «Ամբողջ Վրաստան, որուն բարձրագոյն մետրապոլիտն էր /14/ միշտ Հայոց կաթողիկոսը, կտրեց իւր հաղորդութիւնը Դունոյ աթոռէն» առ Կիրիոնի³³: Գաթրճեանի այս կարծիքն այն առմամբ, որ Հայք կը նկատուէին Վրաց ինչպէս եւ Աղուանից՝ բարձրագոյն մետրոպոլիտ (primus inter pares), այս է՝ հաւատոյ իրաց մէջ անոր առաջնորդութեան կը հետեւէին, շատ ճիշդ է: Ասոր վկայ են. յամի 449 Հայոց հետ միաբան կը պատասխանեն Միհրնէրսեհին Վիրք եւ Աղուանք (Փարպ., 45): 508ին Վրաց (Գաբրիէլ) եւ Աղուանից կաթողիկոսունք ի Վաղարշապատ Բարբղէնի հետ ի ժողով կը գումարուին եւ կը նգովեն Քաղկեդոնի ժողովն...: Այսպիսի օրինակներ յայտնի կը ցուցնեն, թէ միշտ վեր կը նկատուէր Հայոց կաթողիկոսն այդ երկու ազգաց կաթ.-ներէն եւ թէ ատոնք հնազանդ էին Հայոց կաթ.-ին: Կիրիոն կը գրէ առ Աբրահամ. «Թէպէտ եւ դու ինքնին իսկ քաջ գիտես, սակայն յիշեցուցանել եւ մեզ չէ զիեան, զի որ յառաջ քան զքեզ յայդ ի սուրբ եկեղեցւոջ վարդապետք (կաթողիկոս) էին, եւ որ ի մեր տեղւոջս վարդապետք (կաթողիկոս) լինէին, ընդ միմեանս խաղաղութիւն էր եւ սէր. ի մին հաւատ էր եւ կարգաւորութիւն» (Գիրք թղթոց 178): – Անշուշտ այս սիրոյն պատճառն ալ էր մասամբ Հայաստանի քաղաքական դիրքն. Փարպեցի Միհրնէրսեհի բերնով կը խօսի Հայոց. «Եւ յորժամ դուք իբրեւ զմեզ ճանաչողք ճշմարիտ մեր օրի-

³³ Իրաւախոհի կեղծիքը, Բ. (անտիպ):

նացս լինիք՝ Վիրք եւ Աղուանք ըստ մեր եւ ձեր կամս չիշխեն ելանել» (Փարպ. 44): Հմմտ. եւ (էջ 43). «Յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են»: Ուր, անշուշտ, կը նկատուէր այդ երկու ազգաց հոգեւոր կապակցութիւնն Հայոց հետ: Այս «բարձրագոյն մետրապոլտութիւնն» հաւատոյ խնդրոց մէջ էր միայն. եւ իրաւասական /15/ որեւիցէ արժէք չունէր: Հայոց կաթողիկոսն չէր կրնար միջամտիլ Վրաց եկեղեցւոյ դատաստանական իրաց մէջ. գոնէ այս կը ցուցնէ Կիրիթոնի այն վարմունքը, որով բողոքեց, թէ ի նչպէս կրնայ Աբրահամ մտնել իւր իրաւասութեան տակ եղող Մովսէս եպիսկոպոսի դատին մէջ: – Դարձեալ Մովսէս կաթողիկոս, երբ խնդրուեցաւ ձեռնադրել Վրաց կաթողիկոս մը, ջանաց այնպիսի անձ մընտրել, որ միշտ պահպանէ Հաւատոյ միութիւնն Հայոց հետ եւ ոչ թէ հպատակութիւնն հաւատարմաբար ցոյց տայ: Մտադրութեան արժանի է այն կէտն ալ, որ երբ Կիրիթոն կտրեց յարաբերութիւնն Հայոց հետ, չլսուեցաւ որեւիցէ բողոք, թէ այսու եկեղ. իրաւասութեան բռնաբարութիւնն կ'ըլլայ:

Թէեւ կը հաստատենք այս կէտը, այսու հանդերձ չենք ալ կրնար մեկնել այն առեղծուածն, զոր կ'առաջարկեն հայ մատենագիրք. ի նչ հիմամբ Վրաց կաթողիկոսը Հայոց կաթողիկոսէն կ'ընտրուէին. զոր օրինակ՝ Կիրիթոն Մովսէսէն: Այս հարցին հետ անձուկ կապուած է նաեւ այն, թէ ե՞րբ սկսաւ այս եւ մինչեւ Կիրիթոն անընդհատ շարունակուեցաւ՝:

Կը խոստովանինք, անբաւական ենք մեր ձեռքը գտնուած աղբիւրներէն դատելով ճշդիւ գտակաւ պատասխանել: Առ այս հարկ է միտ դնել հայ եկեղեցւոյ Պատմութեան: Չկայ պատճառ մինչեւ Դ. դարու Բ. կէսն ընդհատուած ենթադրելու³⁴. այս /16/ ժա-

³⁴ Վրաց Տարեգիրք (I. p. 136) եւ Ջուանշէր (էջ 70) կը յիշեն այսպէս Յակոբ կաթողիկոսին ձեռնադրութիւնն Ներսէս Պարթեւէն (†372). «Զկնի Յովհաննիսի՝ եղև եպիսկոպոս Յակոբ, եւ յետ նորա՝ Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց՝ ձեռնադրեաց զսարկաւազն իւր զՅակոբ (ըստ Տարեգրոց Յոր)՝ եպիսկոպոս

մանակակէտէն վերջը շատ պատճառներ ունինք ենթադրելու: Առաջին հաւանականագոյն առիթն ընծայեցաւ 372ին, երբ Պապ դեղելով Բարձաւ ի կենաց զՍ. Ներսէս եւ տեղն կարգեց «առանց Կեսարիոյ հայրապետին (Բարսղի) գիտութեան» զՅուսիկ Բ., որ հակառակ էր եկեղեցական իրաւանց: Այս Կեսարիոյ իրաւասութեան բռնաբարութիւնն զրգոեց Ս. Բարսղի սրտմտութիւնն, որ եւ չճանչցաւ զՅուսիկ՝ կաթողիկոս Հայոց, այլ սոսկ եպիսկոպոս Դրան: Այս ընթացքը տեւեց մինչեւ ցՍ. Սահակ՝ գրեթէ 20 տարուան միջոց: Յայտնի չեն Ս. Սահակայ (390-439) ձեռնադրութեան հանգամանքներն. գիտենք որ այլ եւ այլ պատճառներով յաջորդն Սահակայ Ս. Յովսէփ (†454) չունէր կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն: Իսկ Մեղիտէի, Մովսիսի, ինչպէս եւ Գիւտայ եւ Յովհաննու ձեռնադրութիւնքն ալ նոյնպէս անյայտ են, թէ եւ էին պատուով կաթողիկոս: Այսպիսի անորոշութեան մէջ կրնայի՞նք Վիրք դիմել Հայոց կաթողիկոսին եւ խնդրել ձեռնադրութիւն. Կեսարիոյ (կամ Անտիոքայ) եկեղեցին կրնա՞ր հանդուրժել ասոր: Ի հարկէ ոչ: Եւ ըստ մեզ Կեսարիոյ հայրապետն նովին գործով իսկ որ արգելեց Յուսական եպիսկոպոս ձեռնադրել, վերապահեց իրեն նաեւ Վրաց կաթողիկոս ձեռնադրելու իշխանութիւնը: Հմմտ. առ այս Բուզ., Ե., իթ., 190-191. «Կացոյց թագաւորն Պապ զՅուսիկ եպիսկոպոս... ետ հրաման ունել նմա զտեղի հայրապետացն... Բայց լուաւ եպիսկոպոսապետն Կեսարու՝ թէ սպանին զմեծ հայրապետն Ներսէս, եւ փոխանակ նորա տեղի նորուն գոր կացուին զՅուսիկ՝ առանց նորա հրամանի եղեալ... Եւ եղեւ ժողով եպիսկոպոսացն սիւնհոդոսին նահանգին Կեսարու... եւ լուծին զիշխանութիւնն կաթողիկոսութեանն, զի որ լիցին հայրապետ Հայոց... մի՛ իշխեսցէ ձեռնադրել զեպիսկոպոսն Հայոց՝ որպէս սո-

(իմա՝ կաթողիկոս) Վրաց, եւ առաքեաց»: Ջուանշէրի հրատարակիչն ի ծան 5. այս Ներսէսը կը համարի Աշտարակեցին, որ հարկաւ անձիշոյ է, քանի որ կը պատահի ձեռնադրութիւնն Միհրդատ թագաւորի (364-379) օրով:

վորությունն էր ի բնէ: Եւ յայնմ /17/ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն հայոց զեպիսկոպոսն ձեռնադրել. այլ որ լինէին եպիսկոպոսք... երթային ի քաղաքն Կեսարացոց, եւ անդ լինէին եպիսկոպոսք»: Այս արգելքն «Հայոց սահմանաց» եպիսկոպոսաց համար կ'արժէր, ինչպէս յայտնապէս կը շեշտէ Փաւստոս: Դ. դարու վերջերն (յամի 390) Հայաստանի կրկին բաժանման՝ մէկ մասն Յունաց եւ միւսն Պարսից ձեռքն եղած ատեն, ի հարկէ փոխուեցաւ նոյն իսկ Հայոց հայրապետին դրությունն, երբ դիւրութեամբ Պարսից սահմանէն ի Կեսարիա անցնիլն անկարելի ըլլալով՝ ի հարկէ տրուեցաւ Հայոց իշխանութիւն՝ Պարսից սահմանի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու: Բայց թէ այսու նաեւ հրաման տրուեցաւ Վրաց միւս անգամ Հայոց կաթողիկոսէն առնելու ձեռնադրութիւն, ըստ յառաջուան սովորութեան, դժուարին է հաստատել, քանի որ արտաքինը հակառակը կը վկայեն, եւ տոհմայինք ոչ ինչ բացայայտ կըսեն:

Ուսուցչապետն Միմոն Վերեր, ծանրութեամբ կշռելով Հայոց եւ Վրաց մատենագրաց վկայութիւնքն, այսպիսի եզրակացութեան կը յանգի. «Վրական վկայութեանց վրայ հիմնուած կարծիքն՝ թէ Վրաստան Անտիոքի պատրիարքութեանց կցուած էր³⁵, ուսկից եկաւ առաջին եպիսկոպոս առաքեալը, չի կրնար Լուսաւորչի եւ իւր գործոց պատմութեան հիմամբ հերքուիլ»³⁶: Այս մեր՝ ցայժմ տուած /18/ մեկնութեամբ կարելի է ճշմարիտ առնուլ, բայց ոչ խիստ առմամբ:

Թ. Բաղսամոնի խօսքերն՝ թէ Պետրոս Թափիչի ժամանակ (Ե. դարու Բ. կիսուն) «ազատ եւ ինքնագլուխ» հրատարակուեցաւ

³⁵ Վերեր կ'առաքէ՝ Kirchenlexikon, VI, 562. Lübeck, Reichseinteilung und kirchliche Hierarchie des Orients, Münster, 1901, p. 101, 134 ff. Ջուանշէր 95:

³⁶ Die kath. Kirche, pp. 198-199. Հմմտ, եւ pp. 195-98. Բսկ Palmieri (Priens Christianus, անդ. p. 50) ընդ հակառակն՝ աներկբայ կը համարի Վրաց եկեղեցւոյն Հայ եկեղեցւոյ ազդեցութեան եւ իրաւասութեան ներքեւ գտնուիլն անդստին Դ. դարէն:

Վրաստան, խնդիրն կը դժուարացընեն: Ո՛չ Հայք գիտեն այսպիսի բան մը եւ ո՛չ Վիրք: Բրոսէ ի մէջ կը բերէ Բաղսամոնէն այսպիսի նախադասութիւն մը. «Յուստինիանոս քանի մը եկեղեցի ինքնազուի սահմանեց, ի միջի այլոց նաեւ Վրացը³⁷», որ սակայն յոյն բնագրի թիրիմացութենէ ծագած է³⁸: Բայց նման գաղափար մը կը գտնուի Վրաց Տարեգրոց եւ Հայ Ջուանշերի (ասկէ նաեւ Միւ. Այրիվանեցոյ) քով³⁹:

Յամի 549 Վիրք խնդրելով հրաման Յուստինանոսէն, որ իրենց կաթողիկոսներն ընտրուին Վրացիներէն, փոխանակ Յունաստանէն գալու, այս թագաւորն իւր կնքով կնքուած թղթով մը սահմանեց, որ այս երկրին կաթողիկոսներն ըլլան Վրացի եւ եկեղեցական բոլոր դասակարգութեանց մէջ աւագութիւնն ունենան⁴⁰: Կամ ըստ Ջուանշերի. Յետ Չիմաքայ «Նստուցին կաթողիկոս՝ առանց Անտաքու (Անտիոքու) զՍաբա, զի յայնմ հետէ ինքեանք իսկ Վիրք դնէին կաթողիկոս յազգէ նախարարացն, քանզի զկնի Սաբայ՝ նստաւ Յելաթի» (Ջուանշեր, 95): Այս կը պատահի ըստ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ «Յամի 50 Հայոց թուականին (որ է 601 Յ. Ք.), Սաբայ նստի կաթողիկոս ի Վիրս, առանց պատրիարքին Անտիոքու» (Հրտ. Պատկ., 64): Այրիվանեցոյ նշանակած թուականն սակայն չի կրնար վստահելի համարուիլ, վասն զի այդ ժամանակամիջոցին պիտի տեսնենք Վրաց /19/ աթոռոյն վրայ զԳիւրիոն: Հաւանականաբար մասամբ Մխիթարէն օգտուելով կը գրէ Կառուլէն.

«Յամի 556 Փարսման կաթողիկոսն Անտիոքայ պատրիարքութենէն ելաւ, սակայն 601ին Սաբա կաթողիկոսին ժամանակ հազիւ Վրաց նահանգին անկախութիւնն ճանչցուեցաւ⁴¹»: Մեծա-

³⁷ Hist. I. p. 202, n. 6.

³⁸ Հմմտ. Matagne, A. SS., p. 644:

³⁹ Հմմտ. Hist. I. 202. n. 6:

⁴⁰ Et qu'ils eussent la superiorité sur tous les dignitaires du clergé des églises.

⁴¹ Kirchenlexikon. VI, 562.

նուն յօդուածագրին այս տողերն շատ նշանակալից կրնան ըլլալ մեր խնդրոյն համար, եթէ գործածած աղբիւրն, զոր չի նշանակեր հոս մասնաւորապէս, վաւերականութեան գոյն ունի, որ ըստ մեզ տարակուսական է: Վիքք չեն գիտեր Փարսման անուն կաթողիկոս յամի 556, երբ կայ համանուն անձ թագաւորական գահի վրայ⁴²: Վրաց տարեգրոց մէջ կը կարդանք (անդ.) «Չիրմաք մեռնելով, նոյն թագաւորն (Փարսման) անոր տեղ կարգեց Ե. կաթողիկոս զՍաբա: Ասկէ ետքը փոխանակ կաթողիկոսներն Յունաստանէն գալու, այս տիտղոսն կը տրուէր ազնուատորմ Վրացոց»: Սաբայէն վերջը փոխանորդ կարգեց նոյն արքայն զԵւլալիոս: Հետեւաբար ամենայն հաւանականութեամբ շփոթութիւն մը տեղի ունեցած պէտք ենք ենթադրել: Այս ամէնը սակայն դժուարութիւն չեն պատճառեր մեզ եւ չեն հակառակիր հայ պատմագրաց աւանդութեան:

Բուն ծանրակշիռ կէտն հետագայ դէպքս է: Զ. դարու վերջին տարիները, այն է 598ին, յանկարծական կերպով ի մէջ կ'ելլէ Կիւրիոնի խնդիրն, առանց նախորդ կամ հետեւորդ տեղեկութեան: Եւ հոս իսկ է բոլոր դժուարութեանց հանգոյցը: Ըստ Ուխտանիսի՝ Վրաց կաթողիկոսն մեռնելով՝ յաջորդին համար Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին դիմեցին: Չըսեր պատմագիրս, թէ եղաւ այդ ըստ սովորութեան կամ ըստ իրաւասութեան /20/ օրինաց: Մովսէս, ինչպէս կը գրէ ինքն առ Կիւրիոն, կը կացուցանէ «առաջնորդ Վրաց աշխարհին» իւր տնէն՝ բայց ազգաւ Վրացի մէկն՝ զԿիւրիոն «ըստ կամաց նորա (հմմտ. Ուխտանէս, Բ. 11): Այս է մեր բովանդակ գիտցածն ընտրութեան հանգամանաց մասին: Բայց ասկէ կարելի՞ է հետեւեցնել սովորութիւն մը: Ըստ մեզ գոնէ փոքր մի ժամանակ այսպէս կատարուած վայել է մտածել: Ահա թէ ինչո՛ւ:

Վաղարշապատու 508ի ժողովոյն մէջ ամրապնդուեցաւ Հայոց, Վրաց (Գաբրիէլ կաթողիկոսի ներկայութեամբ) եւ Աղուա-

⁴² Հմմտ. Brosset I, p. 202: Փարսման Զ., էջ 542-557:

նից մեջ հաւատոյ միութիւնն: Այս միութեամբ երեք ազգաց հոգեւոր պետերը ստորագրեցին Ձենոնի Հենետիկոնին եւ Անաստասայ թղթոյն ու այսու մերժեցին եւ նզովեցին լռութեամբ Քաղկեդոնի ժողովն: Յորչափ որ կենդանի էր Անաստաս, այդ երեք ազգերն մի էին նաեւ Հռոմոնց հետ, հետեւաբար մի նաեւ Անտիոքայ աթոռոյն հետ: Բայց երբ Անաստասայ մահուամբ (518) Յուստինոս եւ այլք բարձրացան կայսերական գահն, եւ կրօնական խնդիրք այլ գոյն զգեցան, բնական էր որ նախկին միութիւնն խզէր, եւ արդեամբք ալ խզեցաւ՝ ինչպէս Հայոց, նոյնպէս Վրաց եւ Աղուանից կողմանէ: Չայս քաջ կ'ապացուցանեն Քաղկեդոնական եւ Հակաքաղկեդոնական (յատկապէս ընդ մեջ Հայոց եւ Յունաց) խնդիրները: Այս դէպքն, զոր կը լռեն Վիրք, չիշատակելով անգամ զԳաբրիէլ կաթողիկոս եւ ապա զԳիւրիտն, այնպիսի վաւերական յիշատակարաններով պահպանուած է, որ կարելի չէ ուրանալ⁴³: Գաբրիէլ կաթողիկոսն յաւիտեանս չէր կրնար ապրիլ, այդ ժողովէն վերջը շատ շատ ապրած պիտի ըլլայ 20-40 տարի. եւ յամենայն դէպս 540ին /21/ վախճանած⁴⁴: Ո՞վ պիտի ըլլար յաջորդն, եւ որո՞ւն ձեռնադրութեամբը: Ի հարկէ Անտիոքայ պատրիարքէն չէ. վասն զի շատոնց խզուած էր այդ հայրապետութեան հետ կրօնի միութիւնն, եւ գայթակղական պիտի ըլլար ժողովրդեան աչքին առջեւ: 539ին Անտիոք յարձակմամբ գրաւուեցաւ Խոսրով Ա.էն, որ եւ գրեթէ քանդեց եւ աւերակ ձգեց քաղաքն՝ միջի բնակիչները հետը ի գերութիւն խաղացնելով ի Պարսս: Թէեւ քիչ վերջը Յոյնք կրկին առին Պարսից ձեռքէն: Ի նկատի առնելու ենք միւս կողմանէ նաեւ Յունաց եւ Պարսից քաղաքական հանգամանքները, երբ երկուստեք հապճեպ մարտ կը մղուէր: Վիրք ստիպուած էին կամ Աղուաններէն առնուլ ձեռնադրութիւնն եւ կամ Հայոցմէ: Ի հարկէ

⁴³ Գիրք թղթոց, էջ 177, 182:

⁴⁴ Դունոյ 508-ի ժողովոյն հարց մին՝ Մերշապուհ եպիսկոպոսն կենդանի էր դեռ յամի 556 (Գ. թղթոց, էջ 70-76):

բարձրագոյն մետրապոլիտոսինն Հայոցն էր. եւ ըստ հնագոյն սովորութեան դարձեալ եկան Հայոց կաթողիկոսին դուռը եւ ընդունեցան իրենց կաթողիկոս: 508-598 յետ Գաբրիէլի մահուան՝ ապահովութեամբ կրնանք 2-3 կաթողիկոս փնտռել Մեծխեթայի աթոռոյն վրայ մինչեւ Կիրիոնի ընտրութիւն: Այսպէսով կարելի կըլլայ Վրաց տարեգրոց այն խօսքերն, թէ առ Փարսմանաւ Յուստինիանոսի հրովարտակաւ Անտիոքէն անկախ հրատարակուեցան Վրաց կաթողիկոսք, իմանալ ճիշդ իմաստով: Առ Կիրիոնի բաժնուեցան յայտնապէս Հայոցմէ:

Եթէ Անտիոքէն կը խորշէին Վիրք՝ Քաղկեդոնիտ ըլլալուն համար, իրենք ալ ապա Քաղկեդոնիտ ըլլալով, բնական ճամբով պիտի մօտենային միւսանգամ Յունաց Բիւզանդականաց՝ այժմ խորշելով Հայոցմէ: Այլ եւս չէին կրնար Վիրք Անտիոք դիմել տեղւոյն քայքայեալ եւ հայրապետին /22/ Միաբնեայ ըլլալուն պատճառաւ, խոհեմութիւնն էր անկախ կամ Բիւզանդիոնի հպատակ մնալ: Թէ ո՛րն լաւագոյն համարուեցաւ, յաջորդ դարուց պատմութիւնն կը վկայէ արդէն: – Այս մեկնութիւնս որչափ ալ յեցած է ենթադրութեան վրայ, այսու հանդերձ այժմեան աղբիւրներով հաւանականագոյնը կը համարինք:

Հոս ուրիշ մէկ դժուարութիւն կը ծագի, զոր առիթ ունեցանք արդէն նշանակելու: Դժուարութիւնն Վրաց Տարեգրոց կողմանէ է, որոնք այս ժամանակներս Վրաց կաթողիկոսութեան աթոռն կը հանեն այլ եւ այլ անուամբ կաթողիկոսներ՝ առանց յիշատակելու գԳաբրիէլ. հոս կը դնենք այդ կաթողիկոսաց ցանկն ըստ Տարեգրոց⁴⁵:

1. Պետրոս † առ Դաչի արքայի 499-514:
2. Սամուէլ Ա. առ Դաչի արքայի 499-514:
3. Թաւ փեչաք առ Փարսմանաւ Ե. 528-542:
4. Չումանք առ Փարսմանաւ Ե. 528-542:

⁴⁵ Brosset I, pp. 201-221.

5. Մաբա առ Փարսմանաւ Զ. 542-557:
6. Եւլաիոս առ Փարսմանաւ Զ. 542-557:
7. Մակար առ Բակուրաւ Գ. 557-570:
8. Սիմէոն առ Գուարամաւ 575-600:
9. Սամուէլ Բ. առ Գուարամաւ 575-600:
10. Սամուէլ Գ. առ Գուարամաւ 575-600:

Բայց ինչպէս թագաւորաց ժամանակն վրիպական է եւ հակառակ ժամանակագրութեան (ասոր վրայ ապա), նոյնպէս յայտնի կը տեսնուի կաթողիկոսացն ալ:

Բրոսէ այս անմիաբանութիւնը նկատելով, ուրիշ մեկնութիւն մը տալ կը փորձէ, զոր *H. Matagne* (*A. SS. 645*) հետ անհիմն կը համարիմ: Բրոսէ⁴⁶ կը կարծէ, թէ Հայ մատենագրաց քով *[23]* յիշուած Վրաց «կաթողիկոսք», այսպէս՝ Գաբրիէլ, Կիրիոն⁴⁷ հայ եպիսկոպոսներ են իբրեւ առաջնորդ վրաստանաբնակ Հայոց վրայ: Ասոր կը հակառակին Գիրք թղթոցի էջերն, ուր բազմիցս կը շեշտուին այսպիսի նախադասութիւններ՝ «որ կաթողիկոսոյ անուանի», «Կաթողիկոս Վրաց» են, եւ դարձեալ այն պարագան, որ Աբրահամ բոլոր վրացիներն նշուեց: Զայս նկատելով, նոյն Բրոսէն կը գրէ այլուր⁴⁸. «Ասկից կէրեւայ, թէ Կիրիոնի բովանդակ պատմութեան մէջ ոչ թէ Վրաստանի Հայոց պարզ առաջնորդի մը վրայ է խնդիրն, այլ ինքնին Վրաց: Բայց այդ ժամանակները Վիրք իրենց յատուկ կաթողիկոսն ունին, ինչպէս Տարեգրքերէ կը տեսնուի, հետեւաբար Կիրիոն կամ լոկ հայ եպիսկոպոս էր կամ Վրաստանի այն մասին, որ իւր իրաւասութեան տակն էր»: Մեզ զարմանալի են Բրոսէի պէս Վրաց Տարեգրոց էութեան քաջ ծա-

⁴⁶ *Hist. I. 194. Addit. et éélers 107 n. 3*, իսկ *Deux hist. P. 24 n. 5* քիչ մը մեղմացուցած է տարակոյսն:

⁴⁷ Այս երկու կաթողիկոսներէն զատ կը յիշուին հայ մատենագրաց քով, 1. Գրիգորիս (Բուգ., 10 էւն), 2. Փառէն «եպիսկոպոս Վրաց» որ կոտեկցի (360) Ս. Ներսիսի ի Կեսարիա (Սոփերք, Զ. 26). 3. Սամուէլ «գլուխ եպիսկոպոսաց» Վրաց (Վկայաբանութիւն Ս. Շուշանկան, Սոփերք, Թ., 44):

⁴⁸ *Deux hist. 24, n. 5, է.:*

նոթ անձի մը այս խօսքերը⁴⁹: Նա այդ Տարեգրոց ծանօթութեանց /24/ մէջ քանիցս շեշտած է հակաժամանակագրական ըլլալը, այժմ կը դժուարի ընդունիլ նոյնը այս դէպքիս մէջ⁵⁰: Տարեգիրք առ հասարակ Զ-Է. դարուց Վրաստանի եկեղ. հանգամանաց վրայ կը լռեն, անգամ չեն յիշեր, թէ ինկած են երբեմն միաբնեայ աղանդոյն մէջ, որուն ճշմարտութիւնն սակայն հազիւ թէ կարելի է ժխտել: «Վիրք, կը գրէ Հ. Գուսսէն, իրենց եկեղեցւոյն երբեմն Հայոցմէ կախում ունենալն ժխտելու, եւ այսու նաեւ միաբնեայ աղանդոյն մէջ կործանած ըլլալնին եկեղ. պատմութենէն անհետացնելու համար, այս կաթողիկոսն մոռացութեան մատնած են եւ զրուցաց ամբողջ շղթայ մը հիւսած»⁵¹: «Յայտնի չէ, կը հարցնէ իրաւամբ Matagne, որ Վրաց Տարեգիրքը Վախթանգի թագաւորութենէն մինչեւ Արաբացւոց արշաւանքն շատ ամուլ է» (A. SS. 645): Բոլոր թագաւորաց պատմութիւնք փոքր գծերով կը բովանդակուին, եւ կաթողիկոսաց նկատմամբ շատ անգամ կը նշանակէ Բրոսէ⁵², թէ ուրիշ յիշատակարաններէ նաեւ Վրաց շատ բան ծանօթ է, որոնք տպուած Տարեգրոց մէջ իրենց տեղն չունին: Այդ յիշատակարաններու մէջ պէտք է փնտռել զԿիւրիոն եւ որ ի կարգին⁵³: Ուխտա-

⁴⁹ Ուրիշ աղթիւ մը այսպէս կ'ամփոփէ Բրոսէ իւր կարծիքն (*Analyse eritique. de la Vseобщая исторія de Vardan, S. Pétersb. 1862, p. 181*. «Կիւրիոն՝ Վրաստանի Հայոց եկեղ. առաջնորդը, Քաղկեդոնի ժողովն ընդգրկելու համար իւր հօտին մեծագոյն մասը եւ ամբողջ Վրաստանը իրեն հետ միացան: Ասոնց բաժանումն կերպապէս հրատարակուեցաւ Աբրահամ կաթողիկոսէն՝ 596-ին ի Դուին գումարուած ժողովով. եւ անկէ ի վեր կատարուեցաւ անյետսկոչելի իրողութիւն մը»: Բրոսէ, չեմ տարակուսիր, կըսէ այժմ, գործողութեան իրականութեան եւ Ուխտանիսի ճշմարտախօսութեան վրայ, կը զարմանաւ միայն /24/ Վրաց Տարեգրոց լռութեան, ինչպէս եւ Գուարամ թագաւորին Հայոց պատմագրաց քով յիշատակուելուն վրայ:

⁵⁰ Հմմտ. *Deux hist. t. II. p. XI*:

⁵¹ *Theol. Revue*, 1906, p. 85.

⁵² *Hist. I. p. 354, n. 3*.

⁵³ Այսպէս Վրացերէն յիշատակարանէ մը (Վկայաբանութիւն Ս. Եւստաթէոսի) կը տեղեկանանք, թէ 541-545 Վրաց կաթողիկոսն էր Սամուէլ (*Berliner Sitzungsberichte 1901, p. 876, 892, 894* եւն), մինչ ըստ Տարեգրոց Սաբա էր:

նէս Ժ. դարուն Վրա/25/ցերէն գրքի մէջ գտած է Մովսիսի Բ. Հայոց կաթողիկոսի առ Կիրիոն եւ Կիրիոնի առ Մովսէս թղթերը: Այդ դարէն ունինք այսօր Վրաց հմուտ եկեղեցականի մը՝ Արսէն կաթողիկոսի մէկ գրութիւնն, ուր արդեամբք ալ կը գտնենք Կիրիոնի անունն: Արսէն կը կշտամբէ այդ գրութեան մէջ զՀայերը, թէ ինչո՛ւ այնպէս թշնամութեամբ են Կիրիոնի անուան հետ, որ Ս. Գրիգորի հաւատքն կը քարոզէր, զոր նա Յունաստանէն բերաւ ի Հայս եւ ի Վիրս⁵⁴: Այս խօսքերէն կը տեսնուի քաջ, թէ Արսէն ծանօթ էր Կիրիոնի թղթոց:

Վրաց Տարեգրոց չափազանց լռութիւնն Հայոց յարաբերութեամբ զգալի է, եւ որ ծագած է այդ գրոց հեղինակին անզուսպ հակառակութենէն առ Հայս: Այդ հակառակութիւնն ի վաղուց հետէ լարուած էր Հայոց հետ. կը կարծենք նոյն իսկ Է. դարէն: Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսը, որ ազգաւ հայ էր, իւր թղթոց մէջ մոլեռանդ ատող մէ՛կ զվրացիները. Ժ. դարու մատենագիր Ուխտանէսը չափ չունի յայսմ: Վրացիք ալ փոխարէն քիչ նախանձորդ չէին: Տարեգրոց մէջ⁵⁵ կը կարդանք նոյն իսկ այսպիսի խօսքեր. «-Դուք, Հայեր, եօթնիցս անիծեալներ, պիտի փորձէք առնուլ զայն, զոր շունն անգամ եթէ տեսնէր՝ պիտի վախնար տանելէ»: Այսպիսի ատելութեամբ տոգորուն հեղինակէ մը կարելի՞ է սպասել էջեր, յորս Վրաց կաթողիկոսն Հայոց կաթողիկոսէն կախում ունենար /26/ որ եւ իցէ կերպով, եւ կամ հաւատոյ միութիւն հաս-

Նոյնպէս Ս. Շուշանկան ժամանակ կը յիշուի ուրիշ Մամուէլ մը, զոր Տարեգիրք կը յիշեն 499-514ի մէջերը. իսկ Ս. Շուշանկան վկայութիւնն կը պատմեն կատարուած Մակար կաթողիկոսի եւ Բակուր Գ. /25/ արքայի (557-570) օրով (Hist. I. p. 214), մինչդեռ Ս. Շուշանիկ փոխեցաւ յաստեացս ամենայն հաւանականութեամբ Վազգէնի մահուընէ (482) ոչ շատ յառաջ, իբր յամի 480, որով եօթնամեայ չարչարանաց տարիներն կամփոփուին 470-480: Բրոսէ կը նշանակէ մահն 458ին, որ շատ կանուխ է:

⁵⁴ Օ. Жорданія, Хроники, I (Тифлисъ 1893), էջ 319, հմմտ. Н. Марръ, Крещение Армянъ եւն, էջ 154:

⁵⁵ Brosset, Hist. I, 459.

տատուած ըլլալը պատմուէր: Ի հարկէ ոչ: Եւ ահա այս իսկ է պատճառն, որ շատ տեղեր՝ ուր հարկ էր Հայոց անունն փնտռել, կը գտնենք Անտիոքի կամ Յունաց անունը:

2. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐՆ Զ-Է. ԴԱՐՈՒՅ ՄԷՁ

Տարակուսանօք կը նայի Բրոսէ Կիւրիոնի պատմութեան՝ ի միջի այլոց պատճառ առնելով այն կէտն, թէ ինչո՞ւ չեն յիշատակեր Հայք այս խնդրոց առթիւ զԳուարամ, որ կը կառավարէր՝ ըստ Տարեգրոց՝ ճիշդ այս ժամանակներն ի Վիրս: Արդարեւ զարմանալու արժանի կէտ է այս, քանի որ կը տեսնուի, թէ իրք քաղաքական անձանց միջամտութեամբ մասամբ իւրք նաեւ քաղաքական գոյն զգեցած են: Բայց փութանք ըսել, թէ այս լռութիւնն չէ նպատակաւոր:

Թողլով այժմ այն խնդիրն, թէ վատահեղի՞ են այն ամէն պատմուածները, գորոնք Տարեգիրք ի մէջ կը բերեն արքայիս նկատմամբ եւ գորոնք սակայն հայ խմբագրութիւնն՝ Ջուանշէր բոլորովին կը լռէ, որ ըստ Բրոսէի⁵⁶ «ապաւիտիպալէս ոչ առանց նպատակի է», միտ դնել կու տանք, որ Բրոսէի նկատած բոլոր դժուարութիւնք կը ծագին սխալ ճանապարհ բռնելէ: Յայտնի է, որ Չամչեան⁵⁷ Սովսէս Բ. կաթողիկոսի մահն կը դնէ 593ին եւ Աբրահամու ընտրութիւնն 594ին, որուն հետեւած են շատերը. ասկէ Վրաց Հայոցմէ բաժանումը կը նշանակուի 596ին: Բրոսէ եւս կը հետեւի այս վրիպական ժամանակագրութեան, եւ այնպէս նախապաշարուած է, որ նոյն իսկ Ուխտանիսի եւ Սեբէոսի հեղինակութիւններն, որոնք /27/ ուղիղն մատնացոյց կ'ընեն, իբրեւ սխալ կ'արհա-

⁵⁶ Deux hist. p. 279, n. 1.

⁵⁷ Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 302, 306:

մարէ⁵⁸: Բայց յանիրաւի: Բնականաբար այսպիսի ժամանակագրութեամբ անհնար է ճշգրիտ իրողութիւնն իմանալ: Արդարեւ Տարեգիրք զԳուարամ 600ին վախճանած կը դնեն, հետեւաբար բաժանումն իր օրով պատահած կըլլայ, բայց այս ուղիղ ժամանակագրութեան համաձայն չէ: Վասն զի Սոփսիսի մահն պատահած է՝ ըստ միաբան վկայութեան Թղթոց Գրոց, Սեբեոսի եւ Ուխտանիսի, 604ին, եւ Աբրահամու ընտրութիւնն՝ 607 ապրիլին: Այս հաշուով բաժանումն տեղի ունեցած կըլլայ 608-9, եւ ի գուր է փնտռել այս ժամանակ զԳուարամ: Բայց այսու ալ չի հարթուիր տակաւին դժուարութիւնը: Տարեգիրք այս միջոցիս իբրեւ Գուարամի յաջորդ կը դնեն զՍտեփանոս 600-619, որ նոյնպէս չի յիշատակուիր: Այս դժուարութիւնն բառնալու համար պատշաճ կը կարծենք Վրաստանի 590-610 տարեաց պատմութիւնն հիւսել հոս համառօտիւ, եւ որ կարենոր պիտի ըլլայ Կիրիլոնի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած անձանց եւ դիպաց լուսաւորութեան համար:

Ըստ Վրաց Տարեգրոց, երբ Բակուր Գ.ի մահուամբ (570) Խոսրովեան հարստութենէն վերցուեցաւ թագաւորութիւնն⁵⁹, երկրին նախարարք Պարսից հպատակութենէն ելլելով՝ Բիւզանդիոյ ինքնակալին դիմեցին եւ խոստացան կայսեր իշխանութեան ներքեւ մտնել, եթէ առանց բռնաբարելու իրենց նախնի իշխանութիւնն՝ Վրաստանի հին թագաւորական ցեղէն իշխող մը կարգէ վրանին: Կը հաւանի կայսրն (Յուստինոս) եւ կու տայ զԳուարամ⁶⁰ (575-600), որ մօր կողմանէ /28/ երկրին հին թագաւորաց տոհմէն եւ հօր կողմանէ Բագրատունի հին ցեղէն կը սերէր, եւ կ'անուանէ Կիրապաղատ: Գուարամ Յունաց հաճոյ ըլլալու նպատակաւ ի Պարսս շփոթութիւններ կը յարուցանէ՝ զրգոելով հիւսիսային ազ-

⁵⁸ Deux hist. t. II. p. XVI.

⁵⁹ Hist. I. p. 215. Ե. Թաքայշվիլի, Երեք պատմական ժամանակագրութիւն. Տփղիս, 1890, էջ 33:

⁶⁰ «Գօրամ» ըստ Մ. Այրիվ., 23:

գերը (Վահրամ Չորին եւն), զորոնք սակայն ժամանակի Պարսից արքայն Խոսրով Բ. Պարուէզ, որ ժամանակ մը (570-4) ի Վիրս իբրեւ մարզպան գործած էր, կը յաջողի նուաճել. երկիրն խաղաղելէ ետքը կ'արշաւէ ի Վիրս՝ Գուարամէն վրէժ առնելու, բայց Մօրիկ, որ Վրաստանի մէկ մասն իրեն իշխանութեան տակ առած էր՝ կը միջամտի եւ բարեխօսութեամբ կը խաղաղցրնէ ցասուցեալ արքայից արքան⁶¹:

Տարեգրոց այս ակնարկութիւնքը, բաց ի Գուարամի անունէն՝ ծանօթ է նաեւ այլուստ: Գիտենք որ 571ին Հայոց հետ ապստամբեցան Պարսիցմէ Վիրք ալ եւ անցան Յունաց կողմն⁶², Գուրգէնի՝ իրենց գլխաւորին առաջնորդութեամբն⁶³ եւ այս պատճառաւ ի Վիրս Պարսից հետ ընդհարումներ տեղի ունեցան. այսպէս՝ յամի 573-4 Գողոն Միհրան «արար կռիւ մի ի Վիրս եւ պարտեցաւ»⁶⁴: Թէ յիրաւի մինչեւ 590-591, մինչեւ Խոսրովու թագաւորելը՝ Վիրք Յունաց հպատակ մնացին, կրնանք տարակուսիլ, քանի որ Որմիզդ Դ. (578-590) կրնայ զՎրաստան ազատ անուանել իւր իշխանութեան տակ⁶⁵: Հազիւ 591ի դաշամբ Մօրիկ կայսր Խոսրովէն ընդունեցաւ «մեծ մասն Վրաց աշխարհին՝ մինչեւ ցՏփղիս քաղաք»⁶⁶: Այս [29] ամէնուն մէջ քիչ շատ կարելի է զիջանիլ Տարեգրոց. բայց ի նչպէս պատասխանենք հարցմանս՝ Ո՞վ կը կառավարէր պարսկական Վրաստանը: Տարեգիրք յակննէ ոչինչ կը խօսին այս տեսակետով, եւ աւելի կը միտին ժխտելու պարսկական բաժին մը Զ. դարու վերջերքը: Այս իսկ պատճառաւ կը հնարուի Գուարամ մը, որ անծանօթ է թէ՛ Հայոց, թէ՛ արտաքնոց, եւ ժամանակն ալ անմիաբան է հնագոյն դրամոց անժխտելի վկայութեանց հետ:

⁶¹ Hist. I, p. 216 s.

⁶² Անդ, p. 223, n. 3.

⁶³ Հմմտ. Թէոփ. Բիւզ. տպ. Բոն. 485. Γοργένους ἀντιφὼν ἡγεμονεύοντος:

⁶⁴ Սեբ. էջ 29:

⁶⁵ Հմմտ. Deux hist. II, p. XI.

⁶⁶ Սեբ. էջ 33, 45:

– Լսենք նաեւ Կիրապաղատիս կատարածն ըստ Տարեգրոց:

Շատ գովութեամբ կը խօսին Տարեգիրք Կիրապաղատիս վրայ, շեշտելով յատկապէս երկիրն «ի խաղաղութեան» պահելը: Երկու որդի ունէր՝ Ստեփանոս եւ Դեմետրէ, երէց որդին՝ Ստեփանոս, հօրը մահուընէ ետքը (600) կանցնի իշխանութեան գլուխն, որ եւ կը կառավարէ 19 տարի (600-619):

Բայց այս անհնար է: Գուարամի մահն՝ եթէ պատմական ընդունինք անձր, առ նուազն 586էն յառաջ հարկ է դնել: Լանգլուա Վրաց դրամոց դասաւորութեան մէջ⁶⁷ երկու դրամ կը ներկայացընէ Ստիփանոսի անուամբ, մին դրոշմուած Ուրմիզդ Դ.ի եօթնէրորդ տարին (585-86), Ուրմիզդի դահեկանի նմանութեամբ, եւ երկրորդն՝ Խոսրովու Բ. Պարվէզի դահեկանի նմանութեամբ՝ անոր թագաւորութեան երկրորդ տարին (592): Այս երկու դրամներն ի հիմանց կը խախտեն Տարեգրոց ժամանակագրութիւնը: Այսու զԳուարամ կամ բոլորովին Յունաց բաժնի մէջ կիրապաղատ պէտք ենք ենթադրել՝ անկախ Պարսիկներէ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ պարսկական բաժնի մէջ յատուկ իշխող մը՝ Ստեփանոս անուամբ, եւ կամ վաղ /30/ իսկ վախճանած՝ եթէ ընդունինք գոյութիւնը: Սէն-Մարտէն⁶⁸ Ստեփանոսի իշխանութեան գլուխն անցնիլը կը դնէ 571ին, զոր թէեւ չընդունիր Բրոսէ, սակայն ուղղագոյնն կ'երեւայ՝ զոնէ մերձաւորապէս, քան Տարեգրոցը: Արդէն այս հաշուոյն համաձայն կու գայ Ստեփանոսի 586էն դրամը: Ըստ մեզ՝ եթէ ոչ ճիշդ 571ին, զոնէ 586էն բաւական յառաջ նա իշխանութեան գահն բարձրացած էր, եւ եթէ վստահելի են Տարեգրոց ընծայած 19 տարիներն, վախճանած է 599-600ին, թողլով յաջորդ զԱսորներսէ: Առ այս մեզի համար անխախտելի էր մէ 606-7 թո-

⁶⁷ V. Langlois, *Essai de classification des suites monetaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*. Paris 1860, pp. 29-30.

⁶⁸ Հմմտ. Hist. I, p. 223, n. 3:

ւականն. երբ Վրաց առաջնորդն էր Ատրնէրսէհ: Անցնինք Ստեփանոսի նկարագրին:

Շատ մութ գոյներով կը ներկայացընեն Տարեգիրք⁶⁹ այս անձը. «անհաւատ եւ աներկիւղ յԱստուծոյ մէկն էր, բնաւ կրօնի միտ չդրաւ, եւ եկեղեցիներ չկառուց»: Վախնալով Պարսիկներէն եւ Յոյներէն, չհամարձակեցաւ կոչուիլ արքայ, այլ բաւականացաւ պարզ Մթաւար Էրիսթաւաց, այս է՝ Գլուխ իշխանաց յորջորջմամբ: Մօրիկի սպանմամբ ծագած խռովութիւններէ վախցած՝ Պարսից լծոյն տակ մտաւ եւ այնուհետեւ Տփղիս կը նստէր՝ հպատակ Պարսից: Սակայն Հերակղի Վրաստան արշաւանաց եւ Տփղիսի պաշարման ժամանակ (յամի 624, իսկ ըստ Տարեգրոց 619) թէեւ ի սկզբան քաջութեամբ դիմակալեց յունաց, բայց ապա ինկաւ պատերազմի մէջ, եւ քաղաքն անցաւ յունաց: Մեռած մթաւարիս յաջորդ կը կարգուի Հերակղի ձեռօք Ատրնէրսէհ՝ Վրաց վերջին թագաւոր Բակուր Գ.ի որդին՝ Կախէթի իշխանը:

Ստեփանոսի վրայ բոլոր այս պատմուածները հարկ է այժմ այլազգ իմանալ, քանի որ իշխա/31/նութեան տարիներն ամփոփեցինք 580-600 տարեաց մէջ: Հետեւաբար որեւիցէ գործ չէր կրնար ունենալ Հերակղի հետ, որուն ի Վիրս արշաւանքն կատարուեցաւ յամի 624⁷⁰: Նոյնպէս խնդրական է յունացմէ ապստամբիլն Փոկասու օրով. Վիրք Պարսից տակն էին արդէն՝ գոնէ մասամբ, մինչեւ 604, երբ Խոսրով Բ. յունական մասերն ալ գրաւեց:

Ատրնէրսէհ մթաւար անուանուելէ յետոյ՝ ըստ Տարեգրոց, շարունակեց Ջիրդայի, Հերակղի զօրավարի հետ, Տփղեաց հանդէպ բարձրացած բերդին (Cala) պաշարումն, եւ զոր հանեց ի գլուխ: Ատրնէրսէհ բարեպաշտ անձ մէր, իր օրով կը լմննայ Գո-

⁶⁹ Անդ. ք. 224.

⁷⁰ Սեբ., 92-93:

ւարամէ սկսուած Ս. Միոն եւ Ս. Խաչ եկեղեցաց շինութիւնքն⁷¹. մահուրնէ († 639) ետքը կը յաջորդէ իւր որդին՝ Ստեփանոս (639-663): Այսչափ Ատրններսեհի մասին՝ Տարեգիրք, որ չի գոհացընէր գմեզ:

Տարեգրոց ժամանակագրութիւնն անձիս համար ալ ուղիղ չի գար. հարկ է՝ զՍտեփանոս 600 իջեցընելով, իւր անմիջական յաջորդն զԱտրններսեհ կարգել, որով միայն հնարաւոր է հաշտուիլ ոչ-վրական յիշատակարանաց հետ: Թղթոց Գրոց մէջ յամի 606-8 իբրեւ առաջին նախարարներ կը յիշուին ի Վիրս «Ատրններսեհ եւ Վահան եւ Բրզմիհր» (էջ 133, 138, 169 կամ «Արններսեհ եւ Աշուշան» (էջ 170), «Ատրններսեհ եւ Վահան» «եղբայր» են (էջ 174): Ով է այս Ատրններսեհը. Թղթոց Գրոց մէջ բռնած դիրքէն կը տեսնուի թէ իշխանաց գլխաւորն է, այս է՝ մթաւարն Վրաց: Թէեւ ոչ ժամանակաւոր, սակայն պատմութեան կողմանէ համաձայն կու գայ այս անձը՝ Բակուրի որդւոյն հետ. Տարեգիրք կը /32/ վկայեն, թէ Բակուր պատանի զաւակներ թողուց (p. 215), եւ թէ մին՝ Ատրններսեհ, եղաւ ապա մթաւար (p. 227) յետ Ստեփանոսի. Թղթոց Գրոց համեմատ ալ ունէր Ատրններսեհ եղբայր մը Վահան անուն, եւ թերեւս նաեւ Բրզմիհր⁷² իւր եղբայրն էր:

⁷¹ Hist. I, p. 229-231.

⁷² Ոչ Վահան եւ ոչ Բրզմիհր կը յիշատակուին այլուր պատմութեան մէջ, Յամի 627 կը յիշեն բիւզանդական պատմագիրք Barsamoases կամ Bazamuzis Վրաց իշխան մը (αρχὼν) հպատակ Պարսից, զոր կը ձերբակալէ Հերակղ (Hist. I. p. 226 ծան.): Անունս շատ մօտ կը թուի Բրզմիհր անուն, եւ դժուարութիւն չենք տեսներ նոյնացնելու: Անծանօթ անուն մը չէ ընդհանրապէս Բրզմիհր. Յամի 605 կը յիշուի ատորի եպիսկոպոսաց ցանկի մը մէջ Burzmhir եպիսկոպոս Դասէի (Beθ Dasen), տե՛ս ZDMG, 43 (1889) p. 406. 408. Ուրիշ մալ Մար Քարդաքի ատրերէն վկայաբանութեան մէջ, Analecta Bollandiana IX (1890) p. 77. 83; անուանս առաջին մասը Բրզ ծանօթ է Բուրզ հայ իշխանին (Խոր. 153, 172) անունէն, հմմտ. Nöldeke, Persische Studien ի Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-hist. Cl. 116 Bd. (1888) p. 400. դարձեալ Բուրզին-Միհր Պարսից 7 ատրուշաններէն միոյն անունն էր. Թիրեաքեան Արտաշիր Բաբական Գարնամակ, էջ 4. եւ ծն. 42-43: – Աշուշանի մասին տե՛ս մեր յօդուածը «Աշուշայի կնիքը». «Հանդէս ամս». 1907, էջ 121-126, 296-300:

Ատրնէքսէի իշխանութեան ժամանակ շատ շփոթ կը ներկայանան մեզ Վրաստանի հանգամանքները: Արդէն յամի 598 խռովայոյց ներքին վրդովմանց մէջ կը գտնուէր երկրին պարսկական մասն, թէ ի՞նչ էր պատճառն՝ դժուարին է ճշդել, գիտենք միայն որ Կիւրիոն իւր առաջին քայլին իսկ ի Վիրս այնպէս գտաւ երկիրը, բայց կը յաջողի խաղաղցընել: Է. դարու առաջին քառորդի յոյն-պարսկական թշնամական յարաբերութիւնը ընդգրկել կուտան յունական բաժնի Վրաց պարսկական լուծն: Վասն զի Խոսրով Բ.՝ զայրացած /33/ Մօրիկ կայսեր սպանմամբն, զոր իրեն իբրեւ «հայր» կը նկատէր, փոխարէն այն սիրոյն, որով հիւրընկալեց Մօրիկ Վահրամէն փախստականն եւ օգնեց կրկին ձեռք ձգելու գահը (591), անհաշտ թշնամութիւն հրատարակած էր Բիւզանդիոյ դէմ: Փոկասէն վրէժխնդիր Պարսից զօրքն յամի 604 արդէն Յունաց սահմանն կոխած էր եւ մեծաքայլ կը յառաջանար: Նոյն տարուան գարնան Գարա նուաճուած էր Խոսրովէն. յաջորդ տարին (605-606) Միջագետքն Պարսից հոդ դարձած էր⁷³: Ոչ շատ վերջն (607-608) տիրեցին նաեւ Հայաստանի եւ Վրաստանի մնացած մասերուն (Սեբ., 76-77 եւ Գիրք թղթոց, 167): Յամի 608-609, կը գրէ Թէոփանէս (անդ. էջ 456-457). «Պարսիկք Կարգարիգա զօրավարին առաջնորդութեամբ դուրս ելան եւ գրաւեցին զՀայաստան, զԿապադոկիա եւ զՊափղագոնիա, եւ հասան մինչեւ Քաղկեդոնի սահմանները, այնպէս որ Կ. Պոլսէն դուրս գրեթէ բոլոր Յունաստանի վրայ տարածած էին Պարսիկք իրենց բռնալակութիւնն»: Եւ իրաւունք ունէր Կիւրիոն յամի 608 գրելու առ Աբրահամ (Գիրք թղթոց, 167), թէ «Արքայից արքայ նոյնպէս տէր է Հռոմոնց (որպէս Պարսից եւ մեր), որպէս եւ տիրեաց աշխարհի (այս է՝ աշխարհին Հռոմոնց), եւ չէ այսպէս, որպէս դուք գրեցէք (Գիրք

⁷³ Հմմտ Th. Nöldeke, Die von Guidi heraus-gegebene syrische Chronik; übersetzt und commentirt. (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 128 Bd.) Wien 1893, p. 17. n. 2, Սեբ., 72-74:

թղթոց, 165), թէ ուրիշ թագաւորութիւնք են» (Պարսիցն եւ Հռոմոնց): Այսպէս մեծաքայլ կը յառաջանար Խոսրովու բանակը, թէւ հոս եւ հոն ընդդէմ կը բաղիւէին յունական զօրքն: Արարատեան յունական բաժնի հայք ընդ առաջնորդութեամբ Վահրամայ հայոյ⁷⁴ /34/ կ'ասպատակէին (յամի 606/7) սահմանակից վրական գաւառներն, եւ այսու մեծ «զիւան» կը հասցընէին Վրաց եւ «Արեաց արքային» (Գիրք թղթոց, 171): Այս խառնաշփոթ ժամանակը ականատեսէ մը կ'անուանուի «չար ժամանակ» (Գիրք թղթոց, 167): Վիրք հաւատարիմ մնացին միշտ արքայից արքային, որ փոխարէն մեծ սէր ցուցուց վրացիներուն: Բաց ի քրիստոնէից շնորհած կրօնի ազատութենէն, Վրաց մասնաւոր արտոնութիւններ ալ ըրաւ, որ մեծապէս կենդանացուց երկրին բնակչութիւնը: Մտադրութեան արժանի են առ այս Կիւրիոնի առ Աբրահամ յամի 608 գրած թղթոյն խօսքերս (Գիրք թղթոց, 167). «Զի թէ ցայժմ խոնսունդ էին տեարք, այժմ որչափ եւս առաւել երանելի ենք, որք յարքայից արքայի ծառայութեան հասնեալ ենք: Զի մինչ երկինք եւ երկիր լեալ էին, չէր եղեալ եւ ոչ մի տէր, որ ամենայն ազգի զիրօրէնս ի վերայ թողեալ էր, որպէս այս տէր եթող, եւ մանաւանդ զմեր քրիստո/35/նէից հաւատս, իսկ ազատի աշխարհի մերոյ, աւելի քան զամենայն աշխարհաց...: Ատրներսեհ երջանիկ գտնուեցաւ մանաւանդ Կիւրիոնի մը պէս իմաստուն եւ շրջահայեաց կաթողիկոս մունենալով իրեն գործակից, որ արքայից արքայէն

⁷⁴ Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 171-173: «Ո՛վ է, կը հարցընէ Բրոսէ (Deux hist. p. 334. n. 1) այս Վահրամը, Չո/34/րի՞նն արդեօք» եւ կը պատասխանէ բացասական «Ոչ»: «Այս տեղին թոյլ չի տար նկատել հոս գ'Վահրամ (Չոբին). ինչպէս կարելի էր համարիլ ժամանակակցութենէն ('): Սա հայ իշխան մը պիտի ըլլայ՝ թերեւս այլադաւան (իմա՛ յունադաւան են), որուն բնակչութիւնն կը գտնուէր Տփղիսի եւ Ս. Յովհաննու վանքի (Կարբի) մէջերը» (անդ. p. 336. n. 7): Կը սխալի ընդհանրապէս Բրոսէ, երբ Կիւրիոնի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած քաղաքական խնդիրք Վահրամ Չոբինի եւ Խոսրով Բ.ի ժամանակներն (590-591) կը փոխադրէ, որ ծագած է դարձեալ Չամչեանի վրիպական ժամանակագրութեան հետեւելէ:

«աշխարհարձակ» կարգուած էր բովանդակ երկրին վրայ: Իրաւամբ կրնար վկայել երկրին յառաջադիմութեան համար Կիւրիոն, թէ՛ «Այսօր (608)... քան զամենայն երկիր յառաջադէմ եմք մեք եւ ուղղափառ»⁷⁵:

Այս յոյն-պարսկական պատերազմներն շարունակուեցան մինչեւ Հերակլիի զօրանալն, որ յաջողութեամբ խորտակեց Պարսից բանակն, յառաջացաւ մինչեւ Տիւրքոն եւ նուաճեց կրկին իւր իշխանութեան ներքեւ Վրաստանն ու Հայաստանը (յամս 624-630): Թէեւ քիչ վերջը խաղաղութիւնն հաստատուելով միւսանգամ՝ ըստ 591ի դաշին Վրաց մէկ մասն անցաւ Յունաց, մինչեւ որ ապա գրաւուեցաւ արաբացիներէն:

Ատրնէրսէի հանդիսատես էր այս ամէն արարուածներուն: Տարեգիրք թէպէտ 639ին կը գնեն մահն, սակայն նա ըստ վկայութեան Ս. Կադանկատուացոյ⁷⁶՝ կենդանի էր տակաւին 645ին, երբ «մեծապատիւ այրն Ատրնէրսէի իշխան աշխարհին (Վրաց), որ երրեակ գահերիցութիւն ի Հռովմայեցոց թագաւորութենէն ունէր, գայր առ նա (առ Ջուանշիր Աղուանից իշխանն, որ Պարսից դէմ տարած յաղթութենէն դառնալու ժամանակ «առ սահմանօքն Վրաց» դադարած էր) եւ իւրովի պատէր զվէրս նորա»։ Եւն: Թէ ինչ պատիւ էր «երրեակ գահերիցութիւնն», չենք գիտեր, սակայն թէ ստուգիւ ունէր նա Հռոմոնց թա/36/գաւորէն պատիւ, այն կը տեսնուի, այն նաեւ իւր օրով աւարտած Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ յամի 1847 Բրոսէի կարդացած արձանագրութենէն. եկեղեցւոյն հաւաքուելէն պատուհանին վրայ քանդակուած է. «Ս. Գաբրիէլ հրեշտակապէ՛տ, բարեխօսեա՛ վասն Ատրնէրսէիի հիւպատի⁷⁷»:

⁷⁵ «Արարատ», 1903, էջ 567: Այսպէս գիտէ եւ Պրոկոպոսի Զ. դարուն (*De Bello Persico*, I, 12), որ աստուածային օրինաց ճշգրիտ պահապաններ կը կոչէ վրացիները:

⁷⁶ Հրտ. Էմինի, էջ 141. հմմտ. եւ *Hist. I*, p 231, n. 7:

⁷⁷ Brosset, *Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie*. St. Pétersbourg 1850, I. Rap. P. 48-50, եւ *Hist. I*, p. 232, n. 1. Բաց աստի, եկեղեցւոյն կենդրոնական պատուհանին վրայ կայ «Ս. Վրիլա՛, գրա՛ ի Ստեփանոս պատ-

Իշխանիս մահուան ճշգրիտ թուականն կարելի չէ որոշել, եւ արդէն մեր նպատակէն ալ դուրս կը մնայ այն, ինչպէս եւ Վրաստանի արաբական տիրապետութեան շրջանը:

3. ԱՂԲԵՐՔ

Կիրիթոնի կենսագրութեան համար կարելորդ է նաեւ գնահատում մ'այն աղբերաց, որոնք /37/ գլխաւորաբար պիտի մատակարարեն պատմական նիւթերը: Երկու են այս տեսակէտով գլխաւոր աղբերք, 1. Թղթոց գիրքն եւ 2. Ուխտանէս, երրորդ պիտի համարէի Վրաց Արսէն կաթողիկոսի (Ժ. դար) գրութիւնն Վրաց Հայոցմէ Բաժանման վրայ⁷⁸, եթէ ունենայի աչաց առջեւ զայն: Երկրորդաբար միայն եւ շատ դոյզն նշանակութիւն ունին իրացս համար անագանագոյն պատմագիրք, որոնք ըստ դիպաց միայն կը զբաղին Կիրիթոնով, եւ այն մեծաւ մասամբ յեցած յիշեալ երկու աղբերաց վրայ. այսպէս՝ Յովհ. կաթողիկոս, Մ. Կաղանկատուացի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան, Ս. Օրպէլեան եւ այլք:

րիկ Վրաց»: Հարաւարեւմտեան պատուհանին վրայ՝ «Ս. Միքայէլ հրեշտակապէ՛տ, (գթա՛ր) Դեմետրէ»: Բրոսէ այս Ստեփանոսն կը միտի համարիլ Ստեփանոս Ա՝ Գուարամի որդին, նախորդն Ատրնէրսեհի. ըստ մեզ յունական շրջանի մէջ հարկ է փնտռել պատրիկս: Գիտենք որ Հաբիբ արաբացոց զօրավարն երբ եկաւ Վրաստան յամի 654, երկրին իշխողն կը կոչուէր «պատրիկ» (Hist. I. p. 245, Մեք., էջ 149): Դարձեալ ծանօթ է Տարեգրքէն, թէ յամի 645-646 տակաւին կենդանի Ատրնէրսեհին յաջորդեց Ստեփանոս, որ առանց դժուարութեան մինչեւ 654 կրնար ի կեանս եւ յիշխանութեան ըլլալ: Ի՞նչ կը կասեցրնէ զմեզ ուրեմն հոս զՍտեփանոս Բ ենթադրելու: Նոյնպէս զԴեմետրէ հարկ չկայ Տարեգրոց յիշած Ստեփանոսի (Ա) որդին ընդունիլ, ինչպէս կուզէ Բրոսէ. Վարդան Պատմիչ մերձ յամն 656 կամ աւելի ետքը կը յիշէ «Դեմետրէ Վրաց արքայ» մը (Պատմ., էջ 69), որ կրնայ նոյն ըլլալ այս Դեմետրէի հետ, որով եկեղեցոյ արձանագրութիւնն երեք յաջորդ իշխանաց անուններն կը ներկայացրնէ (հմմտ. եւ Hist. I. p. 259 եւ Rapports, p. 49):

⁷⁸ Հմմտ. «Արարատ», 1907, էջ 856:

4. ԹՂԹՈՑ ԳԻՐՔԸ. ՀԱԻԱՔԻՉՆ ԵՒ ՀԱԻԱՔՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ձեռագրաց հաւաքմանց մէջ յաճախ տեսնուած մատեաններէ մին է Թղթոց գիրքն, ուր ամփոփուած կըլլան ընդհանրապէս այլեւայլ անձանց պէսպէս առիթներու մէջ հասարակաց կամ անհատականներու խնդրոց նկատմամբ գրած թղթերը: Ըստ հնութեան ձեռագրին եւ ըստ հանգամանաց գաղափարողին շատ անգամ իրարու աննման կ'էլլեն մեր առջեւ բովանդակութեամբն այս Թղթոց գրքերը: Այս կարգի մատեաններէն նշանաւոր են Անտոնեան հարց օրինակն, Էջմիածնի Մատենադարանի կրկին ձեռագիրներն, Անանիա Մոկացոյ Գիրք թղթոցն, Գ. Մագիստրոսի Նամականիքը, Ն. Շնորհալոյ «Ընդհանրականը» եւն, որոնցմէ ոմանք հրատարակուած են ամբողջութեամբ եւ ոմանք՝ մասամբ: Վերջին ժամանակաց համար պէտք չէ մոռնալ Արժ. Գիւտ քհ. Աղանեանցի Դիւան Հայոց պատմութեան հատորաւոր ժողովածոյն, ուր /38/ ի մի ամփոփուած են ԺԸ-ԺԹ. դարու հայ կաթողիկոսաց կոնդակներն եւն: Ի հարկէ այս «Գիրք թղթոց» կամ նման յորջորջմամբ մատեաններէ դուրս ալ կը գտնուին շատ մը թղթեր, որոնք կամ ձեռագիր կը մնան եւ կամ ցրիւ հրատարակուած են պարբերական հանդէսներու մէջ: Հայագիտութեան մեծ ծառայութիւն է այս ամէնն ժամանակագրօրէն ընդարձակ հաւաքածոյի մէջ դասաւորած ի լոյս ընծայել:

Թղթոց գրքեր մեր մէջ շատ հին ժամանակներէ արդէն գոյութիւն ունէին, ամէնն ալ գուտ կրօնական բովանդակութեամբ: Կրօնական այն անդադար վէճերն, որոնք Զ. դարէն ի վեր տեւեցին, շատ դէպքերու մէջ համոզեցին հայ վանականներն, որ հարկաւոր է յրնթացս դարուց այսպիսի առթիւ գրուած թղթերն իբրեւ աստուածաբանական հեղինակաւոր աղբիւրներ, ի մի ամփոփել եւ հասարակաց մատչելի ընել: Ժ. դարուն արդէն ծանօթ էին Ուխտանիսի Գիրք թղթոց անուան ներքեւ այլեւայլ ձեռագիրներ

(Ուխտանէս, Բ. 92). Եւ Ուխտանիսէն յառաջ Յովի. Պատմաբան, Մովսէս Կադանկատուացի կ'օգտուէին նման հաւաքածոներէ: Բայց թէ ե՛րբ սկիզբ առին այսպիսի հաւաքածոներ եւ որո՞ւն ձեռք, կարելորդ խնդիրներ են, որոնք կը կարօտին մասնաւոր քննութեան:

Ծանօթ Թղթոց գրքերէն հնագոյնն է առ այժմ Անտոնեան հարց օրինակն, որ ԺԳ. դարէն (1298) է, Թովմայի գրչէն⁷⁹: Թովմաս, «զՍրբոց հարցն պէսպէս եւ զանազան Թղթոց զգիրս» կամ «զՍ. Մատեանս հաւաքեալ թղթոցս», ինչպէս կը գրէ ինքը (էջ 538), օրինակած է անփոփոխ այն օրինակին վրայէն, զոր գտած է ի Հռոմկլայ. սակայն այն օրինակն (= C), ուսկից ընդօրինակած է, ԺԳ. դարէն (1271էն) շատ յառաջ չէր կրնար /39/ գրուած ըլլալ, վասն զի կը գտնուէին հոն արդէն Կոստանդին կաթողիկոսի (1221-1267), Վարդան Պատմչի (†1271), Վանական վարդապետի գրութիւնները: Այս օրինակն (C) ալ ուղղակի կամ միջնորդութեամբ ծագած է ԺՄ. դարու օրինակէ մը (= B), որ Գրիգոր Բ. Վկայասիրի (1065-1105) սեպհականութիւնն էր, ինչպէս կը տեսնուի էջ 219 գրուած յիշատակարանէս. «Աւրինակ գրոցս, որ լեալ էր տէր Գրիգորիսի Վկայասիրին՝ մինչեւ ցայս վայր էր. եւ նա այսպէս էր գրեալ. զՎահրամ որդի Գրիգոր Մագիստրոսի յիշեսջիք յաղօթս ձեր, ով երջանիկ դասք ուղղափառաց խմբիցդ ասքանագեան սեռի: ՇԻԷ. թուական» (= 1077): Այս ծանօթութեամբ C օրինակին գաղափարողն ուզած է իմացնել յետիններուս, թէ իւր առջեւի օրինակն (B) հոս աւարտելով, յաջորդներն ինքն կը յաւելլու ալլելալլ տեղերէ ժողովելով: Շատ զգալի է այս եւ դիւրաւ պիտի համոզուինք, եթէ քննական ակնարկ մ'արձակենք 219 իջէն յառաջ եւ յետոյ դասուած թղթոց վրայ: Մինչ հոն առանձին խնամօք դասուած մէն մի թուղթ՝ ժամանակագրօրէն կը յաջորդեն իրարու Ե-Է. դարուց թղթակցութիւնք, հոս հակառակէն խառնակոյտ մէ՛կ ամենայն

⁷⁹ Հրտ. Տիդիս, 1901, 8^ջ, էջք ԺԸ. + 584:

ինչ. չկայ ժամանակագրական կարգ. չկայ անձի եւ անձի խտրութիւն, հարազատ կամ անհարազատ թղթոց ընտրութիւնն եւն: Է. դարու առաջին տասնեակէն ոստում կըլլուի Ը. դար, եւ ի մէջ կը բերուի Յովհաննու Իմաստասիրի ընծայուած անհարազատ պատմութիւնն Մանագկերտի 726ի ժողովոյն⁸⁰: Քիչ վերջը կու գայ Յովհ. Մանդակունույ Վասն պահոց ճառին մէկ հատուածն, ապա Կեղեստինոս քահանայապետին առ Նեստոր թուղթն, Պետրոսի եւ Ակակայ թղթակցութիւնքն եւն: Կը /40/ պակսին շատ մը թղթեր, որ այլուստ ծանօթ են, մէկ խօսքով՝ բացայայտ յերեւան կէլլէ ամէնուն աչաց առջեւ, թէ Ըի ընդօրինակողն առանց կանխաւ ծրագրելու կարգն եւն, ձեռքն անցածը գրած է իւր օրինակին մէջ: Այս իսկ պատճառաւ հարկ է ի բաց յապաւել հնագոյն Թղթոց գրքէն իբրեւ յաւելուած 219էն աստիկ եղած թղթերն, որով էջ 1-219 մասն՝ իբրեւ նախնական հաւաքածոյին (A) ամենամերձաւոր խմբագրութիւնն (B) կը ներկայանայ: Գրիգոր Վկայասիրի օրինակն (B)՝ թէեւ ո՛ր դարու ընդօրինակութիւն ըլլալն անծանօթ է, այսու հանդերձ A սկզբնական օրինակին շատ աննման չերեւար, նկատելով ժամանակագրական կարգն եւ այլ պատմագրաց ծանօթութեան հետ միաբանութիւնն, որ վկայ է միանգամայն ամբողջութեան: Ուխտանէս Սմբատ Վրկանի մարգպանի առ Կիւրիոն գրած թուղթն իւր Թղթոց գրքին մէջ ուրիշ տեղ դասաւորուած տեսնելով, կը համեմատէ ուրիշ ձեռագրաց հետ եւ կը գտնէ ճիշդ տեղն հոն, ուր դասուած է Անտոնեան հարց օրինակին մէջ⁸¹: Այս ամէնն աչաց առջեւ ունենալով կարելի է ծանօթ Թղթոց Գրոց ծագումն մեկնել այսպէս. A սկզբնագիր օրինակէն ծագած է B Գրիգոր Վկայասիրի ձեռագիրն, որմէ անծանօթ գրիչ մը ընդօրինակած է C օրինակն, որուն անփոփոխ պատճէնն է D, Թովմայի գա-

⁸⁰ Հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1905, էջ 361-65:

⁸¹ «Զթուղթն Սմբատայ Վրկան մարգպանի ոչ գտայ ի կարգի գրեալ ի Գիրս թղթոցն՝ յորում հանդիպեցաք... խնդրեալ յայլ օրինակի, գտաք այնպէս որպէս կարծէաք»։ Ուխտանէս, Բ, 92:

դափարն՝ Անտոնեան հարց օրինակն, ուսկից ծագում առած են Վենետիկի եւ Ջալալեանցի օրինակներն:

Չեմ կրնար ճշդիւ բան մըսել Էջմիածնի կրկին ձեռագրաց մասին, որոնք հաւանականագոյնս /41/ Ըէ (կամ Ըէ) ծագած են: Խնդրոյ նիւթ չեն կրնար ըլլալ նմանապէս Թղթոց գրքէն օրինակուած հատուածներն, քանի որ այդպիսիք չեն կազմեր Գիրք Թղթոց: Օրինակի համար մեր Մատ. թիւ 610 ձեռագիրն կը պարունակէ Աբրահամու եւ Կիրիոնի թղթակցութիւնքն, որոնք առանց տարակուսի օրինակուած են Ըէ, եւ այն երբ արդէն թերի էր ձեռագիրն (D):

Այս վիճակի մէջ նկատելով Գ. թղթոցն շատ դոյզն բովանդակութեամբ կը ներկայանայ, թէ եւ ամենէն կարելորդ եւ հնագոյն յիշատակարաններով: Այս բովանդակութեամբ ծանօթ էր հաւաքումս նաեւ հնագոյն պատմագրաց՝ Յովհ. կաթողիկոսի, Մ. Կաղանկատուացոյ, Ուխտանիսի եւն, որ կը հետեւի այն պարագայէն, որ մինչեւ էջ 219 ամփոփուած թղթերէն երկար կոչումներ կ'ընեն, իսկ 220 իջին վրայ գրուած «Սակս ժողովոց Հայոց» գրութեան ամենեւին անծանօթ կը ցուցնեն ինք զինքնին:

Ե օրինակին մէջ վերջին հատուածն է Կոմիտաս կաթողիկոսի յամի 615 Ասորոց ոմանց տուած հաւատոյ թուոթն, իսկ ասկէ նախորդներն Աբրահամու՝ Կոմիտասի նախորդ կաթողիկոսի թղթերն են: Այս բովանդակութիւնն ի նկատի առնելով պէտք ենք ըսել, թէ Է. դարու առաջին քառորդն ամենէն վերջին եզրն է Թղթոց Գրոց հաւաքման ժամանակի: Խաչիկ վ. Դադեան («Արարատ», 1896, էջ 23) հետեւելով Ս. Օրպէլեանի, Թղթոց Գրոց հաւաքումն կը դնէ Ժ. դարուն, Անանիա Մոկացոյ ձեռք: Բայց Օրպէլեանի խօսքերն ուրիշ հաւաքման մասին են. խօսելով պատմագիրս Անանիա Մոկացոյ ժամանակ յուզուած խնդրոց մասին, կը շարունակէ. «Եւ կնքեալ զայս վճիռ իւրեանց մատանեաւ (իշխանքն Սիւնեաց)՝ ետուն ի ձեռս կաթողիկոսին (Անանիայ), զոր աւելորդ համարեցաք գրել, զի կան լիով գրեալքն ի Գիրս թղթոցն,

/42/ զոր ժողովեալ է սոյն Անանիա, որ Հաւատոյ նամակ անուանի» (Օրպել, էջ 208): Անանիայի Թղթոց գիրքն բոլորովին տարբեր հաւաքում է ճառելի Թղթոց գրքէս, եւ զոր հրատարակեց Գ. Տէր-Մկրտչեան «Արարատի» մէջ վերջերս⁸²:

Ուրիշ գիտնական մը Կանոնագրոց հաւաքչին՝ Յ. Օձնեցոյ ընծայած է՝ ենթադրութեամբ, Թղթոց գրոց Յառաջաբանին մէջ (էջ Ե.), որ նոյնպէս անտեղի է. այլազգ հարկ կ'ըլլայ հարցընել, թէ ի՞նչ պատճառաւ Կոմիտասէն մինչեւ Օձնեցի Է-Ը. դարուց հայրապետներու թղթերն ի բաց ձգուած են. յետինդարեան հաւաքչի մը դիրքագոյն էր մօտ ժամանակաց թղթերն հաւաքել, քան հեռաւոր Ե-Է. դարուց:

Թղթոց գրոց մէջ մեծ տեղ գրաւած են Կիրիլոնի առթիւ գրուած թղթակցութիւնք, եւ այս թղթակցութիւնք կը գտնուին գրեթէ ամբողջութեամբ՝ ժամանակագրօրէն կարգադրուած: Այս պարագան կը ցուցնէ, թէ ժամանակակից եւ խնդրոցս մէջ մտնող անձի մը միջամտութիւնն կայ: Մովսէս եպիսկոպոսն է այդ անձը:

Մովսէս Գուգարաց Յուրտաւ մայրաքաղաքի եպիսկոպոսն էր (ձեռնադրուած յամի 600), որ ինչպէս վարն առիթ պիտի ունենանք տեսնելու, 605ին ձմեռը Հայաստան փախած էր եւ Արագածոտնոտն գաւառի Ս. Յովհաննոս Մկրտչի վանքն (ի Կարբի) դադար առած, ուր գրեթէ տարի մը մնաց: Այս տեղէն յաճախակի թղթակցութեան մէջ էր Վրթանէս Տեղապահին հետ, եւ հոս խորհուրդ յղացաւ մինչեւ իւր ժամանակ գրուած կրօնական թղթոց հաւաքածոյ մը կազմել: Առ այս դիմեց նա թղթով այլ եւ այլ վանքեր եւ անհատներ, եւ քիչ ժամանակէն ձեռք անցուց բազմաթիւ թղթերու պատճեններ: Վրթանէս Տեղա/43/պահն ալ բաւական նպաստեց հաւաքմանս իւր կողմանէ՝ կաթողիկոսարանի դիւանն մնացած վաւերագրերն խաւրելով, ինչպէս նաեւ իրեն գրուած եւ իւր գրած կրօնական բովանդակութեամբ թղթերն: Լսենք այս նկատմամբ ի-

⁸² «Արարատ», 1897, էջ 91-96, 129-144, 275-288:

նքնին Մովսիսի, որ անձամբ կը պատմէ առ Վրթանէս երրորդ թղթին մէջ այսպէս (Գիրք թղթոց, էջ 140). «Եւ զայս եւս աղաչեմ զՏէր, զգիրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ, եւ թուղթք որ ի սուրբ եկեղեցւոջդ եւ առ ձեզ գտան՝ զամենայն գրեցի: Հասին առ իս եւ այլ թուղթք բովանդակ տեղեաց տեղեաց երանելի վարդապետացն, որք յանդիմանեն եւ նգովեն զժողով երկաբնակացն»: Մովսէս կը խնդրէ սոյն թղթովս նաեւ, թէ ինչպէս Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանն Ջենոնէն եւ Անաստասէն խափանուելէ ետքը նորէն տարածուեցաւ, «որպէս տեղեկացեալ է սիրութիւնդ ձեր, հրամայեցէ՛ք գրել առ մեր նուաստութիւն» (էջ 140): Վրթանէս կը կատարէ խնդիրքն առանձին թղթով մը, զոր կը կցէ Մովսէս իւր ժողովածոյին (էջ 141-145): Այսպէս ընդարձակ հաւաքածոյ մը կազմելէ ետքը, յրնթացս ժամանակի իւր կենդանութեան օրով գրուած թղթերն ալ միացուցած է. եւ այս պատճառաւ ալ ամբողջապէս կը գտնուին հոն իւր գրած եւ իրեն առթիւ գրուած բոլոր թղթերն ժամանակագրական կարգաւ: Այս վախճանաւ էր նաեւ, որ յաճախ կը խնդրէր Վրթանիսէն առ Կիւրիոն եւն գրուած թղթերու պատճեններն: Եթէ կը պակսի հաւաքմանս մէջ քանի մը այլուստ ծանօթ թղթեր, պատճառն ձեռք ձգելու անկարելիութիւնն եղած է անշուշտ. այսպէս չկան հոն 506ին Բաբգէնի օրով Դունոյ ժողովոյն մէջ գրուած թուղթն, որ այրած էր 572ի Դունոյ հրդեհին. նոյնպէս Երուսաղէմայ Յովհաննէս հայրապետի առ Աբաս, Վրաց ազատներու առ Վրթանէս թղթերն, վերջինս Վրթանէս դիտմամբ չէր խաւրած Մովսիսի:

[44] Թղթոց գիրքն այսպիսի զննութեամբ կը ստանայ խորին հնութիւն, որով բովանդակած շատ մը կասկածելի գրութիւնք ալ կը սահմանափակուին որոշ եզրով մը: Սակայն մենք չենք կրնար երաշխաւորել էջ 22-28 «Երանելի մեծի քերթողահաւրն Մովսիսի Խորենացի եպիսկոպոսի» ընծայուած գրութեան հնութեան, նոյնպէս ասոր յաջորդող «Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն եւ կամ մի

քննություն» (էջ 29-40) գրուածքին, որոնք յետնագոյն դարուց տիպն կերեւցընեն վրանին⁸³: Այժմեան C-D օրինակին մէջ ի միջի այլոց կը գտնուին Ակակայ եւ Պետրոսի թղթակցութիւնքն, Ջենոնի եւ Անաստասայ թղթերն. արդեօք հին հաւաքման մէջ (A) չկա՞յին ասոնք: Մովսէս իւր ձեռքն ունէր Տիմոթէոս Կուզի գրութեան հետ զասոնք ալ. բայց թէ կցա՞ծ է իւր հաւաքման, չեմ կրնար տալ գոհացուցիչ պատասխան մը:

Այսչափ Թղթոց գրքի մասին յընդհանուրն. մեր նպատակին համար ուշադրութեան արժանի են յատկապէս այս գրոց 110-195 էջերն, որոնք նուիրուած են ամբողջապէս Է. դարու առաջին տասնեակի խնդրոց՝ Վրաց Հայոցմէ բաժանուելու պատմութեան: Բովանդակութեան կը ծանօթանանք, երբ զբաղինք Գիրիոնով, հոս պիտի խնդրուի մեղմէ այդ էջերու վաւերականութիւնն: Այս կէտն սակայն պէտք չենք տեսներ մանր քննութեան առնուլ, քանի որ ըստ մեր համոզման՝ թղթոցս հաւաքումն արդէն այն ժամանակն կը շօշափէ, յորում կատարուած են իրք, եւ հաւաքիչն Մովսէս ինքնին զլիաւոր անձերէն մին էր խնդրոցս մէջ: Թերեւս օրինաւոր ըլլայ կասկածն հաւաքչիս անկեղծութեան մասին, որուն քով սակայն մեր քննութիւնն չի կրնար նոյնպէս երկար դեգերիլ, քանի որ ուրիշ ժամանակակից աղբիւր չի /45/ բղխեր: Կը մնայ մեզ միայն այդ էջերու մէջ հրատարակուած թղթոց ժամանակագրութիւնն ստուգել:

1. Ա. Թուղթն Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ 110-111) գրուեցաւ Ս. Յովհաննոս Մկրտչի յամի 605/6 ձմեռը, երբ վախճանած ըլլալով Մովսէս կաթողիկոս († 604) «ի ժամուս յառաջնորդութենէ՛ գրկեալ է աշխարհս Հայոց» (էջ 111): Ըստ Ուխտանիսի (Բ 16)՝

⁸³ /293/ «Մովսէս Խորենացւոյ» թղթի մասին տե՛ս իմ Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ, էջ 41-42, ուր ցուցուցած եմ գրութեան ժամանակը Զ դարէն ետքը: «Յովհաննէս եպիսկոպոսապետի Հայոց» գրութիւնն թերեւս նոյնացուի Վրթանէսի ակնարկած «Թուղթ Յովհաննէս /294/ եպիսկոպոսապետի» գրութեան հետ (Գիրք թղթոց, 126) եթէ ջնջուի «Հայոց» յատկացուցիչը:

Մովսէս կաթողիկոսի մահուընէ երկու տարի վերջը (604 + 2 =) 606ին կը պատահի:

2. Ա. պատասխանն Վրթանիսի (էջ 112) նոյն տարին 606ին, երբ «ի մօտէ աւուրս կաթողիկոս կամին նստուցանել» (էջ 112):

3. Թուղթ շրջագայական Մովսիսի առ եկեղեցին Յուրտաւայ (էջ 113-127), 606 տարւոյն սկիզբներն, Վրթանիսի Ա. պատասխանէն ոչ շատ վերջը:

4. Մովսիսի թղթոյն պատասխանն (էջ 128-129) 606ին:

5. Թուղթ Վրթանիսի առ եկեղեցին Յուրտաւայ (էջ 130-131) նոյն տարւոյն սկիզբներն:

6. Վրթանիսի թղթոյն պատասխանն (էջ 132) նոյն 606 տարւոյն:

7. Բ. թուղթ Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ 133-134) 606ին՝ զարնան:

8. Բ. պատասխան Վրթանիսի (էջ 135) նոյն միջոցները:

9. Թուղթ Վրթանիսի առ Պետրոս (էջ 136-137) եւ Կիրիոն (էջ 138-9) 606ին՝ ամառը:

10. Գ. թուղթ Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ 140) 606ին ամառը:

11. Գ. պատասխան Վրթանիսի (էջ 141-145) 606ին ամառը, երբ «ի ժամուս պնդեալ են առաջնորդ կարգել» (էջ 141), որ յաջողեցաւ, /46/ հմմտ. էջ 146: – 607 ապրիլին կընտրուի Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն կաթողիկոս:

12. Թուղթ Մովսիսի առ Աբրահամ (էջ 161-162) 607 Մայիսէն ետքը, ըստ Ուխտանիսի (էջ 72)՝ «յետ ութից ամսոց անցելոց», անշուշտ՝ ի վերայ ընտրութեան կաթողիկոսին, ըստ այսմ՝ 607 ապր. + 8 ամիս = 607 նոյ. դեկտեմբեր:

13. Աբրահամու պատասխանն (էջ 163) 607 եկտ. – 608 փետրուար, Ջատկէն յառաջ. «մի՛ դանդաղիցիս ի Ս. Ջատիկն (ապր. 7. հմմտ. էջ 220) գալ այսր»՝ կը գրէ Աբրահամ (էջ 163), «մինչդեռ տէր Սմբատ աստէն է» ի Դուին. հմմտ. եւ Ուխտանէս, 73:

14. Ա. թուղթ Աբրահամու առ Կիրիոն (էջ 164-165) 608ին, Ջատկէն յառաջ:

15. Թուղթ Սմբատայ առ Կիրիոն (էջ 168-169) վերջնայն հետ միաժամանակ:

16. Ա. պատասխանն Կիրիոնի առ Աբրահամ (էջ 116-117) եւ

17. Պատասխանն Սմբատայ թղթին (էջ 170-171), նոյն 608ին, Ջատկէն յառաջ, երբ Սմբատ մեկնած էր արդէն ի Դուռն «յանցանել ձմերանւոյն ի գալ գարնայնոյն ժամանակի», Սեր, 64:

18. Առ տէր Սմբատ ի Մովսիսէ (էջ 172-173), 608ին, Ջատկէն յառաջ, երբ Սմբատ ճամբայ ելած էր արդէն Դուռնէն, Կիրիոնի Ա. թղթէն վերջը:

19. Սմբատի պատասխանն (էջ 174-175) 609 գարնան, կը գրէ Սմբատ ճամբու վրայէն. «Արդ, զիս աւասիկ փութով ի Դուռն խնդրեալ է» (էջ 174):

20. Բ. թուղթ Աբրահամու առ Կիրիոն (էջ 176-177), 608 Ջատկէն յառաջ. հմմտ. Սմբատայ տողերս առ Մովսէս. «Թող զի գրէ (Աբր.) երկիցս եւ երիցս անգամ» (էջ 174) եւ Աբրահամու առ 47/ Կիրիոն խօսքերս. «Պատմեա՛ ինձ վասն տեղւոյ ի քո սահմանի կամ ի մեր, որ յետ սրբոյ Ջատկին զմիմեանս տեսանեմք» (էջ 177):

21. Բ. պատասխանն Կիրիոնի առ Աբրահամ (էջ 178-179), անշուշտ Ջատկէն ետքը:

22. Գ. թուղթ Աբրահամու առ Կիրիոն (էջ 180-184, Ուխտանէս, Բ. 83-7), 608 մայիսին:

23. Գ. պատասխանն Կիրիոնի (էջ 185-188, Ուխտանէս, 87-88. եւ Արարատ, 1902, էջ 566-589) 608 մայիս-աւգոստոս. Աբրահամու Գ. թղթէն բաւական ետքը, վասն զի պատասխանին համար թղթակցած է Կիրիոն նաեւ Երուսաղէմի հայրապետին հետ:

24. Թուղթ շրջագայական Աբրահամու (էջ 189-195), Կիրիոնի Գ. պատասխանէն վերջն՝ ընդ մէջ 608/9 ամաց:

Այս ժամանակագրութիւնն ի հարկէ պէտք է իմանալ մերձաւորապէս. Թղթոցս մէջ որ եւ իցէ թուականի յայտնի յիշատակութիւն չկայ:

5. ՈՒՆՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

«*Habent sua fata libelli*»

Հռովմայեցի բանաստեղծ Տերենտիոս Մաւրոսի առածն ամենայն պատշաճութեամբ կրնայ առնուիլ առաջիկայ պատմագրիս երկասիրութեանց վրայ ալ, որոնք Բախտի դժնդակ հարուածն կրած են շատ զգալի օրինակաւ. Ուխտանիսի երեքմասնեայ պատմագրութեան երկու մասերն միայն հասած են մեր ձեռքն՝ ծանօթ մի միակ ձեռագրի մէջ, երկրորդն ալ թերի ի վերջոյ: Ձեռագիրն կը գտնուի Էջմիածնի Մատենադարանն՝ ըստ Կարենեանցի Յուզակին 1675 եւ ըստ նորագոյն կարգադրութեան⁸⁴ 1717 թուով, զոր Կարենեանց /48/ կը ցուցակագրէ. «Ուխտանէս եպ. Ուռհայեցւոց՝ Պատմութիւն, քառածալ, բոլորագիր՝ գրեալ ի թղթի, պարունակին ի սմին հարցմունք ինչ ի գիրն Յոբայ, չունի զյիշատակարան, ի վերջն ունի թերութիւն» (Յուզակ, 186): Ասկէ ծագած է Ասիական Միւսէժնի մաքուր նոտրագիր ձեռագիրն⁸⁵ (յամէ 1847): Վերջնոյս վրայէն կատարած է Բրոսէ իւր ուսումնասիրութիւնքն Վրաց բաժանման պատմութեան⁸⁶, Ծագման⁸⁷ եւ Ուխտանիսի գրոց⁸⁸ վրայ, որուն ապա ամբողջական գաղղիերէն թարգմանու-

⁸⁴ «Հանդէս Հայագիտութեան», Բ. (1904), էջ 36:

⁸⁵ Brosset, Deux hist, Intr. P. VII.

⁸⁶ M. Brosset, Histoire de la scission religieuse entre les Géorgiens et les Arméniens depuis la fin du Vie siècle, ի զիւր Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851, pp. 107-125.

⁸⁷ Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanés, relative à la prétendue conquête «de l'Iberie. par Nabuchodonosor, ի Mélanges Asiatiques, t. V (1864) pp. 742-760 (= Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de. St. Pétersb. t. XIII, 248-260).

⁸⁸ Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès ի Mél. As. T. VI (1868), p. 13-(33) 89 (=Bulletin, t. XIII, 401-454), որ ապա փոքր փոփոխութեամբ ներածութիւնն կազմեց յետագայ գործոյն:

թիւնն ալ ըրաւ⁸⁹: Հայերէն բնագիրն հազիւ 1871ին՝ ոչ լաւ խնամեալ լոյս տեսաւ երկու հատորի մէջ Էջմիածնի մամուլէն⁹⁰:

/49/ Գրուածքս՝ հակառակ օրինակաց նուագութեան՝ հետաքրքրական բովանդակութեամբն չէ վրիպած հին՝ ԺԳ-ԺԴ. դարու պատմագրաց ուշադրութենէն, եւ առ հասարակ գովութեամբ կը յիշատակուի ամէնէն: Նախ քան ընդգրկած նիւթն քննելը, նկատենք հեղինակին ժամանակն եւ անձնաւորութիւնն, որոնք տակաւին չեն ենթարկուած մանր հետազօտութեան⁹¹:

Ուխտանիսի կենսագրութեան համար մեր ձեռքն կարելորատալիւր կը բղխէ իւր անուամբ մեզ հասած մատենին Ա. հատուածի Ա գլուխն, որ ընծայական մէ առ խնդրողն Անանիա Նարեկացի: Առանց ասոր շատ չնչին պիտի ըլլային մեր տեղեկութիւնքն իւր ժամանակի եւ անձին վրայ: ԺԳ-ԺԴ. դարու պատմագրաց հետեւելով՝ որոնց քով կը յիշատակուի առաջին անգամ Ուխտանէս՝ կը ներկայանայ մատենագիրս Ժ. դարու հեղինակ մը, ըստ Կիր. Գանձակեցոյ (էջ 4)՝ ապրած Մովսէս Կաղանկատուացիէն ետքը եւ Ասողկէն յառաջ, եւ ըստ Մխիթար Այրիվանեցոյ (էջ 37)՝ ընդ մէջ Ղեւոնդեայ եւ Յովհ. Պատմաբանի: Մխիթար աւելի ճշդութեամբ կը գրէ ժամանակագրութեան մէջ. «Աստ (յամին 981) Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուացի եւ Գր. Նարեկացի եւ Ուխտանէս պատմագիր» (էջ 71): Նորագոյններէն Յակոբ Այուբեանց կը յիշէ Կաղանկատուացոյ եւ Թովմ. Արծրունւոյ

⁸⁹ Deux historiens arménien, Kiracos de Gantzac, XIIIe siècle, *Historire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par M. Brosset. Ire livraison, St. Pétersbourg, 1870, 4e, pp. 1-276* (Ուխտանէս, Ա. մասն, էջ 296-276), 2me livr. 1871, pp. LXIII + 277-351 (Ներածութիւն մը Ուխտանէս, գրոց վրայ, հմմտ. վերը ծան. 4, եւ թարգմ. Բ. գրոց):

⁹⁰ Ուխտանէս եպիսկոպոս, հատ. Ա., Պատմութիւն Հայոց, Բ. Պատմ. Բաժանման Վրացի Հայոց. Վաղարշապատ. 1871, 8^ր էջք Բ.+116+141:

⁹¹ Ուխտանիսի մասին համեմատել՝ պատմ. Հայկ. հին Դպր., Վենետիկ, 1897, էջ 555-560: Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, 8^ր, մասն Ա, § 59, էջ 206-209):

մէջտեղ⁹²: Անորոշ ժամանակս ստուգելու համար գեղեցիկ միջոց հայթայթած է արդէն ինքն հեղինակն՝ զուարճաբանութեամբ մը յիշեցրնելով Անանիա /50/ Նարեկացոյ այն րոպէն, երբ խնդրած է սա իրմէ ճառելի պատմագրութիւնս: «Յորժամ եկիր առ աստուածապատիւ եւ սուրբ հայրապետն մեր Խաչիկ՝ բերելով նմա ընծայ... զգիրս Հաւատարմատ, ընդդէմ երկաբնակացն... եւ բերան ի բերան խօսեցար ընդ իս յաղագս Պատմութեանս. եւ եթէ խնդրես զտեղին ուսանել, ասացից նաեւ զբանից նշանն... յորժամ անցեալ գնացեալ ի միասին եւ նստեաք յեզր գետոյն, որ կոչի Ախուրեան... յաւուրս ամարայնոյ, յամսեանն Տրէ, որ օր տասն ու մին էր ամսոյն, յաւուր կիրակելի, յիններորդ ժամուն» (էջ 11-12): Առանց տարակուսի հոս խօսքն Խաչիկ Ա. կաթողիկոսի վրայ է, որուն գահակալութեան տարիներն ըստ Աստղկան կ'ամփոփուին 972-991 ամաց մէջ: Արդ, այս քսանամեայ շրջանին մէջ Տրէի 11ն (= Յուլիս 3-6) կիրակի կրնար հանդիպիլ, ինչպէս կը նկատէ Բրոսէ (Intr. P. IX) միայն 973, 980 եւ 987 տարեաց մէջ: Այս 973-987 տակաւին անորոշ ժամանակն աւելի կարելի է ճշգրտել ընդունելով Խաչիկ կաթողիկոսի գահակալութեան տարիներն ըստ Մ. Ուռհայեցոյ, որուն տուած կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնն մեծապէս կը տարբերի Աստղկան ժամանակագրութենէն: Ըստ Մ. Ուռհայեցոյ՝ Խաչիկ Ա. ընտրուած է կաթողիկոս Հայոց ՆԼԴ. (985) թուին (էջ 38, տպ. էջմ.) եւ վախճանած ՆԽ. (991 թուին՝ «կացեալ յաթոռն հայրապետութեան Հայոց ամս վեց» (էջ 40): Այս հաշուի համաձայն Ուխտանիսի յիշատակած կիւրակէն միայն 987ինը կրնար ըլլալ: Բայց թերեւս *testis unus testis nullus*. Ուռհայեցին չունի ուրիշ վկայ⁹³. բոլոր պատմագիրք՝ /51/ ի հարկէ անագանագոյնք, կը հետեւին Աստղկան, որուն հետ միաբան է նաեւ Մեսրոպ երիցոյ յի-

⁹² Հմմտ. Գալէմբարեան Հ. Գ., Պատմ. հայ. լրագրութեան, Ա., 206:

⁹³ Սմբատայ Տարեգրութիւնն հոս ի նկատի չենք առնուր, որ աշխարհաբար թարգմանութիւն մէ լոկ Մ. Ուռհայեցոյ գործոյն:

շատակարանն, որ գրուած կըսուի «յամի ՆԺԶ. (967) ի վերադիտողութեան Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի»⁹⁴: 967ին կաթողիկոս Վահան՝ ըստ Աստղեկան ժամանակագրութեան է, որ ՆԺԴ.ին (965) Անանիա Մոկացոյ յաջորդն կը կարգէ եւ մահն կը համարի անոր հակառակաթոռ Ստեփանոսի (յամէ 967) հետ «ի միում ամի» (Աստղ.մ 181-2)՝ ՆԻԱ. (972) թուին: Ասոնց կը յաջորդէ Խաչիկ նոյն տարին՝ 972ին: Մինչ ըստ Ուռհայեցոյ (էջ 33)՝ Վահան կը նստի 976ին՝ Անանիայի մահուընէ († ՆԻԷ. 976) ետքը, եւ հինգ (այլ 22. եօթը) տարի վարելէ յետոյ կը վախճանի ՆԼԲ. (983) թուին (էջ 34), յաջորդ նշանակելով զՍտեփանոս († 985), որմէ ետքը եկաւ արդէն Խաչիկ, որուն մահուան մասին միաբան են երկուքն ալ: Ուռհայեցոյ ժամանակագրութեան հակառակ կ'երեւայ նաեւ Խաչիկ կաթողիկոսի անունն կրող հրովարտակն յամէ 976, եթէ չէ բնաւ կեղծիք, ինչպէս հաւանական կը թուի ինձ⁹⁵: Չեմ կրնար հոս մէկն կամ միւսն ճշդագոյն համրիլ, երկու պատմագիրներն ալ հեղինակաւոր են. Ուռհայեցոյ ի նպաստ որչափ ալ ծանր վկայ կը պակսի, բայց խնդրոյս մէջ աննշանակ պէտք չէ համարիլ Յայսմաւուրաց մէկ տեղին, ուր խօսուելով Նարեկացոյ մասին՝ իր օրով յամի ՆԼԲ. (983) կաթողիկոս կը նշանակուի Վահան⁹⁶. կէտ մը, որ միայն Ուռհայեցոյ ժամանակագրութեամբ կրնայ մեկնուիլ: Յամենայն դէպս անդրագոյն քննութեան կարօտ կէտ մէ այս Ուխտանիսի [52] ակնարկած թուականին առեղծման համար: Պատմագիրն իւր օրով Հայոց թագաւոր կը յիշէ Սմբատ (Ա. էջ 14), որ Սմբատ Բ. պիտի ըլլայ (977-989), կռուան մ'ալ, որով դարձեալ 987 կը բարձրանանք, առաջուր կոխած 973ը ու հարեւանցի անցած 980ի քովէն:

⁹⁴ Սոփերք Զ., էջ 138: Պատմ. հայկ. հին դպր., 561:

⁹⁵ Հրտ. «Արարատ», 1868, էջ 31-34:

⁹⁶ Տաշեան, Յուգակ, էջ 77: Նոյնպէս է Թ., 592ին մէջ ալ:

Այսու Ուխտանէս կը ներկայանայ 987ին (980) մատենագրող պատմագիր մը, ժամանակակից Սմբատ Բ-ի եւ Խաչիկ առաջնոյ: Բայց զարմանալի կերպով ժամանակակից պատմագիրք կը լռեն իւր մասին:

Ինք զինքն կը յորջորջէ հեղինակս «Ուխտանէս անուանեալ» (Ա. 10, հմմտ. եւ էջ 1, Բ., 3), եւ այսպէս ալ ծանօթ է յետին ժամանակի պատմագրաց (Կիր. 4, 26, Օրպէլ., 72, 77, Այրիվ., 37, 71 եւն). Վարդան (էջ 58) միայն ունի «Ուխտանէս»: Թէեւ ըստ Հ. Ալիշանի «նորալուր» անուն կ'երեւայ «մեր ազգին մէջ, ծագմամբ աւելի յոյն թուի, քան հայ ուխտ բառէն» (Հայասպ. Ա. § 59), բայց ոչ ճշդութեամբ: Աղուանից Պատմութեան մէջ անուանի անձերէն էր «Ուխտանէս Աղուանից կաթողիկոս» Է. դարուն (հմմտ. Մ. Կադանկատ., 146, 161, 6. 198-170, 211, 275), եւ դեռ ԺԳ. դարուն կը պատահինք այս կողմերն «Ուխտանէս» վարդապետի⁹⁷: Ծագումն չէ փորձուած տակաւին մեկնել⁹⁸, բայց որ/53/չափ կը տեսնուի, անունս Հայաստանի հիւսիս արեւելեան կողմերն աւելի գործածական էր. այս պարագան կը միտէ զիս պատմագիրս աշխարհաւ այդ կողման գաւառներէն ենթադրելու, որուն հակառակ չկայ որ եւ իցէ դժուարութիւն, մանաւանդ թէ Ուխտանիսի կենաց պարագայք ըստ ամենայնի կը հաստատեն նոյնը:

Իւր գրուածքին մէջ բարձրաստիճան եկեղեցական մը կը ներկայանայ Ուխտանէս, որ ունի իւր իշխանութեան ներքեւ քահանաներ (էջ 1-2), այս կէտիս շատ համաձայն կու գայ գրող սկիզբն տեսնուած տիտղոսս. «Ուխտանէս եպիսկոպոս» (Ա., էջ 1, Բ. 3), որ շատ հին ժամանակէ ըլլալու է, այնպէս որ տիտղոսս մի

⁹⁷ Մ. Եսյ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Բ., Տիգրիս 1858, էջ 258. Տողայ լեռան Գտիչ եկեղեցւոյն մէջ կարդացած է այսպիսի արձանագրութիւն մը. «Ի թվին ՈՂԵ. (1246). եւ՝ տէր Վրթանէս շինեցի զեկեղեցիս... եւ արձանի գրեցի... տարւոջն Ժ. ժամ ինձ եւ Սարգսի, յինանցն Ա. ժամ Ուխտանէս եղբօրն...»:

⁹⁸ Համեմատուի թերեւս Ուխտանէս եւ Վրդանէս (= Վարդանէս), սովորական երեւոյթ է վ-ի եւ ու-ի ր-ի և հ-ի (= խ) փոխանակութիւնք հին լեզուաց մէջ:

և նոյն ժամանակ գրոց խորագիրն նկատուած է շատերէն (հմմտ. Մխ. Այրիվ., 37). ուրիշ ճակատ մը ձեռագրին սկիզբն (տե՛ս Յոջբ., Բ.), որ այնչափ հնութեան նկարագիր չի ցուցնէր վրան, աւելի կը մասնաւորէ անձն. «Ձպատմութիւնս յերիս հատուածս, զոր ասացեալ է տեառն Ուխտանիսի Սե... եպիսկոպոսի՝ ի խնդրոյ հաւրն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի և նախաշար վարդապետի»: Դժբախտաբար թեմին անունը թերի է. հրատարակիչն լրացուցած է Սե[բաստացոյ] յաւելուածով՝ առանց տարակուսի հիմնուած Ս. Օրպէլեանի վկայութեան վրայ: Ստեփանոս կը գրէ. «Որպէս հաւաստի ուսաք ի Ս. Ուխտանիսէ՝ Սեբաստացոց եպիսկոպոսէ» (էջ 72). այսու խորագրոյս հնութիւնն կը բարձրանայ մինչեւ Օրպէլեան († 1304), աւելի հնութեան կը հակառակի Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 4), որ կը ճանչնայ «զՈւխտանէս եպ. Ուռհայի» (կամ ըստ մեր թիւ 124 ձեռ.՝ «Ուռհայեցի»): Երկու պատմագրացս հիմն ալ անձանօթ է մեզ. բայց աւելի հիմնաւոր նկատուած է Օրպէլեանի վկայութիւնն, որուն կը համաձայնի գրոց ներքին ոգին ալ: Ս. հատուածի հե/54/դիմակն լաւ ծանօթ կը ներկայանայ Սեբաստիոյի և անոր շրջակայ վայրերու (Ա., 85-88, 99), ուր ունեցած է նաեւ գործունէութիւն. այսպէս՝ խօսելով Սեբաստիոյ Քառասնից վրայ, կը յաւելու. «Ձոր մեր ոչ վարկպարագի ինչ, այլ ստուգապէս քննեալ յուսումնասիրաց ոմանց, որք էին մարդասերք և աստուածասերք», գտած է նահատակութեան օրն Արեգ ամսոյն 15ն, «և վասն այնորիկ կարգեցաք մեք զօրն զայն տօն Ս. Քառասնիցն տօնել ամ յամէ անխափան» (Ա. էջ 87): Թէ հոս խօսողն ինքն Ուխտանէսն է, գիտէ եւ Վարդան (էջ 42), երբ Արեգի 15ն Քառասնից նահատակութեան օրն նշանակելով, կը գրէ. «Ձոր Ուխտանէս տօն կարգեաց»: Թէ ա՛յս կողմերն զբաղեցաւ Ուխտանէս «Ծաղ ազգին» մկրտութեամբ, կը խօսինք վարդ: Չենք գիտեր, թէ ինչ հիմամբ Կիրակոսի վկայութեան աւելի ծանրակշռութիւն տուած է Բրնոսէ, որուն համեմատ խորագրած է իւր թարգմանութիւնն ալ «Oukhtanes d'Ourha», յամենայն դէպս՝ եթէ Հ.

Այիշանի հետ վերջին ձեռն «գուցէ սխալմամբ գրչի» ալ ենթադրենք, խնդրական կէտ մը մնայ միշտ այս՝ Ուխտանիսի արդէն մութ կենսագրութեան մէջ: Սեբաստիոյ աթոռոյն վրայ եպիսկոպոս Ճանչնալու ալ դժուարութիւն կայ. Ժ. դարու երկրորդ կիսուն (յամի 986), երբ կը պատմագրէր Ուխտանէս, Ասողկան քով (էջ 251-252), կը յիշատակուի Սեբաստիոյ հայ եպիսկոպոսն «Միոն» անուամբ, որ տեղւոյն յոյն մետրապոլտէն բռնադատուած՝ ընդգրկած է յունադաւանութիւնն Լարիսայի հայ եպիսկոպոսին (Յովհաննէս) հետ: Այս դէպքս գոնէ կու տայ մեր ձեռքն կոռուան մինչեւ այդ թուականն (986) զանալու Ուխտանիսի Սեբաստիոյ աթոռն: Թերեւս կաթողիկոսն Խաչիկ դէպքէս յետոյ՝ պաշտօնանկ ընելով զՄիոն՝ Ուխտանիսի յանձնած ըլլայ այդ թեմն, ենթադրելով միշտ, թէ ճշմարիտ է Օրպէլեանի վկայութիւնն:

[55] Ընդունելով հանդերձ պատմագիրս Սեբաստիոյ (կամ Ուտհայի) եպիսկոպոս, մեր համոզումն չի տկարանար իւր Ադուանից աշխարհի կողմերէն ըլլալու նկատմամբ: Յաճախ կը նկատենք զինքը այս սահամաններն, Ուխտանէս գտնուած է թէ՛ ի Շիրակ եւ թէ՛ ի Վիրս. այսպէս այցելած է Հայոց կաթողիկոսաբանն յԱրգինա, ուր կը տեսնուի մինչեւ անգամ, թէ երկար ժամանակ մ'ալ մնացած է, շրջագայած է Ախուրեանի եզերքն: Այցելած է նաեւ Գուգարաց աշխարհն, տեսած հին Յուրտաւի աւերակները (Բ., 34), ստէպ ուխտի ելած Ս. Շուշանկան գերեզմանին⁹⁹, ասկէ անցած Վրաց մայրաքաղաքն Տփղիս (Բ., 14) եւ սքանչացած անոր դրից եւ գեղեցկութեան վրայ (Բ., 35). թէեւ, որչափ կերելայ, ինքն անտեղեակ էր վրացերէնի, վասն զի Կիրակոս քահանային թարգմանել կու տայ երկու թուղթ վրացերէն բնագրէն (Բ., 14): Մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է նաեւ «Ծաղ ազգին» դարձին համար

⁹⁹ Հմմտ. Բ., 35. «Զի բնակարան եղեալ (Յուրտաւ քաղաքն) արքունի, եւ հանգստարան Ս. Շուշանկայ, ուր դեռ եւս կան տեղիք չարչարանաց նահատակութեան նորա, զոր մեր բազում անգամ երթեալ եւ համբուրեալ զսրբութեան տեղիսն»:

(Ա., 14): Իրեն ծանօթ կը թուի Նարեկայ վանքն ալ, որուն ժամանակակից առաջնորդին՝ հանրաժանօթ Անանիա Նարեկացոյ ամենամտերիմ բարեկամն էր: Կարելի չէ ստուգիլ պարզել, թէ ինչ կապ էր այն անձուկ զօդն, որով յօդուած էին երկու եկեղեցականացս սրտերն իրարու հետ. ի նկատի առնելով այն պարագան, որ հեղինակս զԱնանիա իրեն «Տէրը եւ հոգեւոր հայրը» կ'անուանէ, ինք զինքն յաճախ «քո յետին եւ տրուպ աշակերտս կամ թէ որդիս» (Ա. 10), կրնայ կարծուիլ, թէ Ուխտանէս աշակերտած է ժամանակ մ' Անանիայի /56/ Նարեկայ վանքին մէջ, եւ եղած ամոխսիս՝ մը Գրիգոր Նարեկացոյ: Հ. Ալիշան «ոմանք»¹⁰⁰, կը գրէ, սորա (Անանիայի) աշակերտ կարծեն զՈւխտանէս, յայտնի այս է, որ բարեկամն էր»: Թէ երբ պատահեցաւ իւր վախճանն, նոյնպէս անյայտ է, բայց կարելի է ենթադրել, թէ ալեւորեալ էր արդէն Պատմութիւնն յօրինած միջոցին, յամենայն դէպս՝ ԺԱ. դարու սեամբին վրայ կնքեց իւր մահկանացուն:

Երբ Ուխտանէս Արգինա կը գտնուէր, իւր եւ Անանիայի բարեկամական յարաբերութիւնք կ'ամրապնդուէին բաց ի փոփոխակի այցելութենէն, ստէպ թոթակցութեամբ, գրական նուէրներով: Այդպիսի նուէր մէր նաեւ այն երեքմասնեայ պատմագրութիւնն, որ ունինք իր անուամբ այսօր. գեղեցիկ դիպուած մէ՛ բովանդակ շարժառիթն, որով յորդորուած է Ուխտանէս պատմագրելու, եզական պատմուածք մը Հայոց հին կեանքէն: Եւ այսպիսի նպատակաւ ալ ի մէջ կը բերենք մանրամասնութեամբ: Իմանալով օր մը Անանիայի բաղձանքն Հայոց համառօտ պատմութիւն մ'ունենալու, կը յօրինէ ծածուկ, եւ նուէր կը խաւրէ Փիլիպպոս քահանայի ձեռքը՝ Անանիայի, ի Նարեկ, թղթով մի՛ միասին: Անանիա պատասխանն կու տայ նմանապէս գրաւոր՝ նոյն Փիլիպպոս քահանայի միջնորդութեամբ: Հոս Անանիա կ'առաջարկէ իրեն ուրիշ

* Սննդակից, համախոտ, ընկեր, ընտանի, խորհրդակից – ծ. Խ.:

¹⁰⁰ Մեզ անծանօթ են այդ ոմանք:

խնդիրք մ'ալ՝ պատմագրել Վրաց Հայոցմէ բաժանման պատմութիւնն եւ Ծաղերոյ մկրտութիւնն: Ուխտանէս ընդունելով խնդիրքս՝ «ի ձեռն սիրելի եւ հաւատարիմ եղբօր մերոյ Փիլիպպոսի քահանայի» (Ա., 1), կը հրաժարի խոնարհաբար, «իւր տկարութիւնն» պատճառելով, բայց բուն դիտաւորութիւնն էր նոյն խնդիրքն ինքնին իսկ Անանիայի բերնէն /57/ լսել, վասն զի, ինչպէս կը գրէ, «լուեալ իսկ էր իմ զգալն քո միսսանգամ առ մեզ, եւ այնմ անսայի տեսանել զքեզ եւ բերան ի բերան խօսել»: Եւ իւր այս դիտաւորութիւնն ակնարկած է եղեր մինչեւ անգամ «ի ձեռն Միմէոնի քահանայի» խաւրած պատասխանին մէջ» (Ա., 2): Անանիա արդեամբք ալ կու գայ այցելութեան Խաչիկ կաթողիկոսին, որ նոյն ատեն կը նստէր «ի Շիրակ գաւառի, ի գիւղաքաղաքին Արգինայ, յեզերս Ախուրեան գետոյ՝ ի հանգստարանի տեառն Անանիայի Հայոց վերադիտողի» (Ասող., 185): Հոս էր նաեւ Ուխտանէս: Երկու բարեկամք ժամանակ կ'ունենան խօսակցելու իրարու հետ «բերան ի բերան», շրջագայելու եւն եւն, երբ նաեւ պատեհ առիթ չէր պակսեր Անանիայի խօսք բանալու իւր խնդրած պատմագրութեան վրայ: Այսպէս կը պատմէ հեղինակն այս մասին խօսակցութիւնն. ամառնային գեղեցիկ առաւօտ մը, Տրէ ամսոյն 11ին (Յուլիս), կիրակի օր մը, երկու բարեկամք պտոյտի կէլլեն դէպ ի Ախուրեանի ծիծաղկոտ ավունքը, որոշուած էր իններորդ ժամուն պատարագն հոն մատուցանել, Ս. Աթանասի ընծայեալ Պատարագամատոյցի վրայէն, որ եւ գործածականն էր Ժ. դարուն¹⁰¹: Յետ պատարագին խօսակցութիւնն առաջարկեալ պատմագրութեան վրայ կ'ըլլայ. Ուխտանէս կը յաղթահարուի Անանիայի թախանձեցուցիչ խօսքերոյ առջեւ, եւ յանձն կ'առնու

¹⁰¹ Հմմտ. Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, էջ 268-337: Մտադրութեան արժանի է, որ առաջին անգամ Ուխտանէսն է Պատարագամատոյցիս Ս. Աթանասի ըլլալուն վրայ տարակուսողն. «գոր ասէն Աթանասի». նոյնն կը կրկնէ պարզապէս Ասողիկ (էջ 81). «գոր Աթանասի ասէն լինել»:

վերջապէս¹⁰² Անանիայի /58/ առաջարկութիւնն՝ պատմագրել Վրաց եւ Հայոց բաժանումն եւ Ծաղերու մկրտութիւնն (Բ. 2, 12): Բայց որովհետեւ, ինչպէս ըսինք վերը եւ պիտի ապացուցանենք, նոյն վարդապետի խնդրանօք գրած էր Հայոց պատմութիւն մ'ալ, մատենան պիտի բաղկանար երեք մասէ՝

Ա. Պատմութիւն Հայոց.

Բ. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց.

Գ. Պատմութիւն մկրտութեան ազգին, որ Ծաղն կոչի:

Իւրաքանչիւր մաս կոչած է հեղինակն «Հատուած», որոնք իրենց մէջ ունին գլուխներու¹⁰³ բաժանում: Մեզի ծանոթ մի միակ օրինակին մէջ, ինչպէս կանխեցինք ըսել, երրորդ հատուածն կը պակսի: Նկատենք մէն մի հատուած ի մերձուստ:

Ուխտանիսի եռամասնեայ պատմագրութեանս Առաջին հատուածին նախադրուող կը կազմէ առ խնդրողն Անանիա Նարեկացի ուղղուած ընծայական թուղթն (Ա. 1-15), որ մի եւ նոյն ժամանակ յառաջաբան մէ գործոյն. այսու կը ներկայացընէ պատմագիրն իւր քրտանց պտուղը՝ սրտակից բարեկամին, եւ մեզ գրոց յօրինման պարագաներն. տեսանք վերագոյն արդէն, թէ ինչպէս յորդորուեցաւ Բ. եւ Գ. հատուածներն պատմագրելու, նկատենք այժմ Ա. հատուածին շարժառիթն իւր իսկ խօսքերով. «Լսած էի,– կը գրէ պատմագիրն առ Անանիա,– թէ կը բաղձայիք, որ ձեռնարկուէր պատմութիւն մը սակաւ հատուածով յսկզբանէ թագաւորացն Հայոց մինչեւ ի մեզ», յօրինեցի ըստ փափաքանացդ «պատմութիւն Հայոց փոքր հատուածօք, առ ի մխիթարութիւն ընթերցողաց եւ ի լուսաւորութիւն լսողաց եւ ի /59/ պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ», եւ նոյնն առաքեցի առ տէրդ թղթով մը. եւ դուք «յիշատակեալ գուրախարար գիր[ս իմ] պատմութեան Հայոց» այն

¹⁰² Հմմտ. եւ Ուխտանէս, Բ., 114. «...վասն զի փոյթ քոյոյ յօժարութեանդ սակս խնդրոյն հաճոյ թուեցաւ մեզ. եւ զտկարութիւնս մեր ի բաց դնել, եւ ի վերայ քո հրամանիդ զգժուարութիւնն հեշտութիւն համարել»:

¹⁰³ Հեղինակն կը կոչէ նաեւ դրուագ, ճառ. հմմտ. Բ., 62, 66 եւն:

թոթին մէջ, զոր ինձի խաւրեցիք, «զայս եւս պատմութիւն (գրա-
ժանման Վրաց եւ զմկրտութեան Ծաղաց) հայցէք, ինձմէ, որոնց
վրայ խօսած էի «փոքր ի շատէ գրով իմով (այս է՝ ի Պատմութեան
իմում), որ բերաւ առ քեզ սակաւ ինչ յայտարարութեամբ ի ձեռն
Փիլիպոսի քահանայի, որպէս ի սկզբան ճառիս ասացաք¹⁰⁴. եւ
բնաւ չէի յուսար, թէ այս դիպաց պատմութիւնն ալ ինձ պիտի
յանձնէք» (էջ 12-3):

Թէ այս խօսքերն ականարկութիւն են հեղինակին Ա. հատուա-
ծի մասին՝ այն ականերէն է ինձ, եւ յուսամ թէ նաեւ ընթերցողացս.
Եթէ հարկ համարեցանք շեշտել այս կէտն մասնաւորապէս.
պատճառն կրկին էր, նախ՝ վասն զի բնագիրն հոս շատ վրիպա-
կալից էր եւ դժուարիմանալի, զոր աւելի մթնցուցած է հրատա-
րակիչն շատ անիմաստ կիտաղորութեամբ¹⁰⁵ եւ երկրորդ՝ վասն զի
այս պոտորութեան մէջ նշմարած է Հ. Ալիշան՝ Անանիա Նարե-
կացւոյ այժմ կորսուած պատմագրութեան մը հետքերը¹⁰⁶: Բայց
յուսախաբ պատրանք մէ՛ մեծա/60/նուն Հօր նկատումը, զոր
դիւրաւ կրնար յայտնել փոքր ինչ մտադիր ընթերցում: Այս հա-
տուածն ապա միացուցած է Բ. եւ Գ. հատուածոց՝ անշուշտ ինչ
ինչ փոփոխութեամբ, եւ նուիրած կրկին՝ իբրեւ ամբողջական
«Հայոց պատմութիւն» մը:

¹⁰⁴ Այս վերջին կէտս աւելի պայծառ կը շեշտէ յէջս 2-3. «Զի զայսուսիկ հրամայեալս
ի քէն՝ քե՛զ պարտ էր կատարել առ իմս խնդիր, որպէս յառաջագոյն գրեցի առ
քեզ՝ սակաւ ինչ զպատճառն յայտ արարեալ պատմութեանս. զի յայսմ ամենայ-
նի բնաւ իսկ ոչ ունէի (սկն), թէ լինիցի, այլ սակաւութ յայտարարութեամբ յի-
շատակել ի ձեռն գրոյ իմոյ, որ բերաւ առ քեզ»:

¹⁰⁵ Բրոսէ՛ անշուշտ այս պատճառաւ՝ բոլորովին ի Բաց ձգած է Ա. գլուխն իւր
թարգմանեութեան մէջ, փոքր մաս մը տե՛ս Inter., p. VIII.

¹⁰⁶ Հայապատում, Ա, § 60, «Հայցէքն փոխելով հայցէի, այսպէս կ'հասկընայ այս
տողերս. «Երկու բան կ'իմանամ այս կրկին ըսուածէն... որ Անանիա մեր ուրիշ
/60/ պատմչաց տվորութեամբ ազգին բովանդակ պատմութիւնը գրած է, այս
ինքն՝ Հայկազանց եւ Արշակունեաց, երկրորդ՝ որ փոքր հատուածովք գրեր է,
այս ինքն՝ համառօտ, կարճ գլուխ կամ հատուած բաժնելով»:

Հաւատարիմ յայտարարուած ծրագրոյն՝ յաջորդ գլխով կը սկսի Ուխտանէս պատմել «զթիւ թագաւորացն եւ հայրապետացն մերոց»: Բայց ըստ խոստման ի գլուխ ելած չի ներկայանար մեզի՝ ձեռքերնիս հասած հատուածն. մինչ մեր թագաւորաց եւ հայրապետաց (այս է՝ կաթողիկոսաց) պատմութիւնն կը խոստացուի, կը պատմուի երկրորդ եւ յետագայ գլուխներու մէջ Ադամայ եւ անոր յաջորդ անուանի նահապետաց կեանքն, կը գծուին իւրաքանչիւրին գրաւած երկրին սահմաններն եւն. հազիւ ԺԵ. գլխով սկիզբ կըլլայ Հայոց նախահարց՝ Հայկայ եւ իւր պայազատաց պատմութեան, ուր մէջ ընդ մէջ կը հիւսուին ինչ ինչ Հրէից, եւ Հռովմայեցւոց ինքնակալաց մասին՝ իւրաքանչիւր ինքնակալի գահակալութեան տարեթուերով եւ շատ համառօտ տեղեկութիւններով, ուր կը տեսնուին նաեւ քանի մը վկայից վկայաբանութիւնքն, բերելով հասցընելով մինչեւ Կոստանդիանոս Մեծ եւ Հայոց ի քրիստոնէութիւն դարձն առ Տրդատաւ, ի ձեռն Գրիգորի՝ ընդ ամէնն ՀԶ. գլուխ: Չկայ հետեւաբար ո՛չ Տրդատայ պայազատաց եւ ո՛չ Մ. Լուսաւորչի յաջորդ կաթողիկոսաց պատմութիւնն՝ մինչեւ Ժ. դար: Ա՛յսչափ էր արդեօք Ուխտանիսի հեղինակածն ալ. ասոր չենք կրնար ճշդիւ պատաս/61/խանել, չունենալով ուրիշ վկայ, բայց եթէ ինքնին պատմագիրն, որ մինչեւ Ժ. դար Հայոց համառօտ պատմութիւն բաղձացող Անանիայի ցանկութեան բաւականութիւն տալն կը վկայէ եւ հոն համառօտիւ նաեւ Բ. և Գ. հատուածոց բովանդակութիւնն գրած կը յիշատակէ: Անագանագոյն ժամանակի պատմագրաց այս մասին լռելն չի կրնար իբրեւ ժխտական ապացոյց ծառայել հոս, որոնք Մ. հատուածին բոլորովին իսկ անծանօթ կը կերպարանին:

Այսպիսի բովանդակութեամբ Առաջին հատուածն իբրեւ պատմական աղբիւր շատ դոյզն չափով ծառայութիւն կրնայ մատուցանել այսօր բանասիրաց, որոնց ծանօթ են արդէն ի ձեռին ունեցած գրուածներն, այսպիսի գրութիւններ են.

1. Կայսերաց գիրքն, ինչպէս կ'անուանէ (էջ 42, 111) Հ. Մար-գիսեանի հրատարակած «Անանուն Ժամանակագրութիւնն»¹⁰⁷, ուսկից օրինակութիւն է գրեթէ Ա. հատուածն ըստ մեծի մասին:

2. Մովսէս Խորենացոյ Հայոց պատմութիւնը (հմմտ. էջ 22, 30, 35-6, 39, 58, 111, Բ. 34):

3. Զենոբ Գլակ (հմմտ. էջ 79, 111), աւելորդ է նշանակել մի առ մի վկայաբանական եւ այլ մանր գրուածք¹⁰⁸:

Այսու հանդերձ ունի միշտ բանասիրական /62/ արժէք հին աւանդութեանց, զրուցաց քննութեան համար. այսպէս շահագրգիռ կրնան նկատուիլ ԿԱ. գլուխն, ուր Մեքաստիոյ քառասնից վկայաբանութիւնն կը պատմուի (էջ 85-88), ՀԵ. գլուխն (էջ 109-111). «Յադագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի՝ թէ ուստի՞ կամ ո՞րպէս յաջողեալ եղեւ նմա ի տեառնէ՝ Շապիոյ որդւոյ Աշոտոյ պատրկի ասացեալ ի պատմութեան իւրում», ցորչալի անյայտութեան մէջ է Բագրատունւոյ Պատմութիւնը¹⁰⁹:

Աւելի մտադրութեան արժանի է Երկրորդ հատուածն, որ ամբողջապէս նուիրուած է Վրաց Հայոցմէ բաժանման պատմութեան, որուն վերջին մասն դժբախտաբար թերի կ'աւարտի, թէեւ ոչ շատ անհրաժեշտ պակաս մը թողլով¹¹⁰:

¹⁰⁷ Անանուն Ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յԷ. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, Վենետիկ, 1904:

¹⁰⁸ Հայագէտն Կոնիքիւր մասնաւոր հետազօտութեան նիւթ ըրած է առթիւ Մ. Խոր. ժամանակի քննութեան՝ Ուխտանիսի Ա. 102 էջն, ուր կը պատմուի Կոստանդիանոսի մկրտութեան զրոյցն («Հանդէս ամսօրեայ», 1902, էջ 6, 65-68): Հայագէտին եզրակացութիւնն կ'ըլլայ. Ուխտանէս օգտուած է հոս աղբերէ մը, ուսկից նաեւ Խորենացին եւ այլք օգտուած են, եւ ո՛չ Մեղրեսարոսի վարքէն:

¹⁰⁹ Այս գլուխն իբրեւ նորագիտ նշխարք Շապիոյ հրատարակած էր Մ. Մսէրեանց ի թերթին «Ճոռքադ», 1861/2, էջ 129-130: Անդ, 1860/1, էջ 89-90, նոյնպէս հրատարակուած է Ուխտանիսի ՀԲ. գլուխն (էջ 104-105):

¹¹⁰ Ըստ իս՝ հազիւ մէկ երկու գլուխ. այժմ վերջին գլուխն կը կազմէ գլ. Հ, ուր ի մէջ բերուած է Աբրահամու Շրջաբերական թուղթն առ Հայս, որով վախճան կը արուի բաժանման խնդրոց. այս թուղթն ամբողջութեամբ է Թղթոց գրոց մէջ (էջ 189-195), ուսկից առած էր արդէն Ուխտանէս: Հ. Ալիշան կենթադրէ պատմուած ըլլալ այս թերի գլխոց մէջ՝ Կիւրիոնի թղթակցութեան մասին

Ուխտանիսի նպատակն է հոս մանրամասնությամբ պատմագրել Է. դարու առաջին տասնեկին (600-609) Վրաց Կիւրիոն եւ Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսաց օրով երկու ազգաց մէջ տեղի /63/ ունեցած եկեղեցական խնդիրներն, յուզուած Քրիստոսի մարդեղութեան շուրջն. երբ Կիւրիոն համաձայնելով Յունաց՝ պաշտօնապէս ընդունեցաւ Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնն՝ հետանալով Հայերէն, Մծխիթայի եւ Դունոյ կաթողիկոսաց մէջ այսու ծագեցաւ գծտութիւն, որ աւելի սաստկացաւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ այլոց միջամտութեամբ: Յետ անօգուտ եւ երկար թղթակցութեանց՝ Աբրահամ Շրջաբերականով մը իզեց Հայոց եւ Վրաց աւանդական խաղաղ յարաբերութեանց զօդն (608/609), սպառնալով նգովից հրացան շանթեր անոնց, որոնք որ եւ իցէ հաղորդակցութիւն կ'ունենան Վրաց հետ:

Այս՝ Հայոցմէ միշտ դառնութեամբ յիշուած իրողութեանս կրկին թարմացումն մանրակրկիտ հետազօտութեամբ Ժ. դարուն, դիւրին է ըմբռնել, եթէ նկատենք ժամանակի ոգին, ժամանակ մը, երբ յուզուած էին վերստին իբրեւ զջուր յետանդան՝ քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական վիճմունք, երբ Ադուանք եւ Սիւնիք «ապստամբած» ընդդէմ Անանիա կաթողիկոսի (941-965, ըստ Ուռհ.՝ † 976), միտած էին Վրաց, եւ վերջապէս՝ երբ սաստկացած էին նաեւ երկու ազգացս՝ Վրաց եւ Հայոց մէջ թշնամական յարաբերութիւնք, նշանակալից եւ հետաքրքրական հարց մէր Հայոց համար հնագոյն բաժանման մանրամասնութիւնք, մանաւանդ Անանիա Նարեկացոյ, որ ինքնին թունդ հակաքաղկեդոնական մէր, եւ նոյն միջոցներն զբաղած էր «Հաւատարմատ» մատենով, գոր Ուխտանէս կորակէ «ընդդէմ երկարնակաց» (Ա. 11):

Գրիգոր Մեծ քահանայապետի հետ, բայց անտեղի է այսպիսի մտածութիւն հոս. Հայոց անձանօթ է Մեծին Գրիգորի հետ թղթակցութիւնն, եւ եթէ ծանօթ իսկ ըլլար, պիտի պատմուէր Ուխտանէսէն: Բ. հատուածի սկիզբներն, ըստ ժամանակագրութեան վասն զի, ինչպէս առիթ պիտի ունենանք այլուր տեսնելու, Գրիգորի թուղթն առ Կիւրիոն գրուած է 601ին:

Ուխտանէս այս հատուածիս մէջ չէ խնայած որ եւ իցէ ջանք՝ իւր նիւթոյն յաջող ուսումնասիրութեան համար. մատենադարանաց յաճախակի այցելութիւն, հին պատմագրութեանց /64/ ստեպ ընթերցում, ի հարկաւորութեան ճանապարհորդութիւն, հինօրեայ բանիմաց ծերերու հետ բանակցութիւն՝ իրացս նկատմամբ եւն եւն, ամէնն ալ կը տեսնուի գործոյս մէջ. եւ այս ամէնն մէկ կամ երկամեայ ժամանակի արդիւնք չէ, այլ զբաղած է հեղինակն նիւթովս երկար տարիներ (էջ 14), եւ այսու ստացած է լաւ հմտութիւն ճառած նիւթոյն, որչափ հնարաւոր էր այս յուսալ Ժ. դարուն: Այսպիսի խնամք մը զգեցուցած է գործոյն անգնահատելի յարգ մը, որ արժանաւոր պատիւ կը բերէ մի եւ նոյն ժամանակ հեղինակին անուան:

Բայց ի կենդանի աւանդութենէն, իւր ձեռքն ունեցած է պատմագիրս նաեւ գրաւոր աղբիւրներ, որոնց մէջ գլխաւորագոյնն եղած է.

1. Թղթոց գիրքը¹¹¹ զոր շատ ստեպ կը յիշէ ինքն ալ. այնպէս մեծ եղած է աղբերս կիրառութիւնն, որ կրնանք ըսել, թէ բովանդակ Բ. հատուածն համառօտ Մեկնութիւն մէ Թղթոց գրքի 110-195 էջերուն: Այս պատճառաւ ալ այսօր քանի որ ունինք մեր ձեռքն այս հաւաքածոն ամբողջութեամբ, Ուխտանիսի երկասիրութիւնն սակաւիկ մը կը տուժէ այն յարգն, զոր ստացած էր օրինակի համար մինչեւ վերջին տարիներս յաչս ազգայնոց եւ օտարաց, երբ չէր ելած ի յոյս Թղթոց գիրքը: Մասնաւորապէս անպէտ են այսուհետեւ թղթոց յառաջբերութիւնք, որոնք, ինչպէս հեղինակն ալ կը փութայ խոստովանիլ (էջ 103 եւն), եւ կարելի է տեսնել հարեւանցի համեմատութեամբ մը, ամբողջութեամբ չեն եւ ո՛չ /65/ առանց փոփոխութեան. շատ զգալի են այս տեսակէտով յատ-

¹¹¹ Հմմտ. Բ., 23, 24, 45, 54, 114, 122, 127. էջ 129 կը գրէ. «Արդ որ վասն Բաժանման Վրաց եղեւ ի ձեռն Կիրիոնի վիճմունք պէսպէս եւ թուղթ ազդի ազգի՝ կարգեցաք ի պատմութեան աստ ըստ մերում հատողութեան քննեալ եւ ստուգեալ հաւաստի:

կապէս յաւելուածք, գեղջմունք, բառերու փոփոխութիւնք եւն, թող ձեռագրական աղճատմունք: Այսուհետեւ խոհեմութիւն է ի հարկէ ինքնին ակնադրիւրէն առնուլ ջուրն, որ այնպէս մատչելի է եւ յստակ կը բղիւէ, քան տղմախառն գրէ:

Ունի առջեւն նաեւ 2. Մ. Կաղանկատուացոյ «Աղուանից պատմութիւնն» (էջ 122 եւն) եւ 3. Սեբէոսի «Հերակղի պատմութիւնն» (էջ 56): Երկրորդական աղբիւրներէն յիշուելու արժանի են ի Տփղիս Կիրակոս քահանայէ մը վրացերէնէ թարգմանուած (էջ 14) երկու թղթերու (Մովսէս կաթողիկոսի առ Կիւրիոն եւ Կիւրիոնի առ Մովսէս) պատճէնները, զորոնք ամբողջութեամբ ալ առած է իւր պատմութեան մէջ (էջ 8-13). այժմ ասոնց ոչ հայերէնն եւ ոչ վրացերէնն յայտնուած է այլուստ: Ափսո՛ւ որ շատ տեղեր, երբ նոր ու մանր տեղեկութիւններ կ'աւանդէ, կը լռէ աղբիւրն. եւ այսու առիթ կու տայ մեզի նկատելու զանոնք լռիկ անձնական ենթադրութիւն կամ հնոց աւանդութիւն, եւ պատմական դիպաց համար անարժէք վկայութիւն: Բնչպէս յիշատակեցինք՝ պատմագիրս աւանդութեան շնորհած է մասնաւոր ուշադրութիւն¹¹², եւ յատկացուցած է բաւական ընդարձակ էջեր. այսպիսիք թէեւ աննշանակ յինքեան, ինչպէս կը նկատէ եւ հեղինակն, բայց կը պատկերեն բաւականաչափ՝ իրողութեան /66/ թողուցած հետքերն ապագայ սերնդեան սրտին վրայ՝ չորս դար վերջն ալ: Կարելի չէ չնկատել հոս ալ միակողմանիութիւն. ամենեւին խօսք չըլլար Վրաց աւանդութեան մասին այս նկատմամբ:

Ամբողջապէս Վրաց բաժանման նուիրուած մատենէ մը դժուարին է յուսալ ի հարկէ մանրամասնութիւններ ուրիշ իրաց

¹¹² Ստէպ կը կրկնէ Ուխտանէս այսպիսի տողեր. «Քանզի մեր ի վերայ հասեալ ստուգիւ ի կարգի գրուցաց ոչ միայն կամ յերկուց եւ կամ յերից, այլ ի բազմաց բազում անգամ... վասն զի պատուէր ընկալայ յառաջագոյն ի քէն ամենայնի հոգ տանել եւ զհաւաստին կարգել մեզ ի պատմութեան աստ, որ ի լրոյ եւ ի գրոյ... վասն զի զայս այսպէս ասեն յաւանդութենէն ծերոց... (էջ 114-115, հմմտ. եւ էջ 24 եւն):

վրայ. բայց Ուխտանէս յընթացս պատմութեան խառնած է նաեւ ուրիշ հետաքրքրական զրոյցներ, օրինակի համար՝ Վրաց ծագման, Յուրտաւ քաղաքի (էջ 34-35), կաթողիկոսարանի կահուց (66-68), Ս. Շուշանկան (127-129) եւ Է. դարու նշանաւոր անձանց մասին: Այս եւ նման առաւելութեամբ Ուխտանիսի պատմագրոց այս հատուածն արժանի է միշտ ուշադրութեան տոհմային միւս պատմագրութեանց շարքին մէջ:

Նկատենք նաեւ գրութեան ոճն. այս տեսակէտով չի կրնար Ուխտանէս արժանանալ դրուատեաց, որ իւր շաղփափ զրչովն այնպէս զառածած է յաճախակի կրկնութեանց, խոտորմանց (*digression*) եւ աւելաբանութեանց մէջ, որոնց վրայ բարդուելով թղթոց յառաջբերութիւնք եւ մեկնութիւնք՝ բովանդակ գրութիւնն ձանձրացուցիչ գոյն մը ստացած է. զոր չի կրնար ընթերցողն առանց զգալու անցնիլ, եւ զոր ինքն անգամ զգացած է¹¹³. թէեւ լեզուն սահուն ընթացիկ հայերէն մէ՝ հեռու խրթնաբանութենէ եւ թռիչքներէ, ինչպէս օր. համար կը սիրեն գրել Յովհ. Պատմաբան, Թովմաս Արծրունի եւ Գր. Նարեկացի, բայց չի կրնար համեմատուիլ բնաւ Եզնիկեան եւ նոյն իսկ Եղիշէի դարու հայերէններու հետ. չափազանց առատութեամբ կը նշմարուին ընդհանրապէս /67/ քերականական անկանոնութիւնք, եթէ վրիպակաց մեծ մասն ալ պէտք չէ վերագրել գրչագրաց: Զուր է փնտռել Ուխտանիսի քով պատմելու յօրինուածական կարգ, թէպէտ կը պատմէ լաւ հմտութեամբ: Յաճախ զոհ երթալով կրից սաստկութեան՝ կը կործանի իրեն շատ սովորական թերութեան՝ խոտորման (*digression*) մէջ, կը կորսնցընէ խաղաղ եւ հանդարտ պատմելու թելն, եւ աւելի սրտին զգացումներն արտաքս զեղուլ քան իրողութիւնն պատմել կո՛ւզէ: Այս տպաւորութիւնն կո՛ւնենայ ընթերցողն գլխաւորա-

¹¹³ Բ. 90. «Արդ զայսոսիկ միանգամայն եւ երկիցս գրեալ էաք յայլում տեղոջ, է ինչ, որ յիւրաքանչիւր թղթոց անտի, եւ է ինչ որ մեզէն իսկ կրկնաբանեալ, որ կարծեմ ոչ գերծանիմք ի բամբասելոյ ի ձէնջ»:

բար երբ կը դարձնէ պատմագիրն խօսքը Գիւրիոնի մասին, այն տեղ մէն մի տող խճողուած է խիտ առ խիտ պէս-պէս վերադիրներով՝ որոնք Վրաց կաթողիկոսին անձն եղանակաւորելու նպատակն ունին. չկայ թշնամանիկ բառ կամ անուն, որ չգործածուի պատկերելու համար Գիւրիոնի նկարագիրն, որ միշտ յոռետեսութեամբ կը նկատուի: Ուխտանիսի աչաց Գիւրիոն ամենայն ինչ է, որ վատ է, որ ստորին է: Տեղ մը կ'անուանէ նա զԳիւրիոն՝ Միմոն մոգ, Կերիխթոս, Սաւուդ, Արամ, Յուդա, Վասակ, Նեստոր, Գախարդ... եւ այլուր կ'որակէ. «խաբեբայ, անմիտ, անիմաստ, աներկիւղ յԱստուծոյ, անզգամ, հէզ եւ թշուառական, ամբարիշտ, դաւաճան, մատնիչ, գոիչ չարեաց...» (հմմտ. էջ 110-112). անհանդուրժելի պիտի ըլլար ականջաց եթէ ուզուէր երկարել այս տողանն, որ շատ հեռուններն պիտի ձգէր. եւ սակայն պատմագիրն կը տեղայ առատօրէն եւ անխնայ Վրաց կաթողիկոսի վրայ: Չափազանցութիւն արդարեւ եւ յետին աստիճանի մոլեռանդութիւն հայ պատմագրի կողմանէ. որ առանց տարակուսի իւր շարժառիթն ունէր Ժ. դարու հայ-վրական ոչ լաւ յարաբերութեանց մէջ: Սակայն հարկ է դիտել միանգամայն, որ Ուխտանիսի այս բռնութեանն ընդդէմ /68/ Վրաց եւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, թէպէտ կը հասնի մոլեռանդութեան բարձրագոյն աստիճանն, բայց մի եւ նոյն ժամանակ ամենայն ինչ վերին աստիճանի պարզմտութեամբ կը կատարուի: Գուրացած նախապաշարեալ՝ կանխակալ կարծեօք այն ամէնն որ հակառակ է ազգային շահերուն՝ նկատած է յոռետեսութեամբ՝ բայց հոգեւէր մտօք. այս նախապաշարումն պատճառ եղած է իրեն շատ կէտերու մէջ սխալ դատել, յանդուգն խօսիլ եւ գործել ընդդէմ ստուգախօսութեան: Այսպէս՝ նկատած է նա Գիւրիոնի քաղաքագիտութիւնն, բարձր կրթութիւնն, խելքի մեծութիւնն, խոհեմ վարմունք, գրելու եւ համոզելու բնատուր ձիրքերն, սրբութիւնն եւն, բայց ըստ իւր տեսութեան՝ Գիւրիոն այս ամէն բարեմասնութիւններն ի չարն գործածած է, կեղծած, հակառակ խղճին եւ սնապարծիկ փառասիրութեան

անձնատուր: – Այս նկատումով իբրեւ պատմագրութիւն՝ զգուշութեամբ պէտք է հետեւիլ իւր վճռոց՝ միշտ հարցընելով նախ խորհուրդ Թղթոց գրքին:

Այս ոգին հեղինակին սրտին մէջ Ժ. դարու ոչ լաւ յարաբերութիւնք ծնած են ըսինք. յիրաւի ալ անոր մտաց մէջ կենդանի էր դեռ երէկ ի Բասեան չարաչար կտտանօք ի սայր սուսերի սպանուած Յովհաննէս վարդապետն «Խաչակիրն Քրիստոսի» «ի մոլեալ ազգէն Վրաց» (Ասող. 185): Եւ արդէն այսպիսի յարաբերութիւններն նկատեցինք Ուխտանիսի խնդրովս զբաղելու պատճառներէն մին: Ճիշդ նոյն դարուն այս խնդրովս կը պարապէր նաեւ Արսէն Վրաց կաթողիկոսն իւր գրուածքին մէջ՝ «Վրաստանի եւ Հայաստանի եկեղեցական բաժանման մասին» (հմմտ. «Արարատ», 1907, էջ 856): Գրութեանս դժբախտաբար անձամբ անձանօթ ըլլալով, չեմ կրնար ըսել ճշդիւ, թէ հերքո՞ւմն է Ուխտանիսի հատուածին:

[69] Պատմագրիս անունն անմահացնող մի միակ գրուածքն պէտք է համարիլ այս հատուածը. առաջինն խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ, վերջինն ալ, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք անյայտ է ցայժմ: «Կը կարծեմ, կը գրէ Բրոսէ (intr. p. XI.), թէ Ուխտանիսի այս գործն մի միակ մատեանն է բովանդակ արեւելեան մատենագրութեան մէջ, ուր արեւելցի մը կոնսումնասիրէ մանրամասնօրէն պատմական խնդիր մը վաւերագիրներու համեմատ»: Եւ իբր այսպիսի ալ կապուած կը գտնենք Ուխտանիսի անուան կից: Կիրակոս Գանձակեցի հին պատմչաց շարքին մէջ կը գրէ «Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանման Վրաց եւ Հայոց ի ձեռն Կիրոնի» (էջ 4). եւ նոյնն կը յիշատակէ պատմութեան ընթացքին մէջ. էջ 26 խօսելով Կիրոնի մասին կըսէ. «Ձայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս»: Կօգտուի եւ Վարդան (էջ 58), թէեւ առանց մատնանշելու աղբիւրն: Իսկ Ստեփանոս Օրպէլեան մերթ յառաջբերութիւններ կընէ «Ուխտանիսի գրոց» (էջ 72) եւ մերթ կ'առաքէ՝ «ընթերցիր

զՈւխտանէսն» (էջ 77): Ընդհանրապէս տարածուած մատեան մէր հին ժամանակներս այս հատուածը. մտադրութեան արժանի է առ այս Յովհ. Դամասկացոյ անուան ներքեւ կեղծող հայ-հոռոմի մը տողերս¹¹⁴, գորոնք կ'ուղղէ Հայոց. «Ձինչ Եպիփան Կուզն, զի նչ Անանէ Շիրակացոյն գրեալն, զի նչ Ուխտանէս, զի նչ Տօնապատճառն ձեր, ո՛չ այս ամենայն նոր եւ հակառակ առաքելոցն դրուակի եւ նոցա եկեղեցեացն եւ աւանդից նոցա եւ սրբոյն Գրիգորի եւ իւրոց հետեւողացն» (էջ 357). եւ այլուր. «Այլք (ոմանք ի Հայոց) /70/ արտաքոյ ի ժամատունն ընթեռնուն գիրս կա՛մ զՍեւերոսին... կա՛մ Անանէին մի բնութեան արուեստս, կա՛մ զՈւխտանէսի հայ-հոյութիւն Վրաց, կա՛մ զՄաթէոսիկն պատմող, կամ զՏօնապատճառն» (էջ 475): Երկու տեղն ալ Բ. հատուածն կ'ակնարկէ կեղծանուն հեղինակն, որուն ժամանակն անյայտ է: Ջարմանալի է որ ո՛չ Ասողիկ եւ ո՛չ Սամ. Անեցի ծանօթ կէրեւան Ուխտանիսի գրոց: Վրաց բաժանմամբ գրադած են ԺԱ-ԺԲ. դարուն նաեւ Անանիա Սանահնեցի եւ Սարկաւազ վրդ., որոնց գրուածներն սակայն ինձ մատչելի չըլլալով, աղբիւրներու մասին չեմ կրնար բան մըսել:

Թէեւ իրեն բնաբան ընտրած է Ուխտանէս Մ. Խորենացոյ առածն. «Ո՛չ է վկայութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան» (Ուխտանէս, Ա., 111), եւ այս հիմամբ ալ քննութեան առած է Տրդատայ գահակալութեան տարւոյն նկատմամբ հայ երկու՝ ժամանակագրութեան անծանօթ պատմիչաց անհամաձայնութիւնն (Ա. 111-112), բայց շատ դոյզն չափով պէտք է պահանջել այս «պայմանն առանց որոյ ոչ» Ժ. դարու պատմագրէ մը. ըստ այսմ ալ զարմանալու չէ, եթէ նաեւ իւր գործածած թուականներն մեծաւ մասամբ անճիշդ երեւան, մանաւանդ Ա. մասին մէջ, ինչպէս կը ցուցնեն Բրոսէի քննութիւնք (Intr. pp. XII ss.). Բ. մասն

¹¹⁴ Տե՛ս Բաբգէն Վ. Կիւլեսերեանի հրատարակած գրուածքն. «Յովհաննու Դամասկացոյ պատասխանիք առ Հայս.», «Լոյս շաբաթաթերթ», 1906, էջ 357 եւ 475:

աւելի ճիշդ է, թէպէտ հոս ալ համեմատութեամբ նուագագոյն է կիւրառութիւնն. յամենայնի ճշդութիւն յուսալի չէ երբեք մեր պատմիչներէ. հոս Ուխտանիսի գայթումն մասամբ կարելի է մեկնել կրկին աղբեր հետեւելէ. այսպէս՝ երբ կը դնէ Մովսիսի մահն († 604) եւ Աբրահամու ընտրութիւնն (607) առ Մօրկաւ եւ Խոսրոփու, վերջնոյս կընծայէ 23 տարի կաթողիկոսութիւն եւն: Մեզ անիմանալի մնաց Ուխտանիսի գործածած աղբիւրն ստուգելու համար Բ. հատուածի պատմական դիպաց ժամանակագրութիւնն, /71/ որ այնպէս ճիշդ եւ այնպէս համապատասխան կու գայ այլուստ յայտնի ժամանակագրութեան հետ. օրինակի համար՝ երբ Մովսիսի գահակալութեան տարիներու վրայէն կու տայ Կիրիոնի Հայաստան գալու, կաթողիկոս ձեռնադրելու, Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի Դուին դիմելու եւն ճիշդ ժամանակն: Իրականութիւններ, որոնք առանց յստակ աղբեր չէին կրնար յաջողիլ Ժ. դարու պատմագրի մը. թերեւս աւանդութիւնն եղած ըլլայ հիմն. բայց չորս դարու անջրպետն կրնա՞ր այնպէս անաղարտ պահպանել, որ մեզի անհաւատալի կը թուի:

Երբորդ հատուածով կը խոստանար Ուխտանէս պատմել Ծաղ ազգին մկրտութիւնն. նիւթ մը, որ այսօր յիրաւի հետաքրքրական է այնչափ աւելի, որչափ աղօտ է մեր ծանօթութիւնը պատմութեան առարկայ ազգին ու իրողութեան մասին: Ամենայն ինչ խանձող ժամանակն այրած անհետացուցած է ի սպառ զայն մեզմէ, կը կարծեմ թէ նաեւ հիներէն շատ կանուխէն, գոնէ ոչ որ տեսած է ցայժմ այն Հատուածը, թէ՛ Կիրակոս, թէ՛ Օրպէլեան, եւ թէ՛ Այրիվանեցի Վրաց բաժանման պատմիչ միայն կը ճանչնային զՈւխտանէս, իսկ Վարդան նաեւ առաջին Հատուածին ծանօթ կը ցուցընէր ինք զինքը: Եւ ոչ անգամ Ծաղերու մկրտութիւնն, որ նշանաւոր իրողութիւն մը կը թուի, կը գտնենք յիշատակուած հայ Տարեգրոց մէջ: Այս լռութիւնը աւելի զգալի կ'ընէ կորստեան մեծութիւնը. կասկածիլ կորստեանս առարկային վրայ անտեղի է, քանի որ բացայայտ է այս մասին հեղինակին վկայութիւնն, եւ Բ.

հատուածի վերջէն պակասը հաւանական կ'ընէ նոյնը. ձեռագրին միութիւնն չի ներեր այս նկատմամբ ուրիշ ենթադրութեանց դիմել:

Հատուածիս բովանդակութեան եւ հանգամանաց վրայ չունենալով այլուստ մասնաւոր /72/ տեղեկութիւն, պէտք ենք գոհանալ պատմագրին տուած ուրուագծով, զոր կը ներկայացընէ առ խնդրողն իւր ընծայականին մէջ: Վրաց Բաժանման պատմութիւնէն յետոյ պիտի պատմեմ, կը գրէ Անանիայի, նաեւ «Զմկրտութիւն ազգին՝ որ Ծաղն կոչի, նաեւ զգաւառս եւ զգեղս զխաւորս եւ զքաղաքս եւ զբերդս իւրաքանչիւր գաւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ՝ որպէս եւ կամք քո հրամայեցին, եւ զվանորայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց, եւ զանապատս միայնաւորաց, եւ որք բազմակե[ա]յցք եւ որք միայնակեացք բնակեալ յապատս եւ յանապատս, եւ զօրինակ ցուցանելի՝ զօրութեանն Աստուծոյ, որ ի ծածուկս եւ ի յայտնի գործէր ի մկրտեալսն՝ երեւմամբ նշանաց եւ արուեստից՝ տեսլեամբ եւ յայտնութեամբ, միանգամայն եւ զգործս հոգեւորս եւ զբան եւ զջան եւ զվաստակ եւ զհանդէս երանելի եպիսկոպոսացն Գրիգորի եւ իւրոյ պաշտօնէիցն, զգործակցութիւն եւ զհրաման թագաւորին Սմբատայ, եւ զնախանձ նախարարացն ի հոգեւոր գործն, եւ զհանդէս իշխանացն ըստ իւրաքանչիւր իշխանութեան, եւ զայլ եւս պատուաւորացն ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ, որք գործակիցք լինէին մեզ ի բանս եւ ի գործ հոգեւոր: Նաեւ զահ եւ զերկիւղ եւ սպառնալիս զազանամիտ եւ թեթեւահաւատ (եւ) ճիւղաբարոյ մարդկան այնոցիկ ի վրայ մեր: Վասն զի այսոցիկ հրամայեալս ի քէն զստուգութիւն բերէ պատմութիւնս, թեպէտ եւ մեզ աշխատութիւն հասուցանէ յերկարութիւն բանիցս: Այլ քանզի եւ ոչ այսու եւեթ բաւականանային չարութեամբ, այլ ի մարտ մտանէին եւ ի կոփ, եւ որսային ազգի ազգի հնարիւք մեքենայից հրացանութեամբ, եւ այլ եւս բազում եւ պէս պէս չարութեամբ՝ արդ եւ դաւաճանութեամբ:

* Հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, էջ 221 (Նորայր Բիւզանդացու առաջարկած սրբագրութիւնը - ծ. խմբ.):

արդ գայսոսիկ խնդրեցէր ուսանել: Դարձեալ եւ սկիզբն եւ զքնակութիւն եւ զպատճառս /73/ ասացից, եթէ ուստի՞ կամ զի՞նչ եւ կամ զի՞ արդ եւ կամ է՞ր վասն, եւ կամ ո՞րպէս, եւ կամ որո՞ւմ օրինակաւ» (Ա. 14-15):

Սակաւ տողերու մէջ կու տայ Ուխտանէս նորանշան տեսլեան մը համառոտագիծ պատկերը, պատկեր մը, գոր որչափ նկատենք, այնչափ աւելի պիտի հետաքրքրուինք իրողութեամբ, բայց միշտ մութ եւ տկար պիտի մնայ մեր ենթադրութիւնը, կազմած տեսիլը: Այս միայն պարզ է ըսուածներէն, որ գործողութիւնն կը կատարուի Հայաստանի սահմանակից աշխարհի մը, Ժ. դարուն՝ Սմբատ Բ. թագաւորին (977-989՝ Ասողիկ 187, 255) հրամանաւ եւ գործակցութեամբ Ուխտանիսի, Գրիգոր եպիսկոպոսի եւ այլոց: Բայց թէ ի՞նչ ազգ էին Օադերն, ո՞ր իրենց բնակավայրը եւ որպիսի կրօնքով, չլուծուած խնդիրներ են, թէեւ յաճախ խնդրոյ առարկայ դարձած¹¹⁵, որ զմեզ ալ զբաղցրնելու է հարկաւ հոս:

/74/ Աչաց առջեւ առնելով հնոց գրութիւններն, կը տեսնուի թէ անուամբս Օադ (Օայր, Օար, Օայթ) կը կոչուէին ընդհանրապէս այն քրիստոնեայք, որոնք կ'ընդունէին Քաղկեդոնի ժողովն, այսպէս կը յորջորջուէին հայերէն առ հասարակ թէ՛ հայք, թէ՛ յոյնք,

¹¹⁵ Կը դնենք հոս մատենախօսական ցանկ մը Օադերու (Օայթ) վրայ խօսող գրութեան, որչափ ծանօթ են մեզի. 1. Ինճիճեան Հ. Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Մասն Ա., հտր. Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 303-305: 2. Эминь Н. О., О Цадахъ, Унуклуа 1862 (թերթի մը մէջ), այժմ արտատպ. հեղինակին Изслѣдованія и статьи о халкѣ цадхъ, Москва, 1896, с. 137-8: 3. Brosset M., Deux hist. II, Imtr. pp. XI-XII. = Mém. As. VI. pp. 21-22. 4. Ter-Mkrtschian K., Die Paulikaner... Leipzig 1893, pp. 74-78. 5. Տէր-Յովհաննէսեանց Ա. եպ., Ժամանակագրական Պատմ. Ս. Երուսաղէմի, հտր Ա., Երուսաղէմ, 1890, էջ 97-98: 6. Ճանիկեան Յ. Կ., Հնութիւնք Ակնայ, Տփղիս, 1895, էջ 8-9, 55-60: 7. Ալիշան Հ. Ղ., Հայապատմութիւն, 8՝ Ա., § 59, էջ 208-209. Բ. 3. § 363, էջ 177-178. 8. Маррѣ Н., Аркаунъ, монгольское названіе христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ-халкѣдонитихъ. С.-Петербург., 1905, (Виз. Врем., XII), с. 30-33. 9. Կիլիկիեան Բ. վ., Կոլոստ Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 74-78 եւ 202: Լոյս 1906, էջ 226:

թէ՛ լատինք¹¹⁶ եւ թէ՛ վրացիք: Բայց մասնաւորապէս սեպհակա-
նուած էր այն հայերուն, որոնք բաժնուելով Հայոց եկեղեցիէն եւ
հասարակութենէն՝ դաւանութեամբ եւ ծիսով էին յոյն՝ հայ-հոռոմ,
թէեւ լեզունին հայերէն: Ի սկզբան իբրեւ անարգական վերադիր
մը հնարուած կերեւայ, բայց ապա ընդհանրանալով եղած է գոր-
ծածական նաեւ Յունաց բերանն, որոնք այս անուամբ կորոշէին
յունաձէսներն բուն հայերէն, ինչպէս կը տեսնուի Նիկոն Սեա-
լեոնցոյ (ԺԱ. դար) գրութիւններէն: Սակայն ախորժալուր չէ
լսուած երբեք հայ-հոռոմներէն, որոնք փոխադարձաբար Ծայթ
կ'անուանէին հայերն, ինչպէս Թէսփիստէի թղթէն յայտնի է: Այս
իմաստն շատ լաւ կը տեսնուի հետեւեալ վկայութեանց մէջ. Մխի-
թար Ապարանեցի (ԺԵ. դար), խօսելով Հայոց մոլորութիւններու
վրայ, կը գրէ (Հայապատում, § 363) «Եւ ոմանք (ի Հայոց) կոչին
Ծաթ հայեր, որ լեզուով եւ գրով ազգաւ են հայք, բայց դաւանու-
թեամբ եւ ամենայն օրինօք են յոյնք, եւ ամենայն կարգաւ հնա-
զանդ նոցա, որպէս յայտ է այնոքիւք, որք են ի յԵզրնկէն եւ ի յայլ
Հոռոմոց տուն եւ ի Կաֆէն, ի Ղրիմն եւ ի յայլ բազում տեղիս». եւ
դարձեալ. «Մոլորութեան (Կայանադրաց) հետեւեցան ոմանք ի
Հայոց, որք /75/ մերձակայք են այնմ գաւառին (Կեսարիոյ) եւ երկ-
րին, որք կոչին Ծայթ Յոյնք եւ Ծայթ Հայք, որք ամենեւին դաւա-
նութեամբ եւ օրինօք եւ պարագայիւք նոյն են Ծայթ Հայքն ընդ
նոյն Յունաց, եւ յոյժ ստեն եւ բամբասեն զՀայսն»:

Նոյն իմաստով կը գործածեն անունս նաեւ Պօղոս Տաթօնեցի
եւ Խոսրով Անձեւացի. առաջինն կը գրէ առ Թէսփիստէ. «Որք ի
Հոռոմայ աշխարհն էին Հայոց յազգէս ի նոյնն մնացին, եւ հոռո-
մայն կարգօք եւ կրօնիւք եւ եղեն ընդունողք խմորոյ եւ ջրոյ. արդ,
այսպէս է Ծայթն, եւ ո՛չ որպէս դու ես գրեալ առ մեզ, թէ Մեծին Բ-

¹¹⁶ Կոստանդին կաթողիկոսի առ Հեթում թղթի խորագրին մէջ կը կարդանք.
«Պատասխանի թղթոյն որ ի պապէն (Հոռոմայ) բերաւ առ թագաւորն Հեթում ի
ձեռն Ծադ Ղիկաթին, որ կոչէր Տիմանց, ի թուին Հայոց ՈՂԵ. (1248). հմմտ.
Արարատ, 1892, էջ 946. Մառ, Յուցակ համառօտ ձեռագրաց վանուց Սեւանայ,
Մոսկուա, 1892, էջ 42:

սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Ներսիսի են աշակերտեալք...» (Թուղթ Պ. Տարօնեցոյ, Կ. Պ., 1752, էջ 207) եւ այլուր (էջ 273). «Ահա Ծայթեր դուք էք, որ հայ լեզու էք եւ ասէք զձեզ հոռոմք»: Բսկ Խոսրով (Մեկն. Ժամագրոց, Կ. Պ., 1840, էջ 199). «Որ ոք (ի Հայոց) այլոց ազգաց իրաւունս տացէ յիրս ինչ վասն ճշմարտութեան՝ Ծայդ կարդան եւ թերի ի հաւատս, ծանակ առնեն եւ հալածեն եւ ի մահ սպառնան, մինչ գրեթէ մագապուրծ լիցի»: Իրականութիւն մը, որուն փորձն առաւ նաեւ Մեծին Խոսրովու որդին՝ Գրիգոր Նարեկացի, ճիշդ այն պատճառաւ, որուն մասին է խօսքն. Գրիգոր, ինչպէս կը կարդանք անոր վարուց մէջ (Յայսմաւուրք, թիւ 213, թղ. 195ա Մատենադարանին Միաբանութեանս) եկեղեցոյ եղծեալ կարգերն կ'ուզէր հաստատել, աբեղայք «այսն առնէին զնա բիրտ եւ սոպո մարդիկք եւ համբաւէին զնա Ծայթ» (թիւ 10, ունի հոս «հերձուածող») եւ կը խորհէին «աքսորել զնա պատուհասիս որպէս հերձուածող»: Գեղեցիկ տուած է Ծայթերու նկարագրութիւնն նաեւ Նիկոն վանահայրը (տե՛ս իր յունարէն գրութեան պաւերէն թարգմանութենէն քաղուածքներ այս մասին Մատի գործն, էջ 33-38, յունարէնն անտիպ է ցայժմ), որուն թղթերէն օգտուելով /76/ Անտիոքայ յոյն պատրիարքն Մակար կը գրէ իւր «Մեղունոց» մատենին մէջ (առ Տէր-Յովհաննէսեանի, էջ 97-8). «Եւ թէ բազումք էին ի քահանայից եւ ի վարդապետաց անտի Ծայթ կոչեցելոց բնակեալ յԵրուսաղէմ եւ ի սահմանս նորա... լեզու, գիրք եւ ընթերցուածք նոցա հայերէն, բանք նոցա ճշմարիտք իբրեւ գրոց մերոց, նոյնպէս եւ հաւատք նոցին»: Նիկոն յականէ կը յիշէ նաեւ ծայթ վանականեր Սեաւեռան վրայ եւ Ս. Միմէոնի վանքը: Ըստ այսմ՝ տեղի չի մնար վիճել Ծայթի¹¹⁷ գործածութեան եւ այդպէս

¹¹⁷ Ծայթ բառի լեզուաբանական մեկնութիւնն պէս-պէս օրինակաւ փորձուած է տալ. Հ. Ալիշան (անդ) «Ծթրիլ» բառէն կուզէ ածանցել, որ հարկաւ ծիծաղական է: Ն. Մառ կը համեմատէր ատորերէն «*ضاد*» (Ծադ) «բաժնուիլ» բային հետ, աւելի հաւանական է Սմիռնովի արարերէն «*ضاحيد*» (*zāhid* «բաժանեալ» բառէն ածանցելն, ինչպէս կը նկատէ Մառ (անդ, 38, ծն. 6), որ լիով համաձայն կու գայ

անուանեալ ժողովրդեան հաւատքի մասին. խնդիր կարելի է ընել սակայն տեղոյ վրայ ուր կը բնակէին:

/77/ Այս նկատմամբ ալ գոհացուցիչ տեղեկութիւն կու տան վերոյիշեալ մատենագիրք, որոնց համեմատ տարածուած էին Ծաղք գլխաւորաբար ի Փոքր Հայս, Կեսարիա-Սեբաստիա-Երզնկա-Կարին-Ակն, նաեւ Երուսաղէմ, որ բնական ալ էր, քանի որ շատ երկար կրած են այդ կողմանք յունական ազդեցութիւնն: Ըստ տեղոյ ենթարկուած էին յոյն պատրիարքաց իրաւասութեան, ինչպէս բացայայտ կը գրէ Նիկոն: Այս սահմանն ի հարկէ նկատելու է միշտ «մերձաւորապէս». վասն զի Ծաղերն չէին ամփոփուած բացարձակապէս որոշ սահմանագծի մը մէջ. նաեւ ի Մեծ Հայս եւ մինչեւ ի Ղրիմ կային Ծաղեր, ցորչափ կար Քաղկեդոնի ժողովն դաւանող: Երկու անուանքս «Ծայթ» եւ «Քաղկեդոնիկ» հարկ է շատ դէպքերու մէջ մի եւ նոյն գաղափարի բացայայտիչ նկատել:

Ուխտանիսի յիշած «Ծաղ ազգն» համանի՞շ է այս Ծայթերու հետ: Բրոսէ (անդ) եւ Մառ (էջ 31) «Հաւանական» կը կարծեն, թէ Ուխտանիսի յիշատակած Ծաղերն ըլլան հիւսիսային Հայաստանի Ծաղեացոց գաւառին¹¹⁸ բնակիչք, /78/ տարբեր չէ Դուրեան ե-

հնոց տուած իմաստին «թերի ճեղքեալ» (տե՛ս Էմին՝ անդ., Այիշան «ըստ նշանակութեանն ճեղքուած բաժնուած, ծոած ծրդած»): Տէր Մկրտչեան (անդ, 77. «Ծաղ» ազգին մէջ կ'ուզէ նշմարել թոնդրական աղանդաւորաց մնացորդներն. Ծաղ բառն, կը գրէ, որ առանց տարակուսի հայերէն իրենց ուրացեալ եղբարց տրուած անարգական անուն մէ՛ շատ նման կը հնչուի Αστῶτοι անուան, որ Սերգիոսի մահուընէ ետքը անորոշ ծագմամբ հերձուածող մը յերեւան ելաւ եւ նշանակալից դեր մը խաղաց: Դիւրին էր, կ'ըսէ. «Ծաղ բառն յունաց բերանն Ածաղի շրջուիլ»: – Քանի որ Ծաղի ստուգաբանութեան քովն ենք, յիշենք նաեւ որ Հայոց եւ Վրաց ոչ անձանօթ ի Կողքիս բնակող Լագ ժողովրդեան արքաներէն մին կը յիշուի առ Թէոփանեայ Խոստ. (Ժամանակագր. յամն 515. տպ. Բոնն, էջ 259-260), Τζάθος ὁ τῶν Λαζῶν βασι-λελεὺς, որուն օրով դարձաւ ի քրիստոնէութիւն երկիրը:

¹¹⁸ Նշանակելու է որ երկու Ծաղէք անուն գաւառ կայ, մին Աղձնեաց նահանգին մէջ՝ Տիգրիսի արեւմտեան կողմն (հմմտ. Հիւբշ. Հին հայերէն տեղոյ անուանք, էջ 182-183 եւ Մառ, անդ, 31, ծն. 2)՝ յիշուած առ Եղիշէի 10, 39, զոր ասորիք

պիսկոպոսի համոզումն ալ (Կոլոտ, 202): Առ այս նպաստաւոր երեւայ թերեւս Մ. Այրիվանեցոյ մէկ վկայութիւնն, որ (յամն 821) կը գրէ. «Յաւուրս տէր Դաւթի՝ Փարսման քահանայ Կակաղեցի ուրոշեալ ի Հայոց՝ ի Վիրս դարձոյց զԾոնդէացիսն, այս է՝ Ծաղն¹¹⁹, որ կան այժմ ի Հոռոմս» (էջ 69): Բայց Այրիվանեցոյ այս տողերն շատ դժուարաւ կրնան նման հաստատութեան մը նպաստել, Մխիթար կոլզէ քսել, թէ /79/ Փարսման Ծոնդէացիներն (քստ Ն. Մառի՝ կարդալ Ծաղեացիները) քաղկեդոնիկ բրաւ եւ բաժնելով

կանուանեն Beθ Zawdai, լատ. Zabdicena: Անունս «Ծաղէք» քստ Հիւբշ. սխալ գրուածք մէ փոխանակ Ջաւղէքի, յառաջ եկած շփոթութեամբ Հիւս. Հայաստանի «Ծաղէք» անուան հետ, զոր Ագաթ., 597, ընդ մէջ Միւնեաց եւ Ուաէացոց կը յիշէ, եւ որուն բնակիչներն Խորենացոյ քով (78) ընդ մէջ Ուտիացոց եւ Գարգարացոց կը յիշուին: Հայոց նախարարութեան Գահնամակի մէջ կը յիշատակուի նաեւ տոհմ մը «Ծայթունիք» (Սովիթք Զ. 36 «Ծայթիունիք»): Նշանակենք նաեւ որ կայ անուն մը մերձ արտաքնովն յիշուածներուն՝ Ծայթանացիք (= Տիւրացիք, հմմտ. Ծայդան = Տիւրոս = Միդոն): Հայկազեան Բառարանն ի մէջ բերելով Ծայթ /78/ բառին տակ Բարսղի Վեցորէից (էջ 30) մեկնութենէն նախադասութիւնս. «Մարկիոնիստայք եւ Մադանիք» կը կցէ դիտողութիւնս. Յունարէնն Վաղենտիանեանք. թերեւս գրելի է «Ծայթ անձիք կամ Ծայդանեցիք», արդեամբք ալ ի տպագրին կը տեսնենք նախադասուած «Ծայթ անձիք»: Բայց կարդալու է այն տեղին քստ Անտ. Ջեռագրին «Դաժանացիք», որուն նման ունի ուրիշ հին օրինակ մալ, ուր կը գրուի «Դայժանացիք», այս ինքն՝ Բարդաժան ասորի աղանդաւորին հետեւողը, որ կրնդունէն Վաղենտիանոսի մոլար վարդապետութիւնը: Հմմտ. եւ Եփրեմ Մեկն. Գ. Կորն. (տպ. Վենետիկ, 1836, էջ 117). «Այս ուսումն վարդապետաց տանն Բարդեժանու է, եւ վասն այսորիկ ոչ թողին Դաժանացիքն զայս թողթն յառաքեալ իւրեանց», տե ս Նորայր, Բառաքնութիւն, 63: Դայժանացիք, կը դիտէ Մառ, լեզուաբանական օրէնքով հնարաւոր էր ըլլալ նաեւ Ծայժանացիք, Ծայդանացիք. բայց Ծայթի մեկնութեան համար հեռու են յոյս տալէ երկու անունանքս ալ: – Աւելորդ չեմ համարիր այս առթիւ նշանակել նաեւ, թէ մերձ ի Սանահին կայ գիւղ մը «Ծայթեր» անուն, որ կրնայ առնչութիւն մունենալ Ծայթերու հետ, քանի որ յիշատակարանք կը մատնանշեն հոն յոյն ազդեցութեան հետքերն (հմմտ. Ջալալեանց, Բ., 104. Brosset, Description, p. 57): Անիի եկեղեցոյ մը արձանագրութեան մէջ կը կարդամ (Շիրակ, 73, ծն.) «գայգին որ ի Ծաղնոցին է, ընծայեցի»:

¹¹⁹ Բրոսէ (ի գաղ. թարգմ. Այրիվ. էջ 83) կը կարծէ ըլլալ Ծաղ գաւառ մը ի Փայտա-կարան, Գուրի աջ կողմն, ուր կողմերն ցայսօր իսկ կան, կըսէ, 150 ընտանիք հայ-հոռոմ:

Հայոց իրաւասութենէն, մտցուց քաղկեդոնիկ Վրաց իրաւասութեան ներքեւ, ըրաւ այսու գանոնք Ծաղ՝ նման ի Հոռոմս գտնուածներու:

Ըստ իս Ուխտանիսի ակնարկած «Ծաղ ազգն» նոյն է բոլորովին «Ծայթ» հայերու հետ, ազգ կոչուած է շեշտելու համար պարզապէս Ծայթերու բազմութիւնը: Հ. Ալիշան աստեղ բնակավայրն կը համարի «Փոքուն Ասիոյ մէջ, Եփրատայ արեւմտեան ափաց վրայ» («Բազմավեպ», 1881, էջ 336) կամ «Կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ միջեւ» (Հայապատում, անդ): Սեբաստիոյ շրջակայքն թէեւ շատ ի դէպ կու գայ Ուխտանիսի պատմութեան, բայց կը դժուարիմ այս կողմերն կատարուած ընդունիլ Ծաղերու մկրտութիւնն: Սեբաստիոյ հայութիւնն ենթարկուեցաւ 986-1000 խիստ հալածանաց, երբ փոխանակ ի հայութիւն դարձի՝ կատարուեցաւ հակառակէն՝ ի հոռոմութիւն դարձ, լռեցին երկար ժամանակ հայերէն «Ժամաձայնք», միով բանիլ՝ հայ անունն հալածուած էր ի սպառ (հմմտ. Ասողիկ, 201-202). հետեւաբար այս միջոցին ենթադրել պատմուած իրողութիւնն, անստեղի բան մէ: Բայց երթալով քիչ մը յառաջ՝ դէպ ի Կիլիկիա, կրնանք այն կողմերն կանգ առնուլ, ուր Ժ. դարուն յառաջացաւ մեծաքայլ Հայոց եկեղեցին: «Յաւուրս Տեառն Խաչկայ հայրապետին Հայոց,– կը գրէ Ասողիկ (էջ 258),– սփռեալ տարածեցաւ ազգս հայոց զկողմամբքն արեւմտից, մինչեւ ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորոց եւ ի Տարոսն Կիլիկեցոց եւ ի Սուլնդայ եւ յամենայն գաւառսն յայնոսիկ»: Թէ յիրաւի ա՛յս գաւառներն էին Ուխտանիսի նկարագրելիքն, չենք կրնար ճշդիւ ըսել. բայց աւելի հաւանական կը թուի մեզ: Պատմագրին գործածած բառն՝ «մկրտութիւն», պէտք չէ պղտորել մեր միտքը, իբր թէ հեթանոս ժողովրդեան /80/ մը մասին ըլլայ խօսքն: Ժամանակակից հայ կաթողիկոսաց (Անանիա Մոկացոյ, Խաչկայ) եւ եկեղեցականաց անհանդուրժող աստուածաբանութիւնն անվաւեր նկատած էր քաղկեդոնականներու մկրտութիւնը. եւ Անանիա իրեն խորհրդակից աստուածաբան վարդապետներով սահմանած էր դրականապէս կրկին մկրտել դարձող քաղկե-

դոնիկները (Ծաղերը): «Սոքա ամենեքեան (այս է՝ Ժ. դարու նշանաւոր վարդապետք, գործնք կը թուէ պատմագիրն), խորհրդական քննութեամբ ընտրութեամբք գրովք աստուածայնովք հրամանաւ տեառն Անանիայի գրադկեղոնական մկրտեալսն կրկին անգամ հրամայեցին մկրտել» (Աս., 178): Ուխտանէսն ալ անշուշտ իրեն գործակից «Գրիգոր¹²⁰» եւ այլ «երանելի եպիսկոպոսներով» այդ վարդապետաց թուին մէջ էր: Աչքէ պէտք չէ հեռացընել այն պարագան ալ, որ պատմագիրն կը խոստանար թուարկել նաեւ «զվանորայսն հանդերձ վանականօք» եւն, բան մը, որ լիով կը ճշգրտուի Կիլիկեան Հայաստանի համար, մինչ նորադարձ նորատունկ ժողովրդեան մէջ շատ ժամանակի կը կարօտէր այնչափ բարգաւաճելու համար:

Մենք սակայն շատ հեռուներն տարածուեցանք՝ թողլով Հիւսիսային Հայաստանը, ուր նուազ չէր նոյնպէս Ծաղերու թիւն. թէ՛ յԱդուանս, թէ՛ ի Սիւնիս եւ թէ՛ ի Շիրակ կար բազմութիւն մը Ծաղերու՝ հոս վրական ազդեցութեամբ: Ասողկան Պատմութենէն եւ Անանիա Մոկացոյ թղթերէն յայտնի են այն խնդիրներն, որոնք ծագեցան Ժ. դարուն Հիւսիսային Հայաստան. Ադուանք [81] եւ Սիւնիք, կտրած հաղորդակցութիւննին Հայոց կաթողիկոսին հետ, յարած էին Վրաց եւ ընդգրկած Քաղկեդոնի ժաղովն. թէեւ Անանիա յաջողեցաւ կրկին հաստատել հին կապն, բայց իւր յաջորդ կաթողիկոսն՝ Սիւնեաց Վահան եպիսկոպոսն՝ պարագլուխն «ապստամբութեան», վերստին յայտնեց իւր հաճութիւնն Վրաց, որով ենթարկուեցաւ սաստիկ հալածանաց, ստիպուեցաւ թողուլ աթոռն, ապաւինիլ ի Վասպուրական՝ առանց տարակուսի «Ծայր» Ապուսահլին. ուր եւ մնաց ցմահ՝ ըստ Ասողկան: Վահա-

¹²⁰ Այս Գրիգորն է ապահովապէս Ասողկան (եջ 178) յիշատակած՝ «Գրիգոր քահանայն յամուսնացելոց, յորդախօս եւ առատաբան ի պատգամն Տեառն», որ մեծ գործունէութիւն ունեցած է Ժ. դարու կրօնական խնդրոց մէջ, թերեւս ապա եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալ, եթէ Ուխտանիսի յիշած Գրիգորն եպիսկոպոս է:

նայ յաջորդ կաթողիկոսաց՝ Ստեփանոսի եւ Խաչկայ գործն նոյն-
պէս կոռուիլ եղաւ (Ծայրթ) քաղկեդոնականաց այդ հզօր կուսակ-
ցութեան դէմ, որ շատ զօրացած էր: Ուխտանէս, որ Խաչիկ կաթո-
ղիկոսի օրով կը պատմագրէր, չէր կրնար իւր պատմութեան
նիւթն ժամանակացս հիւսիսային Հայաստանի խնդիրներն՝ Ադո-
ւանից եւ Սիւնիքի յոյզերն եւ նուաճումն չընտրել: Այս ալ հնարա-
ւոր է ըստ այսմ. Բայց հաւանականագոյնն առաջինն կ'երեւայ մեզի:

Երանի թէ յաջողէր օր մը Ուխտանիսի պատմագրութեան
ամբողջական օրինակի մը գիտն, որով միայն հնարաւոր պիտի
ըլլայ տալ վերջնական լուծումն այն ամէն խնդրոց, գործնք շօշա-
փեցինք ցայս վայր, եւ գնահատել պատմագրիս արժանիքն ճշդու-
թեամբ Հայոց եկեղեցական եւ մատենագրութեան պատմութեան
համար:

Հոս կը վերջացնենք Ներածութեանս բաժինն, որ թէեւ ըն-
դարձակեցաւ մեր կարծածէն աւելի, Բայց անհրաժեշտ էր լաւ
հասկնալու համար մեր ուսումնասիրութիւնն, զոր յաջորդ էջերու
մէջ պիտի կատարենք:

|83| ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ
ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

ԳԼՈՒԽ Ա.
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԷՐ ՎՐԱՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ
ԸՆԴ ՄԻՄԵԱՆՍ

*«...Եւ այլ ինչ բանք եւ
խօսք չէին ուրեք եղեալ ի ներքս.
իսկ այժմ ուստի՞ եղեն»:*

Այս խօսքերս կ'ուղղէր Կիւրիոն՝ Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսին, թուականէս ճշդիւ 1300 տարի յառաջ՝ յամի 608, երբ սկսած էին խանգարիլ երկու եկեղեցաց մէջ խաղաղական յարաբերութիւնք: Ի՞նչ «միաբանութիւն» էր այն, որուն քայքայման պատճառներն կը հարցաքննէ Կիւրիոն: Երկու եկեղեցեաց պետերու հարցը հարկաւ եկեղեցական տեսակէտով ըլլալու էր «Միաբանութիւն» Խաչի դրօշի ներքեւ:

Քրիստոնէական բարձր վարդապետութեան հոսանքն Փոքր Ասիոյ հիւսիսային ժողովրդոց մէջ յունական Արեւմուտքէն եւ Ասորիքէն, իւր խաղաղական նուաճումներն դիւրաւ կատարեց Հաստան, Վրաստան, Աղուանք եւն. որչափ ալ գրուցախառն ըլլայ ժողովրդոցս դարձի պատմութիւնն, այն չի կրնար ուրացուիլ, թէ Դ. դարու առաջին տասնեակին քրիստոնէական լծոյն ներքեւ կը գտնուէին արդէն այս երեք աշխարհները՝ միջնորդութեամբ՝ գլխաւորաբար Հայոց Լուսաւորչին: |84| Այս է բնիկ ժողովրդոց դարաւոր համոզումն, եւ զայս կ'աւանդեն գրաւոր յիշատակարանք¹²¹ Ե. դարէն ի վեր: Լուսաւորչի այս դերն կապեց դրացի ժո-

¹²¹ Տե՛ս վերն էջ 1 եւն: Հմմտ. եւ Ագաթ., էջ 627-628. Փարպ., էջ 50 եւն. Գիրք թղթոց, 128, 132, 174, 180 եւն:

դովորոց սրտերն Հայոց եկեղեցւոյն հետ հոգեւոր միութեամբ, եւ տուաւ Հայոց եկեղեցւոյն տեսակ մը գերիշխանութիւն հաւատոյ իրաց մէջ եւ եկեղեցւոյ աւանդութեան պահպանութեան նկատմամբ՝ Վրաց եւ Աղուանից վրայ. այս մասին խօսեցանք բաւականաչափ արդէն: Այս համոզումն յաճախ կը նշմարուի Հայոց եկեղ. պատմութեան մէջ. Վրկանի մարգպանն Սմբատ կը գրէր 608ին Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսին. «Սուրբն Գրիգոր զայն (հաւատ) ետ նոցա (Վրաց), եւ մեք զնոյն ունիմք» (174). նոյնը կը յիշեցնէին իրարու Հայոց եւ Վրաց կաթողիկոսները (էջ 180 եւն) եւ Վրթանէս կաթողիկոս տեղապահն յամի 606՝ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն (էջ 128), որ իւր պատասխանին մէջ կը դաւանէր նոյն «զսուրբ եւ զուղիղ հաւատն, զոր Մեծին Ս. Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի Կաւկասային կողմանս» (Գիրք թղթոց, 132):

Գրիգոր Լուսաւորչի գործակցութեան եւ այնու այս ազգաց համար իւր մեծ նշանակութեան գեղեցիկ ցոյց մէր այն, որ Գրիգորի մահուընէն ոչ շատ վերջը անոր թոռը՝ Վրթանիսի մանկահասակ որդին՝ զԳրիգորիս իրենց կաթողիկոս ուզեցին Վիրք եւ Աղուանք (Բուզ. Գ. գ. 12): Սրբոյն եղերական նահատակութենէն յետոյ յայտնուած խանդավառ զգացմունքն եւ հանդիսաւոր յուղարկաւորութիւնն դէպ ի Ամարաս նոյնին գրաւականն էր (Բուզ., Գ., գ. 13): Անաղարտ պահեցին Վիրք իրենց յարգանքը դէպ ի կաթողիկոսական աթոռն եւ Ս. Գրիգորի տոհմը, այս/85/պէս՝ Մեծին Ներսիսի, ձեռնադրուելու համար Կեսարիա ուղեւորած ժամանակ, ուղեկից էր նաեւ «եպիսկոպոսն Վրաց Փառէն»՝ ըստ Մեսրոպ Երիցու վկայութեան (Մով., Զ. 26), եւ ըստ Տարեգրոց (Hist. I. p. 136, Զուանշէր, 70). Ներսէս ձեռնադրած է նաեւ իւր Յակոբ (Յոր) սարկաւազն Վրաց եպիսկոպոս (տե՛ս վերը, էջ 15, ծ.): Դժբախտաբար շատ անապատ է մեր առջեւ հողը Դ. դարու վերջին կիսուն, եւ գրեթէ ոչինչ գիտենք ժամանակիս յարաբերութեանց աստիճանի մասին: Եթէ ուզենք քաղաքականէն եկեղեցականի մասին ալ հետեւութիւն հանել, շատ ձախող եզրակացութեանց

հանդէպ պիտի նշմարենք զմեզ՝ գոնէ ըստ Փաւստոսի¹²²: Ինչպէս ալ եղած ըլլայ Դ. դարու վերջերր, Ե. դարու խաղաղական յարաբերութիւնք գեղեցիկ անցեալ մը կը պատկերեն:

Հայոց մատենագրութեան ոսկեդարուն, երբ կը փայլէին ի Հայս Սահակ մը, Մաշտոց մը, ուսումնասէր Վռամշապուռիի անդորր թագաւորութեան երջանիկ օրերուն՝ չէին կրնար չամրապնդուիլ դրացի քրիստոնէայ ազգաց հետ սիրոյ յարաբերութիւնք: Գիտութեան նախանձաւոր առաքեալն՝ Մաշտոց Հայոց նշանագիրն յօրինելէն ետքը՝ դիմեց նաեւ դրացի սահմանակից աշխարհները, այն ժողովրդոց մէջ ալ ձգելու գիտութեան խայծը, դէպի մտաւոր բարգաւաճում, սէր եւ եռանդ քարոզելու: Այսպէս կը պատմէ ականատես կենսագիրն Կորիւն՝ իւր վարդապետին գործունէութիւնն այս կողմերը.

«Առնոյր ընդ իւր գոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս Վրաց, եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր, եւ եպիսկոպոսին /86/ (կաթողիկոսի) աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ ընդ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին եւ զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն: Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով: Յորում եւ յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել. եւ գտեալ այր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ, այր գրագէտ եւ ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետեւ արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց եւ ի խառնիճաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկունս՝ տալ ի ձեռն վարդապետին. զոր առեալ՝ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն» (էջ 26):

Թէեւ շատ մութ են պատմագրին խօսքերն, եւ կը կարօտին լաւագոյն ընթերցուածի, բայց կը ներկայացընեն բաւականաչափ երանելոյն գործունէութեան ասպարէզն եւ քաղուած շահն, որ

¹²² Փաւստ., Ե., Ժէ., 177: Հմմտ. «Հանդէս ասորեայ», 1907, էջ 293-294:

մեծաշահ կերեւայ: Կրկին անգամ կը գտնենք զինքը ի Վիրս՝ նոյն գործունէութեամբ.

«Իսկ նորա,– կը գրէ Կորիւն,– անցեալ դիմեալ ի կողմանսն (Վրաց), առ որով ժամանակաւ Արձիւդ անուն թագաւորեալ Վրաց, որոյ առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն. եւ նորա շրջեալ զամենայն աշակերտօք՝ պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն» (էջ 32): Վրական «կողմանք» ըսելով պէտք է ի միասին իմանալ նաեւ Գուգարաց նահանգն, որուն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ նոյն իսկ Մաշտոցի աշակերտներէն մին՝ Սամուէլ¹²³ (հմմտ. Կոր. 26, «Հանդէս ասօրեայ», 1907, էջ 122): Մաշտոց երբ Վրաց աշխարհէն /87/ անցաւ Գուգարք, ընդունեցաւ զինքը սիրով բղէշին Աշուշայ «եւ ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով. եւ նորա զամենասփիւռ վարդապետութիւնն ոչինչ պակասութեամբ քան զայլոցն գաւառաց անդ ցուցեալ, եւ յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սամուէլի», ինքն կը դառնար Հայաստան (էջ 31):

Այսպէս իւր անխոնջ գործունէութեամբ «զամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից» «իւրով աւետարանական եւ ողջապատում գնացիւքն» լուսաւորեց Մեծն Մաշտոց (Կոր. 32): Եւ իւր արդիւնքն կարճատեւ նշանակութիւն չունեցաւ բնիկ ժողովրդեան վրայ, այլ նաեւ յաջորդ սերնդէնէն չմատնուեցաւ մոռացութեան երկար ժամանակ: Յամի 608 Աբրահամ կաթողիկոս վրացիներն ի միութիւն յորդորելու համար կը գրէր. «Մի՛ հեղգացուք զսէրն հոգեւոր, որ կայր ի մէջ երկուց ազգացս՝ նորոգել, զայն, որ ի միոջէ աղբերէ առեալ էր զվարդապետութիւնն, որ նախ ինքեանք զկենդանութեանն լոյս առին, որպէս ուսուցին մարգարէքն եւ առաքեալք, եւ ապա մեզ եւ ձեզ հասարակ ուսուցին զաս-

¹²³ Աւանդութիւնը, թէ Կորիւն եւս ձեռնադրուած ըլլալ Վրաց եպ.՝ հիմնուած ինքնին Կորեան վկայութեան վրայ՝ հիմնովին անճիշդ է, ինչպէս ցուցուց Նորայր Բիւզանդացի (Կորիւն Վրդ. Եւ նորին թարգմանութիւնք Տփ., 1900, էջ 385-386):

տռուածպաշտութիւնն, նախ երանելին սուրբն Գրիգոր, եւ ապա Մաշտոց, եւ զԳրոց ծանօթութիւն ի պնդութիւն հաւատոց» (Գիրք թղթոց, 180):

Երանելոյն առաքելական գործունէութիւնն նաեւ յիշատակարաններու վրայ անմահացուած մնաց: Այսպէս՝ ԺԳ. դարուն Վանական վարդապետ կը բողոքէր. «Եւ ընդ նոսա (ընդ Յոյնս) զի՞ զարմանս. մեք ոչինչքս՝ Հայոց յետին ծառայքս՝ Վիրք այլ նախատեն զմեզ եւ ուրանան. Մեսրոպ ետ նոցա զիր եւ զՎարձիոյ խաչն Մեսրոպ է օրհնել. եւ յաջ թելին կայ հայ զիր. եւ զայն ոսկւով ծածկեալ են, թէ թո՛ղ չերելի» (Գիրք թղթոց, 534):

Այս սէրը շարունակուեցաւ անվթար: Իբրեւ դրացի, քրիստոնէայ, միահաւատ ժողովուրդ /88/ կային երկակողմանի անդադար վաճառականական երթեւեկութիւնք, ուխտագնացութիւն, նաեւ խնամական կապ: «Հայք եւ Վիրք սահմանակիցք են միմեանց,– կը գրէ Մովսէս եպ. առ Սմբատ,– շատք յազատաց եւ յովրք ի շինականաց՝ աստի անդր հասանեն, եւ անտի՛ այսր» (Գիրք թղթոց, էջ 172): Պրոկոպիոս (Վասն Պարսկ. պատ., Բ. իւ., էջ 263) կը յիշէ, թէ կային ի Դուին Վրաստանէն բազմաթիւ վաճառականներ: Ծանօթ իրողութիւն է Վրաց բղէշխն տան Մամիկոնեանց հետ խնամութիւնն. Աշուշայի որդին Վազգէն «կին ունէր գղուստր Վարդանայ՝ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի... անուն նորա Վարդենի՝ ի ծնողացն կոչեցեալ, եւ Շուշանիկ յորջորջանօք յետոյ անուանեալ» (Սովի. Թ. էջ 11), եւ Վարդանայ երէց եղբոր՝ Հմայեկի կնոջ քոյրն Անուշվոսմ «ունէր ի կնութեան բղէշխն Վրաց Աշուշայ» (Փարպ., 111): Բայց պէտք է խոստովանիլ, որ Գուգարաց դիրքը Հայոց հետ ուրիշ էր, քան որ էր Վրաց: Այն աշխարհը իւր բախտին յաճախակի փոփոխութեամբն մերթ հայկական հող էր եւ մերթ վրական, այս պատճառաւ ալ ժողովրդեան մեծ մասն հայ էր եւ հայալեզու: Գարեւոր նշանակութիւն ալ ունէր, սակայն երկու ազգաց յարաբերութեանց համար, իբրեւ երկու աշխարհաց սահմանագլուխ, այնպէս որ Գուգարաց մայրաքաղաքն Յուրտաւ

երկու ազգացս՝ Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց օղակն կը կազմէր: Յամի 607 կը գրէր Աբրահամ Կիրիոնին. «Այժմ՝ զչարագոյնն եւ զծանրագոյնն մեզ եհաս լսել, զի զմիաւորութիւն հաւատոյ եւ զասպնջականութիւն զերկոցունց աշխարհացս՝ Յուրտաւայ եկեղեցին անշարժ միջնորդութեամբ պահէր, ուստի սէր եւ խնամութիւնք մարմնաւորականք եւ հաղորդութիւնք հոգեւորականք կատարէին ցնծալից ուրախութեամբ: Աստի ի Մծխիթայի ի Խաչն [եւ ի Մանգղեաց խաչն, էջ 194] /89/ գալով, եւ այտի ի սուրբ Կաթողիկէ [Վաղարշապատու. էջ 164] եւ յայլ վկայարանս յաղօթել» (էջ 169):

Յուրտաւայ բնակչութեան մէկ մասին հայազգի եւ հայալեզու ըլլալուն համար տեղւոյն եպիսկոպոսք կընտրուէին նաեւ հայերէն (Գիրք թղթոց, 178): Ս. Շուշանիկ, երբ ամուսանանալով Վազգենի հետ, կը բնակէր այս քաղաքը, աւելի ճոխացան Հայք, եւ Շուշանիկ ազգայնոց համար «կարգաւորած» էր հայերէն լեզուաւ «պաշտօն» (ժամասացութիւն), զոր ազգայինք սրբուհւոյն խոստովանողական մահուրնէ ետքն ալ շարունակեցին: Ապա Կիրիոնն նոյնն վրացերէն ալ թարգմանելով՝ երկու լեզուաւ ալ կը պաշտուէր: Յուրտաւ սակայն ուղղակի Վրաց կաթողիկոսին իրաւստութեան տակն էր: Կիրիոն 608ին թուելով Ս. Շուշանկէն մինչեւ իւր ժամանակ Յուրտաւայ եպիսկոպոսաց անունները, կը գրէ. «...Եւ այլք եպիսկոպոստունք ի Հայոց եւ ոմանք ի Վրաց էին՝ ի Հայս ուսեալք, գիտունք եւ վարդապետք. նոքա եւ մեր վարդապետք ընդ միմեանս խաղաղութեամբ կեցին. ի միմեանց ուսանէին եւ զմիմեանս ուսուցանէին. եւ մեր քան զմեր հարանցն ո՛չ թողեալ ինչ է եւ ո՛չ յաւելեալ ի հաւատոց: Եւ ազատ մարդիկն, որ ի Հայոց ի Վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտօնն գային, եւ ի սուրբ Խաչս Մծխիթայի՝ աղօթել, եւ օրինաց հաղորդէին: Նոյնպէս եւ որ աստի այդր գային ի սուրբ Կաթողիկէ եւ այլ եկեղեցիսդ՝ աղօթել, անխիղճ ի միմեանց օրինաց հաղորդէին. եւ միաբանութիւն էր Վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս» (էջ 178-179):

Միութիւնս ցուցուեցաւ նաեւ Վարդանանց եւ Վահանանց պատերազմներու ժամանակ ընդէմ Պարսից մոզութեան: «Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն (Հայք, Վիրք եւ Աղուանք) առ միմեանս առնէին եւ ուխտադր/90/ութիւնս, եւ բազում երդմամբ Աւետարանին հաստատէին» (Փարպ., 47): Թեթեւ միջադէպք մը պէտք է նկատել Վախթանգայ երդման անհաւատարմութիւնն (Փարպ., 132-135), որ երբեք առիթ չեղաւ բարեկամական սիրոյն քայքայման. համերաշխութիւնն ընդհանուր էր, կարեկցութիւնն հասարակաց. Ղ. Փարպեցին, խօսելով Աղան Արծրունւոյ վրայ, վախճանելէն ետքը, կըսէ, «յիշատակարանն ընդ անուանս վկայիցն սրբոց պատմեալ քարոզի մինչեւ ցայսօր եւ յաւիտեան անուն սրբոյն յամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց աշխարհիս, Վրաց եւ Աղուանից» (էջ 6): Զարմանալի պէտք չէ երեւալ այս մեզի. նոյն իսկ եկեղեցական տարին ըստ մեծի մասին համապատասխան էր Հայոց տօնացոյցին: Չնայելով բաժանումէն ետքը Վրաց ստեպ Հայոց հասցէին ուղղած պարսաւանքներուն, յառաջագոյն իրենք ալ կը պահէին՝ նոյն իսկ հայերէն կոչմամբ, Առաջաւորաց պահքը: Նաեւ Մատաղի սովորութիւնն, ինչպէս յերեւան հանեցին Ն. Մառի հետազօտութիւնք ի Սինայի, կը նշմարուի հին Վրաց յիշատակարաններու մէջ, թէւ ապա արմատախիլ ընելով՝ յաճախ անգամ կը մեղադրէին Հայերը ասոր համար (հմմտ. Բազալէպ, 1904, էջ 45): Այն պարագան իսկ, որ Ղազար Փարպեցի Վաղարշապատու սուրբ տեղիքը նորոգելու համար նաեւ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներէն նպաստ կը գտնէ (Թուղթ, 196), առանց տարակուսի մեծագոյն համերաշխութեան բացայայտ նշան մէ:

Բայց հաւատոյ իրաց եկեղ. ասանդութեանց մէջ ունեցած միութիւնն ցուցնելու գեղեցիկ առիթն ընծայուեցաւ Զ. դարու սկիզբներն՝ հայոց Բաբգէն կաթողիկոսի օրով, որ եւ քարն գայթակղութեան եղաւ ապագայ քայքայման: Լաւ լուսաւորուելու համար իրողութեանս մասին *ab ove* կարելոր է լսել պատմութիւնը:

/91/ Մինչդեռ Հայք, Վիրք եւ Աղուանք ընդդէմ Մագդեզանց քրիստոնէական հաւատոց համար արիւն կը թափէին իրենց հայրենի աշխարհին մէջ, Բիզանդական հողին վրայ կը զայրանային օրաւոր կրօնական բանակոյիք. դարձեալ Մարդեղութեան հրամանակարգ վարդապետութեան մասին էր վէճն, այժմ ընդ մէջ ուղղափառաց եւ Եւտիքեանց: Քաղկեդոնի 451ի Ղ. Տիեզերական սինհոդոսն կը դատապարտէր հանդիսապէս Եւտիքեսի հերետիկոսական նախադասութիւնն՝ որ կը վարդապետէր ի Քրիստոս յետ միաւորութեան մի բնութիւն, հաստատելով հակառակէն ի Քրիստոս երկու բնութիւն՝ աստուածային եւ մարդկային անշփոթ եւ անխառն, համաձայն Հռովմայ Լեւոն Ա. Մեծ քահանայապետին (440-461) վարդապետական թղթին (Տումար, τόμος): Ժողովոյն վճիռը աւելի սաստկացուց յոյգերը՝ հակառակ կայսերական իշխանութեան ձեռք առած խափանիչ միջոցներու: Ժողովոյն Մահմանադրութիւնն հակառակութեան բախեցաւ մանաւանդ Ասորիք (Անտիոք), Եգիպտոս (Աղեքսանդրիա) եւ Պաղեստին (Երուսաղէմ): Յուդմանց առաջն առնուլ մտածեց Կ. Պոլսոյ Ակակ պատրիարքն Հենոտիկոնով (εἰνοτικός) = «Միութեան գիր»¹²⁴), զոր Աղեքսանդրիոյ Պետրոս Ծանրախօս (μόγγροσ) պատրիարքի խորհրդով յօրինած էր եւ հրատարակած (482)՝ Զենոն կայսեր (474-491) հաւանութեամբ եւ ի դիմաց: Երկիմաստ գրութիւն մէր այս. վիճմանց առարկայ՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին կը լռուէր բոլորովին, «երկու բնութիւն» բացատրութենէն կը զգուշացուէր եւ հաւատոյ սահման կ'առաջարկուէր միայն Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի տիեզ. ժողովները: Բայց չյաջողեցաւ Ակակ իւր խորհրդեան մէջ: Այժմ առաջին երկու կուսակցութեան վրայ աւելցաւ երրորդ մ'ալ, /92/ Հենոտիկոնի հետեւողը: Արեւելեայց այս ընթացքն բնականաբար Հռոմէն չէր կրնար հաշտ աչօք նկատուիլ. արդեամբք ալ ծագեցաւ արեւելեայց եւ արեւմտեայց մէջ անհա-

¹²⁴ Հայ. թարգմ. Գիրք թղթոց, էջ 269-271:

մաճայնութիւն, որ տիրահռչակ «Ակակեան հերձուած» անուամբ տեւեց 35 տարի (484-519):

Զենոնի օրով՝ որչափ ալ ճիգ կըլլար Հենոտիկոնին հնազանդեցնել արեւելեան եպիսկոպոսները, ի Հայս որ եւ իցէ խնդիր չեղաւ, Հայք եւ Վիրք դեռ նոր վերջ կու տային պարսկական կռուոյն: Զենոնի յաջորդ Անաստաս Ա. կայսրն (491-518) ալ, նման իւր նախորդին, միաբնեայց կողմն բռնեց, եւ մեծ եռանդեամբ զամենքը կը ստիպէր ստորագրել Հենոտիկոնին. այս բռնութիւնն ի գործ կը դնէր մանաւանդ պարսկական պատերազմէն ետքը (507/508): Մտադրութեան արժանի է Թէոփանէս Խոստովանողի¹²⁵ տողերս, զոր կը գրէ յամն 508. «Յայսմ ամի թագաւորն Անաստաս ստիպէր զեպիսկոպոսն Անտիոքայ՝ զՓղաբիանոս ձեռն արկանել Հենոտիկոնին Զենոնի, որ արար իսկ ժողով եպիսկոպոսաց, որ ընդ իւրեւն էին, գրեաց գիր երկայնաձիգ, յորում ընդունէր զժողովս Նիկիայ, Կ. Պոլսի եւ Եփեսոսի, իսկ զժողովէն Քաղկոդոնի ամենեւին իսկ լռէր: Նգովէր զԴիոդորոս [եւ զԹէոդորոս], մերժէր զչորեսին զլուխս» եւն:

Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցական կապն Անտիոքի պատրիարքութեան հետ ծանօթ իրողութիւն է: Անշուշտ, այս կապի շնորհիւ՝ Անտիոքի միջնորդութեամբ Անաստասի ձայնն լսուեցաւ նաեւ ի Հայս. եւ Զենոնի Հենոտիկոնին թարգմանութիւնն Անաստասի թղթին¹²⁶ հետ (յամէ 506) նաեւ ի Դուին խաւրուեցաւ յամի 508¹²⁷: /93/ Անաստասի խնդիրքն լսելի եղաւ մանաւանդ այնու, որ ի Միջագետս եւ ի Հայս Պարսից դէմ տարած յաղթութիւնք (Թէոփ., 223-231) իւր անունն փառաւորած էին արդէն այն կողմերը:

¹²⁵ Հմմտ. Թէոփ., 282 եւն:

¹²⁶ Անաստասի թուղթը տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 277-278:

¹²⁷ Թուականիս մասին տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 211-212:

Բաբգէնն էր այն ժամանակ Հայոց կաթողիկոսը (506/507-512/513): Պատասխանելու համար կայսեր խնդրանքին եւ Հենոտիկոնին, գումարուեցաւ ժողով մը: «Գումարման տեղն այս անգամ Դուին Հայոց ոստանն եղած չէ, հապա Նոր քաղաքը, այս ինքն՝ Վաղարշապատ մայր եկեղեցւոյ մէջ, անշուշտ ասիկա աւելի կենդրոնական ըլլալով Վրաստանէն, Աղուանից եւ Սիւնեաց երկիրներէն գալու եպիսկոպոսաց համար»¹²⁸: Ժողովոյն ներկայ էին Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով, Աղուանից եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսները, եւ այլ բազմաթիւ ազատորեար (Գիրք թղթոց, 177): Վրաց եպիսկոպոսաց անունները պահուած են, թէպէտ «ի կարի ծածուկ եւ այլաձեւք»՝ Աբրահամ կաթողիկոսի առ Կիւրիոն երրորդ թղթին մէջ (Գիրք թղթոց, 182-183): Ժողովականք՝ անծանօթ հրապարակին վրայ եղած կրօնական վիճից, ըստ ամենայնի ուղիղ կը տեսնեն Հենոտիկոնի միտքը եւ միաբան Հայք, Վիրք, Աղուանք եւ Սիւնիք կը ճանչնան ուղղամիտ եւ «Հոռոտոց» վարդապետութիւն, եւ իրենց Յունաց հետ ի հաւատս հին միութիւնն շարունակելու համար կ'որոշեն ստորագրել: Նման Անտիոքի եպիսկոպոսին, իրենք ալ կը գրեն հաւատոյ թուղթ մը՝ յետիններու բացատրութեամբ «պայման նամակ» մը, զոր բացի /94/ իրենց ընտանի լեզուներէ՝ հայերէն, վրացերէն, կը թարգմանեն նաեւ յունարէն (եւ ասորերէն²), բնագիրք կը պահուին կաթողիկոսական դիւանները՝ իբրեւ հաւատոյ դաւանութիւն, եւ յունարէն կը խաւարուի կայսեր¹²⁹:

¹²⁸ Գաթրճեան Շ. Յ., Բրաւախոտի Կեղծիքը եւն. Բ. (անտիպ): Հմմտ. Յովհ. Պատմաբան, 36. «Բաբգէն առնէ ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ի Նոր քաղաքի, ի Ս. Կաթողիկէին, ի Մայրն եկեղեցեաց Հայոց: Տէր Մինասեանց Ե. Վ., Die arm. Kirche, p. 32. անիմանալի պատճառաւ Դուին կը համարի ժողովատեղին: Այս մասին տե՛ս եւ մեր մատենախօսականը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 213:

¹²⁹ Հետաքրքրական են Աբրահամու տողերը. «Նզովեա՛ եւ դու գծողովն Քաղկեդոնի եւ գտումարն Լեւոնի, որպէս նախնին քո երանելին Գաբրիէլ կաթողիկոսն Վրաց նզովեաց ընդ երանելի հարսն մեր, հանդերձ աթոռակցօք իւրովը,

Ձախտոյ էր ժողովոյն վճիռը: Բիւզանդիոն Ակակեան հեր-
 ձուածի մէջ էր, ուսկից Անաստասի († 518) յաջորդք դիրաւ կը-
 ցան կանգնուիլ՝ մեր/95/Ժելով Հենոտիկոնը եւ ենթարկելով սաս-
 տիկ հալածանաց միաբնեաները: Քայքայուած էր այլ եւս այն «մի-
 ութիւնն» Հոռոմոց հետ, զոր ստեպ սովոր էր կրկնել Բաբգէն իւր
 թղթոց մէջ. «Չայս հաւատ Հոռոմք եւ մեք՝ Հայք, Վիրք եւ Աղուանք
 ունիմք» (Վիրք թղթոց, 45, 46, 51): Սկսան Հայք ուծանալ յոյներէն
 եւ մօտենալ «ուղղափառ» ասորիներու: Այս ընթացքը բռնեցին
 Ներսէս Բ. Աշտարակեցի (548-557), Յովհ. Բ. Գաբէղինեցի (557-
 574) եւ յաջորդք:

Վրաց եւ Հայոց յարաբերութիւնք տակաւին խաղաղ էին, եւ
 կը շարունակուէր հաւատոյ միութիւնն, թէեւ դէպ ի Երուսաղէմ
 յաճախակի երթեւեկութիւնք կը սպառնային խորտակում մը, ինչ-
 պէս իրագործուեցաւ այս Աղուանից եւ Միւնեաց համար Ջ. դա-
 րու կիսուն:

որոց անուանքն են այսոքիկ. Որ ինքն Գաբրիէլ եպ. Մցխիթայի անուանի եւ
 Պաղգէն եպ. թագաւորութեան տանն... (24 թուով): Արդ, այս երանելի եպիս-
 կոպոսունքս, որ յաշխարհէ ձերմէ էին, եւ ընդ Աղուանիք եւ ընդ Միւնիք ի
 Հայս դիպեցան յաւուրս Բաբգէնայ Հայոց կաթողիկոսի. յայն ժողովի, յորում
 անիծան ի նոցանէն միաբանութեամբ ժողովն Քաղկեդոնի եւ տումարն
 Լէւոնի: Եւ զի պայման նամակն, որ հայերէն գրով էր, յապստամբութեանն
 կորեաւ» եւ թարգմանեցաւ այս յՈւրիայ քաղաքի, ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նոքա
 ունէին ի մէնջ. եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել, զի
 են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսացոյ եւ եպիսկոպոսարանացն անուանք, եւ
 են որ ի կարի ծածուկ եւ այլաձեւք: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն
 եւ յաջորդաւք տեղեացն եւ այլաձեւ անուամբք եպիսկոպոսացոյ որպէս գրեալ
 են, կարէք գտնոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել, եւ զայլոցն եւս,
 քանզի եւ մեք զմերս այդ տարագու մարթացաք գտանել, եւ մանաւանդ թէ
 զպայման նամակն իսկ գտանիցէք գրով ձերով», էջ 182-183: Ժողովքիս ծանօթ
 կերեւայ Բեթ-Արշամայի Սիմէոն եպիսկոպոսը, երբ կը գրէ Անաստաս կայսեր
 օրով, թէ Հենոտիկոնն կրնորունին եւ իւր հաւատքին կը հետեւին այժմ եւ ունին
 յայտնի Վրաստանի (Gruzan) 33 եպիսկոպոսք իրենց թագաւորներու եւ
 նախարարներու հետ, ինչպէս եւ Պարսկահայոց 32 եպիսկոպոսք իրենց
 մարզպաններու հետ, Assemani, Bibl. Or. I. 355:

Երուսաղէմ նուիրական անուն մէր առաջին դարէն սկսեալ քրիստոնէից՝ իւր սուրբ յիշատակներով: Գրեթէ միշտ անպակաս եղած են հեռաւոր եւ դրացի աշխարհներէ ուխտագնացութիւնք սուրբ տեղեաց, ասկէ հաստատուած են նաեւ գաղթականութիւններ եւ բազմութիւն մը վանորէից: Նուազ չէր ուխտաւորներու թիւը նաեւ Հայաստանէն, Վրաստանէն եւ Աղուանքէն: Տարեգիրք (Hist. I., p. 137) կը յիշեն մասնաւորապէս Վրաց Վախթանգ թագաւորին ուխտագնացութիւնն Երուսաղէմ: Դ-Ե. դարերուն կային արդէն հոն հայ վանքեր. բայց ծաղկեցան մանաւանդ Զ. դարու սկիզբները, այնպէս որ ժամանակակից մը՝ Անաստաս վրդ., նոյն դարու վերջին քառորդին կը յիշատակէ յանուանէ 70 Հայոց վանք (Հայապատում, Բ. 1, էջ 514-521): Այս թուին հետ կրնային մրցիլ նաեւ Աղուանից մենաստանները նոյն տեղ (անդ, 517 եւ Կաղանկատ. Բ. ծր. 227): Ունէին առանց տարակուսի համապատասխան թուով Վիրք ալ, թէեւ ասոր մասնաւոր թուար/96/կուրթեան պատահած չէմ: Անաստաս Վրդ. իւր գրուածքին մէջ կը նշանակէ. «Ս. Յովհաննու վանքն ի դրանն Յարութեան (յառաջագոյն Հայոց էր), զոր այժմ Վրացիք ունին» (էջ 516): Պրոկոպիոս (Վասն Շինութեանց, Ե. թ. տպ. Բոնն, էջ 328) կը թուէ Յուստինիանու Երուսաղէմ շինած վանօրէից թուին մէջ նաեւ (τό τῶν Ἰβήρων ἐν Ἱεροσολύμοις): Կը յիշուի Երուսաղէմ վրական նշանաւոր վանք մը նաեւ «Ս. Խաչ» անուամբ (ROC. IV, 1899, 540-541). կային նման բազմաթիւ մեծամեծ վանքեր ալ, ուր կը գտնուէին վիր կրօնաւորներ (Brosset, Deux hist. p. 330, n. 1): Վրական վանքերու թուին մէջ նկատելու է նաեւ նոյն Անաստաս վրդ.-ի նշանակածներն «...Գուգարաց վանք: Բղէշի վանքն շինեալ ի նոյն կողմն, որ կոչի Ս. Սարգսի եւ Բագոսի» (էջ 515): Այն պարագան իսկ, որ Կիրիոն ունի թղթակիցներ Երուսաղէմ, եւ հոն թարգմանել կու տայ չորս տիեզ. Ժողովոց պատմութիւնն եւ սահմանները, որոնք «ի Ս. Անաստասիա եւ ի Ս. Սիոնի» կը խոստովանուին («Արարատ», 1902, էջ 568), այս է՝ Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն եւ Ս. Սիոն եկե-

դեցիներու մէջ, նշան է թէ կային հոն բաւական թուով ազգակից կրօնաւորներ: Ապա պիտի տեսնենք, թէ Կիւրիոն իւր առ Գրիգոր քահանայապետ թուղթն ալ Երուսաղէմի վրայէն խաւրեց: Երթել-կութիւնք Վրաստանէն մինչև Երուսաղէմ կըլլային ընդհանրապէս Հայաստանի ճամբով¹³⁰ եւ Ասորիքէն (Անտիոք). այս առթիւ կը մտնէին ասորոց հետ ալ մտերիմ յարաբերութեանց մէջ, եւ Անտիոք եւ սահմանակից Սեաւ լերանց մենաստան/97/ներն կըլլային նաեւ ճգնաւայր վիր կրօնաւորաց¹³¹: Այս կէտերը ի գուր չէ որ կը յիշատակենք: Վանականք, որոնք յառաջագոյն (մինչեւ Զ. դարու կէսն) կրնային միաբնեայ ալ եղած ըլլալ, Յուստինիանու եւ Յուստինոսի ստիպիչ հրամաններէն ետքը չէին կրնար միաբնեայ դաւանութեամբ Երուսաղէմ մնալ: Հայ կրօնաւորներէն մաս մը, որ չուզեց հպատակել հրովարտակին, ստիպուեցաւ թողուլ քաղաքն (Հայապատում, էջ 519-520. Արարատ, 1896, էջ 252): Այսպիսի անցք կրեցին, անշուշտ, նաեւ Վիրք իբրեւ Հայոց հաւատակից, եւ իրենցմէ ալ եղան հաւանողներ կայսեր հրամանին: Երուսաղէմի հայրապետները վաղ իսկ ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանն եւ հաստատուած էր հոն երկու բնութեանց վարդապետութիւնն: Այսպիսի հողի վրայ երթելեկութիւնք Փոքր Ասիոյ հիւսիսային աշխարհներէ անձուկ շփման մէջ կը դնէին ուխտաւորները Երուսաղէմացիներու եւ Ասորիքի յոյներու հետ: Լուրջ հարցում մը. «ուստի՞ եղեն» հաւատոց խտրութիւնք իրենց եւ Երուսաղէմացոց մէջ, կրնար դիւրաւ խելամտեցընել զիրենք իրին: Նման անդրադարձութիւնք շատ անգամ կարծեաց փոփոխմամբ կը վերադարձընէին ուխտաւորներն հայրենիք: Աղուանք Զ.

¹³⁰ Գիրք թղթոց, էջ 179. «Զի ապա ինձ ընդ Հայս, բայց թէ ճանապարհաւ հասանէ անցանէլ երբեք, թէ Աստուած արժանի առնէ երթեալ երկրպագիլ սուրբ տեղացն Երուսաղէմի»՝ կը գրէ Կիւրիոն առ Արքահամ:

¹³¹ Մանրամասնութիւնք Վրաց եւ Երուսաղէմի յարաբերութեանց նկատմամբ հմտ. A. Zagarelli, *Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zuin heiligen Lande und zum Sinai*. թարգմ. ուսերէնէ A. Andres ի Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins. XII (1889), pp. 35-73.

դարձու խոնարհող կիսուն ազդուած այսպիսի հանգամանքներէ՝ հեռացած էին արդէն հայերէն¹³², իրենց հետեւած էին քիչ /98/ յետոյ նաեւ Սիւնիք¹³³ եւ ընդգրկած երկու բնութեանց վարդապետութիւնն եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը: Յովհ. Երուսաղէմացի իւր թղթին մէջ կը յիշէ, թէ իւր նախորդները գրած են թղթեր Աղուանից. հռչակաւոր թուղթն է Երուսաղէմայ Մակար հայրապետի առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս գրած կանոնականը¹³⁴: Վիրք, որ այդ երկու ժողովոյնոց հետ ալ յարաբերութեանց մէջ էին, շուտ թէ ուշ չէին կրնար ականատես չըլլալ եղելութեանց: Մասնաւորապէս թէ նաեւ Վրաց հետ թղթակցա՞ծ են Երուսաղէմի հայրապետք, չկայ այս նկատմամբ յիշատակարան, թէեւ ենթադրել կու տայ պատմութիւնը: Բայց անտարակոյս առանց գիտութեան եւ հրամանի Երուսաղէմի հայրապետին չէր ասորա-յունական բարձրագոյն հոգեւորականութեան երեւալն Վրաստան, ուր երկար ժամանակ տիրող տարրն եղաւ եւ մեծապէս նպաստեց բնակչութեան մէջ քրիստոնէական կրօնից բարգաւաճելուն: Ջ. դարուն մանաւանդ տեղի ունեցաւ այս գաղթականութիւնն Անտիոքի շրջակայ մենաստաններէն (Ջուանշէր, 91, 95). իրաւամբ պէտք է հրաւիրել մեր ուշադրութիւնն ասոնց մուտքն ի Վիրս ճիշդ այն ժամանակամիջոցին, երբ կիյնայ յատկապէս վրական եկեղ. պատմութեան ամենէն աւելի տազնապալի ճգնական վայրկեանն: Հարկաւ այս հոգեւորական դասը իւր գործունէութիւնն

¹³² Թուղթ Յովհ. Բ. առ Աղուանս, Գիրք թղթոց, էջ 81-84, Կաղանկատ, 94-97. Հմմտ. եւ Գիրք թղթոց, էջ 193: Թուղթ Յովհ. Երուսաղէմացոյ առ Աբաս. «Արարատ», 1896 էջ 252-256:

¹³³ Թուղթ Յովհ. Բ. առ Վրթանէս եւն, Գիրք թղթոց, 7-880. Օրպէլ., էջ 66-69:

¹³⁴ Հրտ. Գիրք թղթոց, էջ 407-412: Յայժմ առ հասարակ կը կարծուի, թէ նամակագիրն ըլլայ Երուսաղէմի Մակար Ա. հայրապետան (312-335) եւ ուղղուած առ Վրթանէս կաթողիկոս (333-341): Վերապահելով ուրիշ արթի մանր քննութիւնը՝ կը մատնանշենք հոս, որ գրուած է թուղթս Ջ. դարու Բ. կիսուն Երուսաղէմի Մակար Բ. հայրապետէն (565-572) առ Վրթանէս եպ. Սիւնեաց (558-580):

պիտի /99/ կենդրոնացրնէր յատկապէս կղերին ուղիղ հաւատքն ծանօթացրնէլ:

Եւ ուրիշ մեկնութեան ալ չի կրնար հանդուրժել Ե. դարու սկիզբը Հայոց եւ Վրաց մէջ ծագած կրօնական մարտի ժամանակ Կիւրիոնի ձեռքը ծածանող դրօշին վրայ կարդացուած «Հաւատք Երուսաղէմի» նշանաբանը (Գիրք թղթոց, 167, 174, 176, 179, 183), զոր զուր տեղ անիմաստ ցուցնելու կ'աշխատէր Աբրահամ. «Մի՛ պարծեսցուք միայն բարգաւաճեալ եւ նազելի անուամբ որբոյ քաղաքին Երուսաղէմի, յորմէ զաստուածային փառսն կողոպտեալ մերկացուցին, եւ զհաւատն առաքելական զերծեալ բարձին ի նմանէն, եւ յոլովս եւ զանազան հերձուածս ի հաւատս եւ ի գործս աղանդեցին ի նմա, զոր դուք այժմ եւս պարծելով գրեցէք առ մեզ, թէ հարցն մերոց եւ ձերոց սուրբն Գրիգորիոս զԵրուսաղէմի հաւատն ետ, եւ մէք զնոյն ունիմք: Արդ, քաջ քննեցէ՛ք եւ տեսէ՛ք, զի դուք եւ յոլովք այլք հանդերձ բնակչօք սրբոյ քաղաքին, փոխեցայք յայդմանէ, այլ ոչ եթէ զնոյն ունիք» (Գիրք թղթոց, 176):

Կարծեաց եւ համոզման փոփոխութիւնք պիտի իրագործուէին, մանաւանդ երբ 572ի ապստամբութեան ժամանակ իրենցմէ ալ բաւական բազմութիւն հատուածեցաւ Գուրգէն իշխանի առաջնորդութեամբ Բիւզանդիոն (Թէոփ. Բիւզ., էջ 485): Եւ ստուգիւ ալ հոս յանգեցաւ ի վերջոյ իրաց ելքը: 572ին Բիւզանդիոնն դիմած Հայք զիջան Յոյներուն եւ մտան անոնց հետ հաղորդակցութեան մէջ: Այսպէս ըրին ապահովապէս նաեւ Վիրք, ինչպէս հետագայ դէպքս կարծել կու տայ:

Narratio de rebus Armeniae անանուն գրուածքին հետեւելով¹³⁵, երբ Հայք ի Կ. Պոլիս /100/ 573/4 Տիբերեայ հրամանաւ ժողովք ըրին Յունաց հետ միանալու նպատակաւ, ժողովքին մէջ ոմանք հաւանեցան եւ ընդունեցան Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը, եւ ոմանք մերժեցին: Վերջիններս դառնալով Հայաստան՝ թղթեր

¹³⁵ Migne, P. Gr. 132, 1237-1258, Գրուածքն Ե. դարու Բ. կիսէն կ'երեւայ:

գրեցին Աղուանից Աբաս կաթողիկոսին, որ իրենց հետ միանայ ընդդէմ քաղկեդոնականներու, Աբաս սակայն բացասական պատասխանեց. նոյնպէս գրեցին նաեւ Վրաց. բայց անոնք ալ միտ չդրին¹³⁶, բացի քանի մը գաւառներէ, այսինքն՝ Տաշիր, Ձորափոր եւ Գարդմանք, եւ Արձախէն ումանք:

Անանուն պատմագրին այս տողերը կարելոր յիշատակարան մը կը ընծայեն, որով ի վիճակի ենք ապագայ բաժանման նկատմամբ ի յառաջագունէ կռահում ընելու: Անհամաձայնութեանց ծիւղերն սկսած էին արդէն ջովանալ, դէպի Բիւզանդիա համակրանքը բողբոջիլ. Մօրկայ եւ Խոսրովու 591ի դաշնադրութեամբ երբ Վրաստանի ալ մէկ մասն յունական հող եղաւ, աւելի մղում ստացաւ: Այսպիսի տեսլեան մ'առջեւ Հայոց Մովսէս Բ. կաթողիկոսի վարանումը, երբ Վիրք կաթողիկոս խնդրեցին իրմէ, այժմ կրնայ իւր ճշգրիտ մեկնութիւնն ընդունիլ: Մովսէս կընտրէ կաթողիկոս այնպիսի անձ մը, որ իւր վստահութեան լիուրի արժանացած էր, եւ քաջայոյս էր, թէ Կիրիոն ամրապինդ պիտի պահէ յաճախ վտանգի ենթարկուած կապը: Առ այս երդումը իսկ պահանջած է Կիրիոնէն՝ ինչպէս ժամանակակիցը կը յիշատակեն:

Պակսելով մեր ձեռքը գրաւոր աղբիւր՝ չենք կրնար հոս խնդիր ընել կարելոր կէտի մը վրայ, այս է, թէ ընդհանրապէս ի՞նչ չափով եղած են Ջ. դարու մէջ Վրաց յարաբերութիւնք Յունաց հետ կրօնական տեսակէտով: Այս մասին փոքր /101/ իսկ ծանօթութիւնն պիտի տար մեզի հնարաւորութիւն բացատրելու Կիրիոնի կատարած դերն այս նկատմամբ: Կը կարծենք միշտ թէ երբեք այնչափ մոլեռանդն չեն եղած իրենց հայրենի հողին վրայ¹³⁷ վարդապետական վիճաբանութիւնք Յունաց կամ Ասորոց հետ, ինչպէս Ջ. դարու վերջերն՝ երբ Հայոց եւ Յունացը: Պարզ է որ

¹³⁶ "Ἰβερὰς ἔγροφον. Οἱ δέ, ἐφοδρῶς ἀντειπόντες, οὐ κατεδέξαντο. ἰν. col.. 1245-1246:

¹³⁷ Հմմտ. եւ F. N. Finck, Die Georgische Literatur [Die Kultur der Gegenwart. I. 7.], p. 302:

կրքի փոխուած վիճաբանութիւնք յամառեալ մտաց ուրիշ կերպ մտածել եւ գործել կու տան: Ժողովուրդ մը, որ անձանօթ է դարերով վիճաբանութեամբ ծեծուած խնդրոց, դիւրաւ պիտի հրաժարի իւր կարծիքէն, երբ աւելի մտացին եւ ճշմարիտը համոզեցուցիչ ապացոյցներով ներկայացուի իրեն: Վրական հողը այսպիսի հանգամանաց մէջ էր ըստ երեւութին: Կիւրիոն, երբ կը պարսաւէր զինքը Աբրահամ, Յունաց հետ հաղորդութեան մէջ մտնելուն համար, պատասխան կու տար ի դիմաց Վրաց եկեղեցւոյն, թէ՛ Մեր նախնիք Ս. Գրիգորէն այն հաւատքը ընդունեցան, զոր կը դաւանէին Երուսաղէմացիք եւ Հռոմք, եւ նոյն վարդապետութիւնն աւանդեցին մեզի, այս նկատմամբ «այլ ինչ բանք եւ խօսք չէին ուրեք եղեալ ի ներքս», եւ կը հարցընէր «իսկ այժմ ուստի՞ եղեն»: Եւ յիշեցընելով, թէ իր դաւանած հաւատքն ալ այն հաւատքն է, զոր չորս պատրիարքական աթոռներն կը դաւանին, կը յաւելուր. «Արդ, զոր նոցա հաւատն կալեալ է եւ մեզ տուեալ եւ մեր հարանցն, եւ մեր մինչեւ ցայժմ պահեալ, այժմ զիա՞րդ թողուցումք զայն եւ ձեզ հաւատասցուք» (Գիրք թղթոց, 179): Խօսքեր, որոնք Հայաստան եւ Յունաստան յուզուած խնդրոց բոլորովին անտեղեկութիւն կը յայտնեն, եւ սակայն Կիւրիոն կը համարձակի ըսել ի դիմաց Վրաստանի եկեղեցւոյն, թէ եւ ինքն լաւ ծանօթ էր իրողութեանց:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՎՐԱՅ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Քրիստոնեության մուտքը հեթանոս արեւելքի մէջ նաեւ մտաւոր կենաց վրայ գործեց ազդեցիկ փոփոխութիւն. եւ եղբայրական այն «միաբանութիւնն», զոր նշմարեցինք երկու ազգացս եկեղ. յարաբերութեանց մէջ, մտաւոր կենաց համար ալ ունեցաւ իւր ճշմարիտ նշանակութիւնը: Իրենց կրօնական միութիւնն այնուհետեւ կը ծառայէր միանգամայն Արեաց ազդեցութեան դէմ ամուր պատնէշ մը, եւ կը բանար դռները յունականին առջեւ. քրիստոնէական եղբայրակցութեամբը հաղորդութեան մէջ կը մտնէին բարգաւաճ յունական եւ ասորական արեւմտքի հետ, եւ երթեւեկութիւնք ի Բիւզանդիոն եւ յունական երկիրները շահաւէտ ազդեցութիւն յառաջ կը բերէին ճանապարհորդաց վրայ:

Առանց տարակուսի, ինչպէս Հայք, նոյնպէս Վիրք ունէին Յունաստան եւ Ասորիք ուսանողներ, որոնք հայրենի հողին վրայ ապագային գիտութեան մշակներ հանդիսանալու նպատակաւ կը դեգերէին յունական դպրոցները, թէեւ Վրաց համար չունինք յայտնի ակնարութիւն հնոց քով: Զազարելլի (անդ, էջ 35), կը նշանակէ այսպիսի նպատակաւ մասնաւոր հաստատութիւն մը Անտիոք, ուր վրացիք յունական և ասորական գիտութեան եւ լեզուաց պիտի ծանօթանային, եւ յոյն եւ ասորի պաշտօնեայք՝ վրացերէնի, ապա ի Վիրս գործելու եւ այլ եւ այլ թարգմանութիւններ կատարելու համար: Վրաց տարեգիրք կ'աւանդեն նման նպատակաւ առաքելութիւններ ի Բիւզանդիոն եւ յԱնտիոք, եւ Անտիոքէն ի Վիրս եկած գաղթականութիւններ. բայց ապահովապէս /103/ աւելի ստեղծ էին ուսումնական տեսակէտով երթեւեկութիւնք իրենց դրացի աշխարհին՝ Հայաստան, եւ ասկէ Վրաստան, եւ կրնանք ըսել վստահաբար Պ. Ֆինկի հետ (անդ, էջ 301), թէ յունական տարրը վրական մատենագրութեան վրայ երբեք չգործեց այն

աստիճանի ազդեցութիւն, որ նշանակալից մղում մը տար, ինչպէս Հայք ազդեցին ի սկզբան այնպէս բարձրագոյն կերպով: Վիրք Հայոց միջնորդութեամբ ծանօթացան յունական գրականութեան, եւ այն այնպիսի դարձու մը մէջ, երբ տիեզերական եկեղեցւոյ հետ մի էին երկու աշխարհներն ալ, եւ հաւասարապէս հաղորդութեան մէջ: Ստացուած այս հեղինակաւոր դիրքը շարունակուեցաւ գրեթէ մինչեւ բաժանում (Է. դար), երբ յունական ազդեցութիւնն աւելի զօրացաւ եւ տիրող հանդիսացաւ: Այս հայկական շարժումն իւր ազդեցիկ դրից մէջ էր մանաւանդ Ե. դարուն, երբ Հայոց կողմանէ նոյն իսկ մասնաւոր առաքելութիւն ալ կըլլար ի Վիրք: Յիշեցինք վերը Մաշտոցի կրկին երթն Վրաց կողմերը եւ անոր աշակերտներէն ոմանց այս կողմերու եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը¹³⁸, որ մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի ըլլայ նաեւ Վրաստանի մտաւոր լուսաւորութեան համար: Այս հանգամանքը յինքեան միայն ամփոփուած՝ եզական դիպումաժ մը չէ: Հայք ուրիշ շատ առիթներու մէջ ալ նոյն դերը կատարեցին: Շատ բնորոշ են այս տեսակէտով Կիրիոնի խօսքերն, որ դէռ Է. դարուն կը գրէր Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսին, թէ իրենց եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն ոմանք «ի Հայս ուսեալք էին, եւ ի միմեանց ուսանէին եւ /104/ զմիմեանս ուսուցանէին» (Գիրք թղթոց, 178): Այնպէս որ նոյն դարուն Վրթանէս Քերթոյ կը համարձակէր՝ թէւ փոքր-ինչ մեծամտութեամբ, ըսել Կիրիոնին եւ Վրաց ազատներուն, թէ «գամք այդր եւ յայտ առնեմք զճշմարտութիւն բանիցս» (անդ, 139):

Նշանակալից կէտ մ'է միշտ ներկայ խնդրոյս համար Հայոց աւանդութիւնն (առ Խորենացւոյ), իբր թէ Մաշտոցն եղած ըլլայ Վրաց նշանագիրներու հնարողը: «Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշ-

¹³⁸ Կոր. 26, Խոր. Գ., ծղ. 248. «Ընտրեալ մանկունս եւ յերկուս բաժանեալ դասս եւ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի եւ զՍուշէ Տաթնեցի»:

խարհն Վրաց, առնէ եւ նոցա նշանագիրս՝ տուելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի» (Գ. ծդ. 248): Հայոց պատմագրին այս աւանդութեան հիմք կը կարօտի սակայն հաստատուն հողի, զոր չունի դժբախտաբար: Անտարակոյս այսպիսի ենթադրութեան առաջնորդած է զինք այն մեծ նմանութիւնը, զոր ունին երկու ազգացս նշանագիրները: Գորեան մութ խօսքերը անքոյթ կոռուան չեն ընծայեր այս հաստատութեան, եւ Փարպեցւոյ ալ անծանօթ է: Վրացի գիտունք՝ հետեւելով իրենց տարեգրոց, կասկածական կը նկատեն Խոր. վկայութիւնն, որոնց համակարծիք կ'երեւան նաեւ եւրոպացի լեզուագէտք: Ինչպէս ալ ուզուի մեկնել Վրաց նշանագիրներու ծագումը¹³⁹ չի կրնար /105/ ուրացուիլ, թէ կայ աղերս մը Վրաց եւ Հայոց

¹³⁹ Վրաց տարեգրոց համաձայն վրական Աղփաբետի ծագումն փրկչական թուականէն երեք դար յառաջ՝ Փառնաւագ Ա. թագաւորի ժամանակ կիյնայ. բայց որովհետեւ այսօր վիրք երկու տեսակ նշանագիր ունին՝ Մխեդրուլի (զինտուրական) եւ Խուծուրի (քահանայական), խնդիր կրնայ ըլլալ, թէ Տարեգրոց ակնարկածն ո՞րն է ասոնցմէ: Վրական աւանդութիւն մը Մխեդրուլի նշանագիրն կը համարի, որուն պաշտպան կը հանդիսանայ Յ. Լ. Օկրոմչեդելով, որ յամի 1881 իւր «Վրաց աղփաբետաց գիւտի վրայ» յօդուածին մէջ ջանաց միանգամայն ջրել հայկական աւանդութիւնն, թէ Մաշտոց է Վրաց նշանա/105/գիրներու հնարողը: Ըստ իւր կարծեաց՝ Մխեդրուլի նշանագիրք փոխ առնուած են գենդականէն, իսկ Խուծուրիները ծագած են Մխեդրուլիներէն: Մաշտոցի գործակցութիւնն միայն Մխեդրուլի նշանագրոց կ'որոշէ եւրոպական ուղիղ գծերու փոխելու մէջ կը նկատէ: Բայց Օկրոմչեդելովի այս մեկնութիւնն անհիմն է նոյն իսկ վրացի բանասէրներու աչաց, որոնք ընդհակառակն Մխեդրուլիներու ծագումն մինչեւ Ժ-ԺԱ. դար գործածական Խուծուրիներէն կը համարին, նկատելով, որ բոլոր հնագոյն ձեռագիրք գրուած են Խուծուրիով (սե՛ս A. Chachanow, *Über den gegenwärtigen Stand der grusinischen Philologie*, WZKM, VII (1893), pp. 310-337). Յր. Միւլլեր կը միտի սեմական կամ լաւ եւս արամեական ծագմամբ ընդունիլ վրական գրերն, նոյնպէս հին ժամանակներէն, ինչպէս Տարեգիրք կը նշանակեն (Fr. Müller: *Über den Ursprung der gruzinischen Schrift* ի Sitzungsber. d. k. Akad. der Wiss. in Wien. phil.-hist. Cl. CXXXVII (1897). pp. 1-12, «Հանդէս ամսօրեայ», 1897, էջ 187), իսկ Մաշտոցի մասնակցութիւնն պակաս նշանագրոց լրացնելու եւ վերջին ձեւ տալու մէջ կը համարի: Միակողմանի է Միւլլերի ընթացքը, եւ որ շատ զգալի է բովանդակ յօդուածին մէջ. մտադիր զննութիւն մը յառաջ բերուած համեմատութեանց վրայ ակներեւ կը պատկերէ աչաց այն մեծ

նշանագիրներու մէջ, եւ կը նշմարուի երկուքի վրայ ալ մէկ կադապարող ձեռք, որ Մաշտոցին ըլլալու է: Մեծին Մաշտոցի այս գործու/106/նէութիւնն եթէ երկբայական իսկ ձգենք, հարկ է ծանրակշիռ համարիլ արդարակորով Կորեան վկայութիւնն, թէ Մաշտոց ունեցած է գործակցութիւն Վրաց մտաւոր լուսաւորութեան համար եւ այն գլխաւորաբար քրիստոնէական գրականութեան համար անչափս կարելոր Մատենին՝ Աստուածաշունչի (Հին եւ Նոր կտակարանք) վրացերէն թարգմանութեան մէջ: Բւր առաջին իսկ առաքելութեան ի Վիրս, համաձայնութեամբ Վրաց թագաւորին (Բակուր) եւ Մովսէս եպիսկոպոսապետին, Ջաղայ թարգմանին յանձնեց հայերէնի վրայէն թարգմանել վրացերէն՝ Ս. Գիրքը (Կոր. 26): Կորեան տողերն որչափ ալ մթագնած ըլլան՝ թէ ա՛յս իմաստով պէտք է հասկընալ, բացի Աբրահամ կաթողիկոսի վկայութենէն (Գիրք թղթոց, 180), ակներեւ կը ցուցնեն, ինչպէս Ն. Մառի ուսումնասիրութիւնը յերեւան հանեցին, նոյն իսկ վրացերէն Աստուածաշունչի հին թարգմանութեան մէջ տեսնուած կոյտ մը հայերէն բառերը, գորոնք թարգմանիչն ներս առած է հայերէնէն¹⁴⁰:

նմանութիւնը, որ կայ մէկ կողմանէ Խուծուրի նշանագրոց եւ հին մետրոպեան հայկականին մէջ եւ միւս կողմանէ նշանագրոց թուին, դասաւորութեան եւ անուններուն մեծ նմանութիւններն, որոնք մատնանիշ կրնեն երկուքին վրայ հաւասարապէս գործած ձեռք մը, ըստ հետեւորդի հայկական աւանդութեան հաւանական ճշմարտութիւնը: Տեղոյս չի հայիր այս մասին աւելի տողել: Թէ՛ Խախանով (p. 319), եւ թէ՛ Ն. Մառ (Объ единствѣ задачъ арм.-груз. филол., p. 11), խնդրոյս վերջնական լուծումն միայն վրական հնագրութեան մանր քննութեամբ կը կարծեն թէ կրնայ տրուիլ, որ չէ ձեռնարկուած տակաւին: «Վրաց եկեղեցական գիրք,- կը գրէ /106/ Ն. Մառ,- եթէ տուած էլ չլինի հայ Մետրոպը, բայց նա, անկասկած, կազմուեց Հայոց այբբենարանի օրինակի համեմատ, եւ, ըստ էութեան, Հայոց պատմագիրների հաղորդածը իրականութեանը բնաւ չի հակառակում» (Հայ-վրացական յարաբ., էջ 6):

¹⁴⁰ Ն. Մառ, Հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում, Տփ., 1898, էջ 42: «Արարատ», 1899, էջ 208-209. Объ единствѣ задачъ арм.-груз. филол., P. 11:

Հայկական ազդեցութեամբ Վրաց մատենագրութիւնն ալ ի սկզբան եղաւ գուտ կրօնական բազմաթիւութեամբ: Հաւանականաբար, բաց ի Սուրբ Գրքէն, դեռ շատ նման թարգմանութիւններ ալ կատարուեցան այս դարուն, երբ հայք գրաւուած գիտութեան սիրով՝ իրենց մայրենի լեզուին կը փոխէին յոյն եւ ասորի սուրբ հարց գլուխ գործոցները. շրջան մը, որ իրաւամբ սեպ/107/հականած է իրեն «Հայոց մատենագրութեան ոսկեդար» յորջորջումը: Բայց դժբախտաբար անձեռնհաս ենք այս մասին ապացոյցներով խօսիլ, քանի որ ոչինչ հասուցած է ժամանակն Վրաց հին մատենագրութենէն: Հագիւ Ժ. դարէն կը սկսին վրացերէն գրաւոր յիշատակարանք: Նկատելով նոյն իսկ այն փոքր բեկորները, որոնք հնութեան ժանիքէն ապրած հասած են, կրնանք մեզի թոյլ տալ երեւակայել բաւականաչափ հայկական ազդեցութեան ծանրակշիռ չափը վրաց մատենագրութեան վրայ: Ն. Մառ¹⁴¹ օրէ օր յերեւան կը հանէ նորանոր յիշատակարաններ այս մասին. թողլով Հիւպոդիտեայ Երզոց երգոյն, Եպիփանու Սաղմոսաց Մեկնութեանց, Բարոյախօսի առակներու եւն հայերէնէ վրացերէն թարգմանութիւնքն Ը-ԺԱ. դարուց մէջ, յիշենք հոս տասնեակ թուով վկայաբանութեանց հայերէնէ թարգմանութիւնքն, կատարուած «ոչ ուշ քան զԷ-Ը. դար»:

Եթէ այսօր այսպիսի յիշատակարանաց թիւն քիչ է, պատճառն բացի բարբարոս ազգաց գերող գերփող արշաւանքներէն՝ մասամբ, պէտք է նկատել նաեւ երկու ազգաց մէջ ծագած հակառակութիւնները, երբ վիրք հայոցմէ իրենց որեւիցէ կախումն կամ կրած ազդեցութիւնն ժխտելու համար աշխատած են ջնջել ամէն այս կարգի յիշատակարան:

¹⁴¹ Մառ՝ Հայ-վրացական յարաբ., էջ 43-44: Изъ поездки на Афонъ. «Урашаш», шһр: Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи, գիրք I-VII, С. Петерб. 1900-1907:

Մեր նպատակին համար մտադրության արժանի է նոյն իսկ Կիրիլոնի անձն, որ յունական կրթության հետ, ստացած էր նաև հայկական կրթություն իւր Դունոյ մէջ երկար դադարման ժամանակ: Նա իւր նամակները հայերէն կը գրէր: /108/ Եւ ընդհանրապէս հայկական ազդեցութիւնը վրացերէն լեզուի վրայ յաճախակի յարաբերութեանց պատճառաւ ունեցած է հին ժամանակներէն արդէն կարելոր նշանակութիւն, եւ այն, աւելի քան որ ցայժմ պարզուած է, բայց այս կէտին քննութիւնն գործ է ընդարձակ աշխատութեան¹⁴²:

Այս նկարագիրն ունէր Հայոց եւ Վրաց «միաբանութիւնը» գրեթէ մինչեւ Ջ. դարու վերջալոյսը: Դարձնենք այժմ մեր ուշադրութիւնը Դունոյ կաթողիկոսարանը, որուն հանգամանքներէն կախուած էր գլխաւորաբար միութեանս ոյժը եւ շարունակութիւնը:

¹⁴² Հմմտ. Հ. Աճառեան, Չայնաբանութիւն վրացերէն հայերէնից փոխառեալ բառերի.- «Արարատ», 1898, էջ 309-351, 365-371:

**ԳԼՈՒԽ Գ.
ՄՈՎՍԵՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ**

Հայաստանի եւ Վրաստանի տերերն երկու հզօր ինքնակալներ էին այս շրջանին, Պարսկական բաժնի՝ «Անուշիրվանն» Խոսրով Ա. (531-579), եւ յունականին Յուստինոս Բ. (565-578). խաղաղ կընթանային իրք երկու պետութեանց մէջ ալ. «խաղաղասէր եւ աշխարհաշէն» (Մեբ., 28) Խոսրով ամենայն կերպով ձեռնտու էր երկրին բարգաւաճման. քրիստոնէութիւնն առատապէս կըմբռնէր ազատութիւնը՝ մասնաւորապէս 562ի դաշնադրութենէն ետքը: Յանկարծական փոթորիկ մանդորրութեան ուկիսանին մէջ վեր ի վար յեղեղեց ամենայն ինչ յանկարծօրէն. դարձեալ մոգերու հնարագիտութեամբ: Ձանդիկ դենն եւ քրիստոնէութիւնն երբեք հաշտ աչօք չէին նկատած զիրար. մոգութիւնն սպառնալու ջնջումն կը խնդրէր քրիստոնէութեան. եւ Խոսրով ունկնդիր /109/ կըլլար մոգերու անվերջ թելադրութեանց: Կը ձեռնարկէ Արքայից արքան կրկին հալածել, ճնշել քրիստոնէութիւնն իւր պետութեան մէջ ամենայն սաստկութեամբ (571/572):

Բանակ մը մոգերու՝ անթիւ զօրաց ընկերակցութեամբ կը խաւրդուի նաեւ Հայաստան, Վրաստան՝ բովանդակ քրիստոնէայ բնակչութիւնն արեգական երկրպագու ընելու վախճանաւ: Ատրուշան մը պիտի կանգնուէր նաեւ ի Դուին: Սուրէն, Դըւնոյ պարսիկ մարզպանը, ետեւէ էր արագ արագ ի գլուխ հանել հրամանը՝ հակատակ տեղոյն աշխարհիկ թէ եկեղեցական մեծամեծաց դիմադրութեան: Կաթողիկոսն Յովհաննէս Բ. Գաբէղինեցի (557-574), տանուտէրն Մամիկոնէից եւ Հայոց սպարապետը՝ Վարդան, Վասակայ որդին, զուր կը յորդորէին զմարզպանը կասիլ գործէն. ատրուշանը կը բարձրանար...:

Յուզուած էր քրիստոնէայ բնակչութիւնն, եւ ապստամբութեան ծրագիրն¹⁴³ շինուած արդէն: Սուրեն վերջապէս կը զիջանի՝ նկատելով վերահաս վտանգն, եւ կիսակատար թողուցած ատրուշանը՝ կը չուէ ի Դուռն՝ նոր հրահանգներ առնելու համար արքայից արքայէն: Արեաց տէրը սակայն նոյն մոգութեան ծառան է. հետակորոյս ջնջել կը սպառնայ արքունական հրամանաց ընդդիմացողները, փոխանակ յետս կոչելու յաճախ փորձուած եւ երբեք ի գլուխ չելած անխորհուրդ հրամանը: Սուրեն կը մեկնի արքունիքէն դէպ ի Դուին /110/ 15.000 զօրքով. բայց հազիւ թէ կը մօտենայ քաղաքին պարիսպներուն, կը կրէ ուժգին ընդհարում մը, ուր իւր գլուխն ալ կը տուժէ Վարդանայ սրոյն՝ 2 Փետրուարի, 572:

Այսպէս կը բացուի այս շրջանը մեր առջեւ: Կայսրն Յուստինոս երդմամբ խոստացած էր պաշտպանութիւն Հայոց դեսպաններուն, որոնք ի ծածուկ դիմած էին Բիւզանդիոն՝ օգնութիւն հայցելու Պարսից դէմ, փոխարէն խոստանալով ենթարկել կայսեր իշխանութեան ներքեւ Պարսկահայաստանը:

Հայք շուտով զգացին ապստամբութեան դժնդակ հետեւութիւնն. գրգռուած էր Խոսրով: Թէպէտ յաջող էր ի սկզբան պատերազմներու ընթացքն, եւ Վարդան կանգնած էր շքեղ յաղթութիւններ Միհրանի եւ Խոսրովու վրայ¹⁴⁴, այսու հանդերձ անկարող էին երկար դիմակալել Պարսից բուռն զօրութեան: Դունէն, որ պատերազմաց կենդրոնն էր այնուհետեւ, քիչ վերջն հատուածեցաւ բազմութիւն մը փախստէից դէպ ի կայսերական մայրաքաղաքն, որոնց թիւն կը կազմուէր գլխաւորաբար ապստամբութեան առաջնորդ ոստանիկներէ, աշխարհական եւ եկեղեցական. անոնց

¹⁴³ Դունոյ 572ի ապստամբութեան ընդարձակ նկարագրութիւնն կու տանք ուրիշ աղբիւ. հոն կը դնենք նաեւ մատենախօսական ծանօթութիւնքը: Երկար խօսած են այս մասին յատկապէս տոհմայիններէն՝ Սեբէոս եւ Ասողիկ, եւ արտաքիններէն՝ Յովհաննէս Եփեսացի (*Die Kirehengesichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen übersetzt J. M. Schönfelder, München, 1862, S. 61-65*). Թէոփանէս Բիւզանդացի եւ Եւագր:

¹⁴⁴ Սեբ., էջ 26-27:

մէջ Վարդան Մամիկոնեան իւր ընկերներով, եւ կաթողիկոսն Յովհաննէս: Կայսրն մեծաշուք ընդունելութեամբ պատուեց փախստեաները եւ զետեղեց արքունական թռչակով՝ փառաւոր ապարանքներու մէջ:

Բիւզանդիոնի այս ձեռնտուութիւնն նշան էր բեկման յոյն-պարսկական խաղաղական դաշնաց (562), բայց ծերունին Խոսրով այլ եւս չունէր ախորժակ բանակի գլուխն անցնելու, եւ խաղաղութեան պատգամաւոր կառաքուի ի Բիւզանդիոն Սեբուիտ. սակայն անհնարին կըլլայ խաղաղութիւն/111/թին կայացընել, եւ կը շարունակուին պատերազմներն վեց տարի անընդհատ:

Փախստեկից թուին մէջ կը տեսնուէր նաեւ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսը՝ շրջապատուած եպիսկոպոսներէ: Կայսերական մայրաքաղաքին մէջ այժմ ուրիշ էին պարագայք. կաթողիկոսն, հակառակ քանի մը տարի յառաջ հայրենի հողի վրայ յունաց հանդէպ ցուցուած քաղաքականութեան, ստիպուած էր համաձայնիլ հիմայ անոնց հետ ի կրօնականս, ընդունիլ Քաղկեդոնի ժողովն եւ հաղորդութեան մէջ մտնել տեղւոյն պատրիարքին՝ համանուն Յովհաննէս Գ.ի (565-577) հետ. իրեն հետեւեցան միւս եպիսկոպոսներն ալ: Համբաւն սակայն հաճոյքով չլսուեցաւ Հայաստան. եւ ծագեցաւ գծտութիւն ընդ մէջ Դունեցւոց եւ Բիւզանդացւոց, եւ արդիւնք՝ փոքր ժամանակէն կտրուեցան հաղորդակցութիւնք երկուստեք: Տարագիր կաթողիկոսն օտարութեան մէջ երկու տարի հազիւ երկարեց բազմարդիւն կեանքը եւ «կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս ԺԷ.՝ վախճանի»¹⁴⁵ ի Կ. Պոլիս 574ին¹⁴⁶: Կաթողիկոսին մահուան գոյժն մեծ ցնցում յառաջ չբերաւ ապահովա-

¹⁴⁵ Յովհ. Պատմ., էջ 38:

¹⁴⁶ Joh. von Ephesus. S. 65: Հարկ է ըսել որ հայ պատմագրաց քով լրուած է բոլորովին կաթողիկոսին փախուստն Կ. Պոլիս եւ հոն վախճանիլը: Մահուան թուականն նշանակեցինք 574, որուն ճշմարտութեան բացի ի Յովհ. Եփեսացիէն, վկայ է նաեւ ինքն Յովհ. պատմաբան, երբ կընծայէ կաթողիկոսութեան 17 տարի. արդ, Ներսէս Բ. վախճանեցաւ 557ին, որուն վրայ գումարելով 17, կը ստանանք 574:

պէս Դունեցուց վրայ, որոնք թերեւս ընտրած էին արդէն ուրիշ մը, թէեւ այս մասին պատմագիրք ոչինչ կ'աւանդեն, բաւականանալով ըսել, թէ իրմէ վերջը Դուին ընտրուեցաւ կաթողիկոս (իւր տեղապահն) «Մովսէս, այրն Աստուծոյ, /112/ որ յԵղիվարդ գեղջէ, որ եւ ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ» (ի Դուին)¹⁴⁷:

Մեզի անծանօթ է Մովսիսի կաթողիկոսութեան առաջին տասնեակ տարիներու գործունէութիւնը. բայց յամենայն դէպս մեծ եղած պիտի ըլլայ եւ ամենայն աչալրջութեամբ: Յոյն-պարսկական պատերազմներն կը շարունակուէին դեռ. Դուին ասպարէզ էր կոռոյ, եւ մերթ Յունաց եւ մերթ Պարսից աւերիչ արշաւանաց ենթակայ: Մովսէս աւերակաց վրայ ստիպուած էր իշխել անշուք եւ անգարդ, աւելի կարեկցելով բեկեալ ժողովրդեան՝ քան նորանոր ձեռնարկութիւններով բարգաւաճման նկրտելով: Դունոյ կաթողիկոսարանն՝ եւ կաթողիկէն՝ Ս. Գրիգոր այրած էր 572ի ապստամբութեան ժամանակ¹⁴⁸. Մովսէս հետեւաբար պարապած պիտի ըլլայ նաեւ նոր հայրապետանոց մը գտնելու եւ առ այն կարեւոր սպասներն հոգալու. վասն զի հայրապետանոցի բոլոր կահերն Կարին տարուած էին ի պահեստ (Մեր. 53):

Մովսիսի նկարագիրն կու տայ Չամչեան (Բ. 256)՝ կոչելով «այր մեծիմաստ». իբր այսպիսի ալ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ, թէեւ շատ աղքատ են յայսմ պատմագրաց տեղեկութիւնները: Հ. Չամչեան հետեւելով անագանագոյն դարուց պատմչաց՝ անոր մասին խօսած ժամանակ (էջ 256-258) կը յիշատակէ դէպքեր, որոնք արդիւնք են պարզապէս սխալ ժամանակագրութեան. եւ հոս չենք կրնար ի նկատի առնուլ իբրեւ ստուգութիւն. օրինակի համար, թէ նա 551ին իւր կաթողիկոսութեան առաջին տարին (!) հանած է ի գլուխ ի վաղուց ցանկացուած Հայոց թուականին հաս-

¹⁴⁷ Յովհ. Պատմ., էջ 38:

¹⁴⁸ Մեր., էջ 26. «Զեկեղեցի Ս. Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արաբեալ համբարանոցս պարսիկքն. հարին հուր եւ այրեցին, վասն որոյ եղեւ նոցա խռովութիւն մեծ»:

տա/113/տությունը, կամ թե իւր օրով նահատակուած է Ս. Յիզտի-
բուզդ, եւ ինքը կատարած է յուղարկաւորութիւնն, ունեցած է
խնդիրներ Յովիանիսներու հետ եւ զանոնք մերժած Հայաստա-
նէն եւն: Իրողութիւններ, որոնք ստուգիւ տեղի ունեցան Ձ. դարու
մէջ, բայց շատ այլազգ եւ ոչ Մովսիսի օրով:

Շատ անորոշ տեղեկութիւն է Յովիաննէս Պատմաբանի (էջ
38) աւանդածը, թէ «Յամի տասներորդի հայրապետութեան սորա
եւ երեսներորդի առաջնորդի ամին Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ
արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բոլորակի ՇԼԲ.
ամաց, ապա ի հրամանէ մեծին Մովսիսի քերթողք եւ գիտունք ա-
րուեստին եղին զկարգ թուականութեան Թորգոմեանս համարոյ,
որ է շարժումն յառաջախաղաց եւ հիմն զանազան մասանց
արուեստին, եւ այսպէս ըստ հայկականս լեզուի տուեալ տօմար
տօնից տարեկանաց, եւ յայնմ հետէ ոչ կարօտանային իբրեւ մու-
րացիկ իմն առնելով յայլոց ազգաց գպիտանի խորհրդոցն արա-
րողութիւնս»:

Պատմաբան կաթողիկոսիս մութ խօսքերս շատ օտարոտի
մեկնութեանց պատահած են յետնոց քով, եւ ծառայած յենակէտ
Հայոց թուականի հաստատութեան գրոյցին համար:

Ինչպէ՞ս պէտք է միաբանել Մովսիսի (574-604) Ժ. կամ (ըստ
Ձեռագրաց) ԺԵ. տարին (584 կամ 589) Խոսրովու (531-578) ԼԱ.
տարւոյն (562) հետ. չմիաբանութիւնը ակներեւ է. որ դժուարաւ
կրնայ հանդուրժել ուրիշ մեկնութեանց: Այլուր¹⁴⁹ առիթ ունեցած
ենք երկար զբաղելու խնդրովս եւ պատշաճ իմաստն պարզելու.
Մովսէս Յովիաննէս Պատմաբանի դրուատեաց արժանացած է մի
միայն տօնացոյցի կարգադրութեան համար՝ ըստ հինգհարիւ-
րեակի դրութեան:

/114/ Յիշեալ տեղ ուսումնասիրուած է նաեւ, թէ ի՞նչ հիմամբ
կը վերագրուի Մովսիսի 551ին Դունոյ ժողով մը, ի՞նչ հիմամբ

¹⁴⁹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 97-102, 218-224:

Վարդան Պատմիչ (էջ 57) զՄովսէս կը համարի ձեռնադրիչ Աբդիշոյի եւն եւն («Հանդէս ամսօրեայ», էջ 224):

Հ. Չամչեան (Բ. 291) կը յիշատակէ, թէ Յոյն-պարսկական պատերազմաց ժամանակ (578) Յունաց կողմն փախստեայ Հայոց համար բարեխօսած ըլլայ Մովսէս Խոսրովու առջեւ, եւ Խոսրով ներողամիտ գտնուած: Այս մասին անձանօթ է մեզի աղբիւր. կը կարծենք թէ Չամչեանի սոսկ ենթադրութիւնն զրի առնուած է հոս:

Մովսէս կայթողիկոսի անձնաւորութիւնն հետաքրքրական է աւելի՝ ժամանակի եկեղ. պատմութեան մէջ կատարած դերով. յատկապէս թէ ինչ դիրք բռնեց նա Յունաց հանդէպ:

Զ. դարու առաջին քառորդին երբ քայքայեցաւ հայոց յունաց հետ ունեցած միութիւնն, ծագեցաւ անհաշտ թշնամութիւն մը երկու ազգաց մէջ, որ տեւեց շատ երկար եւ շատ աղիտալի հետեւանութիւններով: Նշանակալից էր քայքայումն այնու մանաւանդ, որ Հայաստան կրկին իշխանութեանց բաժնուած էր՝ Յունաց եւ Պարսից, եւ ասկէ՝ ենթարկուած կրկին անխուսափելի հոսանքներու: Յունական բաժնի հայք ընդգրկած էին յունաց դաւանանքն՝ Երկու բնութիւն ի Քրիստոս. իսկ պարսկահայք՝ Մի բնութիւն: Այսպիսի խտրութիւն մը բնականաբար կը սպառնար մի եւ նոյն միաշուրթն համալեզու ժողովրդեան մէջ եկեղեցական բաժանում: Այս խտրութեան առջեւն առնելու համար երկու կուսէ ալ շատ ջանք եղան՝ գլխաւորաբար Բիզանդիոնի կողմանէ:

Առաջին փորձն տեղի ունեցաւ 573/574ին, երբ հայոցմէ մեծ հատուած մը ապաւինեցաւ Կ. Պոլիս: Կայսերաց զրոց հեղինակն (էջ 75-76) այսպէս կը նշանակէ այս փորձը. «Տիրեր՝ ամս Է. առ սովաւ /115/ եղև ժողովն ի Կոստանդնուպոլիս՝ Հայոց եւ Հռոմոց, վասն սահմանին Քաղկեդովնի, յորում պատրեցան հայք»¹⁵⁰: Ժամանակագիրն ընծայելով Տիրերեայ 7 տարի, կը հաշուէ գահակալութեան սկիզբը 574, երբ հիւանդ Յուստինեայ կամքով կը վարէր

¹⁵⁰ Այլ ձեռ. «Ոչ հաւանեցան հայք» կամ «Պարտեցան յոյնք»:

իշխանութիւնն իբրեւ արթոռակից. առանձին ելաւ գահը 578ին եւ վախճանեցաւ 582ին: Այսու անորոշ անջրպետի մէջ կը մնայ ժողովոյն տարին: Այս մթութիւնն պարզելու համար կոռուան մը կու տայ Փոտ իւր առ Չաքարիա թղթին մէջ¹⁵¹, ուր ժողովոյս տարին յայտնի կը նշանակէ. «ի ԺԷ. ամի Յուստիանոսի», այս է՝ (565+17) 582: Բայց Յուստինեայ կեանքը այսչափ չերկարեցաւ. ըստ այսմ՝ Փոտայ ընծայած թիւն կարդալու է «ի տասներորդ ամի», որով կը ստանանք 573/574: Եւ յիրաւի ալ շատ ճիշդ կու գայ այս թուականն այլուստ ունեցած ծանօթութեանց: Յովհաննէս Եփեսացի¹⁵² կը պատմէ այս թուականիս ի Կ. Պոլիս Հայոց ժողով մը, գոր աւելի մանրամասնօրէն կը նկարագրէ *De rebus Armeniae* գրութեան անանուն հեղինակը: Փոտի տեղեկութեան համաձայն՝ ժողովոյն ներկայ գտնուած են 130 ժողովական: Ժողովոյն հետեւութիւնն կըլլայ Հայոց եւ Յունաց միութիւնն, եւ Հայք «ձեռնագրով զժողովն Քաղկեդոնի» կընդունին¹⁵³: Յովհաննէս Բ. Հայոց կաթողիկոսն ներկայ էր ժողովոյն: Ժողովոյն սահմանը սակայն չեն ընդունիր Դունայ հարք, եւ կը զժողովն կաթողիկոսին եւ իրեն հետ եղող եպիսկոպոսներու հետ:

Մովսէս ընդդիմացող կողման կը վերաբերէր: Եւ իւր այս ոգին նաեւ կաթողիկոսութեան ժամա/116/նակ պահեց: Ժամանակակից մը՝ Մեբեոս կը վկայէր իրեն համար, թէ «Ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա (ի Յոյնս) հուպ»¹⁵⁴: Մեզի անծանօթ է իր մասին մանրամասնութիւն մինչեւ 590, երբ Հայաստանի քաղաքական հանգամանքներն նաեւ եկեղեցականը խանգարեցին:

572ի ապստամբութեամբ ձեռք ձգուած Դուինը երկար ժամանակ չմնաց Յունաց ձեռքը: Չնայելով բազմամեայ պատերազմաց Յունաց եւ Պարսից մէջ, որոնք Հայաստանը յետին աղէտից հաս-

¹⁵¹ Թուղթ Փոտայ, էջ 181:

¹⁵² Job. von Ephesus, S. 64-65.

¹⁵³ Migne, P. Gr. 132, 1245. Փոտ., էջ 182, Ասող., էջ 85:

¹⁵⁴ Մեբ., էջ 53:

ցուցին, Պարսիկը գրաւեցին վերստին Դուինը եւ իրենց յառաջուն սահմանները: Հազիւ 591ին Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնը փոփոխեցին իրաց վիճակն, երբ Վահրամ Չորինէն հալածական Ապրուէզ Խոսրովն իւր երկիրներուն հարուստ մաս մը Յունաց տալ խոստացաւ, եթէ կայսրը Մօրիկ ապահովէր իրեն գահը: Այդ մասն էր ըստ տոհմային պատմւագ¹⁵⁵, վասն զի արտաքինը կը լռեն այս նկատմամբ, հետեւեալը՝

Բոլոր Արուաստանը (Ասորիք) մինչեւ Մծբին, Աղձնիքը, Տանուտերական իշխանութեան աշխարհը (այս է՝ Այրարատեան գաւառը) մինչեւ Դուին եւ Հուրազդան (Զանգու), լաւ եւս Ազատ գետն, Կոտէից գաւառը մինչեւ Գառնի աւանը, եւ այն երկիրն, որ կը սահմանուի Բզնունեաց ծովով, Առեստ աւանով, Կոգովիտ գաւառով եւ Հացինն ու Մակու քաղաքներով: Բաց ասկից, Վրաց երկրին մեծ մասը՝ մինչեւ Տփղիս: Այնպէս որ «Երկու տէրութիւններու նոր սահմանը կը ներկայանայ մեզի գծով մը Մծբինէն մինչեւ Ընձաքիսար լեռը՝ Վա/117/նայ ծովուն հարաւարեւմտեան կողմը, եւ Առեստ աւանէն՝ Վանայ ծովուն արեւելեան ափին հիւսիսակողմը՝ Մակուի, Հացինի, Ազատ գետին եւ Գառնի աւանին վրայէն մինչեւ Հուրազդանի վերին ընթացքը. այս ինքն՝ Հռովմ իւր արդէն գրաւած Բարձր Հայք եւ Դ. Հայք հայկական գաւառներուն վրայ ընդունեցաւ դէռ Տայքը, Այրարատը (առանց Դըւնոյ), Տուրուերանն ու Աղձնիքը, թերեւս նաեւ Գուգարաց մեծ մասը¹⁵⁶, այնպէս որ Պարսից ձեռքը մնացին միայն Մոկը, Կորդուք, Վաս-

¹⁵⁵ Սեբ., էջ 33, 45. Յովհ. Կաթ., էջ 39-42. հմմտ. առ այս H. Gelzer, Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani. Lipsiae 1899, pp. XLVI-LXI. Մասնաւորապէս Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, թարգմ. Հ. Բ. Պիլեպիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 43-48:

¹⁵⁶ Յանուանէ յունական գաւառ կը յիշուին առ Սեբ. 51, եւ ի Գիրս թղթոց, 151, «Սեպիական Գունդն, Ապահունիք, Մամիկոնեանց (Տարօնի) մէկ մասն, Վահեւունիք, Բագրեւանդ, Վանանդ, Տրպատունիք, Ամատունիք, Այրարատ՝ Վաղարշապատով, Յովհաննավանքով, Պտղավանքով, Փարպիով, Աղցքով, Արուձով, Արծափքով, Ուրդով, Դատավանքով եւ Բագարանով:

պուրական, Պարսկահայք, Դուին ու շրջակայքը, Միւնիք, Փայտակարան եւ Ադուաններէն Պարսից անցած Ուտիք եւ Արցախ նահանգները¹⁵⁷»:

Հայաստանի այս նշանակալից բաժանումը դոյզն նշանակութիւն չունեցաւ երկրին համար՝ գլխաւորաբար եկեղ. պատմական տեսակէտով: Այսու Մեծ Հայաստանի ընդարձակ մաս մը Յունաց կ'անցնէր, եւ կայսեր բաժնին մէջ նաեւ հայախօս ժողովուրդն կը բազմանար: Հայք տակաւին Դունոյ կաթողիկոսին իրաւասութեան տակն էին. եւ հետեւաբար՝ անձուկ յարաբերութեան մէջ պարսկահպատակ Դունեցոց հետ: Բնականաբար Մաւրիկ, որ ըստ կարի յունացնելու կը նկրտէր կայսերական սահմանները, իւր քաղաքագիտութեան հակառակ պիտի նկատէր զայս. կասկածն աւելի կը յաճախէր այն պարագան, որ Հայք՝ Պարսկահայաստան եւ նոր ստացուած երկիրներու մէջ, դաւանութեամբ օտար էին իրմէ: Անտարբեր իրողութիւն չէր այս /118/ մանաւանդ յաջա Մօրկան, որ իւր բաւանդակ հնարագիտութեամբն հակահայկական քաղաքականութեան հետեւեցաւ՝ ջանալով միշտ ընկճել, սպառել՝ ըստ ունանց իրեն համարին հայութիւնը: «Ազգ մի խոտոր եւ անհնազանդ են,– կը գրէր Մօրիկ առ Խոսրով (Մեր. 47),– կան ի միջի մերում եւ պղտորեն: Բայց ե՛կ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ եւ ի Թրակէ գումարեմ. եւ դու զքոյդ ժողովէ՛ եւ հրամայէ՛ յԱրեւելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, եւ եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. եւ մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»: Թէ ստուգիւ Մեբէոսի այս տողերն դիւանագիտական արժէք ունի՞ն, կարելի չէ հաստատել, բայց այս էր իւր ձգտումն արեւելեայց՝ յատկապէս հայոց հանդէպ:

Օգտուելով ժամանակի հանգամանքներէն, իւր ծրագիրն նաեւ եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ ի գործ դնել փորձեց:

¹⁵⁷ Հիւրշման, անդ., էջ 47-48:

Յայտնի է քիչ շատ մինչև իւր ժամանակ բիզանդականաց առ այս ցոյց տուած ընթացքն Յունական Հայաստանի մէջ, ուր ըստ արտաքնոյն ձուլուած էին գրեթէ ազգայինք Յունաց հետ, Փոքր Հայոց հայկական թեմերն յունական մետրապոլիտութեան ենթարկուած եւ ըստ հետեւորդի անջատուած էին բոլորովին հայ եկեղեցիէն: Իրողութեանս պատկերն սիրուն կերպով նկարած է Գէորգ Կիպրացի (իբր յամի 600) իւր՝ Եպիսկոպոսանիստ աթոռներու կարգաւորութեան մէջ:

Սօրիկ իւր խորհրդեան յաջողութիւնն յուսաց տեսնել հաստատելով միութիւն ի հաւատս Հայոց եւ Յունաց մէջ: Դժուարութիւնն մի միայն Հայոց կաթողիկոսէն էր, որ ի Դուին, Պարսկահայաստան կը գտնուէր: Պէտք էր կաթողիկոսարանը յունական բաժինն փոխադրել, որով խայծ մը կը ձգուէր նաեւ պարսկահպատակներու՝ [119] գաղթել դեպի կայսերական հող: Առ այս, Սեբեոսի խօսքերով. «Հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի, եւ միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զօրս իւր»: Քարոզին թէւ հնազանդողներ գտնուեցան, բայց եղան եւ այնպիսիներ, որոնք կամ փախստեամբ կամ թաքստեամբ եւ կամ հրամանն առ ոչինչ գրելով մնացին անխաղաց. «Իսկ մանկունք Ուխտի եկեղեցեացն Հայոց,– կը շարունակէ Սեբեոս,– փախստական գնացեալ յօտար երկիր վարէին: Եւ բազմաց առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ զտեղի կալան եւ անշարժ մնացին: Եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան օրինաւ[որ]ք»¹⁵⁸:

Ընդդիմադրութիւնն, սակայն, չկասեցուց զկայսրը, որ առանց երկար դեղեկելու վճռեց կայացնել երկու՝ յունական եւ պարսկահայկական եկեղեցեաց մէջ կերպական բաժանում:

¹⁵⁸ Սեբ., 52-53:

Այս նկատմամբ, բարեբախտաբար, ունինք մանրապատում աղբիւր *De rebus Armeniae* յաճախ յիշուած գրուածքը¹⁵⁹. տոհմայինք շատ համառօտախօս են այս մասին: Սկզբնաւորութիւնն եղաւ այսպէս:

Երբ Խոսրով Բ. յոյն զօրաց օգնութեամբ նուաճեց պարսկական ապստամբութիւնն եւ ապահովցուց գահն (591), կայսեր զօրքն թողուց այլ եւս Տիսրոնն եւ քաշուեցաւ յունական սահմանները: Հայ բանակին սպարապետն էր Մուշեղ Մամիկոնեան, որուն արքունիքէն հրաման ելաւ զօրաց հետ կայսեր պալատը ի Կ. Պոլիս¹⁶⁰ չուել: Մուշեղ համաձայն հրահանգին կը մեկնի եւ կը հասնի Կ. Պոլիս՝ երբ քաղաքացիք մեծաշուք հանդէսով կը /120/ տօնախմբէին Ս. Խաչի տօնը: Մուշեղեանք չեն մասնակցիր սակայն տօնախմբութեան, եւ առ հասարակ ի կրօնականս յունաց հետ հաղորդութենէ կը զգուշանան: Հայ բանակին այս նորանշան ընթացքը անհաճոյ աչօք կը գիտէ Մօրիկ. եւ Մուշեղէն պատճառը կը խնդրէ, որուն կը պատասխանէ սպարապետը, թէ երկու ազգաց կրօնական խնտրութիւնն է շարժառիթը: Կայսրը անտեղի կը համարի այս պատճառաբանութիւնն, յիշեցնելով 573/574ին Յովհ. Բ. կաթողիկոսի եւ Վարդան Մամիկոնեանի օրով կայացած համերաշխութիւնն: Առ այս կը պատասխանէ Մուշեղ, թէ անոնք առ երկիւղի կամ տգիտութեամբ հաւանութիւն շնորհած են. եւ կը խնդրէ կայսեր թոյլտուութիւնը ի Կ. Պոլիս մասնաւոր ժողով մը գումարելու եւ այս մասին Հայոց վարդապետաց կարծիքն հարցնելու: Հրամանն կ'ելլէ, եւ զինուորական յատուկ պաշտպանութեամբ կը հրաւիրուին ի Կ. Պոլիս Մովսէս կաթողիկոս եւ այլ եպիսկոպոսներ: Մովսէս սակայն կը հրաժարի բացէ ի բաց, հեգնելով իմն պատասխանելով. «Քաւ լիցի ինձ անցանել ընդ գետն Ազատ եւ ուտել ի պատարագի զեփեալն ի փռան եւ ըմպել զջերմ

¹⁵⁹ Migne, P. Gr. 132, 1248-1249:

¹⁶⁰ Հմմտ. Սեբ., էջ 45:

բաժակն»¹⁶¹: Նման ոճով հրաժարեցան նաեւ Վասպուրականի¹⁶² եւ Պարսկահայոց եպիսկոպոսները: Բայց Տարօնի եւ առ հասարակ Յունահայաստանի եպիսկոպոսներն՝ ընդ ամէն 21 թուով¹⁶³, հետեւեցան կոչին: Ժողովքը, «որում վեցերորդ ժողովն կոչեն»՝ ըստ /121/ Փոտի, գումարուեցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր հետազօտեցին դաւանաբանական խտրութիւնները. եւ դաւանեցան Յունաց հաւաւան երդմամբ եւ ժողովոյն պատճենին յատուկ ձեռօք ստորագրելով:

Սովսէս կաթողիկոս եւ իրեն համախոհ Պարսկահայաստանի եպիսկոպոսներն, սակայն, իրողութիւնս չնկատեցին հանդուրժող աչօք. մերժեցին թղթոյն ստորագրողներն իրենց հաղորդութենէն, որով երկու կողման մէջ ծագեցան երկարատեւ անհամաձայնութիւն եւ խռովութիւն:

Պարսից եւ Յունաց բաժիններու ազգայնոց մէջ այս անհամաձայնութիւնք գեղեցիկ առիթ համարեցաւ Մօրիկ բոլորովին կտրելու իր հպատակներու յարաբերութիւնքն Դունոյ աթոռոյն հետ. այսպիսի նպատակաւ կընտրէ իւր սահմանին վրայ Հայոց կաթողիկոս զՅովհաննէս, «որ էր ի Կոզովտայ, ի գեղջէն Բագարանայ», եւ աթոռն կը հաստատէ Աւան գիւղը (591/2)¹⁶⁴:

¹⁶¹ Οὐ μὴ γὰρ παρέλθω τὸν ποταμὸν Ἀζάτ, οὐδὲ μὴ φάγω φουητόριον, οὐδὲ μὴ πῖω θερμόν. Միաբք պարզ է. կ'ականարկուի Յունաց սովորութիւնն, որոնք պատարագը խմորեալ՝ փռան մէջ եփած հացով կը մատուցանէին եւ բաժակին հետ տաք ջուր կը պաշտէին:

¹⁶² Ἀσποურραν. Վասպուրականը պարսկական հող էր. Սեբ., էջ 45:

¹⁶³ Թուղթ Փոտայ, էջ 182. «Գումարեցան ՃԿ. եպիսկոպոսք»:

¹⁶⁴ Անձանօք չէ իրս Հայոց պատմիչներուն, Կայսերաց գիրքը (էջ 76) կը գրէ այս մասին. «Ի նորին (Մօրկայ) աւուրս եղեւ դարձեալ միւսանգամ ժողով Հայոց եւ Հռոմոնց՝ վասն նորին աղանդոյն Քաղկեդոնի. ժողովին ի Կ. Պոլիս, եւ եղեն պատրեալք Հայք: Ի սորա յաւուրս բաժանեցին զերկիրն Հայոց՝ Հռոմոնց եւ Պարսից թագաւորքն եւ երկու կաթողիկոսք նստան ի Հայս. Սովսէս Դվնի՝ Պարսից կողմանն, ուղիղ հաւատով, եւ Յովհան ի Հռոմովնց կողմանէ՝ Քաղկեդովնի աղանդովն»: Եւ Սեբէոս (էջ 53) «Բաժանեցաւ ապա եւ Աթոռ կաթողիկոսութեան յերկուս. անուն միոյն Սովսէս, եւ միւսոյն Յոհան: Սովսէս ի Պարսից կողմանէ եւ Յովհան՝ Յունաց: Եւ Յովհան ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորե-

Այս առաջին եկեղեցական բաժանումն է Հայոց պատմութեան մէջ, որուն նշանակութիւնն շատ մեծ եղաւ այս եւ յաջորդ դարուց համար, ինչպէս ընդհուպ պիտի տեսնենք:

/122/ Յոյն անանուն պատմիչն Մովսիսի մնացած տարիներու մասին այսչափս միայն կ'աւանդէ, թէ՝ «վէճերը շարունակուեցան դէռ 14 տարի (591+14=604/605) մինչեւ Մովսիսի մահը, որ տարին Խոսրով կրկին պարսկական հող ըրաւ Յունաց պարգեւած Հայաստանը: Այս շրջանին, իւր կաթողիկոսութեան 25րորդ տարին (598/599), կիյնայ Կիւրիոնի, որ երկար ժամանակէ ի վեր ծառայած էր իրեն կաթողիկոսական գործերու մէջ, Վրաց կաթողիկոս ձեռնադրուիլը. որուն մասին երկու տարի վերջը (600/601) լսելով, թէ Խոսրովի Նեստորականներու հետ բարեկամական յարաբերութիւն ունի, զգուշացուց թղթով մը, նոյն եւ ուրիշ հերձուածներէ, ի միջի այլոց նաեւ Յոյներէն: Այս նկատմամբ կը խօսինք վարը մանրամասնութեամբ:

Ըւր օրով (յամի 601/602) առաքելութիւն մեղաւ դէպի Վրկանի կողմերը, ուր կային Հայաստանէն, Ասորիքէն եւ Յունաստանէն բազմութիւն մը քրիստոնէից, որոնք Պարսից թագաւորներէն գերութեան վարուած էին եւ «նստուցեալ առ ստորոտով անապատին մեծի, որ ի Թուրքաստանի եւ ի Դելիաստանի կողմանէ». երկար օտարութեան մէջ մոռցած էին մայրենի լեզունին, եւ քրիստոնէութիւնն զրեթէ անհետանալու վրայ էր: Կային ասոնց մէջ, կը գրէ Սեբեոս (էջ 59-60), բաց ի տարիներէ եւ յոյներէ, նաեւ «Ազգք Կողրեացն, որք գերեցան մերովքն արամբք»: Սմբատ Բագրատունի այս կողմերն արշաւանք կատարած ժամանակ կը ծանօթանայ ասոնց, կը յորդորէ կրկին ընդգրկել քրիստոնէութիւնն. արդեամբք ալ կ'անսան յորդորին, «հաստատէին ի հաւատս եւ ուսանէին դպրութիւն եւ լեզու, եւ հաստատէին ի կարգ քահանայու-

ցաւ, բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հուպ»: Հմմտ. եւ Յովհ. Պատմաբ., էջ 42:

թեան յաշխարհի անդ երեց ոմն ի նոցանէ, որ անուանեալ կոչէր Աբէլ: Աբէլ ձեռնադրուեցաւ անշուշտ Մովսիսէն, ինչպէս /123/ բացայայտ կը հաստատէ Վարդան (էջ 60):

Ուրիշ մանրամասնութիւն յայտնի չէ իր կեանքէն: Յովհաննէս Պատմաբան (էջ 39) կաթողիկոսութիւնն 30 տարի երկարած կը դնէ, որ յիրաւի շատ ուղիղ կու գայ ընդհանուր ժամանակագրութեան. «եւ կացեալ ամս երեսուն», կը փոխուի յաստեաց յամի 604¹⁶⁵:

Ծերունի էր նա՝ սպիտակացեալ ալեօք. եւ կրնանք ըսել, թէ ծերութեան տկարութենէ վախճանեցաւ բնական մահուամբ: Սեբէոս (էջ 64) պարզապէս կը գրէ. «Վասն զի վախճանեալ էր Մովսէս կաթողիկոսն երանելի»: Որչափ իւր առ Կիւրիոն թղթէն¹⁶⁶ ներելի է դատել, հեզ եւ խաղաղասէր նկարագրով անձնաւորութիւն մը կը պատկերանայ մեր առջեւ: Հ. Յ. Գաթրճեան «հանդարտ» անձ մը կը նկատէր ի նմա¹⁶⁷, «քաղաքագէտ եւ շրջահայեաց» միտք մը՝ Մ. Էմին¹⁶⁸: Չէր յունասէր եւ՝ ժամանակցաց բացատրութեամբ, «քաղկեդոնիկ», բայց չէր նաեւ մոլեռանդ հալածող մը անոնց հանդէպ: Թէեւ Սեբէոս (էջ 53) եւ Կայսերաց գրոց հեղինակն (էջ 76) Հռոմոնց ամե/124/նելին «հուպ» չեղող կը ներկայացընեն զինքը, առ որ Անանունի ի մէջ բերած խօսքերն ալ վկայ են, բայց իւր Կիւրիոնի ցուցուցած ասպնջականութիւնն ուրիշ գոյն կու

¹⁶⁵ Մովսիսի մահն առանց վիճելու հարկ է դնել 604ին, այս է ամէնէն ճիշդը եւ համապատասխան նախորդ եւ հետեւորդ դիպաց: Տէր-Մինասեանց (Die arm. Kirche. p. 60. Յարաբ., էջ 137-138) կը զետեղէ կաթողիկոսութեան 30 տարիները 573-602/603, զոր շատ ուղիղ չենք տեսներ: Վերագոյն Յովհ. Բի վրայ խօսած ժամանակ նշանակեցինք մահուան թուականն 574, զումարելով ասոր վրայ 30 տարիներն՝ կը ստանանք 604. այսպէս զիտէ եւ Ուխտանէս, որ Մովսիսի մահուրէն մինչեւ Աբրահամու ընտրութիւնն (607) երեք տարւոյ անջրպետ կը դնէ, կը համապատասխանէ ասոր նաեւ De rebus Armeniae գրուածքն, որ 591/592էն մինչեւ Մովսիսի մահը 14 տարի կընդունի:

¹⁶⁶ Ուխտանէս, Բ., էջ 8-12:

¹⁶⁷ Երաւախոհի Գեղծիքը, Բ.:

¹⁶⁸ Изслѣдованія я статьи, Москва, 1896, с. 156.

տայ իրին: Եւ Կիւրիոն, որ Մովսիսի ամենէն սրտակից բարեկամն էր, այսպիսի ոգւով անձ մը կը ճանչնար ի Մովսէս, երբ անունն յիշատակելով կը բացատրէ ինք զինքը այսպէս. «Մինչ Մովսէս օրհնեալ կենդանի էր, գրեաց առ իս, թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ Խուժիկսդ, զիտէի թէ արդար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի մէնջ¹⁶⁹»:

Մովսիսի կաթողիկոսութեան կատարածն ալ առաջին վայրկենին նման շփոթ ժամանակ մը կը պատահի: Յոյն-պարսկական պատերազմներն միւսանգամ սկսած էին բորբոքիլ: Խոսրով Ա. Անուշիրվանի գահն Խոսրով Բ. Պարուէզ փոխանակած էր. որ իւր երախտաւոր Մօրիկ կայսեր մահուան վրէժն Փոկասէն լուծելու պատրուակաւ խաղացուցած էր բանակն դէպի Յունական երկիրներն եւ հին սահմանն կրկին գրաւած: Երկրին աղէտալից շփոթ հանգամանքներն, որոնց պատկերն տեսանք համառօտիւ (էջ 32-35), եւ ազգայնոց անհամաձայնութիւնք իրարու հետ, չեն ներեր ժողով գումարել Դունոյ աթոռոյն վրայ յաջորդ մը բարձրացնելու. եւ առ ժամանակեայ տեղապահ կը կարգուի Վրթանէս Քերթոդ, որուն օրով գլխաւորաբար ծագեցան Հայ-վրական յարաբերութեանց խնդիրք:

¹⁶⁹ Գիրք թղթոց, էջ 178:

**ԳԼՈՒԽ Դ.
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԲԱԳԱՐԱՆԵՑԻ**

Օերունի կաթողիկոսին՝ Մովսիսի մահուամբն կ'անկալուէր հայրապետական երկփեղկեալ աթոռոյն ցանկալի միութիւնը. գոնէ այս էր երկու կողման /125/ ալ ընդհանրապէս՝ անկալութիւնը: Յովհաննէս Բագարանեցի պիտի ճանչցուէր ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս: Ծանօթանանք անձնաւորութեանս եւ ժամանակակից խնդրոց ի մերձուստ մանրամասնութեամբ:

Յովհաննու ծննդավայրն կը նշանակեն պատմագիրք Յունական Հայաստանի Կոզ կամ Կոզովիտ գաւառի Բագարան գիւղը¹⁷⁰: Թէ եղա՞ծ է ժամանակաւ նաեւ գաւառիս եպիսկոպոսն՝ ոչինչ կ'ւանդուի այս մասին. վարագուրէս ներս կը մնան առ հասարակ անոր կաթողիկոսութենէ յառաջ ապրած կեանքը, այնպէս որ այսօր մեզի անյայտ է բոլորովին անգամ, թէ ունէ՞ր եկեղեցական որ եւ իցէ աստիճան: Պատմիչք, Յովհան Պատմաբան եւ իրմէ՛ Վարդան կը դրուատեն զինքը իբրեւ «այր ճշմարիտ եւ արդար եւ առաքինի ի վարս»¹⁷¹, «այր սուրբ եւ ընտրեալ յամենեցունց»¹⁷²: Հ. Ալիշանի¹⁷³ կ'անուանէ զՅովհաննէս «Միւնական», բայց թէ ինչ աղբերէ ուսեալ եւ ինչ իմաստով, անյայտ է ինծի: /294/ Հ. Ալիշանի աղբիւրն է Յովհաննու Մայրագոմեցոյ թուղթն առ Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծ/295/կողմանց՝ վասն պատկերաց եւ նկարագրութեանց. «Եւ ածին զՅոհան ոմն սիւնական, ձեռնադրեցին (կաթողիկոս) եւ հնազանդեցան Քաղկեդոնական կրօնիցն». Մ. Կաղանկատ., 212: Այսպէս կը լրացնէ մեր խօսքը Նորայր («Հանդէս ամ-

¹⁷⁰ Յովհ. Պատմ., էջ 42, Սամ. Ան., էջ 77, Գաւազ. Կաթ. (անդ), էջ 271: De rebus Arm. 1249 ունի հոս. Από τοῦ Κωκοστᾶ Παγγοράτων χόρασ, որ յայնանպէս աղաւաղումն է «ի Կոզովտայ, ի Բագարան գեղջէ» հայերէն բնագրի մը:

¹⁷¹ Յովհ. Պատմ., էջ 42:

¹⁷² Վարդան, էջ 60:

¹⁷³ Այրարատ, էջ 292:

սօրեայ, 1909, էջ 216-217), հաղորդելով նաեւ հետաքրքրական ծանօթութիւններ Սիւնական բառին նկատմամբ: Սիւնական կոչումը է Յովհաննէս «միայնակեաց, ճգնաւոր» իմաստով: Ընդհանրապէս Մայրագոմեցոյ վերոյիշեալ թղթին անուշադիր գտնուած էինք, երբ կը գրէինք 118-148 էջերը, որով առանց յիշատակելու թողուցած էինք Մովսէս կաթողիկոսի եւ Կարնոյ Թէոդորոս եպիսկոպոսի մէջ յուզուած խնդիրները, Մովսիսի օրով արծարծուած պատկերամարտութիւնը, Յովհ. Բագարանեցոյ կաթողիկոսանալու նկատմամբ մանրամասնութիւնները: Այս պակասը ջանացած ենք լնուլ մեր Վրթանէս վրդ., Քերթոզ եւ իւր երկասիրութիւնները ուսումնասիրութեան մէջ, ու յառաջ բերած ենք ամբողջ թուղթը (էջ 17-19):

/125/ Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ելլէ իր անձնաւորութիւնը վեցերորդ դարու վերջին տասնեակին (591), երբ Մօրիկ կայսերական՝ այս է Արեւմտեան Հայաստանի համար որոշեց հաստատել առանձին կաթողիկոս, հակառակաթոռ Դունոյ Պարսկահայոց Մովսէս կաթողիկոսին՝ անկախ բոլորովին անկէ: Յովհաննէս կը վիճակի ընտրութիւնն (591/2), որ ապահովապէս արդէն յառաջացած տարիքի մէջ ըլլալու էր¹⁷⁴:

/126/ Կայսերական Հայաստանը փոքր չէր, ինչպէս սահմանէն կը տեսնուի. եւ Յովհան իւր թեմովն կարող էր մրցիլ Մովսիսի հետ:

Բիւզանդականաց այս որոշումն իրեն վախճան ունէր, ինչպէս կանխեցինք ըսել, կտրել կայսերական բաժնի Հայոց յարաբերութիւնքն Պարսկահայոց հետ, եւ հակառակէն՝ իրենց ձգել զա-

¹⁷⁴ Անագանագոյն դարուց պատմագիրներէն ոմանք /126/ եւ նոր մատենագիրք կը վրիպին ընդհանրապէս երբ Յովհաննէս կաթողիկոսութեան բարձրանալն կը դնեն Մովսիսի մահուրնէ ետքը (Ալիշան, Այրարատ, էջ 292, «յետ մահուանն Մովսիսի կաթողիկոսի»), կամ Աբրահամու օրով (Կիր., էջ 26. Սամ. 77, էջ 275 եւն): Շփոթութիւնս ծագած է ապահովապէս Մովսիսի կաթողիկոսութեան 30 տարիներու սխալ դասաւորութենէ: Մասնաւոր հերքման չեն կարօտիր հոս:

նոնք: Սոյն այս վախճանաւ անշուշտ նոր հայրապետին կաթողիկոսարանն հաստատուեցաւ Դունոյ արեւմտեան կողմը¹⁷⁵, Կոտայք գաւառի Աւան¹⁷⁶ գիւղաքաղաքը, Ազատ գետի յունական բաժնի մէջ, ոչ շատ ասպարիսօք հեռու, հետեւաբար, Դունոյ կաթողիկոսարանէն: Աւելի անշքացնելու համար Դունոյ աւերակ կաթողիկոսարանն եւ Պարսկահայոց հրապոյր մը տալու համար կամաց-կամաց Բիւզանդականաց համակրելու եւ դէպի յունական երկիրներն գաղթելու յորդորելու՝ թողլով Դունին եւ իւր «աւերածին» վրայ նստող կաթողիկոսն, ինչպէս այսուհետեւ սովոր էին ըսելու յունահայք¹⁷⁷, ձեռնտու եղան յոյնք Յովհաննոս՝ Աւանին մէջ /127/ շքեղ կաթողիկոսարան մը եւ եկեղեցի մը կառուցանել, գոր եւ հանեց ի գլուխ, եկեղեցւոյն շուրջն ալ «յարդարելով իւր կայեանին կալուածները»: Շուտով զարդարուեցաւ կաթողիկոսարանն կարեւոր սպասներով, վասն զի Դունոյ հին կաթողիկոսարանի բոլոր կահերն ու կազմածները՝ «սպասք ամենայն եկեղեցւոյն», որոնք 572ի ապստամբութեան ժամանակ Վարդանայ եւ Յովհ. Գաբելինեցոյ¹⁷⁸ խորհրդով փոխադրուած էին Կարին ի պահեստ, յատկացուեցան նոր կաթողիկոսին¹⁷⁹:

Եկեղեցին դէռ Ժ. դարուն կանգուն եւ իւր պայծառութեան մէջ էր, եւ սքանչացուցած է Պատմաբան կաթողիկոս մը, որ կանուանէ զայն «Պայծառակերտ քաւարան սուրբ»: Այսօր սակայն աւերած փլած է. հետազօտութեան կարօտ աւերակներն դեռ ցայ-

¹⁷⁵ Այժմեան Երիւան քաղաքէն ոչ շատ հեռու՝ Քանաքեռ գիւղին մօտ: Աւանի մասին տե՛ս Այրարատ, 290:

¹⁷⁶ Յովհ. Պատմ., էջ 42, Սեբ., էջ 77, Վարդ., էջ 60, Գաւազ. Կաթ., էջ 275: Անտէղի է Ստեփ. Օրպէլեանի (95) տեղեկութիւնն՝ թէ «Յովհան ոմն ի Թէոդուպոլիս եղել կաթողիկոս եւ եկեալ եղ աթոռ ի Կոտայսն, յԱրամօնս գիւղ», գոր իրաւամբ կը մերժէ Հ. Ալիշան Այրարատ, էջ 290:

¹⁷⁷ Հմմտ. Թուղթ Սորմենայ, էջ 90:

¹⁷⁸ Սեբ., էջ 74, Յովհ., էջ 42:

¹⁷⁹ Սեբ., էջ 53. հմմտ. Գիրք թղթ., էջ 93-94, ուր Վրթանէս Քերթող ցաւօք կը զանգատի Սորմէնի՝ այս մասին:

սօր կը գրաւեն այցելուաց ուշքն, ըստ Խաչիկ վրդ. Դադեանի վկայութեան, որոնք «արտաքին ճարտարապետութեամբ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Հոփսիսմեանց եկեղեցին»¹⁸⁰:

Յովհաննէս իբրեւ յունական ազդեցութեան ներկայացուցիչ հարկ էր ըլլալ յունաց հետ համակրօն ի վարդապետականս, եւ էր նաեւ համոզմամբ: Եւ այս կէտը կը շեշտեն պատմագիրք մասնաւորապէս. «Եւ Յովհան ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ» (Մէք., էջ 53, Գիրք Կայս., էջ 76): Այս պատճառաւ ալ իւր բոլոր գործերն անհաճոյ աչօք նկատուած են Պարսկահայերէն. որոնց աչքին Յովհաննէս մինչեւ անգամ «Նեոփն ասպնջական եւ առաջնորդ եւ կարապետ» էր, «որ ազգի միոյ ապստամբութեան պատճառ» եղած է, «եւ զարս ի կանանց վարատելոյ եւ զկանայս յարանց, յորոց բազումք թափառական կենօք ի տար աշխարհ /128/ վախճանեցան թաղման անգամ ոչ լեալ արժանի», որ «մանաւանդ յիւր բնակ եւ յողորմաւոր վարդապետաց կարգէ սրանալով է փախուցեալ եւ տարագիր եղեալ յամբիծ եւ հռչակաւոր եւ կեցուցանող նոցին հաւատող»¹⁸¹: Ահա խօսքեր, որոնք ժամանակակցաց բերնէն ելած են, եւ ժամանակի զգացման ամենապայծառ թարգմաններն են: Ժ. դարուն դեռ Յովհ. Պատմաբան (42) խօսելով իր մասին, ինք զինքը կը բացատրէ. «Թէպէտեւ Յոհան այր ճշմարիտ եւ արդար էր եւ առաքինի ի վարս, սակայն հակառակաթոռ գոլով՝ յերկուս հատուածս ձեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն. եւ ապա ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկոքին»: Առանց հիման անշուշտ չէ տողած պատմագիրս երկու կողման այս թշնամական յարաբերութիւնքը. եւ աչաց առջեւ ունէր պատմական հիմ եւ արդիւնք: Երկու երես առ երես կանգնուած կաթողիկոսարանք այնպիսի տագնապալից մրցման մէջ, երբ մին միւսին մահ կը սպառնար, բնականաբար

¹⁸⁰ «Ազգագրական հանդէս», ԺԶ. (1907), էջ 195 ծան.:

¹⁸¹ Թուղթ Վրթանիսի առ Սորմէն, էջ 93:

չէին կրնար համակիր գտնուիլ միանգամայն: Հանգոյն Պատմա-
բանի կը նկարագրէ դարն նաեւ Անանուն. «Երկու կողմանք շատ
վէճեր ունեցան իրարու հետ Քրիստոսի երկու բնութեանց եւ
Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ»¹⁸²:

Յունական կողմը պատուար ունէր իրեն կայսերական հզօր
իշխանութիւնն, որ արդէն ինքնաբերաբար կը գործէր նոյն ոգով:
Կը վկայէր Սերէոս, թէ ինքնին Մօրիկ հանած է հրաման միա-
բնեայ հայերն Քաղկեդոնի ժողովոյն հնազանդեցնելու, առ որ
ձեռք կ'առնուէր մինչեւ անգամ հալածանք, կոշկոճում, գան եւ
նմանիք, որոնց հանդէպ շատերն կը ստիպուէին նոյն իսկ
պանդխտու/129/թեան ցուպն ի ձեռին՝ օտար երկիր փախտեայ
երթալ: Այնպէս որ Վրթանէս Տեղապահ կը գրէր առ Սորմէն (էջ
94). «Բազումք՝ ի ձէնջ հալածական եղեալ յաւուրս ձմեռայնոյ՝
վէրս ընկալան եւ ցարդ եւս մորմոքին»: Եւ Դունոյ 606ի ժողովոյն
կանոնաց յառաջաբանին մէջ. «Այժմ բազումք ընդ խոստովանողս
եւ ընդ ընդունաւոյ ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ տումարին Լեւոնի
հաղորդեցան յաշխարհէս մերմէ. ոմանք կամաւորութեամբ յա-
ղազս սնոտի փառասիրութեան»¹⁸³ եւ աշտոութեան, եւ կէսք ակա-
մայ բանադատեալք ի նոցանէ. եւ այլք առ տգիտութեան եւ կամ
անձեռնհաս լինելոյ» (էջ 146):

Այսպիսի վարմունք ի հարկէ միայն յունականներէ չէր. Դուի-
նեցիք եւս նոյն շաւղով կը հետեւէին մովսիսական արդարութեան
օրինաց, ինչպէս Սորմէնի թղթէն կ'երեւայ բացայայտ, եւ բնական
է մտածել:

Սորմէն, Յունական Հայաստանի այս ժամանակի ստրատե-
լատը եւ Հայոց զօրավարը, Սերէոսէն (70) «Սուրէն» յորջոր-
ջուած¹⁸⁴, պարսաւելով Պարսկահայոց քաղկեդոնականաց հան-

¹⁸² *De rebus Armeniae*, անդ:

¹⁸³ Հմմտ. եւ Սեր., էջ 52:

¹⁸⁴ Շատ ուղիղ կը գտնենք Հ. Գաթրճեանի այս նոյնացումը. Իրաւախօսի կեղծիք,
Բ.:

դէպ ցուցուցած անհանդուրժող վարմունքը՝ կը յիշատակէ, թէ ձեռք կը ձգուին քաղկեդոնականաց կանգնած սեղաններուն, կը կործանեն զանոնք. քաղկեդոնականներէ մկրտուածներն «որպէս զպիղծ ինչ եւ զանօրէնութեամբ թաթաւեալս» «վերստին մկրտել» կու տան, վանից երէցներն եւ անմեղ քահանաները գրով Քաղկեդոնի ժողովն նգովելու կը ստիպեն եւն: Գործեր, որոնց առաջն առնելու համար կը հարկադրուի Սորմէն մինչեւ անգամ Կայսեր (Փոկասու) դիմել¹⁸⁵:

/130/ Այս յոյգերը բորբոքեցան մանաւանդ Մովսիսի աչուրները փակելէն յետոյ՝ Վրթանիսի օրով, երբ Դունոյ աթոռն դատարկացած էր:

Թէեւ երկու կողման ալ ընդհանուր բաղձանքն էր տեսնել «մի հօտ եւ մի հովիւ», բայց դժուարին էր համաձայնութիւնն, որուն համար համոզումներ պիտի գոհուէին: Յովհաննէս Աւանի մէջ ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս պիտի հռչակուէր, որով քաղկեդոնիկ յունահայք պիտի տանէին յաղթութիւնն. բան մը, որ շատ ծանր էր եւ անհանդուրժելի Դունեցոց համար: Սակայն յայսմ երկակողմանի զիջողութիւններով միաձայնելու համար գրուեցան բազմաթիւ թղթեր, առաջարկուեցան նաեւ բանակցութիւն եւ ժողովներ:

Այսպիսի բանակցութիւններէ հատ մը կը յիշատակեն Սամ. Անեցի եւ Մխիթ. Այրիվանեցի. «Գրիգոր եւ Վրթանէս վարդապետք գնացին ի Յոյնս եւ ոչինչ օգտեցուցեալ զնոսա, դարձան նգովելով»¹⁸⁶: Դժբախտաբար այս մասին ժամանակաւ մերձաւորներէ բան մը չէ աւանդուած: Բայց խընդրոցս համար ունինք մեծարժէք երկու վաւերագիր՝ գրուած ժամանակիս նշանաւորագոյն անձերէ, Մովսիսի մահուրնէ ոչ շատ ետքը՝ միութեան հարցի առթիւ:

¹⁸⁵ Թուղթ Սորմ., էջ 91: Հմմտ. եւ էջ 169:

¹⁸⁶ Սամ. Անեցի, էջ 76. Մխիթ., էջ 64:

Մին Սորմեն ստրատելատեն է՝ ի դիմաց Յունահայոց, ուղ-
ղուած առ Վրթանէս Տեղապահ. եւ երկրորդը Վրթանիսի պա-
տասխանը: Ահա թէ ինչ կը գրէ¹⁸⁷ Հայոց զօրավարը այսպիսի
հասցէով.

«Փառաւորելոյ տերանց¹⁸⁸ Վրթանիսի տերանց /131/ նուիրա-
կի եւ վարդապետի՝ Քչկան որդւոյ, ի Սորմենայ ստրատելատէ եւ
Հայոց զաւրավարէ:

«Մենք շատ անգամ ներկայ եղած ատեննիս բանիւ բերանոյ,
ներկայ չեղած ատեննիս՝ գրով Ձեր իմաստութեանը հետ խօսե-
ցանք. եւ կը յուսայինք, թէ զՁեզ, իբրեւ մի եւ նոյն ժառանգութեան
տէր, ըստ աւագանին հարազատ եղբարք եւ մեր հօրը՝ սրբոյն
Գրիգորի հասարակաց հաւատոյ որդիք պիտի գտնենք: Սակայն
դուք շատ բանով իբրեւ օտար վարուեցաք մեզի հետ, այնպէս որ
հիմակուան պատասխաններնիդ¹⁸⁹ ալ առաջիններուն պէս խար-
դախութեամբ եւ անհիմն պատրուակներով լեցուն է:

«Վասն զի՝ եթէ իրօք, ինչպէս գրած էք, առանց աթոռակիցնե-
րու մեզի հետ խօսելու եւ մեզմէ լսելու իշխանութիւն չունի Ձեր ե-
կեղեցւոյն տեղապահը կամ, ինչպէս կըսէք, Ձեր Քերթողը, որ Դու-
նոյ աւերակներու մէջ, իբրեւ հաւատոյ նոր կարապետ եւ Նեոնի
առջեւէն քալող, պաճուճուած սնափառութեամբ մը՝ տիւմար եւ
պակասամիտ մարդկան մէջ ինք զինք այնպէս մը կը ցուցնէ, թէ՝
Ես իսկ եմ վարդապետութիւն: (մէկ կողմանէ կըսուի թէ)՝ Պէտք
եմ սպասել, որ ամենքը համախոհութեամբ միաբանին եւ կամ ժո-
ղովական թղթերով իրարու հաւանութիւննին տան, (եւ մէկալ
կողմանէ)՝ յանկարծ եւ թեթեւ մտօք իբրեւ հասարակ ոչինչ բան

¹⁸⁷ Ի դէպ համարեցանք աշխարհաբար ի մէջ բերել կրկին թղթերս (Գիրք. թղթ., էջ
90-92, 93-98)՝ Հ. Գաթրճեանի թարգմանութեան հետեւելով (Բրաւախոհի
կեղծիք, Բ.):

¹⁸⁸ «Տեարք» յոբնակի ձեւով սովորութիւն էր կոչել բարձրաստիճանները (եկեղե-
ցական, զինուորական եւն). Հմմտ. Գիրք թղթ., էջ 90, 91, 150, 171 եւն:

¹⁸⁹ Դժբախտաբար չէ պահուած այսօր մեզի ականարկուած թուղթը:

մը, սրբազան հայրերէն հաստատուած սեղանները կործանել, եւ իբրեւ թէ պղծեալ եւ անօրէնութեամբ թաթաւեալ ըլլան (քաղկեդոնականները) վերստին մկրտել կու տայ, եւ անմեղ քահանաները բռնադատելով՝ իրենցմէ ստորագրութիւն կ'առնուն, որ մեր ուղղափառացս¹⁹⁰ հետ հաղորդութիւն չընեն:

[132] «Լսեցինք նաեւ զինուորական կարգին ըսածնիդ, անոնց իսկ բերնէն, թէ՝ «Այդ ըստ դոցա կամաց լինիցի, որպէս զի այս ալ ետքը ձեզի իբրեւ պատճառանք ծառայէ, առաքեցէ՛ք զորս կամիք, թող գան, զհարցն հաւատ կարգեալ տեսանեն»:

«Եթէ Դիոսկորոսի հաւատքն է հաւատք ըսածնիդ, եւ կամ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացոյնը, որոնք հոգեկիր հարց ուղղափառ վարդապետութեանը դէմ խօսելու ժպրհեցան, եւ անոր համար ալ սուրբ եկեղեցիէն մերժեցան եւ անջինջ յիշատակաւ նգովքի վիճակեցան. այդ մենք ալ աղէկ գիտենք եւ ճշմարիտ հաւատոյն կապարձին մէջ ունինք զանոնք սուտ, օտար եւ անգործածելի նետերու պէս: Ուրիշ բան մը եթէ ունիք, որ մեզի հասած չըլլայ, խաւրեցէք: Իսկ եթէ սրբոյն Աթանասինը կըսէք, որ հոգելից Ժողովոյն¹⁹¹ զարդն եղաւ, Մեծին Բարսղինը, չորս Գրիգորներունը¹⁹², եւ Տեառն Յովհաննոս անխաղախ վարդապետութիւնը եւ անոնց նմաններուն, անիկա մեր սրտին մէջն է, մեր քովը, չունինք պէտք Խորասանիկ եւ Ատրպատիճ կանոնադրութեան եւ վարդապետութեան¹⁹³: Հոս ունինք նաեւ Կիւրդի Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսապետին, Մեծ Հօրը, սիննհոդոսական թղթերը, որ Նեստորի մուլար վարդապետութիւնը հերքեց ջրեց, եւ կը յուսանք ասոնց ամենուն աղօթիցն ու բարեխօսութեանը եւ նոյն իսկ մեր Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի ճշմարիտ Աստուծոյն՝ որ մարմնացաւ ու մար-

¹⁹⁰ «Ընդ մեր բարեպաշտութեանս»:

¹⁹¹ Բմա՝ Նիկիոյ 325ի սիննհոդոսը:

¹⁹² Այսինքն՝ Գրիգորի Լուսաւորչի, Գ. Մքանչեղագործի, Գ. Աստուածաբանի եւ Նիսացոյ:

¹⁹³ Գալնարկուի ըստ Հ. Գաթրճեանի՝ Արդիշոյ եւ իւր կատարած դերը:

դացաւ ի սուրբ եւ Աստուածածին միշտ կուսէն Մարեմայ, եւ չար-
չարանք յանձն առաւ, խաչի համբերեց, մեռաւ, թաղեցաւ, յա/133/-
րեաւ, երկինք ելաւ ու Հօր աջ կողմը նստաւ, որ կը պահէ անսա-
սանելի եւ անխռով իր ընդհանրական սուրբ եկեղեցին:

«Սա կը փափաքէինք, որ իմանայիք, եղբա՛րք, թէ ձեր աչքին
թերթել եւ չնչին բան երեւցածը՝ մեզի տառապելոցս շատ ծանր
եկաւ, այնպէս որ շատ մը ողբալէ եւ արցունք թափելէն ետքը,
հարկ եղաւ որ մեր բարեպաշտ եւ խաղաղասէր տիրոջը¹⁹⁴ ծանու-
ցանենք: Ոչ ոք պարապ տեղը փորձէ կամ ջանայ, ինչպէս սովո-
րաբար կ'ընեն կեղծաւորելով ու ձեւանալով՝ մտնել սիրոյ նեղ դռ-
նէն եւ երթալ բանալ թշնամութեան լայն դուռը: Այսպիսիները
պէտք են շատ մեծ խիղճով վարուիլ եւ նայիլ Աստուծոյ անաչառ
ատենին դատաստաններուն, իրաւունքներուն եւ վրէժխնդրու-
թեանց՝ թէ՛ հոս եւ թէ՛ անդիի աշխարհքը:

«Որչափ ալ այսպիսի շատ մը նիւթերու վրայ ի հարկէ տա-
րածուեցաւ մեր խօսքը, ի վերայ այսր ամենայնի քաջ եւ յաղթող
նահատակն այն է, որ Քրիստոսի սիրոյն համար կը խոնարհի եւ
գլորածը՝ ոտք հանելու կ'աշխատի: Անոր համար այս անգամ ալ
կ'աղաչենք, որ եթէ կը հաճիք, հրաման ընէք, որ ժողովին եպիսկո-
պոսունք եւ երեւելի քահանայք, որոնց համար կը կարծէնք թէ գի-
տութիւն բանի ունին: Առ այս յարմար տեղ մ'ալ որոշեցէ՛ք՝ ժամա-
նակն ալ ճշդիւ ծանուցանելով: Մենք մեր եկեղեցւոյ առաջնոր-
դը¹⁹⁵ կ'աղաչենք, որ ասոնք ալ ներկայ գտնուին: Կը յուսանք մեր
Աստուծմէն ի Քրիստոսէ որ այսպիսի համբաւներէ յառաջ եկած
ու սնոտի երկպառակութիւնը՝ իրարու քով դէմ յանդիման
գտնուելով՝ վախճան կ'առնու, եւ աւետարանական խօսքին հա-
մեմատ՝ կ'ըլլանք մի հօտ եւ մի հովիւ»:

¹⁹⁴ «Տերանց», այս է՝ կայսեր Փոկասու:

¹⁹⁵ Այսինքն՝ գՅովհաննէս կաթողիկոսը:

/134/ Առ այս կը պատասխանէ Դունոյ Տեղապահը, որուն թուղթը խորագիր կը կրէ:

«Պատասխանի թղթոյն Սորմենայ, որ առ Վրթանէս վարդապետ գրեաց»:

«Գիտենք որ շատ եւ պէսպէս եղանակներով խօսեցաք, որպէս զի ցուցնէնք, թէ մեզի համախոհ եւ միաբան էք այն հաւատքին վրայ, զոր Քրիստոսի երանելի նահատակն ու մեր հայրը Գրիգորիոս տնկեց ի մշտնջենաւոր պայծառութիւն Հայաստան աշխարհիս: Ենթադրեցինք որ այդ այդպէս է: Անոր համար ալ շատ անգամ թախանձեցինք սրբասէր եպիսկոպոսս¹⁹⁶, որ քննութիւն ընէ. եւ սորվեցուց մեզի, թէ առանց միաբանական ժողովոյ օրինաւոր չէ: Իսկ դուք զայս ծաղր ըրած էիք ձեր պատասխանին մէջ՝ մեր երեսին շատ մը թշնամանքներ յաճախելով, որ եթէ (տեղապահն) իշխանութիւն չունէր, ինչո՞ւ ուղղափառներէն հաստատուծ (պատարագի) սեղանները կործանեց, նորէն կնուրք (վերստին մկրտութիւն) ըրաւ: Այս խնդրոյս համար տեղեկացանք, որ այդպէս չէ¹⁹⁷. այլ ի կանոնաց որոշուածն ու իրաւացին ըրած է: Բայց դուք, մէկուն ըսածին պէս, բոլոր յաղթութիւններէ նախադաս եւ գերագոյն համարեցաք՝ անարգանօք յաղթելը, եւ մեր Քերթողը Նեոին կարապետն ընելով, թշուառութեան վրայ խնդացիք ըսելով, թէ՝ Դունոյ այրած ու փլած եկեղեցւոյն մէջ կը նստի եւ նորաձեւութիւն կը սորվեցընէ: Նեոին հիւրընկալ, առաջնորդ ու կարապետ զանիկա¹⁹⁸ պէտք է կոչել, որ պատճառ եղած է բովանդակ ազգի մը ապստամբելուն, էրիկները իրենց կնիկներէն եւ կնիկներն իրենց էրիկներէն անջատել/135/լու: Որոնցմէ շատերն հեռու երկիրներ թափառելով մեռան՝ առանց թաղման իսկ արժանի ըլլալու. առաւելապէս իրեն բնիկ եւ ուղղափառ վարդապետ-

¹⁹⁶ Դժուարին է լուծել, թէ ո՞վ է ակնարկուած եպիսկոպոսը:

¹⁹⁷ Հսեղ կուգուի, թէ՛ ձեր ըսածին պէս ապօրինաւոր կանոնաց հակառակ գործ մըրած չէ:

¹⁹⁸ Գակնարկովի կաթողիկոսն Յովհաննէս:

ներու դասէն հեռու խուսած է, ամպարիշտին պէս՝ առանց մէկէ մը հալածուելու՝ փախչելով, եւ տարագիր ըլլալով անբիծ, հռչակաւոր ու փրկարար հաւատքէն՝ զոր անոնք (իրենց բնիկ ու ուղղափառ վարդապետք) ունին:

«Սակայն այս ալ պէտք է խորհրդածել, որ մէկ կողմանէ բերնով կ'օրհնէք, այսինքն՝ Ս. Գրիգորի հաւատքին ժառանգը կը համբաւէք զձեզ, մէկալ կողմանէ՝ Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն այրեցման եւ աւերածոյն ընծան դուք անոր¹⁹⁹ մատուցած էք: Բսկ թէ վանքերուն առաջնորդները եւ անոր քահանաները, որոնք ստորագրութիւն տալով Քաղկեդոնի անօրէն ժողովը նզովեցին, առանց բռնութեան տակ ըլլալու ըրին, ամէնուն յայտնի է. վասն զի որոնք որ այս ստորագրութիւնը տալ չուզեցին, դեռ հոս տեղս կը շրջին առանց իրիք խոշտանգանաց. ոչ թէ ինչպէս դուք ըրիք՝ շատերը հալածելով ձմեռուան ժամանակ, որոնք վերքեր առին եւ դեռ մինչեւ հիմայ կը հեծեն:

«Մենք՝ որովհետեւ մեր հարց եւ ճշմարիտ վարդապետաց հաւատոյ սահմանին վրայ վստահ էինք, անոր համար ոչ թէ ակամայ, այլ երանելի եպիսկոպոսին²⁰⁰ եւ ուրիշներուն ուզելովը կը կանչէինք զձեզ, որպէս զի թէ՛ մեր պարծանքն երեւայ եւ թէ՛ խաղութեան պտուղ մը տեսնուի:

«Բայց սա՛ մանաւանդ հիանալի է եւ շատ մեծ զարմանք կը պատճառէ, որ մէկ կողմանէ երդմամբ կը հաստատէիք, թէ ձեր հաւատոյ դրութիւնը՝ Հայաստանի մէջ այս եկեղեցւոյս առաջնորդներէն ընդունուած էն ոչ աւելի եւ ոչ պակաս /136/ է, հիմայ

¹⁹⁹ Իմա՝ Յովհաննու: /295/ Յովհաննէս կաթողիկոսի վրայ առած ենք Թղթոց գրքի խօսքերը, Նորայր Բիւզանդացի (անդ 217) կը գրէ. «Ես կարծեմ թէ կակնարկէն ի Վարդան Սա/296/միկոնեան, որ սպանեց զմարգպան Սուրէն յամին 572, եւ ապստամբեցաւ ի Պարսից: Այսպէս կը հասկանայ եւ Հ. Ալիշան (Այրարատ, 407ա)»: ԶՎարդան կիմանայ նաեւ Հ. Գաթրճեան, Բայց մենք զՅովհաննէս նկատեցինք հոն աւելի իմաստալից ընելու համար Վրթանիսի գանգատը. եւ այսպէս ալ կը պահանջէ տեղոյն միտքը:

²⁰⁰ Այսինքն՝ հանգուցեալ կաթողիկոսին Սովսիսի:

ձեր գրածներուն մէջ՝ ասոր հակառակը տեսանք: Դիտակորոսն ու Տիմոթէոսը անջինջ նգովից արժանի կը համարիք, զորոնք մեր պատուական հայրերը ու հոգեկիր վարդապետները ուղղափառ հովիւներուն եւ մարտիրոսներու մէջ դասած են: Իսկ մոլար, չարապաշտ եւ հերձուածող Քաղկեդոնիտները բարեփառ կանուանէք, եւ միաբանութեան միջոց կ'առաջարկէք...:

«Սակայն ըսելիքնիս բոլորովին ծաղրական է: Ճամարտակած էիք, թէ Խորասանիկ եւ Ատրպատիճ կանոնաց ու վարդապետութեան կարօտ չէք: Բայց շատ սուտ է ըսածնիդ. միայն անոնց չէ, ձեզի ալ նոյները կը վերաբերին: Վասն զի Խորասանիկը առտուանց՝ ելածին պէս կը լուացուի եւ կը կարծէ, թէ իր բոլոր աղտեղի գործերը անով մաքրեց: Դուք ալ բոզերու երթալէն ետքը՝ բաղնիք երթալով, անոնց պէս զձեզ մաքուր կը կարծէք, անոր համար ալ անխտիր տէրունական մարմնոյն կը հաղորդուիք, զործ մը, զոր աստուածային պատգամն ըսած է, թէ դատապարտութեան տակ է: Իսկ Ատրպատիճներու գալով՝ ասոնք ալ չիմանալով, որ տարակոյսը հաւատքը կը լուծէ²⁰¹, շատ աստուածներու, այսինքն՝ միշտ մէկ աստուածէն մէկալ աստուած համբոյր կը փոփոխեն: Նոյնը ձեզի համար ալ ճշդութեամբ կրնայ ըսուիլ՝ արցունքով մէկտեղ: Վասն զի անդադար ալեկոծեալ, պղտորեալ ու շփոթեալ էք, չէք կշտանար ետեւէ ետեւ տեսակ տեսակ հաւատոյ սահմանադրութիւններ շինելով: Ուրեմն սուտ է եւ շատ անյարմար՝ Խորասանիկներն ու Ատրպատիճները բամբասելը: Վասն զի չէք կրնար ժխտել եւ ըսել, թէ աստանկ չէ...: [Երկար խօսքով իբրեւ թէ ցու/137/ցընելէն ետքը՝ թէ Խաչը Երրորդութենէն չի կրնար բաժնուիլ], Դուք պէտք էք նստիլ ձեր երկրին վրայ, անմխիթար սգալ ու տրտմել, որ իրարմէ ճեղքուած եւ աղմկոյ մէջ էք՝ անթիւ

²⁰¹ Ըստ Հ. Գաթրճեանի կականարկուի հոս Յովհ. Ոսկեբերանի Մեկն. Ա. Տիմ. Ճառ., Ա., 7. «Խնդիրն հաւատոցն խափանիչ է, եւ որ խնդրէն՝ յայտ առնէ թէ չեւ եւս եզիտ, եւ ոչ հաւատալ կարէ, որ տակաւին խնդրիցէ»:

աղանդներու զանազանութեամբ, անոր համար ալ ո՛չ մէջերնիդ կրնաք միաբանիլ եւ ո՛չ մեզի կրնաք բարկանալ, երբոր ըսենք որ եթէ մէկը իր տանը մէջ չի գիտեր կամ չի կրնար կառավարութիւն քանցընել, ինչպէ՛ս բարձրէն հրապարակախօս ըլլալու համար- ձակելով՝ կրնայ պատուերնէր տալ ճոռոմաբանելով: Ո՞չ ապաքէն ամէնէն պիտի ծաղրուի. եւ փոխանակ նեղ դրան՝ թշնամանքէն = իմա ըստ Նորայրի (անդ, 217)՝ թշնամութեան լայն դուռը պիտի բանայ»...: Թէպէտ այս այսպէս է, սակայն եւ այնպէս պէտք ենք յուսալ ի Քրիստոս Աստուած մեր, որ ձեռնտու կ'ըլլայ եւ կը բառ- նայ մէջտեղէն ի Քաղկեդոն Լեւոնի արձանի շնորհիւ բռնի սեր- մանուած նորոգաձէլ գայթակղութիւնը: Վասն զի անհկա միայն է քաջ եւ յաղթող հովիւ եւ իւր պատուէրները պահողներն սիրող, խոնարհ եւ այցելու. որ ինչպէս երբեմն Արիանոսաց ճոխութիւնն քակեց քայքայեց. նոյնպէս կը հաւատամ, թէ պիտի տեսնեմ քայ- քայուած անոր օգնութեամբն զձեզ՝ քաղկեդոնիւններդ: Այնուհե- տեւ հնարաւոր կրնայ ըլլալ մեր եպիսկոպոսներու եւ բոլոր սուրբ ուխտի ճշմարիտ քահանայից միաբան հաւաքումն, խորտակել մէջտեղէն վերացնելու համար տիեզերակործան Արձանին գայ- թակղութիւնը. եւ անբաժանելի եւ անփոփոխելի քաջ Հովիւր մեր փրկիչը եւ Տէրը խոստովանելով ձայնը լսելի ընել»:

Չենք կրնար, դժբախտաբար, այս կարեւոր թղթակցութեան թելը հոս երկնցնել, վասն զի ինչպէս անկէ առաջինը չունինք, նոյնպէս անկէ ետքինն ալ մեզի հասած չէ: «Սակայն մէկ ըղունգէն բոլոր առիւծը կ'իմացուի»,– կը նկատէ Հ. Գաթրճեան: Թղթերուս մէն մի խօսքը ունի իւր կրակոտ շեշտը, բղիւսած ժամանակի յուղ- մանց հեն/138/ցէն. աւելորդ է երկարագոյն խորհրդածութիւննե- րով պարզելու աշխատիլ: Մեզի թոյլ կու տանք հոս այս թղթակ- ցութենէ յետոյ իրաց առած կերպարանքն նկարագրել նոյնպէս Հ. Գաթրճեանի խօսքերով:

«Իրերն այս վիճակի մէջ էին, երբ Տեղապահը կ'աճապարէր ու կը ստիպէր, որ ժողով մը գումարուի, ո՛չ թէ հաւատոյ խնդիր–

ներ ընելու, վասն զի անհկա ինքը լմնցուցած էր, հապա Դունոյ դատարկ աթոռոյն վրայ կամ ինք եւ կամ իրեն համախոհներէն մէկն ելլէ: Քիչ չէ, 50 եպիսկոպոսունք եւ 390 հարք (վանաց) եւ քահանայք ժողոված Դունոյ մայր եկեղեցին²⁰²: Եպիսկոպոսաց մէջէն յանուանէ նշանակուածներն, ուստի գլխաւորաբար խօսքի տէր եղողներն սա 12ները եղած կ'երեւան. Թէոդորոս Մարդպետական, Յովհան Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Աբրահամ Ռշտունեաց, Յովհան Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Սիոն Գողթան, Ահարոն Մեհնունեաց, Ներսէս Բոժունեաց, Յովհանիկ Ելոյ (՝), Թադէոս Առնայոյ (՝) եպիսկոպոսունք: /296/ Երկու անուններս ալ Պարսկահայոց գաւառներ են. առաջնոյն ուղղական ձեւն է Ելի, Ալլի, եւ երկրորդին՝ Առնա, Ըռնա. Մանրամասնութիւնները տե՛ս Նորայրի հատուածին մէջ (անդ, 218): Ասոնց մէջ Յունական Հայաստանի եպիսկոպոսներէն մինակ մեկը կայ, այս ինքն՝ Թէոդորոս Մարդպետական կամ Մեպիական գնդին եպիսկոպոս: Չենք կարծեր՝ որ քիչ աղմկով /139/ ժողովուած ըլլայ այսչափ բազմութիւն քահանայից: Նաեւ եպիսկոպոսաց թիւը Հայաստանի մէջ ժողով գումարելու համար բաւական հանդիսական թիւ էր. Շահապիվանի աշխարհաժողովն, որ դարձեալ Տեղապահի մը ատեն գումարուեցաւ, ասկէ աւելի եպիսկոպոս չունէր: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կաթողիկոսի ընտրութիւնը չյաջողեցաւ²⁰³: Չունինք հիմա կոռուան մը իմանալու՝ թէ

²⁰² Դեռ Ս. Գրիգոր չէր շինուած, բայց հարկաւ անոր մօտերը առ ժամանակեայ պաշտօնատեղի մը եւ բնակարան մը եւ կամ նոյն քաղաքին մէջ ուրիշ եկեղեցի մը իբրեւ մայր եկեղեցի առ ժամանակեայ կը գործածուէր: Ժողովոյն կանոնաց յառաջաբանը կըսէ. «Մայրաքաղաք եկեղեցիս Դունեայ»: Ժողովոյս պատմութիւնն եւ Կանոնք պահուած են Թղթոց գրքին մէջ, էջ 146-148 այսպիսի խորագրով. «Կանոնք որ եղան ի Դունի, մինչդեռ մտածութիւն էր ժողովելոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթողիկոս, եւ խափանեցան այնն անգամ»: – Ժողովական հարց թիւն կը նշանակէ Հ. Գաթրճ., 306 (Յ. եւ Զ.), տպագիրն ունի Յ. Եւ Ղ.:

²⁰³ «Բացայայտ նշանակուած է ասիկա վերոյիշեալ յառաջաբանին գլուխը, այսինքն թէ՛ կաթողիկոս ընտրելու մտօք ժողովեցան, բայց չեղաւ այն անդամ». Կեղծիք Բ.:

ինչ դիտմամբ կամ ո՛ր ներքին կամ արտաքին ազդեցությամբ մնաց ընտրությունը: Սակայն եւ այնպէս, առանց կաթողիկոսի ալ, կանոնական սահմաններ դնելու միաբանեցան, հոս ամենեւին բացայայտ կանոնաց դէմ ընելէն չվախնալով, որոնք առանց մետրոպոլիտի կամ կաթողիկոսի երեւելի գործողութիւն մընելու հրաման չեն ի տար նաեւ իրենց ձեռքն ունեցած հայերէն մատեաններուն մէջ: «Որովհետեւ յառաջագոյն սուրբ հարք եւ ուղղափառ վարդապետք սուկալի նգովներով մերժած ու հերքած էին բոլոր հերետիկոսները²⁰⁴, զՍաբել, զԱրիոս, զԵւնոմոս, զՄանի, զՄարկիոն²⁰⁵ եւ անոնց նմանները, զՊօղոս Սամոստացի, զԴեոդորոս (կարդա՝ Թեոդորոս), զԴիոդորէ (կարդա՝ Դիոդորոս) եւ անյիշելի Նեստորը, զԹեոդորիտոս, զԵւտիքոս, զՍեւերոս, զԱնդրէաս եւ անոնց համախոհները, զԵւգոյիոս /140/ Նիկոմեդացոց եպիսկոպոսը եւ անոր համախոհները, Քաղկեդոնի անօրէն ժողովն ու Լեւոնի պիղծ տումարը, որ վերոյիշեալներէն շատերուն հերետիկոսութիւնը նորոգեց, եւ վասն զի հիմայ ալ Հայաստանէն շատերը նոյն Քաղկեդոնի ժողովն եւ Լեւոնի տումարը դաւանողաց եւ ընդունողաց հետ հաղորդութեամբ միաւորեցան, ոմանք ազատ կամօք՝ փառասիրութեան եւ ակնածութեան համար, ոմանք ակամայ բռնադատուած անոնցմէ, ոմանք ալ վերջապէս տգէտ եւ անկարող ըլլալով, այս պատճառաւ ժողովեցանք... կանոններ սահմանելու անոնց համար, որոնք խոստովանութեան կու գան իրենց կամաւ կամ ակամայ գործած յանցանքին ու մեղքին վրայ զղջալով՝ զոր գործեցին»: – Հինգ են աս ժողովէն սահմանուած չկանոն-

²⁰⁴ Հերձուածողաց յաջորդ ցանկը յօրինուած է Անաստաս կայսեր թղթի համեմատ. հմմտ. Թուղթ, զոր արար Անաստաս թագաւորն ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց». Գիրք թղթ., էջ 277-278. որ արդէն Բարգէնի օրով թարգմանուած էր ասորերէնէ եւ յաճախ անգամ գործածուած Բարգէնի եւ Ներսիսի թղթերու մէջ: Այս մասին կը խօսինք այլուր՝ առանձինն:

²⁰⁵ «Ժամանակի կարգ շատ պէտք չէ փնտռել թէ՛՝ հոս եւ թէ՛՝ մանաւանդ հետեւեալ անուններուն մէջ, վասն զի իրենց պատմական հմտութիւնն ասկէ անդին չէր անցներ»:

ներն, բոլորն ալ մինակ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից համար: Անկիրիոյ սինհոգոսին՝ հալածանաց ատեն կամայ կամ ակամայ կոռք պաշտող քրիստոնէից համար տուած կանոններուն վրայ ձեռուած կամ ըստ մասին անոր լեզուն առած: Առջի կանոնը չէ թէ «փառասիրութեան կամ զօշաքարութեան» համար, հապա ի բռնութենէ կամ անկարողութենէ կամ տգիտութենէ եղած հաղորդակցութեան համար՝ ներողական ապաշխարութենէն զատ՝ որ ապաշխարողապետին խոհեմութեանը կը յանձնուի, կը պահանջուի, որ եկեղեցւոյ մէջ ամենուն առջեւ նզովիւք հրաժարի հերետիկոսութենէն՝ ստորագրութիւն տալով եւ երդում ընելով: Ուրիշ յիշատակարաններէն²⁰⁶ կիմա/141/նանք՝ որ այս երդումը ինք իր անձին վրայ տրուած սարսեղի չարամաղթութիւններ են²⁰⁷: Այս ըլլալէն եւ ապաշխարութիւնը լմննալէն ետքն ալ՝ չի կրնար իր աթոռը քիչերուն հաւանութեամբը նստիլ, հապա պէտք է՝ որ բոլոր եպիսկոպոսունք քննեն եւ հաւանին: Երկրորդը անոնց համար, որոնք համոզուած չըլլալով որ ըրածնին գէշ է, կամակար նոյն հաղորդութիւնն ըրած են հերետիկոսաց հետ եւ զուրիշներն ալ ստիպած են նոյնն ընելու. կը պահանջուի ծանր քննութիւն, շատ փորձ, մեծ ապաշխարանք ապաշխարողապետին կողմանէ, երդում ուղղափառութիւն պահելու, նզովք հերետիկոսութեան ստո-

²⁰⁶ Այսպիսի յիշատակարան մէ «Սրբաւեր եպիսկոպոսաց Մանասէի, Յովհաննէսի եւ տեառն Գիգայ Դաշտակարանի եւ տեառն Սարգսի եւ տեառն Վարդապետի (Վրթանիսի) ի Սահակայ կորուսեալ ծառայէ խոնարհ երկրպագութիւն» խորագրեալ թուղթը, Գիրք թղթ., էջ 108-109, որով Սահակ Համագասպայ որդին «յԱրածի գեղջէ» յետս կոչուի կրնէ՝ նզովելով Նեստորը եւ իւր հերետիկոսութիւնը՝ համաձայն ժողովոյս Ա. եւ Բ. Կանոններու: Դժուարին է, սակայն /141/ ստուգիլ ըսել, թէ ի՞նչ կիմացուի «Նեստոր» անունն տալ: Քաղկեդոնի ժողովն, թէ՛ Խուժիկ Նեստորականք: Առաջինն ճշդագոյն կը թուի, վասն զի Արած գիւղն Յունական Հայաստանի մէջ գտնուելով՝ (մերձ ի Դուին), դժուարաւ գործ կարելի էր ունենալ Խուժկաց հետ, որոնք վաղ իսկ մերժուած էին Հայաստանէն: Արած գիւղի մասին, Այրարատ, էջ 445:

²⁰⁷ Օրինակի աղագաւ՝ «Նզովեալ ըլլամ Սուրբ Երրորդութենէ, կենօք ու մահուամբ» են: Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 108:

րագրութեամբ: Եթէ բոլոր եպիսկոպոսներով մէկտեղ կաթողիկոսն իրեն նորէն աթոռը շնորհէ, բոլոր կեանքը զոջմամբ պէտք է ըլլայ: Քահանայից ալ ասոր համեմատ: Երրորդը անոնց համար, որոնք մէյ մը ինքնայոժար ի խոստովանութիւն կու գան եւ իրենց ստորագրութեամբը նոյն հերետիկոսութիւնը նզովելէն ետքը նորէն իրենց փոխածը կը դառնան, բայց ետքէն երկրորդ անգամ կու գան, կը սահմանուի աւելի խստագոյն ապաշխարութիւն, քննութիւն եւ սաստիկ յանդիմանութիւն ու սաստ, անանկ որ ուրիշներուն ալ վախ բերէ: Եթէ երկայն ատեն ուղղութիւն եւ առաքինութիւն ցուցնեն, միայն ան ատեն նորէն իր աթոռը ելլէ, ան ալ եթէ բոլոր եպիսկոպոսունք ուզեն: Չորրորդը կը սահմանէ, որ եթէ մեր (միա/142/բնակաց) հաւատոյն հաղորդութենէն չեղող եւ աս մեր միաբանածէն օտար (քաղկեդոնիկ) եպիսկոպոսներ կամ քահանաներ առթիւ մը կամ պէտք մունենալով մեզի գան, չըլլայ՝ որ մէկը անոր հետ հաղորդուի կամ քահանայական պատուով պատուէ, հապա մինակ անանկ ընդունի զանոնք, ինչպէս աշխարհական մը կ'ընդունի. բնակութիւն տալով եւ ուրիշ ասոր պէս բաներով: Հինգերորդը կը սահմանէ, որ քահանայիցմէ դարձողները՝ իրենց ստորագրութիւնն ան եպիսկոպոսին տան, որուն թեմին մէջ որ կ'ուզեն մնալ. եւ չըլլայ թէ վանքերու գլխաւոր երէցը կամ քահանայք առանց եպիսկոպոսին հաւանութեանը ասանկներէն մէկն իրենց ընտանութեանը կամ հաղորդութեանն ընդունին:

«Այս լաւագոյն դատի մը արժանի կանոնները պահողներուն օրհնութիւն տալէն ետքը՝ վերջապէս այս «աստուածահաճոյ ու փրկաւէտ պատուիրաններէն» ապստամբողներուն՝ ըլլան իշխան, քահանայ, եպիսկոպոս կամ ժողովրդական, ամենուն վրայ՝ սա անէծքի կերպարանք ունեցող նզովքը կը կարդան այս ժողովին անդամները, «Նզովեսցին հոգւով եւ մարմնով եւ ամենայն

կենցաղով իւրեանց եւ ընկալցին անողորմ պատուհաս յարդար դատաստանացն Աստուծոյ, աստ եւ ի հանդերձելումն²⁰⁸»:

«Ան չենք գիտեր, թէ արդեօք կաթողիկոսի ընտրութեան վրայ խօսուելէն առաջ, թէ՞ վերջն սոյն կանոնք դրուած են:

«Այսպէս կենար գրեթէ բոլոր Հայաստան իբրեւ կաթսայ յեռանդան: Կրնայ երեւակայուիլ ան աղմուկն, երբոր երեքհարիւր քահանայք վանքերէն ու գեղերէն դրոյմամբ կը ժողվէին, որոնց շատերն, անշուշտ, Քաղկեդոնի եւ Լեւոնի անունէն /143/ ուրիշ բան լսած չէին, բայց հիմայ մարդուս մազերը վեր տնկող երդումներով սաստկացած, ծուռ նախապաշարումներով նպարակուած տեղերնին կը դառնային քաղաքներն, աւանները, գեղերն ու ագարակները՝ նոյն ոգին սփռելու: Աս ամէնը Է. դարու առջի տարիները կ'ըլլար, երբ քաղաքական հովն արդէն դարձած էր առ ժամս, Ապրուէզ Խոսրովայ (Բ.) թագաւորութեան ատեն՝ Պարսից զօրութիւնն Հայաստանի մէջ աւելնալով՝ այս վերջին անգամ: Մակայն այնպէս ալ ստուգիւ իրերը մինչեւ հոս չէին հասներ, եթէ այս տեսլեան մէջ մէկը պակսէր կամ չըլլար այնպէս ինչպէս էր: Ուրիշ մէկը չէր ասիկա, բայց եթէ Սմբատ Վրկանայ մարգպանն: Ասիկա բնականապէս իրեն քաղաքական դիրքէն չէր կրնար յունաց շատ բարեկամ ըլլալ, բայց ինք նաեւ կրօնական վէճին մէջ ալ շահուեցաւ ի նպաստ Դուին տիրող հաւատքին, եւ անկէ ետքը՝ ուր որ այս կուսակցութեան միութիւն կը պակսէր, հոն իր զօրաւոր բազուկը կ'երկնցընէն: Ասիկա տեսնելով որ եպիսկոպոսունք չէ թէ մինակ երկու իրաւասութեան, այսինքն՝ Կարնոյ եւ Դունոյ բաժնուած են, հապա Դունոյ մէջ ալ չկրցան միաբանիլ, ստիպմամբ եւ բռնոն հրամանաւ նորէն կը ժողվէ այս վերջինները ի Դուին²⁰⁹, ինք

²⁰⁸ Գիրք թղթոց, էջ 148:

²⁰⁹ Ժողովոյն ձեռնարկն տես Գիրք թղթոց, էջ 149-150. «Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարգպան ցայն եպիսկոպոսունս, որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Դուին՝ կարգել կաթողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսիսի. եւ գայս ձեռնարկ ետ նոցա»:

ձեռնարկ տալով նախընթաց Դունոյ ժողովոյն մտաց համեմատ, բոլոր եպիսկոպոսներէն ալ նոյնը կ'առնու՝ մերժել տալով զսրբագան ժողովն եւ սրբագան քահանայապետին տումարը, եւ անկէ ետքը երկայն ատեն դատարկ մնացած աթոռին գահակալ /144/ մը գտնելու համար նախ ինք իր քուէն վերոյիշեալ ժողովոյն մէջ գլխաւորաբար ձայն ունեցող եպիսկոպոսներէն Ռշտունեաց եպիսկոպոսին տալով՝ վերջապէս կը յաջողցնէ ընտրութիւնն եւ ասանկով կը նստի Աբրահամ՝ Ապրուեզ Խոսրովայ 17երորդ տարին (607): Սմբատ եւ Աբրահամ իրենց ոչ գովելի գործունէութեամբք եւ իրենց դիմացիներուն տկարութեամբք՝ Յունական կողման մէջ գտնուած եպիսկոպոսներէն ալ շահեցան, որոնք իրենց ձեռնարկներն Աբրահամու յանձնեցին²¹⁰: Ասոնց մէջ կան նաեւ նշանաւոր տեղերու եպիսկոպոսներ, վանահարք եւ քահանայք²¹¹: Ասանկով դարձեալ կաթողիկոսութեան աթոռը մէկ մնալով՝ սեպուեցաւ կատարուած «միաւորութիւն աշխարհիս Հայոց,» ինչպէս կ'անուանէ այս եւ սոյն ձեռնարկին գլուխը գրուած փոքր տեղեկութիւնը: Բայց յայտնի է՝ որ գոնէ մէկ մեծ մաս մ'ալ ուղղափառ վարդապետութեան հաւատարիմ մնացած էր, որովհետեւ կեցած էր դեռ Կարին կամ Կարնոյ մօտերը իրենց օրինաւոր կաթողիկոսը Յովհան»:

²¹⁰ Հմմտ. Ձեռնարկ, զոր ետուն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի ի միաբանութեան աշխարհիս Հայոց. այնոքիկ որ էին ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց ի թագաւորութեանն Մարկան». Գիրք թղթոց, էջ 151-152: Վերջին խօսքերն պէտք է հասկնալ. «Որոնք Մօրկայ օրով Հոռոմոց իշխանութեան տակ եղող Հայաստանն կը գտնուէին, որ այժմ Պարսից եղած է»:

²¹¹ Թէոդորոս Սեպհական գնդին եպիսկոպոս, զոր արդէն Դունոյ նախընթաց ժողովոյն մէջ տեսած էինք, Ստեփանոս Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, Մովսէս Խորիտունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոս, Ներսէս Վանանդայ եպիսկոպոս, Աբրահամ սրբոյ Կաթողիկէի վանից երէց, Մամուէլ սրբոյ Հռիփսիմէի, Բաբիւղաս սրբոյ Յովհաննու վանաց երէց, Խոսրով Աւշականու, Յաւիտեան Աղիվարդայ, Դաւիթ Երեւանայ, Բամայէլ Գառնոյ եւ այլք. անդ, էջ 151:

/145/ Այսպէսով մէկ վայրկենի մէջ չքացան այն ամէն հեռապատկերներն, որոնցմով գրաւուած՝ յունահայք երկար ատեն քրտինք թափեցին ի զուր: Պարսկահայք տարին յաղթութիւնը, իրենց ձգելով հակառակէն յունահայ եպիսկոպոսներու թիւ մը, որոնք այլ եւս առանց որ եւ իցէ երկիւղի եւ կասկածանաց կրնային շարժիլ ըստ համոզման եւ զգացման²¹². Վասն զի այլ եւս այն գաւառներն, որոնք 591ի դաշամբ անցած էին Յունաց, կրկին Պարսից եղած էին. այսու Յովհաննու ընդարձակ թեմն այլ եւս անձկացած էր: Արբահամ չղանդաղեցաւ օգտուելով ինքն ալ ժամանակի նպաստաւոր հանգամանքներէն, ջնջել անհետացնել նոր ստացուած գաւառներէն յունական ազդեցութիւնն եւ առ այս, ինչպէս յայն Անանունն կը վկայէ, Յովհաննու բաժնի վրայ ալ գործածեց իւր իշխանութիւնն ամենայն խստութեամբ՝ ստիպելով՝ եպիսկոպոսներն նգով կարդալ Քաղկեդոնի Սիւնհոդոսին վրայ՝ ըստ սահմանին Դունոյ ժողովոյն. չհաւանդներն հալածական վարեց ի Տայս կամ յունական երկիրներն, ուր օտարութեան մէջ ալ վախճանեցան:

/146/ Թէ Յովհաննէս ինչ ընթացքի հետեւեցաւ այս յուզմանց ժամանակ, յայտնի չէ: Բիւզանդականք, որոնց յեցած էր կաթողիկոսն, իրենց օրհասին մէջ չէին կրնար այս մասին երկար խորհել: Եւ Յովհաննէս ստիպուած էր ըստ հաճոյս թողուլ եպիսկոպոս-

²¹² Իրենց 607ին Արբահամու տուած Ձեռնարկին մէջ կըսուի. «Եկեալ անդիման մեր զբարեպաշտութիւն խոստովանեցին՝ նգովելով նոյնաձէս ըստ երանելի հարցն մերոց (այս է՝ ըստ 606ի Դունոյ ժողովոյն կանոնաց) զամենայն հերձուածողս... եւ զժողովն Քաղկեդոնի, եւ զտումարն Լէոնի, եւ աղայանս մատուցանելով առաջի մեր՝ խառնել զինքեանս ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ ճշմարիտ հաւատին Քրիստոսի. եւ ասացին միաբանութեամբ ամենեքեան, թէ զխոստովանութիւն եւ զսահման, զոր հաստատեցին երանելի հարքն մեր, անշարժ պահեցուք առաջի Աստուծոյ եւ հոգեւոր հարանգդ մերոց, եւ զապաշխարութիւն զոր տայք, յաւժարութեամբ ընդունիմք եւ կամաւք կատարեմք, եւ ի հաղորդութենէ նգովելոցդ ամենեւին հեռանամք: Եւ թէ խաբէութիւն ինչ իցէ ի կամս ուրուք, նգովեցի հոգւով եւ մարմնով յամենասուրբ Երրորդութենէ», անդ, էջ 152:

ներն՝ ազատօրէն որոշելու ինք զինքնին: Առանց տարակուսի եպիսկոպոսներէն ամենն ալ համամիտ չէին իրեն, ինչպէս 607ին տրուած ձեռնարկէն կը տեսնուի, ուր մինչեւ անգամ կաթողիկոսանիստ Աւանէն կար «Յունանէս» երէց մը (էջ 150):

Դունոյ 607ի ժողովով «միութիւնն» հաստատուելով՝ նաեւ ծագած գծտութիւնք եւ վէճք դադրեցան. զայս յայտնի կըսէ Անանուն. «Երբ Խոսրով արքայն ետ առաւ Հայաստանի գաւառները (գորոնք Մօրկայ տուած էր), նոյն տարին ընտրուեցաւ նաեւ կաթողիկոս՝ Աբրահամ, եւ նոյն տարին ժողովելով եպիսկոպոսներն ու երէցներն եւ վանականները, նգովեց Քաղկեդոնի ժողովն եւ (համամիտներն) վտարեց իւր սահմաններէն: Անոնք նգովեցին, եւ դադարեցաւ վիճաբանութիւնը»:

Շատ երկար չապրեցաւ այսուհետեւ Յովհաննէս: Խոսրովու բանակն օր աւուր կը յառաջանար յունական երկիրներն: Դարայի նուաճումէն յետոյ յաղթ բանակաւ մը մտաւ Հայաստան Աշտատ-Յեզտայար Բասէնի կողմանէ (608), ուր Գու եւ Որդու սահմանազրուի աւաններու քով խորտակելով Յունաց զօրքն, չուեց գնաց եւ բանակեցաւ Կարնոյ քով. քաղաքացիք վայրապար տեղ դիմադրելէ ետքը՝ անձնատուր եղան: Աշտատ-Յեզտայար հոն պահապան կարգելով, յառաջացաւ Հաշտեանք եւ հնազանդեցուց Զիթառիճ, Սաստաղ, Առաստիա եւ Նիկոպոլիս Փոքր Հայոց քաղաքներն, եւ դարձաւ: Քիչ յետոյ եկաւ իւր տեղ Շահէն Պատգոսապան, որ յաջողութեամբ զարնելով յունական զօրքն Կարնոյ /147/ գաւառին մէջ՝ Խոսրովու ԻԱ. տարին (610, 611) անոր հրամանաւ գաւառին բնակիչներն խախտեց տարաւ Ահմատան շահաստան. «Ընդ նոսին ըմբռնեալ եւ երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհան», որ Աւանի նուաճուելովն՝ բերուած էր պարսիկ զօրքէն ի Կարին²¹³, «վարեցաւ ի գերութիւն հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյն»:

²¹³ Բացայայտ կըսէ զայս Անանուն. «Երեք տարի վերջը 1607+3=610) կռիւ եղաւ ի Բասէն (Γ) (τοῖς Φρασσαῖνοι), եւ Պարսիկք յաղթեցին Հռովմայեցուց. Փոկաս

Ահմատան օտարութեան մէջ նոյն տարին կը վախճանի ծերունի կաթողիկոսն, որուն մարմինն սակայն կը բերեն իւր կաթողիկոսանիստ գիւղն Աւան, եւ հոն իւր շինած եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն²¹⁴:

Պատմագիրք²¹⁵ կու տան իրեն միաբան²¹⁶ 26 տարի կաթողիկոսութիւն, որ չի համաձայնիր ժամանակագրութեան հետ, որ հաշուով վախճանն կ'իյնայ (591/2+26 =) 617/618ին: Պէտք է շփոթութիւն մենթադրել հոս եւ ի բաց ձգել վեց տարիներն. որով ստացուած 20ը ուղիղ կա/148/րէլի կըլլայ զետեղել 591/592-610/611 տարիներու մէջ²¹⁷:

Յանկարծատեսիլ երեւոյթ մեղաւ Յովհաննէս պատմական հորիզոնին վրայ, որ իւր բովանդակ գործունէութեամբն կը պատկերէ միանգամայն բիւզանդական ազդեցութեան մարմնացումն: Բիւզանդականք ջանացած էին եւ ջանացին դէռ երկար ատեն Կ. Պոլսոյ «տիեզերական պատրիարքին» իրաւասութեան ներքեւ նուաճել Հայաստանն, բայց ի զուր: Պարսիկ պետութիւնն իրագէտ էր իրեն ռիսերիմ թշնամւոյն քաղաքագիտութեան եւ ուրիշ

Կայսեր Է. (602+7=609/610) եւ Խոսրովու Ի. (609/610) տարին. նուաճեցին Ձիթառիճը (Κιθραις) եւ Թէոդոսուպոլիսը, եւ ուրիշ շատ ամաններ, ասոնց մէջ էր նաեւ այն տեղն, ուր կը բնակէր Յովհաննէս կաթողիկոս, որ էր Հռոմոնց իշխանութեան տակ եղող Հայաստանին մէջ: – Իսկ Յովհ. (Պատմ., էջ 43) կը գրէ. «Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յովհան կայր ի փախստականութեան ի նմա (ի Կարին), ընդ նոսին եւ նա ըմբռնեալ...»: /296/ Ձիթառիճ = Կաթառիճ կամ Կթռիճ. հմմտ. Նորայրի դիտողութիւնն, անդ, էջ 219:

²¹⁴ Սեբ., էջ 54, 76-77:

²¹⁵ Յովհ., էջ 43. Կիր., էջ 26. Սամ., էջ 77, 275:

²¹⁶ Միայն Ասողիկն (86) է, որ ԺԶ. կա'մ ըստ ձեռագրին Զ. տարի գահակալած կը համարի: ԺԶ. սխալ է բոլորովին. թերեւս իմաստ մոնենայ պարգապէս Զ. Մովսիսի մահուրէն (604) ետքը իբրեւ օրինաւոր կաթողիկոս նկատուած:

²¹⁷ Պէտք է ըսել, թէ Մեթեոսի խօսքէն, ուսկից ստրկած են նաեւ յետինք, կարելի չէ հետեւեցնել, թէ անպատճառ նոյն տարին (610/611) վախճանած է Յովհաննէս. Պատմագրին բացատրութիւնն է. «Եւ անդին վախճանեալ»: Բայց միշտ բռնազբօսիկ կըլլայ երկարագոյն ձգձգումը, եւ այսու Աբրահամու մահուան տարին ալ դժուարութեանց կը բաղխի:

քայլերով գիտցաւ ուղղել Հայոց եկեղեցին: Եւ արդեամբք ալ, առանց նպատակի չէր Յովհաննու գերութիւնն յԱհմատան՝ «եկեղեցւոյն բոլոր սպասներով»:

Թէ բիւզանդականք խորհեցա՞ն իւր աթոռոյն վրայ²¹⁸ յաջորդ մ'ընտրելու, այս մասին բան մը չենք գիտեր, բայց դիւրին է ժխտել: Իրենց ճգնաժամին մէջ այլ եւս ի վիճակի չէին այսպիսի թռիչքներ փորձելու:

²¹⁸ Յովհաննէս պատմութեան մէջ հարկ է նկատուիլ հակառակաթոռ, քանի որ օրինաւոր կաթողիկոսին՝ Մովսիսի կենդանութեան ժամանակ կը բարձրանայ աթոռն, եւ այն ոչ միաձայն հաւանութեամբ ազգին: Ուղիղ են ըստ այսմ Յովհ. Պատմաբանի «հակառակաթոռ» անուանելը (էջ 42) եւ Ուխտանիսի (Բ., էջ 63) խօսքերը. «նստուցին կողմն (sic) Հոռոմայ հակաթոռ Մովսիսի զՕհան ոմն երկաբնակ, որ ոչ համարեցաւ ի թիւ հայրապետացն Հայոց»: Վերջին տողերս սակայն ամենայն մասամբ ուղիղ չէ: Վասն զի յետոնց քով Յովհան եւս կը դատուի կաթողիկոսաց թուին մէջ:

ԱՔՐԱՀԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՂԲԱԹԱՆՅԻ

Դունոյ կաթողիկոսն եւս շատ չերկարեց Աթոռոյն վրան. Սեբէոսի (78) վկայութեան համաձայն՝ «ի նմին ամի», յորում կնքեց կեանքը Բագարանեցին, վախճանեցաւ նաեւ «երանելին Աբրահամ կաթողիկոսն»՝ ծերութեան ալեաց մէջ:

Աբրահամ հայրենեօք Ռշտունեաց գաւառի Աղբաթանից գիւղէն էր²¹⁹: Սեբէոսի մէկ տեղը²²⁰ կարծել կու տայ, թէ նախ քան եկեղեցական վիճակն ընդգրկելը՝ մտած ըլլայ աշխարհք եւ եղած հայր որդւոց: Ձինքը սակայն պատմութեան մէջ կը գտնենք առաջին անգամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսական գահուն վրայ²²¹, այսպէս Դունոյ 606ի ժողովոյն կանոններուն ստորագրող եպիսկոպոսներէ մին ալ ինքն էր: Յաջորդ տարին եւս (607 մարտ-ապրիլ) կը գտնենք զինքը ի Դուին, ուր Պարսկահայ 10 եպիսկոպոսաց հետ ժողոված «ի սուրբ եկեղեցւոջ», ստորագրած է իբրեւ «աթոռակից» Բասենոյ Մանասէ եպիսկոպոսի՝ Սմբատ Վրկանայ մարգպանի տուած Ձեռնարկին (Գիրք թղթոց, էջ 149):

Նոյն 607ին՝ Պարսից Խոսրով Բ.ի ԺԷ. տարին, ապահովապէս նոյն Մարերի ամսոյն (մարտ-ապրիլ)՝ Զատկէն յառաջ²²²՝ «զկնի երեք ամաց մահուանն Մովսիսի» (Ուխտանէս, Բ., 23) Սմբատայ հրա/150/մանաւ եւ հսկողութեամբ կը գումարուի ի Դուին նոր նիստ մալ կաթողիկոսական ընտրութեան համար, եւ կ'ընտրուի կաթողիկոս Ռշտունեաց եպիսկոպոսը՝ թէեւ ըստ ինքնագիր վկա-

²¹⁹ Յովհ. Կաթ. 41. եւ այլք:

²²⁰ Գրեթէ 17 տարի ետքը Կոմիտասի յաջորդ կ'ընտրեն «զոմն անապատական յԱբրահամեան տանէ՝ որում անուն Քրիստափոր», Սեբ., էջ 98:

²²¹ Գիրք թղթոց, էջ 146: Նկատելով զԱբրահամ այս թուականին ալեւորեալ, կարելի է ըսել թերեւս, թէ Ռշտունեաց աթոռոյն վրայ բարձրացած ըլլայ Քրիստափորէն ետքը, որ կը յիշատակուի Յովհ. Բ. Գաբեղինեցւոյ († 574) առ Աղուանս գրած թղթին մէջ (անդ, էջ 81):

²²² Ուխտանէս, Բ. 61: Գիրք թղթոց, 163:

յութեան՝ «ակամայ ածեալ յաշտիճանս քահանայապետական»²²³։
Ձեռնադրութիւնն կը կատարուի «զկնի սրբոյ Զատիկն, յաւուր
կիրակէի՝ յէլս ամսոյն Մարերի»²²⁴։

Կաթողիկոսական գահին նորոգութիւնը ընդհանուր խնդու-
թիւն պատճառեց. ահա թէ ի՛նչ կը գրէ ժամանակակիցներէն մին.
«Լուայ, Հա՛յր պատուական, պայծառութեամբ զնորոգութիւն սր-
բոյ աթոռոյդ տեառն Գրիգորի, եւ բազում խնդութեամբ լցաւ անձն
իմ տառապեալ, զի ի վաղուց հետէ փափաքեալ սպասէի լսել
զայդ... Քանզի ահա արդէն իսկ օրհնեաց Աստուած յոտին քում
զաշխարհս Հայոց, եւ ամենայն բարեաց հիմնադրութեան սկիզբն
եւ առաջնորդ... սրբոյ եկեղեցւոյդ շինութեան եւ նորոգութեան աշ-
խարհիս յերկոցունց կողմանց՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր պատառ-
մանն՝ անդրէն միաւորութիւն։ Եւ որպէս հիմնս բարեօք եզաւ ի
ձեռն ձերոյ սրբութեան, յուսամք... զկատարումն եւս լաւագոյն լի-
նել»²²⁵։

Աբրահամ հետեւեցաւ իւր նախորդ կաթողիկոսաց շաւղին,
նոյնպէս կրօնական-վիճական ասպարէզին մէջ։ Խնդիրք կը յու-
զուէին դեռ, մանաւանդ թէ մասամբ աւելի բորբոքեցան իր օրով։
Բացի յունահայերէ եւ աղուաններէ, այժմ նաեւ /151/ Վիրք դրօշ
պարգած էին Կիւրիոնի առաջնորդութեամբ։

Որչափ կը տեսնուի ժամանակիս թղթակցութիւններէ, որով-
հետեւ մեծ կրթութեան տէր անձ մը չէր Աբրահամ, կաթողիկոսին
զլիսաւոր օգնականն եւ խորհրդատուն եղաւ այս խնդրոց մէջ ժա-
մանակիս անուանի քերթողներէն մին՝ Վրթանէս, որ բուռն ա-
խոյեան մը հանդիսացաւ մի եւ նոյն ժամանակ քաղկեդոնակա-

²²³ Գիրք թղթոց, էջ 189-190. հմմտ. եւ էջ 163։

²²⁴ Ուխտանէս, Բ., էջ 61։ Օրհնակն փոխ. Մարերիի ունի վրիպակաւ Նաւասարդ։
607ին Զատիկն կը պատահէր ապր. 23ին, որ կը համապատասխանէր Հայոց
Մարերի ամսոյն 30ին։ Իմա՝ ըստ այսմ յէլս Մարերի ամսոյն։ Մարերի ամիսն
կը կշռէր յունաց 25 մարտ - 23 ապրիլ ամիսներու։

²²⁵ Թուղթ Մովսիսի Յուրտաւայ եպ. առ Աբրահամ, Գիրք թղթոց, էջ 161։

նաց հանդէպ: Ինքն էր մանաւանդ ժամանակին ոգին եւ կեանքը, որով անհրաժեշտ անձնաւորութիւն մ'ալ դարձաւ:

Իր անձն եւ գրական արժանիքն բաղձալի էր հոս առնուլ ի նկատի, եթէ երկիւղ չունենայինք ընտրուած ծրագիրն խանգարելու:

Կաթողիկոսն իր առջեւ ունէր ուղեցոյց խորհրդատու նաեւ Դունոյ ժողովոյն կանոնները, որուն հետեւելու երդմամբ ալ պարտաւորած էր ինք զինքը: Արդեամբք ալ կը տեսնենք, թէ իւր բոլոր գործունէութիւնն քիչ շատ այս կանոններու համեմատ եղած է եւ ի նոյն ստիպած յունահայերը, վրացիներն ու աղուանները: Բայց յընթացս զիտցաւ յախտոն դրուած կանոններն փոքր ինչ մեղմել՝ աւելի հանդուրժողութեամբ, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք:

Առ այժմ թողլով Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ Կիրիոնի հետ ունեցած թղթակցութիւնքն, ուշադրութիւնն դարձնենք Աղուանից հետ ունեցած խնդրոց:

Աղուանք, որոնք արդէն Յովհ. Բ. Գաբրէլինեցոյ օրով խզած էին Դունոյ Աթոռոյն հետ իրենց յարաբերութիւնն, կ'երեւայ թէ Աբրահամու կաթողիկոսութեան օծման առթիւ հրաւիրուեցան ի հանդէս եւ ի միութիւն, ինչպէս Վրաց համար, կ'ըսուի յայտնապէս: Բայց ի գուր: Աղուանք կը հրաժարին հրաւերէն: Այսպիսի իմաստով գոնէ գրուած կ'երեւայ պատասխանը Ամարասայ Մխի/152/թար եպիսկոպոսի կողմանէ. որուն պատճէնն դժբախտաբար Մովսէս չէ առած Թղթոց գրքին մէջ: Մխիթարայ թուղթը կը բերէ Սիւնեաց Գրիգոր նախարարը, եւ որ տխուր ազդեցութիւն կը թողու կաթողիկոսի եւ աթոռակցաց վրայ. կը յանձնուի Վրթանէս Քերթողի պատասխան մը գրել առ այս ի դիմաց Աբրահամու եւ իւր աթոռակցաց: Վրթանէս կը գրէ²²⁶՝ կրկին ի միութիւն

²²⁶ «Պատասխանի ի հայոց թղթոյն Աղուանից՝ Վրթանիսի Քերթողի», «Արարատ», 1896, էջ 477-488, հմմտ. առ այս Կ. Վ. ի յառաջաբանն, էջ 443-447: Վերջէն թերի է Թղթոց գրքին մէջ, էջ 196-211, իսկ Կաղանկատուացի (219-222) քանի մէջ հազիւ յառաջ բերած է:

հրաւիրելով: Հետեւութիւնն, սակայն, ոչինչ կըլլայ, եւ Աբրահամ յաջորդ տարին (608/09) իւր շրջաբերականին մէջ²²⁷ կը գրէր. «Քանզի եւ դեռ որպէս զբաղցկեղ ճարակի խմոր հերձուածոյն, մինչ զի եւ գրեթէ ի սահմանակիցս եւ միով վարդապետութեամբ լուսաւորեալս ժամանեաց, զՎրաց ասեմ եւ զԱղուանից, որք զժահահոտ սերման նախասացելոյն (քաղկեդոնականաց) մեծարանօք ընկալեալ յինքեանս հաստատեցին... նոյն հրաման (այս է՝ Դունոյ 606ի ժողովոյն մէջ սահմանուած նգովքներն) եւ վասն Աղուանից անշարժ կացցէ, զի պատկառեալ դարձցին ի թիւր ճանապարհէն»:

Կաթողիկոսութեան առաջին երկու տարիներուն մէջ գրուած կ'երեւայ²²⁸ Գրիգոր Քերթողի թուոթը առ Աբրահամ²²⁹: Գրիգոր Քերթող կ'երեւայ թէ նշանակալից դիրք շինած էր իւր դարուն մէջ եւ անուն հանած, որ Սամ. Անեցւոյ եւ Մ. Այրիվանեցւոյ համեմատ մինչեւ անգամ Կ. Պոլիս ժողովքի գացած է Վրթանէս Քերթողի հետ /153/ (հմմտ. վերը, էջ 130): Թուոթը խորագիր կը կրէ՝ «Սրբապիրի տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի ի Գրիգորէ նուաստէ Քերթողէ», որով Գրիգոր կը դիտուէր պարզել Աբրահամու առջեւ ժամանակակից ինչ-ինչ կենդանի հարցեր:

Ինչպէս Սորմէնի եւ Վրթանիսի թղթակցութիւններէ եւ Դունոյ 606ի ժողովոյն կանոններէ տեսնուեցաւ, Դունեցիք կազմած էին այն համոզումն թէ հերձուածողներէ, այս է՝ քաղկեդոնիկներէ կամ նեստորականներէ կանգնուած սեղանները, կամ այն սեղանները, որոնց վրայ անոնցմէ մին պատարագած է, անսուրբ են. հետեւաբար չեն կրնար իրենք այսպիսի սեղաններով վրայ պատարագել: Այս համոզմամբ տոգորուած՝ կը քանդէին կը կործանէին եկեղեցիներու մէջ այսպիսի սեղանները: Աբրահամ, որ Դունոյ

²²⁷ Գիրք թղթոց, էջ 193-194:

²²⁸ Մովսէս կը գետեղէ 607/608 տարեաց մէջ գրուած թղթոց մէջ:

²²⁹ Գիրք թղթոց, էջ 153-160:

սահմանին եռանդուն ստորագրողներէն մին էր, այս կէտիս մէջ աւելի հանդուրժող ստիպուեցաւ ըլլալ, եւ՝ փոխանակ կործանել տալու՝ հրամայած է պարզապէս օրինել եւ «լոկ ի հացէն եւ ի բաժակէն օրհնութեանց» (քաղկեդոնականներու) հեռու կենալ: Դարձեալ Դունոյ ժողովոյն Ա. Բ. եւ Գ. կանոններու համաձայն եկեղեցական մը, որ հերետիկոսութենէ կը դառնար, ծանր պատիժներէ ետքը միայն կրնար իր աթոռն նստիլ. Աբրահամ ա՛յս ալ մեղմացուցած է, եւ կը գրէ Գրիգոր. «Իսկ յաթոռոցն իշխանութեան արժանաւորելոյ ըստ կանոնին սահմանի՝ դուք առաւել ողորմութեան արժանի արարէ՛ք, եւ այժմ զա՛յս եւս մինչ ընդարձակեցէ՛ք» (էջ 156, հմմտ. եւ էջ 155): Գրիգոր այս հանդուրժողութեանց համամիտ չէ. եւ ի Ս. Գրոց երկար ապացոյցներ բերելով կը ջանայ կաթողիկոսին քայլերն անտեղի ցուցնել: Նա առ հասարակ նեստորական խուժիկներն եւ քաղկեդոնականները հաւասարապէս հերձուածող կը նկատէ, եւ իբր այսպիսեաց հանդէպ Աբրահամու բռնած ուղւոյն մէջ հակասութիւն կը /154/ տեսնէ: Վասն զի կաթողիկոսն նեստորականաց նկատմամբ չէ գտնուած այնպէս մեղմ, ինչպէս քաղկեդոնականաց հանդէպ: Այսպէս, Գրիգորի խօսքերու համաձայն, կաթողիկոսն «յԱրեւելս՝ ի Պարսս, ի Տիւբոն եւ յայլ տեղիս» խստիւ արգելած է եղեր ազգայնոց՝ նեստորականներու եկեղեցին երթալ, մինչեւ իսկ «եւ զդուզնաքեայ անդ երկրպագութիւն դատապարտութիւն ի հոգեւորին ուսուցանէք», եւ «վասն այսորիկ սեղանակտաւս օրհնեցէք եւ երիցունս արձակեցէք, կարեկցե[ա]լ նոցա, որք արքունի հրամանաւ անդր երթան» (էջ 156):

Այս ամէնուն դիմաց Գրիգորի «հայցումն» է, որ ոչ թէ հին «ուղղափառ» հայերէն կանգնուած սեղանները կործանուին մոլեռանդաբար, այլ գոնէ քաղկեդոնիկներէ նոր շինուածները. «փոխել զսեղանս նո՛րս՝ ի նորո՛ց հաստատեալս, որ ոչ ըստ հարանցն մերոց, որ ի Քրիստոս կացեալ, այլ ըստ օտարատեսուչ հովուաց յաջորդութիւն առին»: Այսչափ միայն կը պահանջէ այս մասին, ընդունելով թէ ինչպէս որ քաղկեդոնիկները, որոնք նախապէս

ուղղափառ էին, կրկին ուղղափառ դառնալով կը փոխուին իրենց սխալ մտքէն, նոյնպէս սեղանները կը զգենուն իրենց հին օրհնութիւնը²³⁰, բայց ոչ այսպէս հերետիկոսութեան մէջ օրհնուած սեղանները, որոնք երբեք ճշմարիտ օծում չեն ընդունած:

Այս է թղթոյն էական բովանդակութիւնը: Գրիգոր զայս կողմակցութեան մը կողմանէ գրած է, ինչպէս կը տեսնուի ոճէն, եւ մանաւանդ վերջաւորութենէն. «Իսկ սեղան ուրեմն փոխել իրա/155/ւունք են: Այս ի մէնջ աղերս առ Ձեզ, եւ խնդիր ըստ Գրոց. ուղղել ի պատուիրանաց զսխալումն կամաց մերոց Ձեզ է բաւականութիւն. ապա թէ իշխանութեամբ ինչ կամիք եւ ոչ ըստ Գրոց, մեր վերջին բան վասն այդր սոյնդ է» (էջ 160):

Ընդհանրապէս շատ դատարկաբանութեամբ եւ բռնագրօսիկ ոճով տողուած գրութիւն մէ, ուր գաղափար եւ բառ ամենեւին առնչութիւն չունին իրարու հետ. խորթնաբար եւ մութ նախադասութիւններով խճողեալ ոճ մը, որ յատուկ է գրեթէ մեր ամէն «քերթող» յորջորջմամբ պարծող հեղինակներու: Գրուածքն սակայն արժանի է ուշադրութեան իւր բովանդակութեամբն, մանաւանդ այն տեղն, ուր կը գրէ Գրիգոր, թէ դարձողներն մեծ համոզմամբ մը չէ որ կը դառնան, եւ շատ անգամ առ երեսս միայն կը կերպարանին (էջ 155-156):

Թէ առ այս ինչ պատասխանած է կաթողիկոսն կամ այսուհետեւ ինչ ընթացք բռնած, յայտնի չէ:

Կաթողիկոսի ընտրութիւնն ի գլուխ հանելէ յետոյ Սմբատայ առաջին գործերէն մին եղաւ նաեւ կաթողիկոսարանի մը եւ կաթողիկէի մը շինութիւնը. առ այս ամէն թոյլտուութիւն առած էր արդէն արքայից արքայէն (Սեբ., 64): Անմիջապէս նոյն տարին

²³⁰ «Քանզի որպէս նոքա զբարեպաշտութիւնն խոստովանելով յառաջին ի մտացն փոխեցան, այսպէս գոյ հնար փոխարկել յառաջին սրբութեանն պատուականութիւն եւ զսեղանս»: Վասն զի «հաստատուն հիմն Աստուծոյ կայ՝ եւ ունի զկնիքս զայս, գորոց ասէն թէ՛ Ծանեաւ Տէր զիրսն: Իսկ յանօրինացն եւ յանհաճելեացն բացակայի», էջ 155:

(607/608) իւր ներկայութեամբ կատարել տուաւ Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն հիմնարկէքը: «Ժողովեաց ճարտարապետս քարի, կացոյց ի վրայ նոցա հաւատարիմ գործակալս, եւ հրաման ետ փութանակի հասուցանել ի կատարումն», - կը գրէ Սեբեոս: Եկեղեցւոյ տեղն ընտրուած էր 572ին այրուած Ս. Գրիգորի հողը, որ շինուած էր «մերձ ի քաղաքն» (Սեբ., 26), եւ «կարի մերձ» բերդապարսպին, որով նոր շինութիւնը բերդը «վնասակար ի թշնամւոյ» կընէր: Զայս նկատելով բերդապահն եւ մարզպանը արքայից [156/ արքային ամբաստանագիր մը կը գրեն, պարզելով իրն եւ խափանելու հրաման խնդրելով: Բայց խոսքով, որ արքայատուր առատաձեռնութեամբ իւր «սիրելւոյն»՝ Սմբատայ, ամեն ազատութիւն շնորհած էր, չի հաճիր նոր կարգադրութիւն ընել, պատուէր կը խաւրէ. «Բերդն քակեսցի եւ եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղւոջն շինեսցի»:

Շինութեան բարձրագոյն հսկողութիւնն յանձնուած էր կաթողիկոսին, վասն զի Սմբատ գարնան փութով ի դուռն կոչուած էր: Մեծ էր, ինչպէս կ'երեւայ, Աբրահամու զբաղմունքը, այնպէս որ նա հակառակ ցանկութեանը, չի կրնար ելլել իւր հօտին այցելութեան, եւ կը գրէ առաջին շրջաբերականին մէջ. «Կամէաք մերով բարբառով ասել ի բարեպաշտացոյ լսելիս, բայց ի հարկե պիտոյից շինուածոյ եկեղեցւոյս հասարակացս Հայաստանեայցս, որ ի Դունի՝ արգելեալ եղեաք»²³¹:

Որչափ ալ փութանակի ի գլուխ հանել պատուիրուած էր, այսու հանդերձ Աբրահամու օրով չելլաւ ի յանգ. որ երեք տարիէն²³² կը վախճանի (610, 611): Իրեն կը յաջորդէ Կոմիտաս Տարօնոյ եպիսկոպոսը, եւ «առ սովաւ կատարի շինուած եկեղեցւոյն Ս. Գրիգորի» (Սեբ. 78):

²³¹ Գիրք թղթոց, էջ 190-191:

²³² Աբրահամու կ'ընծայեն Պատմագիրք ԻԳ. տարի կաթողիկոսութեան, որ անհնարին է. թերեւս ԻԳ. հարկ ըլլայ կարդալ «ի Գ. (կամ Դ.) ամի (եւ վախճանի յերրորդ ամի) կաթողիկոսութեան», ինչպէս է ճշմարիտը:

Հետաքրքրական խնդիր է, թե Սմբատ ինչ ազգէ ճարտարապետներ աշխատցուց եկեղեցւոյս վրայ: Թ. դարէ ի վեր (Թովմ. Արծր. 231) ցայսօր աւերակ եւ առանց քննութեան մնալով, դժուարալուծանելի խնդիր մէ՛ այս Հայոց ճարտարապետութեան համար: Սմբատ՝ Խոսրովու շահերուն այնպէս վրեժխնդիր եւ Յունաց այնպէս հակառակորդ անձ մը՝ չէր կրնար յոյն մը դնել /157/ գործոյն գլուխ՝ մանաւանդ 607ին, երբ Պարսից եւ Յունաց մէջ ծագած էին սաստիկ պատերազմներ: Հարկ է ենթադրել, թէ կա՛մ ի Դուին կային անուանի ճարտարապետներ, եւ կա՛մ Տիւրքունէն բերած էր հետը: Վերջինս պաշտպանելու պէտք չկայ, քանի որ այլուստ կը տեսնենք, թէ չէին պակսեր ի Հայս ազգային ճարտարապետներ: Անշուշտ սոյն եկեղեցւոյս ճարտարապետներն գործածեց Կոմիտասս 618ին կառուցած Ս. Հռիփսիմեանց եկեղեցւոյ համար ալ²³³:

/296/ Ս. Գրիգորի աւերակներն չեն ենթարկուած տակաւին քննութեան. Խաչիկ վ. Դադեան այսպէս կը նկարագրէ առաջին պեղումներու արդիւնքը («Արարատ», 1907, էջ 660). «Առ այժմ բացուած է Ս. Գրիգորի ամբողջ յատակագիծը՝ նման Թալինի մեծ կաթողիկէի յատակագծին: Խաչաձեւ է տաճարի կազմութիւնը, հինգ սե/297/ղան, հինգ դուռն, երկարութիւնը սեղանով հանդերձ՝ 55 ½ արշէն մէջմէջ, պատերի լայնութիւնը՝ 3 արշ. տաճարի լայնութիւնը՝ մէջմէջ 25 ½ արշ.: Արեւելեան, հարաւային եւ հիւսիսային մեծ սեղանները՝ լայնութեամբ 10 արշ., հարաւայինի եւ հիւսիսայինի խորութիւնը՝ անյայտ: Սեղանների կազմութիւնը՝ ներսից կլոր. դրսից՝ հինգ անկիւնով: Դռների լայնութիւնը՝ 2 ½ արշ., լուսամուտների թիւր՝ անյանտ: Դռնայ Գաթողիկէի թէ՛ յատակը եւ թէ՛ առաստաղը մոզայիկներով զարդարած է եղել. հիւսիսարեւելեան փոքր սեղանի յատակի վերայ մնացել է բաղդի բերմամբ Դռնայ Աստուածամօր գլուխը. ձախ աչքի մոզայիկները

²³³ Հայոց ճարտարապետութեան եւ հնագոյն եկեղեցեաց մասին հմմտ. Մ. Տեր-Մովսէսեան, Էջմիածին եւ Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ, «Ազգագրական հանդէս» (1907), էջ 418 եւ այլն:

թափուած. երեսի բերանի մասը՝ նոյնպէս: Յատակի վերայ արեւմտեան եւ հարաւային դռների կողմից բաւական տարածութեամբ մոզայիկ յատակ՝ զանազան գոյնզգոյն քարերով գորգաձեւ բանուածքով: Տաճարի պատերի ծեփերը նոյնպէս զանազան գոյններով ներկած, ինչպէս Չուարթնոց եկեղեցում»:

ԳԼՈՒԽ Զ. ՄՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԳԱՆԻ

Ի վերջոյ քանի մը խօսք ալ Սմբատ Վրկանի Մարգպանի վրայ, որ ոչ դոյզն դեր ունեցաւ այս շրջանի մէջ:

«Եւ եղեւ ի ժամանակին յայնմիկ հաճոյանալ Սմբատայ Բագրատունոյ յայս Խոսրովոյ արքային. տայ ի նա զմարգպանութիւնն երկրին Վրկանայ²³⁴»: Այսպէս յանկարծական շեշտով մը /158/ կը սկսի Սեբէոս (59) պատմել անձնաւորութեանս գործունէութիւնը: Որչափ մանրապատում են պատմագրին խօսքերը Սմբատայ քաջագործութեանց վրայ, այնչափ, դժբախտաբար, համառօտ են անոր նախորդ կենաց մասին: Ի՞նչ արդիւնքներով հաճոյացաւ նա Խոսրովոյ, Բագրատունի ռ՞ոյ նախարարի որդին էր: Կը լռէ Սեբէոս այս նկատմամբ: Ունինք սակայն ուրիշ աղբիւր, որ բաւականաչափ կրնայ բաւականութիւն տալ մեզ: /297/ Սմբատ որդի էր Քշկան. եղբայրներէն կը յիշուի յականէ Գիգ Դաշտակարանի եւ Վրթանէս վարդապետ Քերթոյ Շարսաղար. այս մասին տե՛ս իմ Վրթանէս վրդ. Քերթոյ եւն, /298/ էջ 1-2 (= «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 8):

«Թողոց գրքէն կիմանանք, թէ տակաւին 607ին ունէր կենդանի «եղբայրներ» (150), այդ թուականի մօտերն կենդանի էին նոյնպէս հայրն ու մայրը, որոնք զինքը սնուցած են «առաջի Խաչին

²³⁴ Վրկան (Hyreania, պարսկ. Gurgān) Կասպիական ծովու հարաւարեւելեան անկիւնը տարածուած հայ մատենագրաց (Փարպ., էջ 86, 93 եւ) ծանօթ երկիրն է: Անունն ընդհանրապէս այս ձեւով յայտնի է հիներու (Փարպ., անդ., Սեբ., էջ 61, 65 եւն, Եղիշէ, էջ 110), գոր յաճախ կը հոլովեն ալ «ի Վրկանի, ի Վրկանէ (Փարպ.) եւ «Վրկանայ, Վրկանի, ի Վրկանէ, երկրին Վրկանայ, ի Վրկան աշխարհի (Սեբ., էջ 59-61, 65 եւն) ձեւերով: Բացառաբար Սմբատայ անունն կից անհոլով եւ երբեմն ալ պարսկական հնչմամբ կը գործածուի Սեբէոսի քով եւ Թողոց գրքին մէջ. այսպէս «Սմբատ Վրկան մարգպան» «Տեառն Սմբատայ Վրկան մար/158/գպանի» (Գիրք թղթոց, էջ 149-150 եւ 168), ի Սմբատայ Գուրկան մարգպանէ (անդ., էջ 168, 170, 172): Անունս մասին հմմտ. Hübseh. Arm. Gr., էջ 86. Marquart, Eranšahr, 72:

Մեծխիթայի», եւ ի մանուկ տիոց գացած է յաճախ Մծխիթայի «պատուական եւ սուրբ Խաչին» երկրպագութեան: Քաջ ծանօթ եւ բարեկամ եղած է Վրաց եւ յատկապէս Կիւրիոնի հետ, որմէ Ս. Խաչէն մասունք մ'ալ խնդրած է ծնողացը համար²³⁵:

607ին ունէր արդէն որդի՝ Վարազտիրոց անուն (Գիրք թղթոց, էջ 171), որ Խոսրովու շատ սիրելի էր, այնպէս որ Սեբէոսի (63) խօսքերով՝ Խոսրով սնուցած էր «իբրեւ զմի յորդոց իւրոց» եւ անուանած էր «Ջաւիտեան Խոսրով»²³⁶: Պատմութիւնն զՎարազտիրոց իւր մի միակ որդին կը ներկայացընէ²³⁷:

[159] Կէկէւայ թէ Սմբատ իբրեւ քաջ ռազմագէտ մասնակցած է այլ եւ այլ պատերազմաց, եւ հռչակ հանած, որ մինչեւ Պարսից Դուռը հասնելով՝ Խոսրովու ուշադրութիւնն յինքն յանկուցած է: Ինչպէս ալ ենթադրենք, յամենայն դէպս պիտի առաջնորդուինք հոն, թէ մեծ եղած է Խոսրովու վստահութիւնն իւր ռազմագիտութեան վրայ, որ յամի 599/600²³⁸ ի Վրկանս ելած ապստամբութիւնն զիջուցանելու եւ այն կողման վայրագ ազգաց ռոտնձութիւնքն կարճելու համար Արքայից արքայէն կը կարգուի Վրկանայ մարզպան եւ «իշխան ի վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ»:

²³⁵ «Յորմէ խնդրելով պարգեւեցար հօր եւ մօր քում, եւ սորա առաջի սնար եւ սորա առաջնորդութեամբ ի բարի հասեր»: Թուղթ Կիւրիոնի առ Սմբատ, էջ 171, այս խօսքերով լաւագոյն է թերեւս իմանալ. «Յորմէ խնդրեալ ի ծնողացդ՝ պարգեւեցար նոցա յԱստուծոյ շնորհաց» այս ինքն՝ աշխարհ եկար:

²³⁶ Սեբ., էջ 68, 97, 101:

²³⁷ Սեբ., էջ 136, կը գրուի. «... զՄանուէլ՝ զայրն առաքինի, որ էր աներ Սմբատայ ասպետի որդւոյ Մեծին Սմբատայ Խոսրովայ Շումն կոչեցելոյ»: Ուսկից կը հետեւի, թէ [159] Սմբատ համանուն զաւակ մ'ալ ունեցած է: Բայց ըստ մեզ վրիպակ մը կայ հոս. կ'առաջարկենք ընթեռնով «...աներ Սմբատայ որդւոյ Ասպետի, որդւոյ Մեծին Սմբատայ...»: Առ Սեբէոսի Վարազտիրոց յաճախ Ասպետ ալ կը կոչուի, հմմտ. էջ 101, 102, 114 եւն:

²³⁸ J. Marquart. *Eranšahr*, էջ 73. Սմբատայ մարզպանութեան ութ տարիներն (Սեբ., 63) կը զետեղէ 595-602, որ անընդունելի է. Պատմագիրն յայտնի կըսէ թէ 8 տարի յետոյ եկաւ Հայաստան, որ է 607ին:

Սմբատ պատերազմաւ կը նուաճէ ապստամբած գաւառներն՝ Ամաղ, Ռոյեան, Ջրէճան եւ Տապարաստան, եւ ձեռք կը զարնէ իւր մարզպանութեան երկիրներն, որոնք թշնամեաց արշաւանքներէն քանդուած էին, շինել եւ բարեկարգել: Մինչդեռ ինքը երկրին նորոգութեան զբաղած էր՝ Վստամ, Վահրամ Չորինի եղբայրն, որ Քուշաններու ապաստանած էր, յինքն միաբանելով Քուշանաց Պարիովկ թագաւորն եւ Սմբատայ զօրաց մէկ մասը, Խոսրովու վրայ խաղալ կը մտաբերէ, բայց դաւաճանութեամբ մը Վստամ իւր խորհրդեան զոհ կ'երթայ: Իսկ զօրքը, իբր 2000 հոգի, Խեկէւանդ գիւղը կը բաղխի Սմբատայ հետ, բայց արիւնահեղ ճակատը Սմբատ կը /160/ վաստկի (602): Յաղթականը մեծապայծառ կը մեծարուի Խոսրովէն, որ «սա Սմբատ առաքէր շնորհակալութիւն մեծ»:

Յաջորդ տարին ալ նման յաջողութեամբ կը նուաճէ Տապարաստանի նոր ապստամբութիւնն, զոր կը վարձատրէ Խոսրով խաւրելով գոհութեան հրովարտակ, ուր մի եւ նոյն ժամանակ Արեաց տէրութեան մարզպանաց գերագոյն²³⁹ կ'անուանուէր: Կերէւայ թէ զայս կը բացատրէ Սմբատայ «Տերանց զինուոր» տիտղոսը²⁴⁰:

Սմբատ այս պաշտօնով դեգերեցաւ Վրկանի կողմերն 8 տարի (Սեբ. 63), մինչեւ որ Արքայից արքան «բազում մեծարանօք» ի դուռն հրաւիրեց (606/607), ուր մեծաշուք պատուեցաւ ընդունելով նաեւ ազատ թոյլտուութիւն՝ երթալու հայրենիք եւ լիովի իշխանութեամբ աշխարհին ներքին՝ յատկապէս եկեղեցական իրերն կարգի դնելու, որուն վատթարութեան մասին լսած էր ինչ-ինչ բաներ նաեւ Արքայից արքան: Այս նկատմամբ կը գրէր առ Կիւրիոն. «Արքայից արքայ բարերարութեամբ արար եւ զմեզ յաշ-

²³⁹ Սեբ., էջ 63. «պատուով մեծացուցանէ ի վեր քան զամենայն մարզպանս իւրոյ տէրութեան առնելով»:

²⁴⁰ Գիրք թղթոց, էջ 150, 168, 170:

խարհարձակ, հաւատոյ եւ եկեղեցեաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վրայ արար, զի ընդ միմեանս խաղաղութիւն եղիցի, քանզի էր ինչ որ լուաւ²⁴¹...: Խոսարովու գահակալութեան ԺԷ. տարւոյն (607) սկիզբներն Հայաստան կոխած էր արդէն Սմբատ ի մեծ հրճուանս իրեն եւ քրիստոնէայ բնակչութեան: Այս խնդակցութիւնն շատ սիրուն բացատրուած է Գիրիշնի առ Սմբատ թղթին մէջ, ուր կը գրէր. «Գոհանամ զամենասուրբ Երրորդութենէն, որ զքեզ, տէր Սմբա՛տ, ի ժամանակի յայսմ փորձութեան պատրաստեաց ի բարեխօսութիւն բարերար տերանց (Խոսարովու), /161/ որ գոհ են զքէն, եւ ետ մեզ: Քանզի ազտիհդ ձեր եւ փառաւորութիւն մեծութեամբ հանդերձ ոչ միայն Հայոց աշխարհիդ խնդութիւն է, այլ եւ Վրաց»։ «Վասն այդր բարերարութեան հրամանի (այս ինքն՝ վասն խաղաղելոյ զաշխարհի եկեղ. խոռովութիւնս) եւ զտէր յայտ գործ պարապեցուցանելոյ, Աստուած զարքայից արքայ անմահ արասցէ եւ զքեզ, տէ՛ր, աւելի տերանց վասպուրականագոյն»²⁴² արասցէ զաւակաւդ հանդերձ, քան որչափ եսդ²⁴³:

²⁴¹ Գիրք թղթոց, էջ 168-169: /298/ Թղթոց գրքի այս խօսքին մէջ յաշխարհարձակ պէտք է կարդալ Նորայրի հետ (անդ 220) յաշխարհ արձակ (արձակեաց) եւ իմանալ՝ Երբ արքայից արքայն (Խոսարով Բ.) իւր բարերարութեամբ զիս արձակեց յաշխարհ (այս ինքն ի Հայս), մասնաւորապէս պատուիրեց որ...»: Այս մեկնութեամբ Գիրք թղթոց, էջ 171, նոյն խօսքը կարելի չէ առնուլ Գիրիշնի եւ Վրաց վրայ, ինչպէս էջ 35 եւ 173-174 իմացուած է:

²⁴² Վասպուրականագոյն (Գիրք թղթոց, էջ 170): Բառիս այսպիսի ձեւի մէջ առաջին անգամ հոս կը պատահինք: Բնչպէս նկատուած է (Hübseh. Arm. Gr. 80-81. Տեղւոյ անուանք, 18 94. Տաշեան, Հանդէս հայերէն դասական լեզուի, էջ 641, Թիրեաքեան՝ Կարնամակ, էջ 47) Վասպուրական (Մէր., էջ 45) հաւասար է պաւլ. Vaspurakān-ի, որ կը յարաբերէր «ազնուականաց ամէնէն բարձր դասակարգը՝ Սասանեանց պետութեան մէջ կամ ամէնէն ազնուատոհմ եօթն ընտանեաց անդամները»։ Եւ Մեբէոսէն (48) ալ գործածուած է այս իմաստով՝ «Վասպուրական համարտկար = հարկահաւաք ազնուականաց»։ Ըստ այսմ՝ Վասպուրական իմաստ մը կ'առնու մերձաւորապէս հայ. «նախարարականի», կամ ըստ Թիրեաքիանի՝ «Ազատագգի, ազատագնեայ, վեհագուն»։ Այսու Գիրիշնի մաղթանքի իմաստն կ'ըլլայ. «աւելի արագ, վեհագոյն ընէ, աւելի բարձրագոյն նախարարութեան հասցընէ»։ Արդեամբք ալ յաջորդ տարին

Առաջին ուշադրությունն կաթողիկոսի ընտրութեան մասին կ'ուղղէ Սմբատ. եւ նոյն տարին, ինչպէս տեսանք վերագոյն, ընտրել կու տայ զԱբրահամ: Այս նկատմամբ կը գրէր առ Գիրիոն. «Եւ մինչ բարեաւ յաշխարհս հասաք առաջնորդութեամբ Սրբոյ Հոգւոյն հայրապետ կարգեցաւ, եւ ամենայնի՝ հակառակութեան եւ թերութեան ուղղութիւն եղեւ» (169):

/162/ Հրաման առած էր Արքայից արքայէն նաեւ Ս. Գրիգորի շինութեան համար, որուն հիմն իւր ներկայութեամբ գնել տուաւ:

Բայց հազիւ էր բոլորած տարի մը, «յանցանել ձմերայնւոյն, ի գալ գարնայնւոյն ժամանակի» Արքայից արքայէն փութով ի Դուռն կը կոչուի (608, ապրիլ 7էն յառաջ), վասն զի Վրկանի կողմերը կրկին շարժման մէջ էր, Քուշանք սկսած էին նորէն ասպատակել պարսկական սահմանները: Այս անգամ Խոսրով կու տայ Վրկանայ մարզպանին նաեւ «Տանուտէրութիւնն»²⁴⁴, կը յորջորջէ «Խոսրով Շնում»²⁴⁵, եւ մեծասպաս զարդարած շքեղ հանդերձիւք, չորեքձայնեան փողերով եւ արքունի հետեւակ զօրքէն անոր անձնապահ կարգած կը խաւրէ Քուշանաց դէմ բազմագունդ բանակով մը: Սմբատ հասնելով Վրկանի Կողմ գաւառը, իրեն կը կանչէ «գրուն ձեռական զօրսն իւր զհամաշխարհիկ», որոնց թիւն Պատմագիրը մինչեւ 2000 հեծելագօր կը բարձրացընէ, եւ կը խաղայ թշնամեաց վրայ: Երկիցս կը զարնուի, եւ երկու անգամ ալ կը խորտակէ թշնամիներն. յաղթանակ կ'ելլէ նաեւ Հեփթաղաց թագաւորին հետ ունեցած մենամարտութեան մէջ, որուն հետեւութեամբ Քուշանք յետս քաշուիլ կը ստիպուին բոլորովին, եւ

ձոխացաւ բարձրագոյն պատիւներով՝ «Մեծ Տանուտէրութեամբ», «Երրորդ նախարարութեամբ» եւն:

²⁴³ Գիրք. թղ., էջ 170, հմմտ. եւ էջ 161:

²⁴⁴ Կոմիտաս կաթ. (Գիրք թղթոց, էջ 218) կ'անուանէ ասկէ «Մեծ Տանուտէր»:

²⁴⁵ Խոսրով Շնում (Սեբ. 65. 97 եւ), կամ Շում, Շումն, կամ Խոսրովայ Շնումն, (Սեբ., էջ 121), Խոսրովշնում կը համապատասխանէ պահլ. *Šnum* = ուրախութիւն բառին. իմաստն է, ըստ այսմ, «Խոսրովի ուրախութիւն»: Հմմտ. *Hübsch. Arm. Gr.*, էջ 214 եւ Պատկանեանի ծանոթութիւնն, Սեբ., էջ 199:

Մմբատ հետապնդելով աւարի առած Հարեւ, Վատագէս, Տոխո-րոստան եւ Տաղական գաւառներն եւ ամրութիւնքն քանդած եւ աւերած կը դառնայ Մարգ եւ Մարգոտոս գաւառներն կը նստի:

[163] Յաղթութեանցս լուրը աւետաւոր հրեշտակներն շուտով կ'աւետեն Արքային, որուն խնդութիւնն անպատմելի կ'ըլլայ: Գո-հութեան հրովարտակ մը կը գրէ, Մմբատ ի Դուռն կը կոչէ: Մեծ ձաղանօք կ'ըլլայ ընդունելութիւնը Խոսրովէն, որ կ'ուղղէ առ Յաղթականն ի միջի այլոց այս խօսքերը. «Մինչեւ ցայսօր մեզի ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայեցիր, եւ մենք զոհ ենք քու եւ գործոցդ վրայ: Այսուհետեւ հոս մեր քովը կեցի՛ր, ա՛ռ, կե՛ր եւ յմէ՛»:

Արդեամբք ալ Մմբատ այսուհետեւ կը մնայ Տիսփոն, իբրեւ «երրորդ նախարար ի տաճարի թագաւորութեանն Խոսրովայ ար-քայի» (Սեբ., 68):

Թէ վերջին անգամ քանի՞ տարի զբաղած էր Մմբատ Վրկանի կողմերն, Սեբէոս որոշ բան մը չըսեր. բայց յամենայն դէպս հրա-ւերն պատահեցաւ 609/610ին:

Այսպիսի անդորրութեան մէջ ապրեցաւ այնուհետեւ Մմբատ «Ժամանակս սակաւ»՝ մինչեւ Խոսրովու ԻԸ. տարին, այս է՝ 616/617, երբ վախճանեցաւ ի Տիսփոն: Մարմինը կը փոխադրուի Հայաստան՝ «ի բնիկ հանգստարանսն» Բագրատունեաց, Կոզո-վիտ գաւառի Դարիւնս գիւղը:

Մինչ կենդանի էր դեռ եւս Մմբատ, կը պատմուի, թէ Խոսրո-վէն «ոստիկան» կարգուած ըլլայ 615/616ի Տիսփոն գումարուած քրիստոնէից ժողովին²⁴⁶, ուր Հայոցմէ ալ ներկայ էին Կոմիտաս՝ իբրեւ եպիսկոպոս Մամիկոնէից, եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը, որոնք խաւրուած էին՝ ի Հայաստան պարսիկ կու-սակալներէ գործադրուած բռնութեանց մասին զանգատելու Խոս-

²⁴⁶ Սեբ., էջ 121. Գիրք թղթոց, էջ 218: Հմմտ. առ այս Ե. վ. Տէր-Մինասեան, Այսպէս կոչուած Պարսից ժողովը, «Արարատ», 1907, էջ 179-195:

րովու առջեւ: Սմբատայ միջնորդութեամբ յաջողեցան ապահովապէս իրենց նպատակին մէջ: /164/ Ժողովոյն հետեւութիւնն կըլլայ. «Ամենայն քրիստոնեայք որ ընդ իմով (Խոսրովով) իշխանութեամբս են, հաւատ զՀայոց կալցին»²⁴⁷:

Սմբատ իւր քաջագործութեանց համար, որոնք ճշմարտութեան սահմաններն կ'անցնին Պատմագրին գրչի տակ, իրաւամբ կոչուած է «Մեծ»: Ապրեցաւ հեռու հայրենիքէն, պատերազմի դաշտին վրայ, եւ մեռաւ արքայական յարկի ներքեւ, բայց իւր հայրենական հաւատքն եւ հայրենասիրութիւնն վառ պահեց կրծոցը մէջ: Իւր կրօնասիրութեան եւ ազգասիրութեան առհաւատչեաներն են հոյակապ Ս. Գրիգորի շինութիւնն, կաթողիկոսական խնդրոյն լուծումն, եւ Վրկանի կողմերն մեռած հայութիւնն կանգնելը: Սեբեոս (63) կը պատմէ, թէ անգամ Վրկանի խորքերն ունէր բանակին մէջ հայ երէցներ եւ մատուռ մը: Եթէ իւր առ Կիւրիոն եւ Աբրահամ կաթողիկոսները, եւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը գրած թղթերն ուղղակի իւր գրչի արդիւնքներն են, կը փայլի մի եւ նոյն ժամանակ նաեւ իւր հմտութիւնն գրաւորին մէջ:

Այս է Սմբատայ դերը պատմութեան մէջ. բայց որչա՞փ գրոյցներով մթագնած է յետնոց քով: Յայսօր Հայաստանի Մարգպան կը ճանաչուի Սմբատ՝ Վրկանի մարգպանը, որ յառաջ եկած է մի միայն «մարգպան» տիտղոսին թիրիմացութենէն: Սմբատայ օրով ի Հայս պաշտօնս կը վարէին պարսիկներն, ինչպէս բացայայտ կըսէ Սեբեոս (64):

²⁴⁷ Սեբ., էջ 128:

**ԳԼՈՒԽ Է.
ԿԻՐՈՒՄՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԻԼԸ**

Գուգարաց նահանգին ինը գաւառներէն մին էր Ջաւախք, այժմ Ախալքալաքի գաւառ՝ շրջապատուած Սամցխէ, Կդարջք, Արտահան եւ /165/ Ձորովոր գաւառներէ, արեւմուտքէն ունենալով իրեն սահման Կուր գետը, ոչ անջրպետով հեռու Տփղիսէն²⁴⁸: Ջաւախքը, ինչպէս բովանդակ Գուգարք բղէշխութիւնը, հայ Արշակունի թագաւորութեան ժամանակ գրեթէ միշտ հայկական հող նկատուած է, սահմանագլուխ Հայաստանի եւ Վրաստանի. 387ին Հայաստանի բաժանման ատեն միացաւ Վրաստանի հետ եւ մտաւ Պարսից գերիշխանութեան ներքեւ, որուն տակ մնաց մինչեւ 591, երբ անցաւ Յունաց, եւ թէեւ 602ին Խոսրով կրկին յետս գրաւեց, բայց Հերակղի արշաւանքներու արդեամբք (624-628) դարձեալ Յունական սահման եղաւ²⁴⁹: Երկրին այսպէ՛ս մերթ հայկական եւ մերթ վրական հող ըլլալովը՝ բնակչութիւնն կը կազմուէր կրկին տարրներէ, հայերէ եւ վրացիներէ:

Այս հայ-վրական գաւառէն էր Կիւրիոն²⁵⁰, /166/ ըստ Ուխտանիսի²⁵¹ այժմ անձանօթ Սկուտրի գիւղէն: Ինչպէս ծնողացը, նոյն-

²⁴⁸ Ջաւախքի տեղագրութիւնն ընդարձակօրէն տե՛ս Ե. Լալայեանց, Ջաւախք. Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, «Ազգագրական հանդէս», Ա. (1897), էջ 125 եւն:

²⁴⁹ Հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, էջ 124:

²⁵⁰ Ի վիճակի չենք որոշելու, թէ «Կիւրիոն» անունս մանկութեա՞ն ժամանակ ընդունեցաւ, թէ՛ ապա ի Նիկոպոլիս: Այսպէս կը գրուի անունս հայ մատենագրաց շատերու քով: Առաջին անգամ կը յիշատակուի յորջորջումս Վրթանէս Քերթողի առ նա ինքն գրած թղթին մէջ «Տեառն Կիրովնի» ձեւով (Գիրք. թղ., էջ 138, ուր Ուխտանէս, Բ., էջ 42 կարդացած է «Կիւրիոնի»): Աբրահամ կաթողիկոս իր Ա. եւ Բ. թղթերու մէջ կը գրէ «Տեառն Կիւրովնի» (էջ 164, 176). իսկ Գ. եւ Դ. թղթոց մէջ (էջ 180, 194) «Կիւրիոն» եւ «Կիւրիովն»: Սմբատայ թղթի մէջ է «Տեառն Կիւրովնի»: Բսկ ինքն Կիւրիոն իւր թղթերու մէջ կոչողագրէ մերթ «ի Կիւրիովնէ» (166) եւ մերթ «ի Կիւրիոնէ» (170, 178): Թղթոց գրքի հաւաքողն՝

պէս առաջին տիոց մասին կը պակսին մեզի մանրամասնութիւններ: Գիտենք որ ազգաւ վրացի էր եւ տեղեակ վրացերէնի եւ հայերէնի²⁵²: Ծնունդն պէտք է ղնել 560-570ի մէջերը:

Բախտն ուրիշ ասպարէզ քան շինական կեանքը պատրաստած էր մանուկ Կիրիոնին: Մատաղ հասակէն փոխադրուած կը տեսնենք անշուք Սկուտրի գիւղէն Փոքր Հայոց յունական քաղաքականութեամբ բարգաւաճեալ Նիկոպոլիս եպիսկոպոսանիստ քաղաքը (578): Թէ ինչ շարժադժով բաժնուած է Կիրիոն հայրենիքէն, դիրքին չէ պարզել: Ուխտանէս կը գրէ պարզապէս. «Երթեալ յերկիրն Հոռոմոց, բնակեցաւ անդ ամս ԺԵ.ի գաւառին որ կոչի Կողոնիա»²⁵³, եւ բնակեցաւ /167/ անդ ի մեծ քաղաքագեղն Նի-

Սովսէս եպ., միշտ. ' «Կիրիոն» (էջ 164, 168, 176, 180) կը գրէ: Վերջին ձեւովս ունին յետին պատմիչք Յովհ. Կաթ., էջ 38, 41-42. Ասողիկ, էջ 86. Վարդան, էջ 58, 60, Կիր., էջ 25-26, թէւ երբեմն կը գրեն նաեւ «Կիրոն» ինչպէս /166/ միօրինակութեամբ ունի Ուխտանէս: Մեծն Գրիգոր իւր առ Կիրիոն թղթին մէջ գիտէ անունս՝ Θυριου կամ ըստ այլ ձեռագրաց Θυριο επισκοπο ձեւով: Ըստ Brossetի (Deux hist. II. p. 278, n. 2) ծագած է անունս յունաց Κορυιον, Χυριο ձեւերէն: Անտիոքայ ժողովոյն եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ Յունաց Κορυων կը շրջուի հայերէն «Կիրիովն» ձեւով, հմմտ. Տաշեան, Յուցակ, 652:

²⁵¹ Հարկ է հաւատալ, թէ Ուխտանէս, հոս վաւերական աղբիւր մունեցած է աչաց առջեւ: Սովսէս կաթողիկոս առ Կիրիոն թղթին մէջ կրնէ պարզապէս. «Բնակութեամբ (իմա՝ հայրենեօք) յաշխարհէն Վրաց» էր:

²⁵² Չամչեան (Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 301) եւ ասկէ Զարբանաղեան (Պատմ. Հայկ. հին դպր. Գ., ապ. 417) «հմուտ էր, կըսեն յոյն, հայ, պարսիկ եւ վրացի լեզուաց»: Պարսկերէնի ծանօթութիւն թէւ կարելի է ենթադրել, բայց պատմագիրք չեն յիշատակեր բնաւ:

²⁵³ «Բանակաթեմ» կիմանայ, անշուշտ, հոս Ուխտանէս «Կողոնիա գաւառ» ըսելով. այլազգ անծանօթ է այլուստ այս անուն գաւառ ի Փոքր Հայս: Կար յիրաւի Նիկոպոլսոյ քով Կողոնիա, բայց քաղաք եւ ոչ գաւառ, զոր այժմ գիտունք, /167/ Ramsay (Histor. geogr. pp. 57, 267) եւ Cumont (Studia Pontica. II. Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, par Fr. et E. Cumont, s. Bruxelles, 1906, p. 296) կը նոյնացընեն Քարա-Հիսարիի հետ, ըստ Պրոկոպեայ (Վասն Շին. Գ. 4. էջ 253, տպ. Բոնն) կառուցուած Պոմպէտէն իբրեւ բերդ, որ յետոյ քաղաքանաւորով՝ Յուստինիանոս պետութեան առաջնակարգ ամրութիւններէն մին ըրած է, եւ յետ Յուստինիանոս մինչեւ իսկ այն կողման բանակաթեմին գլխաւոր կայանն դարձած եւ իւր անուամբ յորջորջած բանակաթեմն (հմմտ. Գեղեք Բանակաթեմեր. 55 V. Chapot, La

կոպուլիս կոչեցեալ՝ յեզր գետոյն, որ կոչի Գայլ»։ Հոս Ուխտանիսի գործածած աղբիւրն անյայտ է մեզի։ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցոյ խօսքերն նկատելով, կը ստիպուինք ըսել, թէ ակամայ լքած է Կիւրիոն հայրենիքը. «Վաղ ուրեմն,– կը գրէ Մովսէս առ Կիւրիոն,– հեռացեալ եւ օտարացեալ ի հռովմայեցոցն վարեցար յաշխարհ»²⁵⁴։ Խօսքեր, որոնք կարծել կուտան, թէ կամ ծնողաց հետ գաղթած է 570-578ի մարտից ժամանակ, եւ կամ յոյներէն իբրեւ գերի վարուած։ Զինչ եւ իցէ, նոր հայրենիքն նոր զգալ/168/ցումներ զարթուցին, անշուշտ, պատանւոյն վառ սրտին մէջ։

Պոմպէլաշէն «մեծ գիւղաքաղաքն» Նիկոպոլիս, «Գայլ (*Lycos*) գետն 6 մղոնէ աւելի հեռու» կառուցուած՝ այժմեան 200 տնով Փուրք հայաբնակ քաղաքն է, հոյակապ եւ անուանի երբեմն, ուր քրիստոնէութիւնն բարգաւաճեցաւ ծաղկալից, եւ Ս. Բարսեղէն եկեղեցին արժանի եղաւ «Մայր Կողոնիոյ եկեղեցոյն» կոչուելու։ Թէեւ 499ի երկրաշարժն, որ բովանդակ Հայաստանն եւ Պոնտոսը ցնցեց, քանդեց կործանեց գետնայատակ նաեւ հոյակապ Նիկոպոլիսը, բայց Յուստինիանոսէն նորոգուեցաւ կրկին, եւ կանգնուեցաւ հոն Քառասուն Մարտիրոսաց վանքն, նախնի փայլն սակայն չստացաւ երբեք այսուհետեւ, թէպէտ եպիսկոպոսանիստ աթոռն մնաց անխախտ երկար ժամանակ՝ Մեքաստիոյ մետրոպոլտութեան ներքեւ։

frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. Paris, 1907, p. 354.)։ Ղեւոնդ երեց Ը. դարուն Կողոնիս կը ճանչնայ իբրեւ «բերդ քաղաքաց» (հրտ. Ս. Պետերբ., էջ 157)։ – Ս. Օրպէլեան (75) առանց յիշելու Նիկոպոլիսը, պարզապէս Կիւրիոն Կողոնիս գնաց կըսէ։

²⁵⁴ Ուխտանէս ինչպէս եւ Մովսէս կաթողիկոս, ընդհանուր անուամբ կը կոչեն հոս Նիկոպոլիսը «Հռովմայեցոց աշխարհ», զոր պէտք է իմանալ «երկիր, որ Յունաց իշխանութեան ներքեւ էր», վասն զի Նիկոպոլիս Գայլ գետի եզերքը Ա. Հայքի մէջ էր՝ ըստ Յուստինիանոս 536ի բաժանման (Հիւբշ. Տեղոյ անուանք, 39 Գիլցէր, Բանակաթեմ. 19.) անուանի Սատաղ քաղաքին քով, նշանաւոր հանդիսացած մանաւանդ Տիգրան Մեծի օրով։ 608/609ին Աշտատ-Յեզտայար Զիթադիճի եւ Սատաղի հետ նուաճեց Պարսից լծոյն ներքեւ (Մեր., էջ 77)։

Հոս կը դաստիարակուի Կիրիոն յունական բարձր կրթութեամբ մը, կը սորվի «գղարութիւն Յունաց եւ զայլ եւս չարարուեստ (!) գիտութիւն, որով որոշեցաւ ի մէնջ» (Ուխտանէս, Բ. 1), կը հմտանայ յոյն լեզուի եւ եկեղեցական գիտութեան, ուսկից պիտի հետեւցնենք, թէ նա ինք զինքը նուիրեց ի մանուկ տիոց նաեւ եկեղեցական վիճակի տեղւոյն եպիսկոպոսարանի մէջ կամ Ս. Քառասնից վանքը: Տասն եւ հինգ տարւան միջոցին (578-593), ընդունեցաւ հոն նաեւ քահանայական ձեռնադրութիւն²⁵⁵. գոնէ այս վիճակի մէջ էր նա երբ եկաւ ի Դուին:

[169/ 593/4ին կը մեկնի Նիկոպոլսէն Պարսկահայաստան՝ Դունոյ կաթողիկոսարանն, ուր կաթողիկոսական գահին վրայ կը բազմէր ալեգարդն Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի. «Եւ բնակէ առ նա ի սուրբ Կաթողիկէին, որ ի Դուին քաղաքի»²⁵⁶: Ապահովապէս իւր քաղցր բնաւորութեամբն եւ աստուածաբանական իրաց հմտութեամբն քիչ ժամանակէն սիրելի կըլլայ կաթողիկոսին, եւ բոլոր վստահութիւնն յինքն կը գրաւէ, որ արագ-արագ մեծամեծ պաշտօններու կը բարձրացընէ. «Եւ նա (Մովսէս) կացուցանէ զնա (գԿիրիոն) Վանաց երէց Ս. Կաթողիկէին»²⁵⁷, այլ եւ Քորեպիսկո-

²⁵⁵ Ս. Օրպէլեան կը գրէ (75) «Գնացեալ ի սարկաւազութեանն ի Կողոնիա՝ բնակեալ էր առ երկաբնակ երիցու միոյ եւ ներկեալ յաղանդն». Բայց ի նշ աղբերէ գիտէ զայս Ստեփանոս, որուն մի միակ աղբիւրն Կիրիոնի մասին Ուխտանէսն է: Հարկ է իբրեւ ինքնաստեղծ եղջերուաքաղ մերժել բոլորովին:

²⁵⁶ Ասկէ Հ. Զարբ. (անդ., 417) կանուանէ գԿիրիոն «աշակերտ Մովսիսի», որ ճիշդ չէ բառին խիստ առմամբը:

²⁵⁷ Ուխտանէս, Բ. 4: Պատմագրիս տողերն շատ պարզ են հոս. եւ ինքնին կիմացուի, թէ խօսքն Դունոյ Կաթողիկէի մասին է, ուր իջեւանած ալ էր: Հ. Ալիշան Ս. Օրպէլեանի հետ (էջ 75. «Եւ լեալ էր նա [Կիրիոն] փակակալ սուրբ Կաթողիկէին ի Վաղարշապատ») հոս ընդհակառակն ակնարկուած կը համարի Վաղարշապատու Ս. Կաթողիկէն Էջմիածին (հմտ. Այրարատ, 214. «Յետ Ղազարու [Փարպ.] մինչեւ ցԿիրիոն՝ ոչ յիշի որ Վանահայր [Ս. Կաթողիկէին Էջմիածնի], իսկ Կիրիոնդ առ Մովսիսի մերով կաթողիկոսի՝ եկաց յայնմ տեսչութեան զամս եօթն եւ ապա ընտրեցաւ ի կաթողիկոսութիւն աշխարհին Վրաց»): Հմտ. առ այս եւ Մովսէս կաթողիկոսի խօսքերը (Թդ. առ Կիրիոն, 11) «Յիշեալ՝ զի եկիր բնակեցար ընդ հովանեաւ Ս. Կաթողիկէիս (Դունոյ), եւ ծառայեցեր միամտութեամբ սրաի քո ի ձեռն հոգեւոր ծառայութեան, որ

պոս, տալով /170/ նմա վիճակ զգաւառն Այրարատեան²⁵⁸»: Այս «հոգեւոր ծառայութիւնը» 5 տարի²⁵⁹ կը վարէ Կիրիոն ամենայն լրջութեամբ եւ «միամտութեամբ սրտի» ըստ վկայութեան Մովսիսի, մինչեւ կաթողիկոս ընտրուիլը (594-598/599): Զարմանալի է, սակայն, Մովսիսի պէս անձի մը այսպիսի ասպնջականութիւն ցուցնելն առ Կիրիոն: Յայտնի ըլլալով հանդերձ իրեն Կիրիոնի «Հոռվմայեցւոց» երկրէն գալը, չի կասկածիր ամենեւին «հոռոմացած» ըլլալուն վրայ, մինչդէռ ինքը ուրիշ կողմանէ կը խորշէր Հոռոմներու «հուպ լինելէ»²⁶⁰:

Կիրիոն իբրեւ վանահայր Ս. Կաթողիկէին եւ իբրեւ ծերացեալ կաթողիկոսին աջակից քորեպիսկոպոս, ընդարձակ ասպարէզ ունէր գործունէութեան, թէեւ անծանօթ են մեզի յառաջ բերած արդիւնքները:

Այս միջոցները ի Վիրս կը վախճանի (598/599) Վրաց կաթողիկոսն, որուն անունը յականէ անծանօթ է մեզի²⁶¹: Հարկ է յաջորդ ընտրել: «Ըստ սո/171/վորութեան» պատգամաւորութիւն մը

հաւատացաւ ի մէնջ»: Դունդ Կաթողիկէն Ս. Գրիգոր թէեւ այրած էր այս ժամանակ, բայց կար առժամանակեայ «Մայր Եկեղեցի» մը՝ Կաթողիկէ: Ստաղիրութեան արժանի է, որ Կիրիոն իւր այս պաշտօնավարութեամբն նկատուած է ժամանակակիցներէն «այդր սրբոյ Աթոռոյդ», այս է Դունդ «աշակերտ» (Թուղթ Մովսիսի առ Վրթ., 183):

²⁵⁸ Յովհ. Կաթ. 38. եւ Աստղիկ, 83, զԿիրիոն միայն Ս. Կաթողիկէի վանաց երէց կը ճանչնան. իսկ Կիր. Գանձակեցի, 25, «Փակակալ իւրոյ (Մովսիսի) Եկեղեցւոյն» գիտէ:

²⁵⁹ Վարդան, 58, որուն կը հետեւի հոս Հ. Ալիշան (Այրարատ, 214) վաներէցութեան տարիներն կերկարէ «ամս եօթն», ապահովապէս գրչագրի վրիպակ մը կ'այ հոս շփոթմամբ է եւ է գրերու:

²⁶⁰ Սեբ., 53: Հմմտ. վերը, 124:

²⁶¹ Անագանագոյն ԺԳ. դարու մատենագիրն Մխիթար Գոշ կ'ենթադրէ, թէ Կիրիոն յաջորդած ըլլայ Գաբրիէլի, որ ինչպէս վերագոյն տեսանք (էջ 21) անհնարին է: Մխիթարայ խօսքերն են «Մեռաւ Գաբրիէլ եւ եկաց ի տեղի նորա Կիրիոն, որ ունէր ի ծածուկ զաղանդն Քաղկեդոնի»: Թուղթ առ Վիրս, «Արարատ», 1900, էջ 503: – Ընդհանրապէս Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներու իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ Զ. դարու ծանօթ կա/171/թողիկոսաց վրայ խօսեցանք բաւականաչափ Ներածութեան մէջ (հմմտ. էջ 22 եւն):

կը կազմուի, քանի մը վրացի իշխան եւ Պետրոս եպիսկոպոս²⁶² կու գան Դուին եւ կը խնդրեն Հայոց կաթողիկոսէն թափուր աթոռին համար արժանաւոր անձ մը: Մովսէս պատրաստ կը ցուցնէ ինք զինքը, եւ յիշելով 506ին Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսի ժամանակ Վաղարշապատ հաստատուած հաւատոյ միութիւնը, նոյնն աւելի սերտ ընելու դիտմամբ, միանգամայն աչաց առջեւ ունենալով Աղուանից այս ուխտին դրժումը, պատշաճ կը համարի այս անգամ «իւր տնէն» մէկը ընտրել կաթողիկոս Վրաց: Առ այս ատակութիւն նշմարեց յանձին Կիրիոնի, որ հինգ տարի է ի վեր քովն էր եւ վստահութիւնն վայելած լիովին: Որչափ Մովսէս կաթողիկոսի առ Կիրիոն գրած թղթերէն կը տեսնուի, Կիրիոն եւս իւր կողմանէ պատրաստակամութիւն ցուցացած է. «Եւ մեք վստահացեալ ի կեանս քո, առ սէր քո արարք զկամս քո՝ առաջնորդ զքեզ կացուցանելով աշխարհիդ այդմիկ»: Ձեռնադրութիւնն կը պատահի ըստ Ուխտանիսի, որ կը համապատասխանէ ճշգրիտ ժամանակագրութեան, Մովսիսի ԻԵ. տարին²⁶³ յամի 598/599: Ձեռ/172/նադրութենէն յառաջ, որչափ Աբրահամ կաթողիկոսի խօսքերէն կերեւայ, Կիրիոն «գրով» յանձն կ'առնու Մովսիսի առաջարկած պայմանն՝ թէ Հայոց հետ մի պիտի մնայ, եւ նոյնը յետոյ նաեւ ի ձեռն «պատգամաւորի» կրկնած է²⁶⁴:

²⁶² Պետրոսի մասին կը խօսինք յետոյ առանձինն:

²⁶³ Ուխտանիսի տուած այս թուականին համեմատ կարելի է գծել Կիրիոնի ժամանակադրութիւնն այսպէս.

Կը ձեռնադրուի Մովսիսի ԻԵ. տարին (574+25=) ուրեմն 598/599: Դուին մնացած էր 5 տարի (598/599-5=), ուրեմն 593 4-598/9: Նիկոպոլիս մնացած էր 15 տարի (593/594-15=), ուրեմն 578/579-593/594: Այս հաշուով հայրենիքէն բաժանուիլն կը պատահի 578/579ին: Ներածութեան մէջ եւ այլուր պարզած ենք Չամչեանի եւ այլոց ժամանակագրութեան սխալն Կիրիոնի /172/ պատմութեան մասին (հմմտ. Մասնաւորապէս Brosset Addit. pp. 111-112. Deux hist. II. Intr. u pp. 280-282:

²⁶⁴ Յամի 608 կը բողոքէր Աբրահամ, թէ ինչո՞ւ Կիրիոն դրժած է այն խոստման, զոր «գրով եւ պատգամաւորաւ յանձն էր արարեալ» (Գիրք թղթոց, էջ 164):

Վիր պատգամաւորք առած նորընտիր կաթողիկոսն, կը մեկնին Դունէն «մեծաւ պատուով» դէպ ի կաթողիկանիստն Մծխիթա²⁶⁵, ուր կը բազմեցնեն շքով կաթողիկոսութեան աթոռն:

Գիրիիոն, այս մեծ մարդը, յորում անչափ ազգասիրութեան (*Nationalstolz*) հետ զուգում էր իւր ժամանակին համար զարմանալի հմտութիւն մ'ալ, գիտցաւ իւր քսանամեայ օտարութեան օրերուն քաջ ըմբռնել Հայոց եւ Յունաց մէջ եղած բանավէճերն եւ իւր եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ զօդելու անհրաժեշտ հարկը ճանչնալ: Այս ծրագրին համաձայն ուղղեց իւր բովանդակ գործունէութիւնն այսուհետեւ: Բայց յառաջ քան իւր գործունէութեան անցնիլը լսենք հոս նախ հեղինակաւոր Հ. Յ. Գաթրճեանի անձնաւորութեանս տուած նկարագիրն: «Ասոր գովեստին նոյն իսկ իրեն թշնամիները կը միաբանին իրեն ուսմանը եւ խորագիտութեանը նկատմամբ, եւ իրօք չենք գիտեր հայ մը, որ իրմէ աւելի եկեղեցական արիութիւն եւ խոհեմութիւն միանգամայն ունեցած ըլլայ: Այսօրուան օրս ունինք ձեռքերնիս իրեն թղթակցութիւնը, որմէ յայտնի /173/ է, թէ ժամանակին պարագաներն ադէկ գործածած է իր մեծ նպատակին համար, եւ երբեք չէ ունեցած միտք եկեղեցական ստորակարգութեան կապը խզել՝ եթէ ճշմարտութիւնն ընդունուի»²⁶⁶: Այս նշանաւոր գործերը լիով պիտի հաւատարմանան յաջորդ տողերուս մէջ:

²⁶⁵ Վրաց կաթողիկոսարանն այս ժամանակներս Տփղիս էր՝ Ս. Միոն եկեղեցին (հմմտ. Ջուանշէր, 98). մերթ կը նստէին նաեւ Մծխիթա:

²⁶⁶ Իրաւախոհի Գեղծիքը, Բ.:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԿԻՐԻՈՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՎԻՐՍ.

ԽՈՒԺԻԿ ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆԱՅ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵԾԻ ԹՈՒՂԹԸ ԱՌ ԿԻՐԻՈՆ

Ուխտանէս (Բ. 4) կրօնական տեսակէտով միայն նկատած է Կիրիոնի գործունէութիւնն, զոր կը պատմէ այսպէս. Յորժամ «եհաս Կիրոնն ի վիճակի իւրոյ իշխանութեանն եւ ի քաղաքն իւրեանց, որ կոչի Սցիսիթայ, ժողովէ առ ինքն զեպիսկոպոստունսն հանդերձ լաւօք աշխարհին եւ զիշխանս եւ զնախարարս, եւ նուաճէ նոքօք հանդերձ առ հասարակ զամենայն աշխարհն ընդ իւրով իշխանութեամբ»: Այս ընդհանուր խօսքերէն, սակայն, դժուարին է որոշ բան մեզրակացնել:

Վրաստան խոռովութեան մէջ էր, երբ կոխեց Կիրիոն հայրենի հողին վրայ, թէ ի նչ պատճառաւ, կարելի չէ ճշդիւ ըսել²⁶⁷: Բայց կը յաջողի խաղաղել, շնորհիւ արքայից արքայի՝ Խոսրով Բ.ի տուած առանձնաշնորհութեանց եւ ճոխութեան: Այս մասին մեր տեղեկութիւնն կը քաղենք ինքնին Կիրիոնի թղթէն, ուր Սմբատայ այսպէս կը նկարագրէ. «Վասն որոյ է ինչ որ այժմ եղէն հակառակութիւն ի մերում աշխարհիս, որ մինչեւ յարքայից արքայ եհաս. եւ արքայից արքայ բարերարութեամբ արար զիս աշխարհարձակ, եւ վասն եկեղեցաց եւ հաւատոյ եւ ընդ միմեանս խաղա/174/դութիւն ունելոյ պատուէր ի վերայ արար. եւ յորժամ բարեաւ յաշխարհ եկաք, ի մեր ձեռն Աստուած զհակառակութիւնն զայն երարձ ի միջոյ²⁶⁸»: Եւ «բարերարութեանս» իմաստն քիչ վերջը կը պարզէ. «զի ազտիի որ²⁶⁹ ինձ հասեալ է ի տերանց վասն իւ-

²⁶⁷ Հմմտ., էջ 33-34:

²⁶⁸ Գիրք թղթոց, էջ 170:

²⁶⁹ Աղտիի կամ Աղտիհոր, զոր կը գործածէ հոս Կիրիոն եւ այլուր կը գրէ առ Սմբատ. «Ազտիիդ ձեր եւ փառաւորութիւն» (Գիրք թղթ., էջ 171), այլուստ անծանօթ է: Կերեւայ թէ պարսկական է ծագումը, հմմտ. պարսկ. *azadeskari*,

րեանց բարերարութեան»: Դժբախտաբար ասով ալ մութ կը մնայ դեռ իրողութիւնը, որուն լուսաւորութիւնն այնպէս հետաքրքրական է: Այլուստ (Թուղթ Կիրիոնի առ Արք. 167) որչափ կերեւայ այս «բարերարութիւնը» կը հայի նաեւ մասնաւորապէս Կիրիոնի անձին. վասն զի յիշելով Խոսրովու Վրաց շնորհած «բարերարութիւնները» կը յաւելու «եւ բարի անձինս իրոյ՝ լաւագոյն քան զամենայն ընկերաց իմոց»: Այս առանձնաշնորհութիւնք, սակայն, դժուարին է հաստատել, թէ ե՛րբ ընդունեցաւ Կիրիոն. յամենայն դէպս 598-607ի մէջերը: Մտադրութեամբ կարդալով յիշեալ տողերն, կը տեսնուի նաեւ, թէ Կիրիոն Վրաց իրերն խաղաղելու համար անձամբ ներկայացած ալ է Խոսրովու եւ այնպէս յաջողութեամբ ի գլուխ հանած ամենայն ինչ:

[175] Կիրիոն իւր առ Սմբատ թղթին մէջ ակնարկած «հակառակութեամբ» մասամբ իւրիք կը յարաբերէ «Խուժիկ նեստորականներու» խնդիրը ի Վիրս, զոր այնպէս ուժգնութեամբ ջանաց լուծել: Այս ուրիշ շատ կողմանէ նշանակալից, բայց ցայսօր ոչ բաւականութեամբ պարզուած խնդիրը կարելոր է ընդարձակօրէն առնուլ հոս ի նկատի:

Հիներն Խուժիկ կ'անուանէին Պարսկաստանի հիւսիսային կողմն տարածուած Խուժաստան երկրին բնակիչներն: Քրիստոնեայ կենդրոնէն հեռու այս երկիրը, թէեւ Դ. դարէն ի վեր մուտ կրցաւ գտնել քրիստոնէութիւնն, բայց երկրին արտաքոյ կարգի

ազատ, ինքնիշխան. հոմանիշ կը թուի ասոր «աշխարհարձակ»ը, զոր կը գործածէ Կիրիոն (հմմտ. եւ Արքայից արքայ բարերարութեամբ արար եւ զմեզ յաշխարհարձակ հաւատոյ եւ եկեղեցաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վերայ արար, զի ընդ միմեանս խաղաղութիւն եղիցի. քանզի էր ինչ որ լուա... անդ, էջ 168): – Այս աղտի՜հն. կ'ակնարկեն արդեօք Յուրտաւայ Եկեղեցոյն առ Վրթանէս թղթին մէջ Կիրիոնի համար ըստածները. «Թէպէտ եւ ի ժամուս ի սնոտի մեծութենէն իբրեւ զգետ ինչ յարուցեալ...» (անդ, էջ 133): [298] = «Ազտիհ ասորերէն է, կարծեմ, եւ կը նշանակէ «շուք, փառաւորութիւն»: Ասորերէն Էդդիի կը նշանակէ glorificatus est, փառաւորեցաւ, եղդաիի, փառաւորեալ» կը գրէ Նորայր (անդ, էջ 220):

օտարադէն ազդեցութեանց ենթակայ ըլլալուն, բնակչութիւնն եղած է միշտ անհամբոյր բարութ, խաբեբայ եւ սնահաւատ, որով շրջակայ քրիստոնեաներէն նկատուած են միշտ արհամարհանօք, իբրեւ աղանդաւոր եւն: Այնպէս որ Ե. դարու վերջերն Ղ. Փարպեցի, խօսելով Ղեւոնդեանց պատմութեան մէջ դեր կատարող խուժկի վրայ, կը գրէր. «Ձոր անուանել յայսմ հետէ խուժիկ ծանրանամ» (էջ 104):

Վաճառականութեամբ կը պարապէին ընդհանրապէս. եւ այս արուեստով կը յաճախէին ստէպ Պարսկաստանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի շահաստաններն, կրնդե՛լանային նաեւ այս երկիրներու լեզուներուն: Արդէն երանելի խուժիկն Փարպեցոյ քով այսպիսի մէկն էր. «Ըստ օրինի վաճառականութեան շատ անգամ ճանապարհորդեալ էր ի Հայս, որ եւ զլեզու հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար գիտէր» (էջ 94):

Խուժիկները Ջ. եւ Է. դարուց հայ մատենագրաց քով առ հասարակ դաւանութեամբ «նեստորական» կը ներկայանան²⁷⁰ թէ՛ եւ դաւանած /176/ վարդապետութիւնին կարի այլազգ կը նկարագրուի, քան որ էր Ե. դարու Նեստորի վարդապետութիւնը: «Նեստորական» յորջորջումս յառաջացած է ապահովապէս Ջ. դարուն մերիներու քով տարածուած այն կարծիքէն, թէ Նեստոր Փոքր Թեոդոսէն այս կողմերը աքսորուած է. կարծիք մը, որ իւր բոլորովին անհիմն ըլլալովն հանդերձ, արձագանգ գտած է Ներսէս Բ. Աշտարակեցոյ, Յովհ. Բ. Գաբեղինեցոյ թղթերու²⁷¹ եւ Կայսերաց գրոց մէջ²⁷²: Յիրականին, սակայն, «Նեստորական» անուան ներ-

²⁷⁰ Բարբէն կաթողիկոսն միայն ճանչցաւ Արքիշոյեան խուժիկն եւ իւր ընկիրները «ուղղափառ». հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 47:

²⁷¹ Գիրք թղթոց, էջ 70, 72, 79:

²⁷² Անանուն Ժամանակագրութիւն, էջ 60. «Հալածական արարին զՆեստոր ի կողմանս Մծբնացոց, որոց յարեցաւ ի Խուժաստան յարեւելս» (sic). եւ էջ 63. «Եւ հրաման ետ թագաւորն դարձուցանել զՆեստոր, զի կենդանի էր ի կողմանս Խուժաստանի»:

քեւ իմացած են միշտ Մանիքեցիները²⁷³, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի Ներսէս Բ.ի թղթէն եւ Կիր. Գանձակեցիէն (էջ 29): Պարսկաստանի հիւսիսային կողմերն արդեամբք ալ տարածուեցան Մանիի հետեւողք Գ. դարէն ի վեր, որոնք վարակեցին իրենց ամբարիշտ վարդապետութեամբ բովանդակ այն կողմերը եւ Խուժաստանը. խուժիկներն վաճառականութեան պատրուակաւ դեզերելով այլեւայլ քաղաքներ հաս/177/տատեցին իրենց «ժողովարաններ» եւ նաեւ քրիստոնեաններէ որսացին իրենց աղանդոյն մարդիկ: Զ. դարու առաջին կիսուն այս ոճով մտան նաեւ Հայաստան²⁷⁴, յատկապէս Դուին եւ հաստատեցին հոն իրենց ժողովարանը²⁷⁵, զոր գեղեցիկ եւ մանր կը պատմէ Ներսէս Աշտարակեցի իւր թղթերուն մէջ այսպէս. «...Վասն չար աղանդին Խուժկաց Նեստորականաց, զորս նգովեաց Սուրբ Հոգին ի ձեռն սրբոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց... (երից Տիեզ. Միւնհոդոսաց), որոց անիծեալ զՆեստոր ի խզեցին ի բաց ընկեցին, արարեալ զնա հալածական յաւտար աշխարհ ի կողմանս Մծբնացոց, զորս երթեալ, խմո-

²⁷³ Զայս կարելի ըլլայ թերեւս մեկնել Հերձուածոց գրքի մէջ Մանիքեցոց վերագրուած վարդապետութեան Նեստորի մոլորութեան հետ ունեցած աղերսէն. «Մանիքեցիք. սորա Մանեայ պարսկի աշակերտք էին եւ պաշտեն զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղս: Եւ երդնուն յարեգակն եւ ասէն. լուսիկ արեւիկ քաղցրիկ, լի եւ տիեզերօք: Զի Քրիստոս զարեգակն խոստովանին եւ դիւաց երկրպագանեն եւ զՔրիստոս Կուսիւ երեւեալ եւ խաչեալ ոչ ընդունին: Երկու իշխանութիւն (օրօհ) ասէն՝ չար եւ բարի եւ զՀին Կտակն հայիոյեն» (հրտ. Տաշեան, էջ 127-128): Հմմտ. եւ Զ. Օձնեցոյ Ընդդէմ Պաղիկ. ճառն, ուր յայտնապէս նոյնացուած են երկու անուանքս:

²⁷⁴ Ստուգութիւն կ'առնուն ասկէ Միք. Աստուոյն խօսքերն, որ Յուստինիանոս Բ.ի (իմա Ա.ի՝ 527-565) օրով ելած հերձուածներն թուելով կը գրէ, թէ Բորբորիանիտք, այս է՝ Մանիքեցիք Պարսկաստանէն վնասուելով, Հայաստան եկան, եւ հոն արք եւ կանայք կրօնաւորական սեւ զգեստներ հագած քրիստոնեայ կը կեղծաւորէին, մինչդէռ ի ծածուկ ամէն պղծութիւն կը գործէին, հմմտ. Ed. Chaabot I, pp. 248-249:

²⁷⁵ 548ի մօտերն կ'իյնայ Ս. Զիզտիբուգոսի նահատակութիւնը ի Դուին, որուն հետ խաչ հանուող երկու մահապարտներէն մին էր «ի ժողովոյն» Խուժկաց. Վարք եւ վկայաբ., Բ., էջ 129:

րեաց չարագիւտ արուեստիւ իւրով զոգիս նոցա՝ արարեալ զնոսա փշաբերս եւ խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան եւ կողմանքն Խուժաստանի, յորոց ոմանք հասեալ յառաջագոյն յաշխարհ մեր, վաճառաշահութեամբ կեցին ընդ հարսն մեր եւ ընդ մեզ, միաբանութեամբ ի մեր եկեղեցւոջ խոստովանելով զինքեանս միահաւատ ընդ մեզ: Եւ ի տասն եւ յեւթներորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի մարգպանութեանն Նիհորականայ, արարին իմն շինած յանուն Մանաճիրի Ռաժկի²⁷⁶... եւ ապա անուանեցին զնա տեղի ժողո/178/վոյ պղծութեան իւրեանց: Ածին եւ վարդապետս²⁷⁷ առաջնորդ կորստեան ինքեանց, որք եկեալ ձեռնարկեցին զապականութիւն իւրեանց, բերելով ի սուրբ եւ ի ճշմարիտ հաւատ մեր. եւ պատրեցին ի ժողովրդականաց զարս և զկանայս 1. հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան աղաւթից նոցա, 2. տանել հաց ընծայի ի տեղի անաւրէնութեան նոցա, 3. ընդունել ի ձեռաց նոցա հաղորդութիւն իբրեւ յուխտէ նուիրաց Պաւղիկեանց, 4. յանդգնեցան տալ զիւրեանց ջնջագիր կնիք անկնիք մանկանց ժողովրդեան մերոյ՝ առ ի մեռանել նոցա առանց մկրտութեան զմահն յաւիտենական, եւ 5. զգոյս եւ զպոռնիկս եւ զայդ վնասակարս, զոր մէք արտաքոյ եկեղեցւոյ եւ աւրիւնութեան առնէաք եւ չհամարէաք արժանի սրբոյ հաղորդութեանն, երթային առ նոսա, եւ նոքա ընդունէին յիւրեանց ի պիղծ եւ յանաւրէն աւրիւնութիւնն եւ հաղորդութիւն ժողովարանին՝ հակառակ մեզ: Չայս աղէտ հոգեւոր տեսանելով ի նոցանէն, հասաք՝ թէպէտ եւ անագան, ի վերայ

²⁷⁶ Հմմտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Գրիգոր Մանաճիիր Ռաժկի, Միհրան տոնիկց. Վաղարշապատ, 1902, 8՝ էջ 26: /178/ Մտադրութեան արժանի է, որ Մանաճիիր Խուժիկ Նեստորական վկայ մը կը թուի, որով մասնաւորապէս յարգութեան արժանացած է, հմմտ. էջ 16:

²⁷⁷ Ի «թղթին մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունսն» կը գրէ Ներսէս. «Վասն անիծեալ Խուժկաց Նեստորականաց, որ եկեալ բնակեցան յաշխարհիս մերում պատճառաւ վաճառաշահութեան, եւ այժմ չարահնար պղծալից անիծաբեր արուեստիւ իւրեանց ցոգիս մեր ազդեցին. մինչեւ իւրեանց պղծութեան հաւատոյ առաջնորդ զեպիսկոպոս ածեալ», Գիրք թղթոց, էջ 70:

պատճառող ստութեան նոցա, զի կեղծաւորութեամբ ունելով զանուն քրիստոնէութեան եւ ուրանան զճշմարտութիւնն: Իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի չար գործոց նոցա, համարէն ամենեքեան արարք զգիրս զայս... քանդեալ աւել/179/ընցաք զտեղի ապաւնի անաւրէնութեան նոցա, եւ բարձաք ի մէնջ գիշերայինն զայն խաւար»²⁷⁸:

Ներսէս Բ. որչափ ալ ջանաց արմատախիլ ընել ասոնց հետքն Հայաստանէն՝ սահմանելով ամենեւիմբ մի՛ վիճել ընդ նոսա հակառակութեամբ, այլ հեռանալ ի նոցանէն արդարեւ որպէս ի թշնամեաց Քրիստոսի Աստուծոյ», եւ կարդալով նգով այն ամենուն վրայ, որ «խորհիցի բանիւ եւ կամ գործով հաւանել երբեք միւս անգամ շինութեան քանդման աւերեցելոյն միաբանեալ նեստորիանոսաց» են, այսու հանդերձ չաջողեցաւ բոլորովին հետախաղաղ ընել, որոնք Ը. դարուն ուրիշ անկիւն մը յերեւան ելան կրկին. այս մասին կը գրէ Յովհ. Օձնեցի իւր Ընդդէմ Պաւլիկեանց ճառին մէջ. «...Նախկին մծղնէութեան պայդակնութեան խեշերանք, որք խրատեալք եւ ոչ իմաստացեալք ի Ներսէսէ (Բ. Աշտարակեցոյ) կաթողիկոսէ զկնի նորա մահուանն խուսեալք չոգան դօղեցան յոլորտս ուրեք աշխարհիս մերոյ»²⁷⁹: Եւ ապա ԺԱ-ԺԲ. դարուց մէջ Մագիստրոսի²⁸⁰ եւ Ներսէս Շնորհալոյ ժամանակ «Արեւորդեաց» անուան տակ:

²⁷⁸ «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» են. Գիրք թղթոց, էջ 72-73: Նգովի ձեւեր եւ այլ որոշումներ այս մասին տե՛ս անդ, էջ 76-77, «Որոշումն Նեստորականացն ի սրբոյ եկեղեցոյ»:

²⁷⁹ Մատենագր., էջ 39:

²⁸⁰ Մտադրութեան արժանի է, որ Մագիստրոս Արեւորդոց ծագման համար կը գրէ. «Ահա եւ այլ ոմանք ի Զրադաշտ մոգէ, մոգք պարսկականք, եւ այժմ ի նոցունց դեղեալք Արեգակնապաշտք, զոր Արեւորդին անուանին եւ ահա են յայդմ գաւառի (ի Միջագետս) բազումք, եւ /180/ ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն, բայց թէ որպիսի մոլորութեամբ եւ անառակութեամբ վարին, գիտեմք՝ զի ոչ ես անտեղեակ»: Թուղթ առ կաթողիկոսն Ասորոց, հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, էջ 13: Ի հարկէ հոս «Զրադաշտ մոգ»

Ինչպէս Հայաստան նախ ի Դուին, նոյնպէս Վրաստան առաջին անգամ Տփղիս շահաստանին մէջ հաստատած էին Խուժիկները ժողովարան. «Զ. դարուն,– կը գրէ Կաուլէն,– Վրաց եկեղեցին /180/ կրեց տեւական ազդեցութիւն Ասորիներէն: Ասորի քարոզիչները մեծապէս նպաստեցին կրօնաւորական կենաց վերածնութեան, սակայն նաեւ Մանիքեցի քարոզիչներ մուտ գտան ի Վիրս Ասորիքէն, եւ իրենց աղանդն տարածելու համար ժողովարան մը հաստատեցին հոն: Վերջինքս, սակայն, չարաչար հալածուեցան, թէւ իրենց գնոստիկեան գրութիւններն ձգեցին հոն եւ այսու ոչ սակաւ վնաս հասցուցին»²⁸¹: Դժբախտաբար անյայտ է մեզի Կաուլէնի աղբիւրն վերջին տողերու համար:

Թէ ի նչ մատեաններ եւ ե՛րբ թարգմանուեցան, կը լռուի, սակայն կարելի է ամբողջացընել տեղեկութիւնս Սամ. Անեցւոյ (էջ 76-77) եւ Կիր. Գանձակեցւոյ (էջ 29) Պատմագրութիւններէ, որոնք կը պատմեն, թէ «Ի Ժ. ամի Տեառն Աբրահամով», կամ ըստ Մամուէլի՝ փրկչական 590 եւ Հայոց ԼԷ. թուին «եկին ի Հայս ասորիք ոմանք՝ արք քաջաբանք, եւ կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի, եւ նգովեալք հալածեցան: Բայց ոմանք ընկալան. նոքա թարգմանեցին զնոցա սուտ գիրս, զԳորտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսիլն, զԱդամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթէկն՝ զՄանկութիւն Տեառն, զՍեբիոս (Կիր.՝ զԵբիոս) եւ զՃիռն օրհնութեան. եւ զանթաքչելի մատեանսն եւ Աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. եւ որ հաւատայ նոցա՝ նգովի յուղղափառացն»:

Ասոնց գալն, ըստ այսմ, պատահած է ի Հայս Զ. դարու երկրորդ կիսուն, թէւ տրուած թուա/181/կանն չէ ճիշդ ըստ ամենայնի: Հաւանականաբար այս դարուն անցան Հայաստանէն նաեւ Վրաստան եւ նոյն «Նեստորի», այս է՝ Մանիքեցւոց աղանդն հոն

բացատրութիւնն յընդհանուրն պէտք է առնուլ, իբրու ակնարկուած ասոնց պարսկական ծագումը:

²⁸¹ Ի Kirchenlexikon, VI, էջ 562:

ալ սերմանեցին եւ գնոստիկեան վարդապետութեամբ գրուած յիշեալ մատեաններն թարգմանեցին վրացերէն: Այսպէս թէ այնպէս Խուժիկ Նեստորականք բոյն դրին Վրաստան, եւ երկրին անհաստատ կառաւարութեան օրերուն աճեցան եւ տարածեցին իրենց ամբարիշտ ուսումը: Այնպէս որ Կիւրիոն զանոնք ի զօրութեան գտաւ ի Վիրս եւ զանոնք արտաքսելու, անոնց ազդեցութիւնը ջնջելու անհրաժեշտ հարկին առջեւ հրատարակեց ահագին կոչումը, որ թէեւ տեւեց տարիներ, բայց արդիւնքն եղաւ շահաւէտ, եւ ելքն՝ յաղթական:

Ներսէս Բ. իրմէ կէս դար յառաջ այս կոռուի մէջ հետեւեալ էր խիստ, անզիջանելի ընթացքի մը: Կիւրիոն չուզեց այս ընթացքն բռնել, որ թէեւ իւր կողմանէ հանդուրժողութեան առհաւատչեայ մէր, բայց ոչ շատ խոհեմ բան մը իւր դարուն եւ առ եղեռանէ իրեն:

Խուժիկ Նեստորականք թէեւ աղանդաւոր էին, այլ քրիստոնեայ միանգամայն, կը խորհէր Կիւրիոն, հետեւաբար անոնք, որոնք սրտիւ «զիրեանց զհաւատն եւ զկրօնսն կը նզովեն եւ ուղիղ կրօնը կը խոստովանին», կարելի էր առանց դեղեւելու ընդունիլ ի ծոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ²⁸²: Բայց հոս մտատանջութիւն պատճառեց իրեն դարձողներու մկրտութեան խնդիրը: Խուժիկ Նեստորականք, ինչպէս Ներսէս Բ.ի թուղթը կը ցուցնէ, «կեղծաւորութեամբ եւեթ ունէին զանուն քրիստոնէութեան», առանց հաւատալու ի սրտէ Ս. Երրորդութեան եւ քրիստ. հաւատալեաց, որով իրենց տուած մկրտութիւնն կը կորսնցընէր վաւերականութեան կնիքը. եւ արդեամբք ալ անվաւեր /182/ համարած էր Ներսէս: Ինչպէ՞ս ընթանալ այս տարակուսի մէջ. կրկի՞ն մկրտել, թէ՞ պարզապէս դաւանութիւն խնդրելով, խնդիրն լուծուած համարիլ²⁸³:

²⁸² «Արարատ», 1902, էջ 567:

²⁸³ Է. դարուն ընդհանուր յուզուած խնդիր է Հերետիկոսաց մկրտութեան հարցը, նշանակալից է Տիմոթէոս երէց Կոստանդնուպոլսեցւոյ գրութիւնն այս նկատմամբ (Յուցակ հերետիկոսաց. Migne. P. Gr., էջ 86, 72-73), ուր երեք տեսակ

Այս անորոշության մէջ կը գումարէ Կիրիլոն եպիսկոպոսաց ժողով մը, եւ կ'առաջարկէ խնդիրն: Կ'երեւայ, թէ լուծումն անհնարին կ'ըլլայ, եւ կ'որոշուի հարցընէլ ի Հռոմ՝ քահանայապետին, եւ անոր խորհուրդն եւ հրահանգն խնդրել այս մասին:

Այս ժամանակներս Հռոմ յաթոռն Պետրոսի կը բազմէր Մեծն Գրիգոր Ա. (590-604) քահա/183/նայապետն²⁸⁴, որ իւր բազմամեայ նուիրակութեան օրերուն ի Բիզանդիոն, քաջ ծանօթացած էր Արեւելքին, եւ յետոյ, երբ քահանայապետ կարգուեցաւ, իւր թղթակցութիւններով Անտիոքայ, Մելիտինոյ, Երուսաղէմի եւ այլ աթոռներու հետ հոչակ հանած էր Արեւելք, որ նաեւ աշխատեցաւ մասնաւորապէս Հռովմայ եկեղեցւոյն ազդեցութիւնն տիեզերական ընէլ այս կողմերը. առ այս տարածելով իւր խնամքն, յատկապէս արեւելեան միանձանց հետ թղթակցութեան մէջ էր եւ կը խաւրէր անոնց նպաստ, այլ եւ յամի 600 խաւրեց Պրոքոս անուն

հերետիկոսութիւն կը զանազանուի (հմմտ. եւ վարը Գր. Քահանայապետի թողոք): Առաջնոյն կը վերաբերին անոնք, որոնք պէտք են վերստին մկրտուիլ: Բ.ին անոնք, զորոնք եկեղեցին կ'ընդունի ի հաղորդութիւն Ս. Խորհրդոց պարզ օծմամբ սուրբ միւռնոյն: Գ. խումբն կը կազմեն անոնք, որոնք արդէն եկեղեցւոյ մէջ կը նկատուին, եւ ուղղափառութեան համար միայն իրենց մոլար վարդապետութեան հերքում կը պահանջուի, առանց մկրտութեան եւ օծման: Հակաքաղկեդոնական Հայք վերջին երկու կէտերու մէջ համակարծիք չէին, ոմանք այսպիսեաց մկրտութիւնն վաւեր կը համարէին, եւ այլք՝ անվաւեր: Եւ Տիմոթէոսի ըսածն կը ստուգուի հայ մատենագրութենէն. տեսանք վերագոյն, թէ Վրթանէս Քերթոզ եւ Դունոյ 607ի ժողովն քաղկեդոնականներն, որոնք դաւանութեամբ միայն կը զանազանուէին, վերստին մկրտել կու տային, եւ նոյնը դէռ Ժ. դարուն կը շարունակուէր: Թէեւ ի տեսականին ուրիշ էր Հայոց վարդապետութիւնն այս մասին, այսպէս Մխիթար Գոշ իւր «Վասն Արիոսականացն եւ այլոց հերձուածողացն, զի յորժամ զգջանան» Աղօթքին մէջ կենթադրէ նման «օծում սուրբ իւղով» եւ աղօթքներ, առանց մկրտութեան, մինչեւ անգամ ծանուցանելով, թէ Նեստորի եւ Եւտիքէսի աղանդէն դար/183/ձողներն վերստին օծել պէտք չկայ, թող թէ մկրտել, հմմտ. Յուգակ հայ Զեռ. Տիւրիզէնի (թիւ 27), էջ 29: Հերետիկոսաց մկրտութեան մասի ընդհանրապէս հմմտ P. A. P., *La rebaptisation des latins ehés les grees* ի թերթին *Revue de l'Or. Chr. VII, 1902, pp. 618-646* եւն:

²⁸⁴ Գրիգոր Մեծի մասին հմմտ. F. Homes Duden, *Gregory the Great. His place in history and thought*. 2. հնր. London, 1905, 8°, XVI+476 եւ VI+473 էջք:

աբբայ մը Երուսաղէմ, պատուերով, որ հաստատէ հոն ուխտաւորաց համար հիւրանոց²⁸⁵։

Կերեւայ մինչեւ Վրաստան հասած էր քահանայապետիս հոչակը Երուսաղէմի ուխտաւորներու միջոցաւ. եւ Կիրիոն հմայուած անոր անունէն, խորհած է դիմել ուղղակի՝ նամակով։

Թէ եւ Կիրիոնի առ Գրիգոր թղթերն չեն հասած մեզի, ուսկից թերեւս լսէինք ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ, սակայն բովանդակութիւնն ծանօթ է Գրիգորի պատասխանէն, որուն համաձայն թղթերն կը խաւրովին Երուսաղէմի վրայէն, բայց անյայտ պատճառով մը ուրիշ իրաց հետ Երուսաղէմ կը կորսուին, եւ Կիրիոնի խնդիրն կը /184/ ներկայանայ քահանայապետին թղթատարներու բերանացի աւանդութեամբ, այսինքն է, թէ պէտք է մկրտել «նեստորականութենէ» դարձողները։ Բայց դժբախտաբար Գրիգորի սխալ բացատրուած է Կիրիոնի միտքն եւ «նեստորականութեան» նշանակութիւնը, որով պատասխանն ալ, ապահովապէս, անգոհացուցիչ եղած է։

Գրիգոր Մեծի պատասխանն պահուած է իւր նամակներու հաւաքածոյին մէջ²⁸⁶, գոր լատին բնագրով ի մէջ կը բերենք հոս ամբողջութեամբ.

Gregorius Quirico Episcopo, et ceteris in Hiberia catholica ecclesia episcopis

Quia caritati nil longe est, quos dividunt loca jungat epistola. Lator itaque praesentium ad beati Petri apostolorum principis ecclesiam veniens fraternitatis vestrae se asseruit ad nos epistolas accepisse easque in Hierosolymorum urbe cum rebus quoque aliis perdidisse. In quibus, sicut ipse ait, studuistis inquirere, sacerdotes ac plebes quae Nestoriana haereseos errore confusae sunt, cum ad

²⁸⁵ L. Bréhier, *L'Église et l'Orient au moyen âge*. Paris, 1907, pp. 15-16.

²⁸⁶ Gregorii I. Papae Registrum Epistolarum (Ed. L. M. Hartmann in Monumenta Germaniae) T. II. Pars II. Berolini, 1890 (1899), pp. 324-327.

matrem electorum omnium catholicam ecclesiam revertuntur, utrum baptizari debeant, an certe solius verae fidei confessione eiusdem matris ecclesiae visceribus adjungi

Et quidem ab antiqua patrum institutione didicimus, ut quilibet apud haeresim /185/ in Trinitatis nomine baptizantur, cum ad sanctam ecclesiam redeunt, aut unctione chrismatis aut impositione manus aut sola professione fidei ad sinum matris ecclesiae revocentur. Unde Arrianos per impositionem manus occidens, per unctionem vero sancti chrismatis ad ingressum ecclesiae catholicae oriens reformat. Monofisitas vero et alios ex sola vera confessione recipit, quia sanctum baptisma, quod sunt apud hereticos consecuti, tunc in eis vires emundationis accipit, cum vel illi per impositionem manus Spiritum sanctum acceperint vel isti per professionem verae fidei sanctae et universali ecclesiae visceribus fuerint uniti. Hi vero haeretici qui in Trinitatis nomine minime baptizantur, sicut sunt Bonosiaci et Cataphrigae, quia et illi Christum dominum non credunt, et isti sanctum Spiritum perverso sensu esse quendam pravum hominem Montanum credunt. quorum similes multi sunt alii, cum ad sanctam ecclesiam veniunt, baptizantur, quia baptismum non fuit, quod in errore positi in sanctae Trinitatis nomine minime perceperunt

Nec potest hoc ipsum baptisma dici iteratum, quod, sicut dictum est, in Trinitatis nomine non erat datum. Nestoriani vero quia in sanctae Trinitatis nomine baptizantur, sed eos iudaicae perfidiae similes /186/ incarnatione unigeniti suae hereseos error obscurat, ad sanctam ecclesiam catholicam venientes de verae fidei firmitate et confessione docendi sunt, ut unum eundemque Dei et hominis filium, Deum dominum Jesum Christum credant, ipsum existentem in divinitate ante saecula, et ipsum factum hominem in fine saeculorum, quia „Verbum caro factum est et habitavit in nobis.’ Verbum vero carnem dicimus factum non inmutando quod erat, sed suscipiendo quod non erat. Incarnationis enim suae mysterio unigenitus patris

nostra auxit, sua non minuit. Una itaque persona est verbum et caro, sicut ipse ait: „Nemo ascendit in caelum, nisi qui descendit de caelo, filius hominis". Qui filius Dei in caelo, erat filius hominis, qui loquebatur in terra. Hinc Johannes ait: „Scimus, quia filius Dei venit, et dedit nobis sensum. Qui nobis quem sensum dederit, illico subjungit: „Ut cognoscamus verum Deum. Quem hoc loco verum Deum insinuat, nisi patrem omnipotentem? Sed quid etiam de omnipotente filio sentiat, adjungat: „Et simus in vero filio eius Jesu Christo -. Ecce ait verum Deum patrem, verum filium ejus Jesum Christum. Quem verum filium quid esse sentiat, apertius ostendat: „Hic verus Deus et vita aeterna". Si igitur juxta errorem Nestorii [187] alius verbum atque alius esset homo Jesus Christus, qui verus est homo, utique verus Deus non esset et vita aeterna. Sed unigenitus Alius verbum ante saecula factus est homo. Hic est ergo verus Deus et vita aeterna. Certe cum hunc sancta virgo conceptura esset et loquentem ad se angelum audiret, ait: „Ecce ancilla Domini, fiat sicut clicis. Quae cum eum concepisset, et ad Elisabeth cognatam suam pergeret, ab eadem Elisabeth protinus audivet: „Unde ego digna, ut mater domini mei veniat ad me" ? Ecce eadem virgo et ancilla Domini dicitur et mater. Ancilla enim Domini, quia verbum ante saecula unigenitus aequalis patri, mater vero, quia in eius visceribus ex sancto Spiritu qua eius carne factus est homo. Nec alterius ancilla, alterius mater, quia dum unigenitus Dei existens antesaecula ex eius utero natus est homo, investigabili miraculo facta est stancia hominis per divinitatem et mater verbi per carnem. Non autem prius in utero virginis caro concepta est et postmodum divinitas venit in carne, sed mox verbum venit in utero, mox verbum servata propriae virtute naturae factum est caro. Et perfectus homo, id est in veritate carnis et animae rationalis, natus est per uterum virginis filius Dei. Unde et unctus prae participibus dicitur, sicut psalmista ait:

/188/, *Unxit te Deus Deus tuus oleo laetitiae prae consortibus tuis.* Unctus quippe est oleo, dono videlicet Spiritus sancti. Sed prae consortibus unctus est, quia omnes nos prius peccatores homines existimus et postmodum per unctionem sancti Spiritus sanctificamur. Ipse autem qui existens Deus ante saecula per sanctum Spiritum in utero virginis homo conceptus est in fine saeculorum, ibi ab eodem Spiritu unctus est, ubi conceptus. Nec ante conceptus est et postmodum unctus est, sed hoc ipsum de Spiritu sancto ex carne virginis concipi a sancto Spiritu ungueri fuit. Hanc igitur veritatem nativitatis eius, quicumque a perverso errore Nestorii revertuntur, coram sancta fraternitatis vestrae congregatione fatentur eundem Nestorium cum omnibus suis sequacibus ac reliquas hereses anathematizantes. Venerandas quoque synodos quas universalis ecclesia recipit se recipere et venerari promittant, et absque ulla subitatione sanctitas eos vestra servatis eis propriis ordinibus in suo coetu recipiat, ut dum et per sollicitudinem occulta mentis eorum discutitis atque eos per veram scientiam recta, quae tenere debeant, docetis et per mansuetudinem nullam eis contrarietatem vel difficultatem de propriis suis ordinibus facitis, eos ab antiqui hostis ore /189/ rapiatis et tanto vobis apud omnipotentem Deum aeternae gloriae crescat retributio quanto multos colligitis, qui vobiscum in Domino sine fine glorientur. Sancta itaque Trinitas orantes pro nobis sua vos protectione custodiat vobisque in amore suo dona adhuc multipliciora concedat

Data die X^a kalendarum Juliarum indictione IV

Թղթոյս կարեւոր բովանդակութիւնն թարգմանաբար է հետեւեալը.

«Գրիգոր Կիրիոնի²⁸⁷ եպիսկոպոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց Կաթողիկէ եկեղեցւոյն որ ի Վիլն²⁸⁸»:

²⁸⁷ Ձեռագիրք ունին Quirio, Quirieho, Quirioea, Quirigo, Quirioeo:

Որովհետև սիրոյ առջեւ հեռաւոր բան չկայ. զանոնք, որ տեղեաց բացարձակութիւնը կը բաժնէ, թուղթը կը յօդէ: Առաջիկայիցս բերողը (թղթաբերը) գալով առաքելոց գլխաւորին Պետրոսի եկեղեցին, պատմեց թէ Ձեր Եղբայրութիւնն առ մեզ թղթեր յանձնած էր իրեն, եւ թէ անոնք Երուսաղեմ ուրիշ իրաց հետ կորսուած են: Որոնցմով, ինչպէս ըսաւ նա, կը խնդրէք եղեր տեղեկանալ, թէ արդեօք այն քահանայք եւ ժողովուրդք, որոնք Նեստորի աղանդոյն մէջ ինկած են, երբ դառնան առ մայրն ամենայն ընտրելոց, յեկեղեցին կաթողիկէ, պէ՞տք են մկրտուիլ, թէ՞ պարզապէս միայն ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ նորին մօրն եկեղեցւոյ որդւոց թուոյն մէջ խառնուին»: Առ այս կը պատասխանէ Ս. Գրիգոր. «Հին Հայրերէն [190] սորված ենք, որ անոնք որ հերետիկոսութեան մէջ յանուն Ս. Երրորդութեան մկրտուած են, երբ ուզեն ի ծոց եկեղեցւոյ դառնալ, կ'ընդունուին կամ օծմամբ միւռոնի (*unctione crismalis*), կամ գրութեամբ ձեռաց եւ կամ պարզ դաւանութեամբ հաւատոյ: Այսպէս Արեւմուտք Արիանոսներն կ'ընդունուէին գրութեամբ ձեռաց, իսկ Արեւելք՝ օծմամբ միւռոնի: Եւ Միաբնեայք եւ այլք՝ պարզապէս ճշմարիտ դաւանութեամբ. վասն զի սուրբ մկրտութիւնն, զոր այնպիսիք ի հերետիկոսութեան ընդունած են, ի նոսա կը ստանայ զօրութիւն սրբացուցանելոյ, երբ անոնք ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ սուրբ եւ ընդհանրական եկեղեցւոյ որդւոց հետ կը միանան: Բայց այն հերետիկոսները, որոնք յանուն Ս. Երրորդութեան չեն մկրտուիր, ինչպէս Բոնոսեանք (*Bonosiaci*) եւ Կատափրիւզք (*Cataphrigae*), (որոնք Քրիստոսի չեն հաւատար եւ զՍ. Հոգին զՄոնտանոս կը համարին), որոնց նմանք շատ են, երբ զան ի ծոց եկեղեցւոյ, պէտք են մկրտուիլ, վասն զի այսպիսեաց մկրտութիւնն մկրտութիւն չէ, քանի որ յանուն Ս. Երրորդութեան չի տրուիր: Գալով Նեստորականաց, անոնք վասն զի յանուն Ս. Երրորդութեան կը մկրտեն,

²⁸⁸ Ձեռագիրք ունին *Hiberia, Iberia, Hibernia, Ibernia*:

բայց Հրէից անհաւատութեան նմանելով՝ Միաձնին մարմնաւորութեան չեն հաւատար, երբ դառնան ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի, պէտք են լաւ մը սորվիլ ճշմարիտ հաւատոյն ստուգութիւնն եւ դաւանութիւնն»։ ...Հոս Սրբազան քահանայապետը կը դնէ համառօտիւ Նեստորի մոլորութեան ցրումն եւ կաթողիկէ վարդապետութիւնն Մարդեղութեան նկատմամբ, իբրեւ ուղեցոյց Վրաց կաթողիկոսի ձեռքը. զոր աւելորդ կը համարինք ի մէջ բերել։ Կը թարգմանենք նաեւ թղթոյն վերջին մասն, որ նոյնպէս արժանի մտադրութեան է ահաւասիկ. «Արդ, անոր (Քրիստոսի) ծննդեան այս ճշմարտութիւնը, անոնք որ Նեստորի թիւր մոլորութենէն /191/ կը դառնան, Ձեր Եղբայրութեան սուրբ ժողովոյն առջեւ դաւանին, եւ գնոյն ինքն զՆեստոր ամէն անոր հետեւողներովն եւ միւս հերետիկոսութիւններն նգովեն։ Խոստանան ընդունիլ եւ յարգել այն ամէն սուրբ ժողովներն, զորս ընդհանրական եկեղեցին կ'ընդունի, եւ առանց որեւ իցէ տարակուսի Ձեր Սրբութիւնը կրնայ ընդունիլ իւր ժողովրդեան մէջ զանոնք՝ պահելով անոնց յատուկ կարգերն (աստիճաններն), որպէս զի թէ հոգաբարձութեամբ անոնց մտաց ծածուկները պարզես, եւ թէ անոնք ի ձեռն ճշմարիտ գիտութեան այն ամէն ուղղութիւններն, զորոնք պէտք են պահել, սորվեցընեն եւ թէ քաղցրութեամբ անոնց որ եւ իցէ հակառակութիւն եւ դժուարութիւն չարուցանես իրենց յատուկ կարգերու (աստիճ.) նկատմամբ, զանոնք հին թշնամոյն բերնէն յափշտակես. եւ այնչափ Ձեր՝ ամենակարող Աստուծոյ քով յաւիտենական փառաց վարձքը կաճի, որչափ որ շատերը ժողվես, որոնք Ձեզի հետ ի Տէր անվախճան պիտի փառաւորուին։ Ասոր համար Ս. Երրորդութիւնը իւր պաշտպանութեամբ զձեզ պահպանէ, եւ ձեզ ի Տէր իւր այժմէն իսկ բազմապատիկ տուրս շնորհէ։ – Տուեալ ի Ժ. աւուր Կաղանդացն Յուլեայ ի Դ. Ինդիկտիոնի»։

Թղթոյս գրութեան տարին է 601, ամիսն եւ օրն տարակուսական է՝ ձեռագրաց անմիաբանութեան պատճառաւ. գրուած է Յունիսի կամ հաւանակագոյն եւս՝ Յուլիսի 22ին։

Թէ թուղթս գրուած է Վրաց Կիւրիոնին եւ ոչ Սպանիա համանուն անձի մը, մեզի համար հոս դեղեւելու հիմ չկայ բնաւ:

Վրաց կաթողիկոսը ստիպուեցաւ այս հրահանգի համաձայն ընթանալ: Սրտիւ զղջացողներն որոշեց ընդունիլ առանց կրկին մկրտութեան: Մինչեւ անգամ անոնցմէ զոմանս ըստ հրամանին բարձրացուց սուրբ աստիճաններու:

[192] Այսպէս կաթողիկոսութեան երրորդ տարին (601) Կիս անուն անձ մը, որ ըստ Ուխտանէս, 6. կը թարգմանուի «խաստութիւն»²⁸⁹, կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս կամ «օտարատեսուչ՝ այս ինքն աղանդաւոր եպիսկոպոս» (Ուխտանէս, 5), խաբուելով անոր կեղծաւորութենէն, որուն հետ թերեւս յառաջունէ ծանօթութիւն ալ ունէր: Կիս, ինչպէս Ուխտանիսէն (5) կ'իմանանք, «եկեալ էր առ նա յաշխարհէն Հռոմոնց՝ ի գաւառէն Կողոնիայ, բնակութեամբ ի գեղջէն որ կոչի Զուտարիմա»²⁹⁰ մերձ ի Նիկոպոլիս, եւ են երկոքեան յեզր Գայլ գետոյ»: Ասկէ կը հետեւի, թէ Կիս ծանօթ էր յոյն, անշուշտ նաեւ հայ եւ վրացի լեզուաց, եւ այսպիսի օգնական մը շատ կարելոր էր Կիւրիոնի: Բայց կարծուածին պէս չեղաւ: Ասիկա Խուժիկ Նեստորական էր. եւ երբ Կիւրիոն կը հալածէր զանոնք Վրաստանէն, ինք զինք քրիստոնէայ ուղղադաւան կեղծեց եւ ձեռնադրութիւն խնդրեց, զոր ընդունելով՝ կրկին փսխածին դարձաւ: Փոխանակ կաթողիկոսին հետ միաբան ձեռն ի ձեռն ուղղութիւնը քարոզելու՝ կը միաբանի իրեն համամիտ աղանդասար Խուժկաց հետ եւ «Նեստորականութեան» ջատագով կը հան-

²⁸⁹ Կիս անուն այս թարգմանութիւնը բառիս եբրայական իմաստն է, *հմմտ. Brosset, Deux hist.*, 279, n. 2:

²⁹⁰ Զուտարիմա անձանօթ վայր մը կը համարին Brosset (*Deux hist. II. 279, n. 3.*) եւ Cumont (*Stud. Pont. II.*, p. 312) արդեամբք ալ չի տեսնուիր աշխարհացոյցներու վրայ: Եթէ ներքի է փոքր սրբազրութիւն մը Ուխտանիսի կամ Պտղոմէայ քով, կարելի էր համեմատել տեղս Պտղոմէայ *Ζοπαρισσοσ*ի հետ, որ Սեբաստիոյ եւ Մելիտինէի մէջերը կը նշանակուի (Պտղոմ., Ե., 6. 21): Երկու անուանցս մօտաւորութիւնն ըստ ձայնի եւ աշխարհագրական դրից անհնարին չի ցուցնէր համեմատութիւնս: Հմմտ. V. Chapot, *անդ. էջ 355, ՄՆ. 2.*

դիսանայ: Շուտով բարեբախտաբար յերեւան կ'ելլէ կեղծիքը: Կիրիոն անյապաղ եպիսկոպոսաց ժողով կը գումարէ, /193/ մանր կը քննէ իրողութիւնն եւ միաձայն եպիսկոպոսաց հետ կը մերժէ կարգընկէց: Այսպէս կը գրէ այս մասին Մովսէս կաթողիկոսին. «Բայց ես հանդերձ եպիսկոպոս իմովք եւ լաւօք աշխարհիս խորհուրդ արարի օրէնս համարելով ոչ արգելով ի գալոյ զամենեսեան զայնոսիկ՝ որք ի զղջումն զան եւ յապաշխարութիւն: Իբրեւ իմացաք զնորա չարութիւն, դարձեալ մերժեցաք ի մէնջ եւ արգելաք զմարդիկ ոչ տալ ողջոյն նմա». եւ քիչ վերջը. «որպէս գրեցաք վերագոյն, վաղ մերժեցաք զնա ի մէնջ, եւ հրամայեցաք մերոց ոչ ընդունել զնա»: Նոյնը ապա Աբրահամ կաթողիկոսին ալ պատմելով կ'ըսէր. «Եւ իմ զնոսա ընդունելն վասն այսր իրաց եղեւ, զի զիրեանց զհաւատն եւ զկրօնսն նզովեցին եւ զմերս խոստովանեցին: Եւ զի վասն իւրեանց չուառութեան դարձեալ անդրէն յիւրեանց չարութիւն դարձան, նզովեցաք, որպէս արժան էր զանհաւատս, եւ ի մեր եկեղեցւոյ ի բաց հանաք»:

Մինչ դեռ Կիրիոն Նեստորականաց խնդրով կը զբաղէր, ամբաստանութիւններ կը հասնին Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին ականջը, թէ Կիրիոն Խ. Նեստորականաց հետ հաղորդութեան մէջ մտած է եւ անոնց եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ: Ուխտանէս Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի կու տայ այս գուշակութիւնը, սակայն այս մասին որ եւ իցէ յիշատակութիւն չըլլալով՝ ո՛չ Մովսէս եպիսկոպոսի, ո՛չ կաթողիկոսի եւ ո՛չ Կիրիոնի թղթերու մէջ՝ անհաւանական կը կարծենք: Ծերունի կաթողիկոսն այս յոյզերը լսելուն պէս կը հաւատայ միամտութեամբ, եւ իրն «անգիտութեամբ» գործուած համարելով, թուղթ մը կը փութայ գրել առ Կիրիոն, զոր կ'առաքէ «ի ձեռն Ստեփանոս եպիսկոպոսի, որ էր ի տան իւրում» (Ուխտանէս, 7): Թուղթս գրուած կ'երեւայ 601/602ին:

/194/ Մովսէս կը զգուշացընէ զԿիրիոն՝ «իւր սիրելի որդեակը», հերձուածողներէ, եւ մեղմով կը մօտենայ բուն խնդրոյն. «Բայց արդ,– կ'ըսէ,– լսեմ թէ հերձուածք գոն ի քեզ, եւ սակաւ ինչ

հաւատացի»²⁹¹, բայց հաւատացի, վասն զի ի հաւատարիմ վկայից եղև ծանուցեալ: Եւ լուաք այսպէս, եթէ այր մի Խուժիկ Նեստորական եկն առ քեզ, եւ ի քէն առեալ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան» են: Կը յորդորէ ի վերջոյ մերժել եւ նգովել այն Խուժիկ չեպիսկոպոսը»²⁹²:

Որչափ հայրական գործովով համեմեալ էին Մովսիսի խօսքերն, այնչափ ալ որդիական մեծարանօք էր Կիրիոնի պատասխանը: «Տէր եւ Վարդապետ եւ Հայր հոգեւոր, որպէս եւ էքդ իսկ», կը գրէ (Ուխտանէս, 13) Մովսիսի համար. եւ տեղն ի տեղն ծանուցանելով իրողութիւնն, կը խնդրէ որ ուրիշ անգամներ ալ չզլանայ այսպիսի զգուշացուցիչ թղթեր: Մտադրութեան արժանի են այս նկատմամբ վեց տարի յետոյ Աբրահամ կաթողիկոսին ուղղած խօսքերը. «Մինչ Մովսէս օրհնեալ կենդանի էր, գրեաց առ իս, թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ Խուժիկսդ, եւ գիտէի թէ արդար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի գնոսա ի մէնջ»²⁹³:

Մովսէս իւր թուղթն յատկապէս «Նեստորականաց» նկատմամբ կը գրէր, եւ անոնց զագիր /195/ վարդապետութենէն կը զգուշացընէր, թէ եւ յընդհանուրն կը խօսէր քաղկեդոնականաց եւ այլոց մասին ալ, բայց առանց թեթեւ իսկ կասկած յայտնելու, թէ Կիրիոն անոնց որ եւ իցէ կերպով թէկն կ'ածէ են: Այս իմաստով կարդացած է Կիրիոն թուղթը, եւ բողոքած, երբ Աբրահամ ուրիշ իմաստներու տարած է. Մովսէս իւր թղթին մէջ, կը գրէ Կիրիոն, կը խօսէր «վասն զնեստորականսն ընդունելոյ, այլ ոչ եթէ վասն

²⁹¹ Հմմտ. Ա. Կորն., ԺԱ., 19. «Լսեմ եթէ հերձուածք գոն ի ձեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի»:

²⁹² Ուխտանէս, Բ., 8: Մովսիսի այս թուղթը ամբողջապէս, ինչպէս եւ Կիրիոնի պատասխանը պահուած է մեզ Ուխտանիսի (Բ., էջ 8-12, 12-13) քով, վրացերէնէ նոր թարգմանութեամբ: Պէտք է շեշտել հոս, որ Մովսէս Կաթողիկոս մեկ թուղթ միայն գրած է առ Կիրիոն, եւ ոչ «թղթեր», ինչպէս սխալմամբ կը գրեն Ստոյիկ, 84, Մ. Էմին, *ИЗВ-Д.*, 156, Հ. Մ. Պոստորեան, «Բագավէպ», 1906, էջ 403:

²⁹³ Գիրք թղթոց, էջ 178 = Ուխտանէս, էջ 81:

հաւատոյ ինչ իրաց, թէ չէք ուղղահաւատ, որպէս դուք իսկ գրեցէքն²⁹⁴»։ Այս իմաստով կ'իմանայ եւ Վրթանէս Քերթոյ, որ կը գրէ առ Պետրոս. «Երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց յաշխարհդ հեռանալ ի Խուժիկ չեպիսկոպոսէն խաբէութեանց. առաւելագոյն եւս պարտիմք յանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի հայիոյութեանց» (հեռանալ, էջ 136)։

Կիրիոնի այս ընթացքին հետ լիով կը համաձայնին իւր այլ եւ այլ առիթներու մէջ խոստովանածները։ Այսպէս առ Աբրահամ կը գրէ (Գիրք թղթոց, էջ 167 = Ուխտանէս, 76). «Եւ որ գրեալ էր (ձեր), թէ յառաջագոյն երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն յաղագս հաղորդելոյ ձեր ընդ այնոսիկ, ընդ որս չէր ւարէն, եթէ վասն Խուժկացն ասէք, մեք յայնժամ ընդ աշխարհի խորհելով՝ հանդերձ եպիսկոպոսօքս աթոռակցովքս իմովք եւ լաւօք աշխարհիս, եւ որպէս ւարէնք հրամայեն, ոչ ի բաց ընկենուլ, այլ ընդունել՝ որք դառնան ի չարութենէ ինչ եւ կամ ի հերձուածոց յապաշխարութիւն, այն իրաւք ընդունելութիւն արարաք։ Այլ յորժամ գիտացաք, թէ նոքա զխոստովանութիւնն ստութեամբ արարին եւ անդրէն յիւրեանց տիղմն չարութեան դարձեալ կործանեցան, նզովեցաք զնոսա եւ ի բաց կործանեցաք ի կաթողիկէ եկեղեցի/196/ցւոյ եւ ի մէնջ քրիստոնէից։ Այժմ նոցա ողջոյն ոչ ոք իշխէ տալ»։ Թէ յիրաւի մերժեց նա նեստորականները եւ զչեպիսկոպոսը, կը վկայէ Աբրահամ (Գիրք թղթոց, 194)։

Սակայն հոս քննութեան արժանի կէտ մը կայ. արդեօք Կիրիոն առաջին անգամ Մովսիսի՞ թղթէն լսեց, թէ ի Վիրս Խուժիկ նեստորականներ կան, եւ թէ իւր ձեռնադրածն ալ անոնց թուէն է։ Առ այս մեր պատասխանն ժխտական է, ըստ որում պատմեցինք արդէն վերը։ Կիրիոն իմացած էր արդէն իւր սխալմունքը, երբ ընդունեցաւ Մովսիսի թուղթը։ Առ այս ապացոյց է Կիրիոնի առ Մովսէս գրած թղթին սա խօսքը՝ վաղ մերժեցաք զնա ի մէնջ, ինչպէս եւ բովանդակ թղթին բացատրութեան ոճը։ Ուխտանէս այլազգ կը հասկնայ մինչեւ ցայժմ Խուժկաց մասին ի մէջ բերուած-

²⁹⁴ «Արարատ», 1902, էջ 567։

ներք. իբր թէ Կիւրիոն, չհամարձակելով Մովսիսի երախտեաց հանդէպ ապախտաւոր գտնուիլ, ջանաց պատ ի պատ քանիք համոզել ծերունի կաթողիկոսն, թէ հնազանդելով ըսածներուն՝ մերժած է զչեպիսկոպոսը, «թէպէտ եւ ի ծածուկ զնա ունէր» «եւ բնաւ ոչ մեկնէր ի նմանէ» (Ուխտանէս, 15) մինչեւ Մովսիսի մահը, իսկ այնուհետեւ աներկիւզ ազատադէմ մէջտեղ հանած: Աւելորդ է երկար խօսիլ հետեւութեանս ստուգութեան վրայ, որ լոկ անձնական կարծիք է՝ ըստ ախորժանաց շինուած, զուրկ որ եւ իցե քանաւոր հիմէ, որուն կը հակառակի նոյն իսկ Աբրահամ, երբ կը գրէ իւր շրջաբերականին մէջ. «Նոյնդ իսկ սուտանուն կացեալ գլուխ եկեղեցւոյն Վրաց ի նմին ժամանակս Խոսրովու արքայից արքայի որդւոյ Ռահմազդի, ընկալեալ ի Նեստորի ուսմանէն եպիսկոպոս զոմն եւ ի նոյն հայհոյող վարդապետութիւն զինքն տուեալ, յառաջ ունելով զՔաղկեդոնի ախտն, ապա թեպէտ եւ զայրն մերժեալ, զի մրուր մեղացն պահեցին» եւն (էջ 194-195):

/197/ Աւելորդ է նոյնպէս երկար զկայ առնուլ Աբրահամու տողերուն քով. Հայոց կաթողիկոսն չի կրնար զանազանել Խուժիկ նեստորականաց եւ Հոռոմոց դաւանութիւններն, Կիւրիոն ի նոյն հայհոյող վարդապետութիւն, անձնատուր եղաւ, զոր այնպէս չարաչար հալածեց. այս զարմանալի չէ՝ նկատելով ժամանակի ոգին: Նոյն ոգւով կը գրէր նաեւ դարուն հռչակեալ Քերթողն Վրթանէս առ Պետրոս, թէ՝ «առաւելագոյն եւս» քան ի Խ. նեստորականաց «յանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի հայհոյութեանցն» պէտք է փախչիլ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԿԻՐԻՈՆ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ՑՈՒՐՏԱԻԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Կիրիոն միշտ երախտագէտ գտնուեցաւ առ իւր բարերարն Մովսէս կաթողիկոս, եւ ջանաց որչափ հնարաւոր էր Հայոց հետ սերն եւ միութիւնը անխախտ պահել: Չենք լսեր մինչեւ 605, եօթը տարւոյ անջրպետ, որ եւ իցէ անհամաձայնութիւն երկու ազգացս մէջ. 601/602ին Խուժկաց խնդրոյն առթիւ ծագած դէպքն թիրիմացութիւն մէր լոկ, որ եւ շուտով խափանուեցաւ: Ահա թէ ինչ կը գրէ Կիրիոն առ Աբրահամ այս նկատմամբ. «Յառաջագոյն քան զքեզ, որ յայդ աթոռ նստէր, երանելին Մովսէս՝ մեծ սէր էր ընդ իս եւ ընդ նա: Եւ ապա եղև ժամ մի, զի սրտի պակասութիւն եղև ընդ իս վասն գնեստորականսն ընդունելոյ...»²⁹⁵:

Այսպէս Հայոց հետ միասիրտ եւ լուսաւորուած Մեծին Գրիգորի եւ Մովսիսի թղթերէն, մինչդեռ ի Վիրս Խուժկաց դէմ մաքառմամբ կը զբաղէր Կիրիոն, Դուին կը վախճանի Մովսէս (†604): Յաջորդի ընտրութիւնն, ինչպէս տեսանք, /198/ առ ժամ մը անհնարին կըլլայ, եւ ժամանակաւոր տեղապահ կը կարգուի Վրթանէս Քերթող: Վրթանէս, անհանդարտ անձ մը եւ քաղկեդոնականաց մոլեռանդ հակառակորդ մը, տեղապահութեան առաջին տարին որ եւ իցէ խնդիր չունեցաւ Կիրիոնի հետ: Թէ անձամբ ծանոթացած էր սա Կիրիոնի, անկարելի չէ ենթադրել, ի Դուին ժամանակ մը լաւ կամ գէշ յարաբերութիւն կրնար ունեցած ըլլալ հետը: Անհամաձայնութեան առիթն սակայն չուշացաւ, կայծն տուաւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը:

Մովսիսի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ ունինք Ուխտանիսէն (Բ. 36-39), որուն աղբիւրներն ինչպէս այլուր, նոյնպէս հոս անձանօթ են մեզ մասամբ. «Սա էր ի գաւառէն Տաշրաց, ի

²⁹⁵ «Արարատ», 1902, էջ 567:

գեղջէն Մեհենկերտոյ»²⁹⁶: Ծնունդն Ուխտանիսի (Բ. 7) տուած /199/ ժամանակագրութեան համաձայն պէտք է գետեղել 570ին: Մատաղ հասակին արդէն կ'երթայ Յուրտաւ քաղաքը²⁹⁷ եւ հոն եպիս-

²⁹⁶ Ուխտանէս, Բ., 36: Մեհենկերտ անուն գիւղ մի Տաշիրս այլուստ անձանօթ է: Ուշադրութեան արժանի է այս մասին Յակոբ Կարնեցոյ (ԺԷ. դար) «Տեղագիրն վերին Հայոց» (հրտ. Կ. Կոստանէանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 20), որ նկարագրելով Ներքին Բասենը, կը գրէ. «Իսկ Ներքին Բասենն է պարոնանիստ, եւ ունի գիւղաքաղաք Խորասան առ յափն Երասխայ, եւ ունի բերդ Ջիւին, Մեծենկերտ եւ Կէչէվան» եւն: Կը կարծենք, թէ Մեհենկերտի վրայ է հոս խօսքը: Ընդհանրապէս կարելոր հատուած մէ Յակոբ Կարնեցոյ այս կողման նկարագրութիւնն հայ-վրական յարաբերութեան պատմութեան համար յաջորդ դարերու մէջ. ի մէջ կը բերենք հոս հետեւեալ տողերը: Տեղագիրն կը նկարագրէ Տայքը եւ դրացի գաւառներն՝ Բշխանանիստ, Թորթում եւն. «Կայ ի մէջ ձորոյն (Թորթումի),– կը գրէ.– մեծամեծ վանորայք Վրաց ի գիւղն Խախու, Ողկ եւ Բշխան, որ յար եւ նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդինուպոլիս: Եւ էին բնակիչք երկրիս կէսն հայ ազգաւ եւ կէսն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»: Վիրք՝ նեղուած /199/ 1642ին մահմեդականաց բռնութենէն «դարձան յօրէնս Մահմետի» եւն (էջ 17-18):

²⁹⁷ Յուրտաւայ մասին հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, էջ 125, Ուխտանէս, 34. Ալիշան, Յուշիկը, Ա., 375-76, Brosset, Addit. p. 109, n. 3, Նոյն՝ Deux hist. II. 295-296, n. 2, 297, n. 5. Որովհետեւ յաջորդ տողերուս մէջ բոլոր մեր խօսքը Յուրտաւայ շուրջը պիտի դառնայ կանխաւ կարծէ ծանօթանալ համառօտիւ քաղաքիս պատմութեան: Յուրտաւ, «որ այժմ (Ժ. դարուն) յորջորջեալ կոչի Գաջենք» (Ուխտանէս, էջ 3, 6, 34, 68), երբեմն էր Գուգարաց «լի եւ ընդարձակ մայրաքաղաքը՝ մեծ եւ հռչակաւոր», իսկ Ժ. դարուն Ուխտանիսի օրով «փոքրեալ եւ չափաւորեալ քաղաքագեղ», այսօր «գրեթէ բոլորովին մոռացեալ» գիւղ մը, կը գտնուի «հանդէպ լերինն Կաւկասու» Բողնոփոր գաւառին հարաւային ցածագոյն ծայրն, «յեզրն Դաշտին Վրաց» «յիւր անուն Գաջենագետ կամ Յուրտաւագետ» կոչուած հարաւային Կովկասեան լեռներէ իջող Բոլտաւրի (Բողնեաց գետ) վտակին հետ խառնուող ձորագնաց գետակին եզերքը, երկու աշխարհաց Վրաց եւ Հայոց «միջասահման» եւ «սահմանակից... ականաւոր մեծի մայրաքաղաքին Տփղեաց» (Ուխտանէս), իբրեւ կիսաւուր ճամբով միայն հեռու անկէ: Վրաց աւանդութեան մը համաձայն՝ քաղաքիս հիմնադիրն եղած է Հայկայ եղբորորդին Քաջ, որուն անուամբ ալ կոչուած է «Գաջենք»: Բրոսէ կը օտնայ մեկնել Յուրտաւ անունս հայերէն ցուրտ բառէն, որ ենթադրութիւն է լոկ: Վիրք կը գրեն անունս Յուրտաւի, Հայք առ հասարակ Յուրտաւ, երբեմն նաեւ Յրտաւ. այս քաղաքս կականարկուի ապահովապէս Աբրահամու թղթին մէջ (էջ 178) Որտաւի ձեւին ներքեւ: Ինչպէս իրաւամբ կը նշանակէ Ուխտանէս երբեմն մայրաքաղաք էր Յուրտաւ Գուգարաց նահանգին, ուր կը բնակէին Գուգարաց բղէշիւք դէռ Է. դարու առաջին

կոպոսարանին մէջ կը /200/ կրթուի եւ կը խնամուի (Ուխտանէս, 7): Երբ յարբունս կը հասնի, կը ձեռնադրուի քահանա եւ վարդապետ տեղոյն եպիսկոպոսէն (Հովհանէէ՞ն)²⁹⁸: Պատմագիրս հոս յեցած է Մովսէսի խօսքերուն, որ Վրթանէսին կը գրէ իր մասին. «-Դէպ եղեւ ինձ ի տիս տղայութեան հասանել յեպիսկոպոսարանն Յուրտաւայ, որոյ եկեղեցւոյն ըստ օրինաց աշակերտ իսկ էի, ուր սնայ եւ ուսայ դպրութիւն հայերէն եւ վրացերէն, ուր եւ պարգեւեցաւ իսկ /201/ ինձ արժանի ի Տեառնէ հասանել յաթոռ վարդապետական նոյն տան դրանն Բդեշխի»²⁹⁹:

Յայտնի չէ, թէ քանի տարեկան հասակի մէջ քահանայացաւ. գիտենք սակայն (Ուխտանէս, Բ. 7), թէ «երեսնամեայ գոլով» Կիւ-

քառորդին (Գիրք թղթոց, էջ 110. «Ուր եւ պարգեւեցաւ իսկ ինձ արժանի ի Տեառնէ հասանել յաթոռ վարդապետական նոյն Տան դրանն Բդեշխի», - կը գրէ Մովսէս): Բաց ի Բդեշ/ 200/խութեան մայրաքաղաք ըլլալէ, նաեւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր, որուն եպիսկոպոսաց ցանկն Ե. դարէն ի վեր (Ս. Շուշանկի ժամանակէն սկսեալ) ի մէջ բերած է Կիւրիոն (Գիրք թղթոց), բայց աթոռն աւելի հին ժամանակ հաստատուած էր արդէն. Ս. Ներսիսի Վարուց մէջ անոր ի Կեսարիա ուղեկցող եպիսկոպոսաց թուոյն մէջ կը յիշուի նաեւ «Զաւէն եպիսկոպոս Յրտաւայ» (Մով., Զ., էջ 26): Թեմս սակայն Վրաց կաթողիկոսի իրաւասութեան կը վերաբերէր հին ժամանակ, որ ապա ԺԴ. դարուն, երբ անշքացած էր այլ եւս, Հաղբատայ արքեպիսկոպոսին անցաւ (հմմտ. Ս. Օրպէլ., էջ 76): Յուրտաւ, իբրեւ «սահմանագիծ» Վրաստանի եւ Հայաստանի, նշանակալից դիրք ունէր երկու ազգաց յարաբերութեան համար. ասկէ կ'ըլլային երկուստեք երթեւեկութիւնք՝ Հայաստանէն Վրաստան Սցխիթայի, Մանգղեաց Ս. Խաչերու եւ այլ ուխտատեղեաց, եւ Վրաստանէն Հայաստան՝ Վաղարշապատի եւ այլ սրբավայրերու: Բաց աստի Յուրտաւ գրաւիչ էր իւր մէջն ամփոփուած ունենալուն համար երկու ազգաց սրտի սրբուհւոյն Ս. Շուշանկան սուրբ նշխարքները: «Ուր կը գրէ Ուխտանէս (Բ., էջ 36) դեռ եւս կան տեղիք չարչարանաց նահատակութեան նորա եւ հանգստարան սուրբ եւ պատուական նշխարաց նորա, զոր մէք բազում անգամ երթեալ եւ համբուրեալ զսուրբ տեղին»: Այսպիսի շարժառիթներով նկատուած էր սոյն երկու ազգաց յարաբերութեան կամուրջն, ուր կային նաեւ բազմութիւն մը ազգայնոց, այնպէս որ հոգեւոր պաշտամունք եւն կը կատարուէին կրկին լեզուներով ալ՝ հայերէն եւ վրացերէն, հմմտ. վերը, էջ 88-89:

²⁹⁸ Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 178:

²⁹⁹ Գիրք թղթոց, էջ 110 = Ուխտանէս, Բ., էջ 25:

րիոնի կաթողիկոսութեան առաջին տարին, այն է՝ 599/600, «մինչ-դեռ յուղղափառութեան էր» Կիրիոն, ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս Յուրտաւայ (Ուխտանէս, 6, 36), իրրեւ հովիւ տեղւոյն հայ եւ վրացի ժողովրդեան:

Եպիսկոպոսութեան երկրորդ տարին, ինչպէս կը պատմէր Ուխտանէս (6-7), իմանալով, որ Կիրիոն Կիս անուն Խուժիկ նեստորականին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տուած է, թղթով մը կիմացրնէ Մովսէս կաթողիկոսի, եւ ինքն ալ «վարեցաւ հրով Հոգւոյն սրբոյ, եւ յանդիմանէր զԿիրիոն միանգամ եւ երկիցս եւ երիցս, առանձին եւ առաջի վկայից» (Ուխտանէս, 38-39): Բայց այս, ինչպէս կանխեցինք ըսել, անհաւանական է: Ըստ Ուխտանիսի կասկածական տեղեկութեան, Մովսիսի այս ընթացքն Վիրք՝ Կիրիոն եւ նախարարք, իրենց ծրագրին հակառակ կը տեսնեն, եւ այսպիսի շարժառթով կը սկսին հալածել. «Մինչ զի,– կը գրէ Ուխտանէս (39),– թողեալ զաշխարհն եւ զվիճակ իւր եւ ի բաց հեռանալ ի տար աշխարհ»:

Ուխտանէս այս եւ յետագայ տողերու մէջ կողմնակցութեամբ կ'ընթանայ՝ միշտ յոռետեսութեամբ նկատելով Կիրիոնի ընթացքը³⁰⁰: Ըստ այսմ՝ ինդիրն լուրջ ուսումնասիրելու համար հարկ է համեմատել իւր եզրակացութիւնքը աղբիւրներուն հետ, որչափ անոնք ծանօթ են մեզ: Հոս Ուխտանիսի աղբիւրներն են գլխաւորաբար Մովսիսի եւ Կիրիոնի թղթերն՝ գրուած առ Վրթանէս, Արքահամ եւ Սմբատ: Հոն, սակայն, ոչինչ խօսք կ'ըլլայ այսպիսի վարմունքի մասին:

/202/ Երբ մեռաւ Հայոց կաթողիկոսն Մովսէս, կը շարունակէ Ուխտանէս, Կիրիոն կասկածելով, որ իւր գործերու մասին Մովսէս կաթողիկոսին լուր հասցընողն Յուրտաւայ եպիսկոպոսն է, մանաւանդ որ զինքը երեք անգամ ալ յանդիմանած էր, մարդ կը խաւրէ եւ իրեն կը կանչէ Մովսէս եպիսկոպոսը: Կիրիոն, կը

³⁰⁰ Հմմտ. վերը, էջ 67-68:

նկատէ հոս Ուխտանէս, «հանդերձ իշխանօք աշխարհին» խոր-
հուրդ քրած էր «չարիս» հասցընել անոր: Մովսէս կիմանայ դաւն,
եւ յանձն չ'առնուր երթալ, մինչեւ անգամ «ուխտ իսկ եղեալ էր ի
սրտի իւրում բնաւ ոչ տեսանել զնա» (Ուխտանէս, 18):

Այսպէս յայտնի ակնարկութիւն չկայ Թղթոց գրքին մէջ, եթէ
նորիշ աղբիւր չուզենք ենթադրել, ինչպէս, ըստ իս, հարկ ալ չէ,
պէտք ենք պատմագրիս հիմն փնտռել Կիրիոնի հետեւեալ տո-
ղերուն մէջ. «Լսեցի որ Մովսէս ինչ ինչ յետին գործոց, գործած է,
քննելու եւ յողորմութիւն բերելու համար ինձի կանչեցի, բայց չե-
կաւ»³⁰¹: Ուսկից սակայն չի հետեւիր բնաւ այն, զոր Ուխտանէս կը
հետեւցընէ: Ապահովապէս պատմագիրս այսպիսի բռնագրօսիկ
մեկնութիւն մը տուած է, որպէս զի միաբանէ յաջորդ հատուածին
հետ:

Բայց ի վերջոյ, կը գրէ Ուխտանէս, հակառակ իւր ուխտին, կը
զիջանի երթալ առ Կիրիոն, յուսալով, որ գուցէ տեսնելով զինքը
Կիրիոն, յիշէ այն ուխտն, զոր Հայք եւ Վիրք ուխտած էին երբեմն
Բաբգէնի օրով:

/203/ Կիրիոն այս ատեն Տփղիս էր, Սուրբ Միոն եկեղեցին,
«որ էր մերձ յապարանս արքունի»: Մովսէս քայլերն կ'ուղղէ դէպ
նուղիդ եկեղեցին եւ զկայ կ'առնու «ի գաւթի Սուրբ Միովնի», զոր
տեսնելով Կիրիոնի սպասաւորներն, կիմացընեն կաթողիկոսին,
«իսկ նա առաքէ ընդ առաջ նորա զմի ոմն ի սպասաւորացն իւրոց
եւ արգելու զնա յերեսաց իւրոց»: Մովսէս այսպէս անտեսուած կը
թողու տեղն եւ կ'երթայ կիջեւանի Յակոբ անուն քահանայի մը

³⁰¹ /203/ «Այլ վասն Յուրտաւայ եպիսկոպոսին հալածման գործք իւր ծանուցանեն,
եթէ վասն ուղիդ հաւատոյ զնացեալ է, թէ վասն այլ իրիք...: Ես զնա ոչ
հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսեցի վասն նորա յետին գործոց, եւ կոչէի առ իս եւ
կամէի խրատ տալ եւ ուսուցանել որպէս պարտ է աշակերտի, իսկ նա յիմ կոչ
չեկն, այլ զեկեղեցին եթող եւ ի գիշերի գաղտ զնաց», Թուղթ Կիրիոնի առ
Աբրահամ, էջ 166-167:

տունը, «որ էր մերձ ի սուրբ Միովն»³⁰², ուր 9 օր կը մնայ: Ասկէ Կիրիոնի հետ պատգամաւորի մը³⁰³ միջնորդութեամբ կը խօսի աներկիւղ «դատաստանաւ», կպարսաւէ, թէ ինչու թողուցած է Կիրիոն երեք սուրբ ժողովոց հաւատքն, այն հաւատքն, զոր Ս. Գրիգոր սորվեցուցած է, եւ յարած է քաղկեդոնականներու, զորոնք ժամանակաւ նգոված են միաբան երկու աշխարհաց հարք, եւ այլն եւ այլն: Կը յանդիմանէ նաեւ Խուժկան յանդէպ ցոյց տրուած զիջողութիւնն եւ ի վերջոյ կը յայտարարէ, թէ ինքը կը հրաժարի այնուհետեւ անոր հետ որ եւ իցէ հաղորդութենէն. «Արդ, ես անպարտ եղիցիմ եւ քաւեալ ի միջնորդութենէն քումմէ» (Ուխտանէս, 19-20):

Հոս ալ շատ ազդուած է Ուխտանէս երեւակայութենէն: Բովանդակ հիմն, որուն վրայ հաս/204/տատուած կը նկարագրէ իրողութիւնն, կը կազմեն Մովսիսի կրկին թղթերն՝ ուղղուած առ Վրթանէս եւ Սմբատ, ուր կը գրէ Մովսէս, թէ ինքը իմացած է, որ Վիրք, որոնք առ երեսս միայն ունին քրիստոնէական կրօնը՝ իբրեւ «գտերես կանաչս», Քաղկեդոնի ժողովն ընդունած են, եւ անմիջապէս ընդդիմացած է եւ ի վերջոյ հռչակած հոս եւ հոն. «Վասն որոյ զբանն ի վեր առեալ՝ թշնամի եղեաք կաթողիկոս անուանն (իմա՝ Կիրիոնի) եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին. եւ վախճան՝ հալածեցայ»: Այսպէս առ Վրթանէս թղթին մէջ³⁰⁴: Նման կը բացատրէ նաեւ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն. «Յանկարծակի իմն ի վերայ հասեալք հայհոյութեան ինչ, զոր յՈրդին էր հաստատեալ

³⁰² Ի Տիդիս Ս. Միոն եկեղեցին, ըստ Տարեգրոց Վրաց, հիմնած է Գուարամ († 600, հմտ. վերը էջ 31) եւ շինութիւնն աւարտած Ատրնէրսեհի օրով (Hist. de la Géorgie I. 222): Չնայելով Տարեգրոց ժամանակագրութեան՝ կրնանք արդէն 605ին Ս. Միոն եկեղեցիս աւարտած ընդունիլ Ուխտանիսի հետ, բայց թէ մերձ յեկեղեցին կա՞ր արքունի պալատ մը եւ Յակոբ քահանայի ապարանքն՝ տարակոյս կրնայ վերցընել:

³⁰³ Բրոսէ (Addit. 112) «Թուղթ մը գրեց» կ'ըսէ, բայց Ուխտանիսի խօսքն է հոս. «Յիէ այնուհետեւ եւ պատգամ առ Կիրիոն», էջ 18:

³⁰⁴ Գիրք թղթոց, էջ 110 = Ուխտանէս, էջ 25:

շնորհակորուսացն, առ որս ծանուցեալ զվերս անհնարինս, եւ չիշխեալ ընկենուլ ընդ լռութեամբ զուխտն, զոր եւ շարժեցաք իսկ: Վասն որոյ եւ թշնամի եղեաք ամենեցուն, եւ որչափ յանդիմանեցաք, առաւել եւս սպառնացեալ եղեաք, ի քահանայապետից (=Կիրիոն) եւ յիշխանաց, մինչեւ հալածել» (Գիրք թղթոց, 114): Աւելի բացայայտ եւ մանր պարագայիւք կը պատմէ Մմբատայ. «Մանաւանդ զի հալածանացն ժամ, զինն օր ի Տփղիս ի նորա (Կիրիոնի) դուրս կացի, եւ յանդիման չարար, եւ աշխարհն ամենայն զիտէր, զի չէր վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ»³⁰⁵ եւ յետ ինն աւուրն...» (անդ, 172): Ուխտանիսի կցկցանքներն կերելան հետեւաբար Ս. Միոնի, Յակոբ քահանայի եւն յիշատակութիւնք:

[205] Մովսիսի պատգամներն իգուր կ'էլլեն. Կիրիոն չպատասխանեց ամենեւին: Պատճառն կը կարծէ Ուխտանէս. «Քանզի զիտէր ի մտի իւրում, եթէ յորժամ կաթողիկոս նստի Հայոց, դարձեալ խնդիր լինի իմոցս իրացս», անոր համար կարճառօտիւ ուզեց կտրել խնդիրը: Մովսէս յուսահատ եւ տրտում կը դառնայ իւր վիճակն Յուրտաւ, ողբալով Վրաց կորուստն, միանգամայն վախնալով Կիրիոնի «նենգութենէն», վասն զի «որսայր զնա ի մահ»: Քիչ վերջը իւր վիճակն ալ թողլով, կը մեկնի Յուրտաւէն դեպի յունական բաժինն եւ եօթն օրէն կը հասնի Յովհաննու Մկրտչի վանքն՝ յՈտին Արագածու (Ուխտանէս, 20-23):

Թէ յիրաւի Մովսէս Տփղիսէն կրկին Յուրտաւ անցա՞ւ, կը լռուի Թղթոց գրքին մէջ. Մովսէս պարզապէս կը գրէ. «Յետ ինն ա-

³⁰⁵ Ուխտանէս (100) այս տողերս ունի. «Մանաւանդ զի ի հալածանացն ժամ, զինն օր ի Տփղիս ի նորա դուրսն կացի եւ յանդիման չարար, եւ աշխարհն ամենայն զիտէր, զի չարար» վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ: Այլ եւ բազում բանիւք ի ձեռն պատգամի խօսեցայ ընդ նա, եւ ծանուցի նմա զամենայն որ ինչ տեսեալ էր իմ զնոսա [205] եւ իմացեալ ոչինչ զանգիտացեալ զնմանէ: Եւ նա ոչ ետ պատասխանի, եւ ոչ յանդիման արար զիս, եւ յետ ինն աւուր» եւն: Այսպէս Թղթոց գրքի՝ մէջ կարդացած է Ուխտանէս, թէ իւրովի ընդլայնած, կարելի չէ ապացուցանել: Ըստ մեզ՝ հաւատարմագոյն է Թղթոց գրքի տուած ընթերցումը:

ւորն ինքն (Գիրիոն) ի Մծհիթա գնաց, եւ այսր (ի Յովհաննու վանս) լուսով գնացի եւ ո՛չ ընդ խաւար, որպէս նոքայն գրեցին, եւ որ օր ելթն էր ի Ս. Յովհաննու վանս եկի» (էջ 172):

Մինչեւ ցայս վայր ջանացինք ամփոփել Ուխտանիսի պատմածներն, որոնք հիմնուած էին բացարձակապէս Մովսիսի վկայութեանց վրայ, անտեսելով բոլորովին Գիրիոնի կամ հակառակ կողման վկայութիւնքն, զորոնք Ուխտանէս նկատած է «համակ ստութիւն»: Սակայն անաչառ հարկ էր ըլլալ: Հետեւաբար զոր պատմագիրն զանց ըրած է, մեզ կը մնայ կատարել:

Գիրիոն այլազգ կը պատմէ բովանդակ իրողութիւնն: Ըստ իւր վկայութեան՝ Մովսէս գոր/206/ծած է ինչ-ինչ «յետին գործոց», զորոնք, սակայն, լսած է միայն ի հեռուստ «վասն նորա» եւ ստուգելու, խրատ տալու եւ ուսուցանելու համար «իբր աշակերտի»³⁰⁶, առ ինքն կոչած է. բայց նա չէ հնազանդած՝ «իսկ նա յիմ կոչ չեկն», այլ իւր վիճակն՝ «եկեղեցին», թողլով գիշերախառն եւ ոչ «լուսով», ինչպէս կը ջատագովէ ինքզինք Մովսէս, կը փախչի: Հետեւաբար տեղի չէ ունեցած որ եւ իցէ հալածանք, ինչպէս արդէն կ'ըսէ. «Ես գնա ոչ հալածեցի», եւ ոչ ալ Տփղիս երթալու յիշատակութիւն կայ: Թէ ով է արդարախօսը այս հակասական վկայութեանց մէջ, դժուարին չէ դատելը: Գիրիոն որ եւ իցէ պէտք չունէր պատ ի պատ խօսքերով ինք զինք արդարացնելու Հայոց կաթողիկոսի կամ Սմբատայ առջեւ, իբրեւ անոնց համապատիւ եւ համագոր, բայց այս դրից մէջ չէր Մովսէս, որ ամէն կողմանէ արդարը ձեւանալու պէտք ունէր: Այլազգ ալ չի բացատրուիր Գիրիոնի այլուր յաճախ ըսածներն, թէ Մովսէս «իւր գլխուն չհնազանդեցաւ», եւ թէ «թող գայ ինձ եւ ուղղութիւն խոստանայ, եւ ես կ'ընդունիմ» եւն:

³⁰⁶ «Աշակերտ» կ'անուանէին այս ժամանակներս եպիսկոպոսք իրենց ձեռնադրեալները: Այսպէս նաեւ Գիրիոն ինքզինքը Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտը կը կոչէ:

Թէ ինչ էին այս «յետին գործոց» համարուած յանցանքներն, ոչինչ կ'աւանդուի: Գիտենք, որ Կիրիոն իւր եպիսկոպոսաց հետ ի նկատի առնելով ամբաստանութիւնները եւ հակառակ եկեղեցական իրաւանց թեմն թողուլն եւ փախչիլն՝ յիրաւանց գրկած եւ նզոված է. այս մասին կը գրէ առ Արքահամ իւր վերջին թղթին մէջ. «Մի մեծ (ի) պատուիրանաց ձեր այս է, զի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ցՊետրոս ասաց, թէ՝ զոր կապեցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս. արդ, ահաւասիկ |207| մէք որ ի նոցա աթոռս նստիմք, զՍովսէսդ զայդ, որ պատճառանօք եպիսկոպոս անուանէ Յուրտաւայ, կապեցաք հաւատով՝ իմ բերանով եւ ամենայն եպիսկոպոսաց, եւ դուք ընկալայք զդա որպէս զբարեգործ ոմն»³⁰⁷: Զայս պարզ խօսքով կը բացատրէ Արսէն կաթողիկոս. «Կիրիոն զՍովսէս մերժեց իւր աթոռէն»³⁰⁸:

Կիրիոնի այս ամէն մեղադրութեանց հանդէպ ինք զինքը «անմեղ» կը ջատագովէ Սովսէս Վրթանիսի, Արքահամու, մանաւանդ Սմբատայ առջեւ եւ այնպէս ալ ճանչցուած է:

Կիրիոն այլազգ գիտէ նաեւ Սովսիսի Հայաստան անցնելու միջադէպը: Ըստ Կիրիոնի՝ Սովսէս Յուրտաւէն «գաղտ ի գիշերի փախստական գնաց եւ յապստամբս չոգաւ առ Վահրամ» եւ չարութեամբ» այնպիսի հնարագիտութիւններ ի գործ դրաւ, որ քաղաքներ առնուլ պիտի տար եւ Արեաց պետութեան մեծամեծ վնաս պիտի հասցընէր: Այսպէս կը գրէ այս նկատմամբ Սմբատայ. «Բայց իմ սրտի (տպ. ի մարտի) պակասութիւն մի է, եւ մեծ է մարդոյ միոյ բանից հաւատալ ձեզ, որ իւր գլխոյ չէր հաւատարիմ, թող թէ վասն մեր»³⁰⁹, որ վասն չար գործոց իւրոց գաղտ ի գիշերի

³⁰⁷ «Արարատ», 1902, էջ 567:

³⁰⁸ Թ. Ժորդանիա, Ժամանակագրութիւնք եւ այլ նիւթեր Վրաստանի պատմութեան եւ մատենագրութեան վերաբերեալ, Տփղիս, 1893, էջ 320 (վրացերէն):

³⁰⁹ Կիրիոնի այս տողն կը հասկընայ Սմբատ (Թուղթ առ Սովսէս, 174). «Թէ զի յանձն չէր վստահ (Սովսէս) աստանօր ի մօտ, զիարդ կայր արդեւք եւ զմեզ յորդորէր եւ թուղթս տայր առնել յաշխարհն»: Հոս Սմբատ միացուցած է Կիրիոնի թղթի մէջ կարդացածն եւ Սովսէսէն լսածը:

վահաստական գնաց եւ յապստամբս չոգաւ առ Վահրամ, եւ այնպէս չարութեամբ գիտաց առնել, զի սակաւիկ ինչ պիտացաւ, եւ դեռ զքա/208/դաքսն առնուլ տայր եւ Արեաց աշխարհին մեծ զիեան հասուցանէր: Եւ արդ, դուք նմա հաւատացէք»³¹⁰:

Սմբատ, սակայն, հաւատ չընծայեց Կիրիոնի մեղադրութեանց, զորոնք նկատեց «սուտ» զրպարտութիւն (էջ 174), եւ այսպէս ալ ներկայացուց թուղթն Մովսիսի. առ որ պատասխանեց Մովսէս. «Չեմ առ Վահրամ երթեալ», այլ Վահրամ գրած էր ինձի, թէ «սրտի մեծ ցաւ է ձեր Յուրտաւէն հեռանալը, բայց քանի որ հեռացաք, պէտք էիք մեզի ուղղել ձեր քայլերը, վասն զի հոս ալ բազմաթիւ ժողովուրդ կայ, որով կրնայիք ինք զինքնիդ հոգալ»: Այս թուղթը տակաւին քովս է, կ'ըսէ Մովսէս, եւ ցուցուցած եմ Աբրահամ կաթողիկոսին, եւ ձեզի ալ կրնամ ցուցընել: Այս նամակիս այսպէս պատասխանեցի. «Ապա ինչո՞ւ ըսի, ես Յուրտաւէն կը հեռանամ. ինչպէ՞ս կրնամ քեզի գալ, միթէ ձեր եւ անոնց հաւատքն նոյն չէ՞, այս ինքն՝ դուք եւ անոնք քաղկեդոնական չէ՞ք»³¹¹: Իրացս ստուգութիւնն ճշմարտել դժուարին է. անծանօթ է մեզ ընդհանրապէս այլուստ Վահրամայ անձնաւորութիւնն, որչափ կը տեսնուի՝ /209/ Վահրամ Յունաց կողմն անցած է 604ին, կամ Յունաց հաւատարիմ մնացած է, երբ յունական բաժնի Վիրք հպատակեցան Պարսից»³¹²: Իրողութեան ճշդութեան մասին խնդիր

³¹⁰ «Գիրք թղթոց», էջ 171 = Ուխտանէս, էջ 96:

³¹¹ «Չեմ առ Վահրամ երթեալ. այլ եւ այսու եւս անգուման առնեմ զտէր (Սմբատ), զի Վահրամայ առ իս գրեալ էր, թէ ի սրտի մեծ պակասութիւն է ձեր ի սրբոյ եկեղեցւոյն հեռանալը. բայց մինչ գնացէք՝ ճանապարհ առ մեզ պիտէր ունել, զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ աստ, որով զանձն ունել մարթ էր: Զայս թուղթ տեսնոն կաթողիկոսի ցուցեալ է, եւ քեզ տեսնոն ցուցանեմ. եւ ես անդրէն պատասխանի արարի: Արդ, ասեմ, ապա անտի զի՞ գնացի, զի առ ձեզ գայի. զի հաւատ ձեր եւ նոցա մի է»: Գիրք թղթոց, էջ 172-173: Սմբատ Մովսիսի թղթին մէջ կարդացած է նաեւ այսպիսի տողեր. «Դու ասես. ես Ատրնէրսեհի եւ Վահանայ եղբայրց ի՞նչ եմ. եւ ոչ սուր առնուլ եւ ընդ ամենայն Վիրս կոռել»: Թուղթ առ Մովսէս, էջ 174:

³¹² Այս մասին հմմտ. վերագոյն, էջ 33-34:

կարելի չէ ընել հետեւաբար. կը ծանրանայ դժուարութիւնը այն կէտին վրայ, թէ որչափ վստահելի եւ ճշմարտութեան մօտ են Գիւրիոնի եւ Սովսիսի վկայութիւնք: Այն կէտին մէջ, թէ Սովսէս գալու ժամանակ յարաբերութեան մէջ մտած է Վահրամայ հետ, միաբան են երկու կողմերն ալ: Ուրեմն զրադատ զրպարտութիւն չէին բռնորովին Գիւրիոնի մեղադրութիւնները: Վահրամայ հրաւիրին տրուած պատասխանը կրնար կեղծել Սովսէս, որով Գիւրիոնի տողերուն ճշմարտութիւնը չենք համարձակիր տարակուսի ենթարկել: Այն իսկ պարագան, որ Գիւրիոն իմացած է Սովսիսի թղթակցութիւնն Վահրամայ հետ, կը ցուցնէ, թէ նա հաւատարիմ լրտեսներու ձեռք հետագօտած է Սովսիսի առած մէն մի քայլը: Դիտելու արժանի բան է, որ Սովսէս ամբաստանութեանց առարկան չէ, որ կը ժխտէ, այլ եղանակը: Բայց միւս կողմանէ միտ դնելով Սովսիսի գործածած լեզուին այս կէտիս մէջ, այնպէս հանգիստ խղճով եւ պատրաստ տանջանքի իսկ մատնուելու իւր խօսքին ճշմարտութեան համար, քիչ մը մտածել կու տայ. «Մահմանակից են, կը գրէ Սմբատայ (172), Հայք եւ Վիրք, յաճախ երթեւեկութիւն կըլլայ ասկէ հոն եւ անկէ հոս, կրնաք հարցընել եւ քննել, յորոց մարթի տեղեկանալ. եւ թէ արդարեւ այդպէս գտանիմ. որպէս առ ձեր փառաւորութիւնդ գրեցաւ ի նոցանէն, եւ ես այլ տարագ ծանուցի զիս ձեզ եւ խաբեցի, պատուհաս զայն արժան է առնել ի վերայ իմ...»: Եւ Սմբատ կը հաւատայ Սովսիսի (էջ 174): Փափագելի էր յամենայն դէպս երրորդի մը վկայութիւնը առ այս:

/210/ Սովսէս կը բողոքէ ի վերջոյ Գիւրիոնի դէմ իրեն վերագրուած «չար գործերու» համար. ինքը, ինչպէս տեսանք, իւր թեմէն հեռանալու պատճառն կրօնական անհամաձայնութիւնն կը դնէր. այս նկատմամբ կը գրէ Սմբատայ (էջ 173). «Իսկ որ վասն չար գործոցն գրեալ էր թէ հալածեցաւ, ի ծածուկ՝ մարդ քան զիս մեղաւոր չմարթի լինել. զմեղս իմ գոր Աստուած միայն գիտէ եւ ես: Բայց յայտնի՝ զի կարի շատ աշխարհի զիմ յետնութիւն չկարէ

ցուցանել: ...Բայց փառաւորութեան ձերքում տեղեկութիւն լիցի, զի նա այդպիսի չարութեան մեքենայս շատ գիտէ եւ զձեզ հաւատա-
ցուցանել կամի եւ զգործդ խափանել»: Ընդհակառակն՝ Կիւրիոն
կրօնի խնդիրն զուր պատրուակ կը համարի, ահա թէ ինչ կը գրէ
Կիւրիոն Աբրահամ կաթողիկոսին. «Զայդ Մովսէս մինչ Յուրտա-
ւայ եպիսկոպոս կամեցաք առնել, դմա պարտ էր ասել, թէ՝ ես ի
ձէնջ չօրհնիմ, զի չէ(ք) ուղղահաւատ: Մինչ յայնժամ օրհնեցաւ ի
մէնջ, արդ, զի՞ պարտի զմեզ քննել. միթէ յետ աս յնր ինչ փոխեցաք
զհաւատս» (էջ 178): Բայց այս պատճառաբանութիւնը հերքած է
Մովսէս Աբրահամու առջեւ. «Երդմամբ հանդերձ հաստատեաց
զայդ տեղի, թէ չգիտէաք, Բայց զի յետ ձեռնադրութեանն ծանեաք»
(էջ 184), «որ եւ մեզ կարի հաւատալի թուեցաւ», կը կցէ Աբրահամ:
Զարմանալի չէ հայ կողման այնպէս յարիչն Մովսիսի, որ մինչեւ
անգամ ամենափոքրիկ իսկ վկայութիւնն իբրեւ ճշմարտութիւն
ընդունուի: Վարն առիթը պիտի ունենանք տեսնելու, թէ Մովսէս
հնարագիտութեամբ յառաջուրնէ յինքն գրաւած էր արդէն կաթո-
ղիկոսին եւ այլոց սրտերը: Բաց ասկից Մովսէս ջանաց ինք զինք
թագուցանել ամբաստանութեան մը ետեւ, որ ճշմարիտ էր ամե-
նայն մասամբ եւ ժամանակի Դունոյ կաթողիկոսարանին ոգւոյն
դժպիի: Այս ինքն՝ թէ Վիրք /211/ ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողո-
վոյն վարդապետութիւնը: Հայք որ Յունաց հետ այնպէս կը մաքա-
ռէին այս նկատմամբ, ի հարկէ պիտի գրգռուէին զայրութիւ լսե-
լով այս համբաւն:

Դառնանք պատմութեան կարգին:

Մովսիսի մեկնումն պատահած է Յուրտաւէն կամ Տփղիսէն
ձմեռ ժամանակ. որչափ կը տեսնուի խօսքերէն, միտք ունէր դիմել
ուղղակի Դուին՝ առ Վրթանէս տեղապահ, սակայն «վասն
խստութեան ձմերայնւոյս եւ գնդայոյզ լինելոյ, արգելեալ եղէ ի Ս.

Մկրտչի Յովհաննու ի վանս, որ յԱրագածու ոտին»³¹³։ Հոն տեղ-
ւոյն Բաբիւլաս վանից երեցէն կ'ընդունուի մեծ հիւրասիրութեամբ։

Մովսիսի առաջին գործն կ'ըլլայ թղթով մը իւր դրութիւնն
կարճ ի կարճոյ պարզել կաթողիկոսական տեղապահ Վրթանէս
Քերթողին, աւելին «ի մանկանէդ»՝ թղթատարի բերնէն լսել յանձ-
նել/212/լով. դառն խօսքերով կը պարսաւէ Վրաց կաթողիկոսն եւ
կը խնդրէ ի վերջոյ, որ իւր հօտին ի Յուրտաւ հայերէն նամակ մը
գրէ՝ յորդորելով հաստատուն մնալ եւ միխթարելով։ Մանկան ձե-
ռօք խընդրած կ'երեւայ Վրթանէսէն նաեւ ծանօթութիւններ Քաղ-
կեդոնի ժողովոյն մասին եւ հրահանգներ քաղկեդոնականաց դէմ
կոռուելու՝ «եւ ինձ ի ձեռն թղթոյ խրատ տուք բերել»։ Վրթանէս սի-
րով կը կատարէ Մովսիսի խնդիրքները։ Կը գրէ (605, 606) «թուղթ
շրջագայական» մը առ Յուրտաւայ եկեղեցին (էջ 130-131)՝ լի քա-
ջալերութեամբ եւ յորդորով, ուր կը յայտարարէ նաեւ Վրթանէս,
որ «եթէ աւելի ինչ պէտք եղիցին հակառակութեան եւ պատաս-
խանեաց, հրամայեցէ գրել առ մեզ սրբութիւնդ ձեր», վստահա-
ցնելով այս մասին իւր պատրաստակամութեան։ Թուղթս ի
Յուրտաւ կ'ուղարկէ Մովսիսի միջնորդութեամբ։ Ասոր հետ կը
յանձնէ «մանկան» նաեւ Մովսիսի հասցէին պատասխան մը (էջ

³¹³ Այլուր «Մուրք Յովհանու Մկրտչի» կոչուած. կ'ակնարկուի հռչակատը մենաս-
տանն «Ս. Յովհաննէս» ի Կարբի. «Քառորդաւ ժամու ճանապարհի... յեկից Կար-
բոյ, ի սարահարթ քարափին Քասաղայ, նման Սաղմոսավանից եւ ժամաչափ
հեռի ի նմանէ կայ հռչակեալն քան զայն եւ քան զամենայն վանորայս
կողմանց՝ Յովհաննավանք կամ Յովհաննու վանք, կոչի երբեմն եւ յանուն սրբոյ
Կարապետին», Այրարատ, էջ 165-177, հմմտ. եւ Բնձիճեան, Ստորագր. Հին
Հայաստ. 492, Շահխաթ, Բ., 15 116։ ԺԲ. դարու վկայաբանութեան մը մէջ կը
գրուի. «Իջանէ (Յովսէփ Նորշէնցի վկայն) ի մենաստանն մեծ Յովհաննու
կոչեցեալ վանս, որ ի նոյն Ոտն Արագածու՝ ի վերայ Քասաղ գետոյ»
(«Արարատ», 1897, էջ 44)։ Հ. Ալիշան, Այրարատ. 165, յիշատակելով Մովսիսի
այս դէպք, կը գրէ. «Յառաջին ամս Է. դարու ի ժամանակի պարապոյ
կաթողիկոսական աթոռոյն, Մովսէս Պարտաւայ (!) եպիսկոպոս ամբաստան
Վիրոյ (!) կաթողիկոսին Վրաց գրէր ի Վանաց աստի առ Սմբատ մարզպան
Վրկանայ» (!), եւ յառաջ կը բերէ Գիրք թղթոցէն (էջ 111) վերագոյն ի մէջ
բերուած տողերը, զորոնք Մովսէս ուղղած էր առ Վրթանէս։

112) եւ գաղտնի թղթեր. կիմացընէ, թէ «ի մօտէ աւուրս կաթողիկոս կամին նստուցանել»³¹⁴, եւ կ'ապահովէ, թէ զհոգս ձեր շնորհիւն Քրիստոսի Աստուծոյ նա հոգայ, եւ մեք սատարեմք մինչեւ ի կատարումն գործոյդ ըստ կարի մերում»:

Սովսէս կ'ընդունի թղթերս Ս. Յովհաննու վանքն. եւ ինքն ալ կը փութայ գրել հայերէն թուղթ մը առ Յուրտաւայ եկեղեցին, որ Թղթոց գրքին մէջ խորագիր կը կրէ. «Թուղթ շրջագայական Սովսէսի եպիսկոպոսի» (էջ 113-127): Ինչպէս կը տեղեկանանք թղթին կատարածէն, Սովսէս ուղղած է զայն յականէ յանուանէ Ռափայէլի եւ Նաթանայէլի, զորոնք կ'անուանէ «եղբա՛րք իմ սիրելիք» (էջ 127), եւ որոնք ապահովապէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսարանի աւագագոյններն էին եւ Սովսիսի /213/ ամէնէն մտերիմները: Շրջաբերականիս հետ ի միասին խաւրած է նաեւ Քաղկեդոնի ժողովոյն համառօտ պատմութիւնն եւ ժողովոյս դեմ գրուած ինչ-ինչ յիշատակարաններ. «Ետու բերել զպատճառս ժողովոյն (տալ. ժողովոցն)³¹⁵ եւ այլ հաւասարս հաւատոց գերանելի վարդապետացն եւ զընդդիմակաց հերձուածողացն, զյոլովագոյնն այտի տեղեկացէ՛ք» (էջ 118):

Երկար շրջաբերական մէ, որ նշանակալից նշխարք մը կ'ընծայէ ժամանակացս կրօնական ըմբռնմանց ուսումնասիրութեան համար, զոր սակայն հոս չենք կրնար առնուլ ի նկատի: Մեզի կարևոր է հոս ծանրանալ յատկապէս Սովսիսի նկատմամբ եղած տողերու վրայ³¹⁶:

³¹⁴ Կ'ակնարկուի 606ի ժողովն:

³¹⁵ Կ'ակնարկէ «Պատճառք Դ. ժողովոյն» գրութիւնն, զոր ունինք ամբողջութեամբ Թղթոց գրքին մէջ (էջ 119-127):

³¹⁶ Պէտք է դիտել սակայն, որ Սովսիսի անուան տակ ծածկուած ունինք հոս Վրթանէս Քերթողի տողերը: Կեղծիքս յառաջ եկած է կա՛մ ինքնին Վրթանէս Քերթողի ձեռքէն, որ այսպէս Սովսիսի անուան ներքեւ ազդողագոյն նկատելով խօսքերուն ոյժը, անոր կողմանէ գրած է, եւ կա՛մ Սովսէս խմբագրած է Վրթանիսի իրեն գրած տեղեկութիւնքն իւր նամակին մէջ: Բրողութեանս ճշմարտութեան վրայ վայրկեան մ'իսկ չենք տարակուսիր: Այլուր մտադիր ըլլալով ման-

/214/ Մովսէս կը ցուցնէ հոս, որ 1. իւր փախուստն, այս է՝ Յուրտաւէն Հայաստան մեկնիլն իւր ժողովրդէնէն գաղտնի եղած է: 2. Առ այս ինք զինքը չքմեղելու եւ բուն իրողութիւնն սքողելու համար կը ծանուցանէ, վասն զի իր յանկարծական աներեւութանալուն պատճառին անծանօթ են, թէ «յանկարծակի իմն ի վերայ հասաք» Գիւրիոնի մոլորած ըլլալուն եւ «շիշխեցեալ ընկենուլ ընդ լռութեամբ»՝ աճապարեցինք յանդիմանել եւ ստիպել, որ մերժէ մոլորութիւնը: Բայց այս պատճառաւ «թշնամի եղեաք ամենեցուն, եւ որչափ յանդիմանեցաք, առաւել եւս սպառնացեալ եղեաք ի քահանայապետից եւ յիշխանաց մինչեւ հալածել» (էջ 114): Ի վերջոյ 3. այս պարտաճանաչ հօտասէր հովիւր առաջին անգամ հեռու, Ս. Յովհաննու վանքը խելքը գլուխը կը ժողվէ իւր հօտը մոլորեալներէ զգուշացնելու համար: Արդ, չըլլայ թէ, կը գրէ, մենք ալ հրէից պէս՝ ի մէջ կը բերուի Եւսեբիոսէն՝ Երուսաղէմի առումն ի ձեռն Տիտոսի, անողորմ պատուհաս ընդունինք, հարկ համարեցայ ի ձեռն զգուշացուցիչ թղթոյս խօսել յականջս աստուածասիրութեանդ ձերոյ՝ զգոյշ լինել ի հաղորդութենէ տէրութեաց եւ տիրասպանաց մեծարողաց ժողովոյն Քաղկեդոնի» (էջ 115): Կը հերքուի Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնն (էջ 116-118):

րակրկիտ ուսումնասիրել այս կէտն՝ կը նշանակենք հոս հետեւեալ կարեւոր գծերը. 1. Թղթիս հեղինակն կը գործածէ Տիմոթէոս Կուգի Հակաճառութիւնը (հմմտ. Ակիմեան շ. Ն., Տիմոթէոս Կուգ հայ մատենագրութեան մէջ, էջ 34-36), որ շատ վերջը կը ծանօթանայ Մովսիսի Վրթանէսի ձեռօք (էջ 140), 2. «Պատճառք Դ. ժողովոյն» հաստատուն (էջ 119-127), որ մասն կը կազմէ Մովսիսի թղթոյն, բառական քաղուածք մէ Վրթանիսի Կայսերաց գրքէն: 3. Բնքնին Մովսէս այլուր յայտնի կը խոստովանի (էջ 140), թէ ինքը Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին միայն Վրթանիսի թղթէն ծանօթութիւն առած է. եւ կը խնդրէ նաեւ ժողովուն վերջը Քաղկեդոնականաց տարածման պատմութիւնը, իբր շարունակութիւն, զոր Վրթանէս ճիշդ թողուցած տեղէն կը սկսի շարունակել (էջ 141 եւն): Այս ապացոյցներս կը կարծենք, բաւական են այժմէն իսկ մեր հաստատութեան ճշդութիւնն հաւանական երեւցնելու: Ըստ այսմ՝ իմանալու է նաեւ Մովսիսի իւր առաջին թղթին մէջ առ Վրթանէս գրած տողերս. «Բայց առ ժամս գրեցի եւ ես ի հայ լեզու ցիշխանութիւնն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն» (էջ 111):

Ընդ նմին կը խաւրէ Մովսէս նաեւ «գպատճառս ժողովոյն» Քաղկեդոնի:

/215/ Հոս Մովսէս իւր բերնով ակամայ կը դաւանի Կիրիոնի խօսքերու ճշմարտութիւնը, թէ գիշերախառն, առանց մէկու գիտութեան պատահած է փախուստը, այնպէս որ մինչեւ անգամ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն անյայտ մնացած է ինչ պատճառաւ, ե՛րբ եւ դէպի ու՛ր մեկնած ըլլալը: Այլազգ անմեկնելի կը մնայ, թէ ինչո՞ւ անձամբ, կենդանի ձայնիւ չէ քարոզած ճշմարտութիւնն, Վրաց մոլորիլն եւն: Յուրտաւայ եկեղեցւոյն թղթոյս տուած պատասխանն (էջ 129) ալ այս տպաւորութիւնը կը թողու: Անոնք անծանօթ են տակաւին սերմանուած «մոլլար հաւատոյն», եւ միայն թղթոյն վերջերն այսպիսի ակնարկութիւն մը կ'ընեն. Եթէ չդառնաս, «մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ ըստ կամաց սորա լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց»:

Մովսիսի թղթոյն պատասխանած է Յուրտաւայ եկեղեցին (էջ 128-129), ուր անոր թուղթն կ'անուանուի «Գիր ողջունի, իրատուութեան եւ զգուշացուցիչ»: Կը սպասուէր, որ պատասխանս պարզէր Մովսիսի հեռանալէն յետոյ տեղի ունեցած շփոթութիւնքը եւն, բայց ընդհակառակն՝ ոչինչ խօսք կ'ըլլայ այս մասին. ի շնորհս Մովսիսի կը բաղձան պարզապէս, որ արժանացընէ տէր ընել զինքը դարձեալ «վերակացու եւ օգնական զարտուղեալ կողմանցս մերոց եւ վերստին ի ձեռս ձեր տերանց Սուրբ հոգին քարոզեսցի» եւն: Այս տողերս թէեւ Մովսիսի անմեղութեան նպաստաւոր կը թուին, սակայն ամենայն մասամբ վստահելի վկայութիւն կարելի չէ նկատել. թղթատար եւ թղթաբեր «մանկան» միջնորդութեամբ շատ բան ուրիշ ազդեցութեանց ներքեւ գրուած է: Այսպիսի ազդեցութեան հետեւութիւն կը համարիմ մանաւանդ հետեւեալ տողերս, որով կը վերջանայ նամակն. «Նորոգեսցէ Տէր Աստուած եւ զայթոռն քո տեառն ի նմին տեղուոջ, յոր վիճակեցարն. ապա /216/ թէ ոչ, եւ մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ ըստ կամաց սորա լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց» (էջ 129):

Նման ոգևոլ պատասխանած է (էջ 132) Յուրտաւայ եկեղեցին նաեւ Վրթանէս Քերթողի թղթոյն, զոր Մովսէս իւր «շրջագայականին» հետ ի միասին խաւրած էր մանկան ձեռք: Նոյնպէս համառօտ եւ առանց յուզման է պատասխանս, ինչպէս գրուած էր Մովսիսի: Թղթին վերջերն միայն կը փոխուի շէշտն յանկարծակի՝ ապահովապէս մովսիսական ազդեցութեան հետեւութիւն մը: «Աղօթեմք միշտ,– կը գրեն,– նորոգել եւ սրբոյ Աթոռոյդ Գրիգորի (իմա՝ կաթողիկոսական աթոռոյն Դունոյ), զի արասցէ խնդիր մոլորեալ աշխարհի մերում ըստ օրինակի առաջնոց վարդապետացն, զի մեզ առանց այտի օգնականութեան եւ թիկանց՝ աստ չմարթի կալ. զի այնպիսի բանաւոր գոռոզի, որ հայրապետս անուանի, դիպեալ եմք, բայց թողուլ զաշխարհս եւ գնալ» (էջ 132): Վերջին նոտրագիր տողերս յայտնապէս ընդմիջարկութիւն մը կ'երեւայ Մովսիսի ձեռքէն, որուն յատուկ բացատրութիւնն է Կիրիոնի համար «որ հայրապետս անուանի»:

Մովսէս առ Վրթանէս ուղղած այս թուղթը մանկան ձեռք Դուին խաւրելու ժամանակ կը յանձնէ մանկան իւր կողմանէ երկրորդ թուղթ մալ առ Վրթանէս (էջ 133-134), ու կը յայտնէ իւր շնորհակալութիւնն խնդիրներուն կատարման համար. կը խնդրէ, որ «որպէս զսկիզբնդ յօժարութեամբ արարէք, աղաչեմ... եւ ի զլուխ տանել»: «Այս անգամ, կ'ըսէ, հրամայեցէք գրել թուղթ մի առ կաթողիկոս անունն (իմա՝ առ Կիրիոն) եւ առ Ատրնէրսէն եւ Վահան եւ Բրգմիհր, յանդիմանելով զժողովն Քաղկեդոնի, եւ թուղթ մի առ Պետրոս յանձնութեան» (էջ 133):

Վրթանէս ոչ նուազ ոգևորուած քան զՄովսէս, յանձն կ'առնու գրել առաջարկեալ հասցէ[217/ներու, քայլ առ քայլ հետեւելով Մովսիսի ծրագրին, յուսով Մովսիսի խօսքերու համաձայն «երգակցելու ընդ երանելոյն Պաւղոսի, թէ յԱղուանից մինչեւ յաշխարհն Վրաց մեզ եհաս լի առնել զԱւետարանն Քրիստոսի» (էջ 133-134): Բայց, ինչպէս կ'երեւայ, աննպաստ պարագայից պատճառաւ՝ «մի յաղագս նուագութեան եւ մի յաղագս ժամանակիս

դժուարութեան»։ քիչ մը կը ստիպուի յապաղել (էջ 135), որուն համար Մովսիսի ներողամտութիւնն կը հայցէ։

Մովսէս Ս. Յովհաննու վանքն այս անգամ երեք նամակ կ'ընդունի Վրթանիսէն, մին ուղղուած իրեն, եւ երկուքը ի Վիրս Պետրոսի եւ Կիրիոնի հասցէներու, զորոնք ինքը իւր մանկան ձեռք ի Վիրս պիտի խաւրէր, ինչպէս արդեամբք ալ կատարեց (էջ 140)։ Հոս Վրթանէս կը յայտնէր Մովսիսի, թէ ըստ խնդրանաց գրած է թղթեր ի Վիրս, իսկ այն կ'ետին, թէ ի հարկին նաեւ անձամբ երթայ Վրաստան, կը պատասխանէ, որ ինքը պատրաստ է, եթէ նախ ի ձեռն «ծանօթից եւ սիրելեաց իշխանաց» յաջողցնէ Մովսէս Հայաստանի «փառաւոր իշխաններէ» հրաման հանել։ Վրթանէս իւր այս բաղձանքն ուրիշ անգամներ ալ յայտնեց, որ սակայն երբեք չհրազործուեցաւ։

Աւելի հետաքրքրական է Պետրոսի գրուած թուղթը (էջ 136-137), որուն անձնաւորութիւնն թէեւ անծանօթ է այլուստ, բայց ի Վիրս նշանաւոր դիրք ունեցող եկեղեցական մը կը թուի։ Վրթանէս կարճ խօսքերով կը ծանուցանէ Պետրոսի, որ ինքը լսած է, թէ ի Վիրս «նորոգածեւութիւն հաւատոց» տեղի ունեցած է, այսինքն թէ՝ «յաշխարհիդ ձերում մեծարանս մատուցանեն ժողովոյն այնորիկ» Քաղկեդոնի։ «վասն որոյ եպիսկոպոս աշխարհիդ փախստական գնացեալ է, զդառն եւ զանբժշկելի վիրաւորութիւն ժողովոյն այնորիկ ճանաչելով»։ Այսպէս բուն իսկ վերքն շօշափելով՝ կը [218/ խնդրէ Պետրոսէն, որ միջնորդէ Մովսիսի կրկին գահն բարձրանալուն, ակնարկելով հեռուէն ասկէ ծագելիք չարիքը։ «Սրբասէր եպիսկոպոս, որ ճշմարիտ հաւատոյ նախանձաւոր է, ի տեղի իւր դարձցի, զի թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտենական թշնամանք մնան ի վերայ աշխարհիդ։ Եւ եթէ ի ձեռն գրելոցդ հակառակութիւնդ չբառնայ, գրեցէք առ փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ զմեզ այդր արձակեն, եւ այնպէս լինի՝ որպէս Աստուածն կամի» (էջ 137)։

Նոյն բովանդակությամբ է եւ քիչ մաւելի ուռուցիկ եւ ուսուցչական ոճով առ Կիւրիոն եւ առ իշխանս Վրաց թուղթը (էջ 138-139), ուր այս անգամ կը լռէ բոլորովին Մովսիսի մասին: Թղթիս կը վերադառնանք վարը:

Վրթանիսի թղթերն կը մնան անպատասխանի թէ՛ Կիւրիոնի եւ թէ՛ Պետրոսի կողմանէ: Միայն, ինչպէս կը ծանուցանէ Վրթանէս Մովսիսի, «ագատ արք ոմանք» գրած են համառօտ պատասխան մը, գոր դժբախտաբար չունինք այսօր, Վրթանէս՝ օրինական յանձնած չըլլալուն Մովսիսի: Բովանդակութեան կարելի է սակայն ծանօթանալ Վրթանիսի թղթէն (էջ 141), որուն համաձայն Վրաց ազատներն հաւատոյ նկատմամբ համարձակ անտարբեր պատասխանս տուած են. «Մէք եւ զայս ունիմք հաւատ եւ զայդ. օրինաց աստ հաղորդիմք եւ այդր»: Իսկ Յուրտաւայ եպիսկոպոսի խնդրոյն մասին ըսած են. «Մովսիսի եթէ կամք են, եկեսցէ, կայթողիկոսիս հնազանդ լիցի, զի մեզ այս հաճոյ է, եւ զիւր տեղի կալցի»:

Չափազանց առնուած է Վրաց այս վարմունքէն Վրթանէս. եւ կը գրէ առ Մովսէս. «Աւելորդ համարիմ ես ասել (պատասխանել) այսմ ամենայնի»:

Վրաց իշխաններու յիշեալ թուղթը կնքուած բերած է թղթատար մանուկը Ս. Յովհաննու վանքը՝ /219/ Մովսիսի, գոր Վրթանիսի խաւարած ժամանակ կընկերացընէ նոր թուղթ մ'ալ իւր կողմանէ (էջ 140), յորում կը նկարագրէ «մանուկէն» լսածները, թէ ի՛նչ հանդիպած է անոր ի Վիրս, թուղթը ի՛նչ ազդեցութիւն ձգած է եւն եւն: Կը խնդրէ, որ Վրաց թուղթը «հրամայեցէ՛ք ընթեռնուլ եւ մեզ ծանուցէ՛ք զինչ գրեալն է»: Մտադրութեան արժանի է մանաւանդ Մովսիսի ողորփիչ լեզուն. «զՁեզ յարաժամ յաշխատութիւն պահեցի,— կը գրէ առ Վրթանէս,— Աստուած եղիցի վարձատրոյց. բայց ձանձրանայք մի՛, աղաչեմ, որով օրինակաւ եւ է, յանձին լիցի մոլորեալ աշխարհն եւ անձն իմ տառապեալ»: Ի վերջ թղթոյն կը խնդրէ, որ գրէ իրեն, թէ Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդա-

պետությունն Ձենոնի եւ Անաստասի մահուրնէ ետքը կրկին ինչ-պէ՞ս հաստատուեցաւ:

Մովսիսի թղթին պատասխանը մանրամասն կու տայ (607) Վրթանէս (էջ 141-145) եւ կը խոստանայ իւր կողմանէ ամէն հնարաւորն ընել. «Դու տէ՛ր,- կը գրէ,- աղօթեա՛, զի ի ժամուս պնդեալ են առաջնորդ կարգել, եթէ զայս գործ օգնէ ի կատարումն տանել Քրիստոս Աստուած մեր, ապա զիտեմք, եթէ ձեր կամք այնպէս կատարին, որպէս Աստուածոյ ողորմութեանն թուի» (էջ 141):

Ըստ տեղեկատուութեան Վրթանիսի՝ արդեամբք ալ (607) ապրիլի ժողոված էին եպիսկոպոսունք ի Դուին՝ Սմբատ Վրկան մարզպանի հսկողութեամբ կաթողիկոս մընտրելու: Ժողովքիս մէջ, որուն մասին խօսեցանք վերը մանրամասնօրէն, ներկայ էր նաեւ Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանաց վաներէցն Բաբիլաս³¹⁷: Սա անձամբ ծանօթ Մովսիսի՝ ապահովապէս դրուատեօք խօսեցաւ անոր մասին եւ հաղորդեց կարելոր տեղեկութիւններ թէ՛ Վրթանիսի եւ թէ՛ նորընտիր կա/220/թողիկոսին Աբրահամու: Մովսէս ներկայ չեղաւ ժողովոյն. պատճառն կու տայ Ուխտանէս (էջ 72). «Վասն զի հիւանդութիւն հանդիպեալ նմա, ասեն, յայնժամ մերձ ի մահ, եւ վասն այնորիկ ոչ կարաց զալ ի ժողովն»:

Աբրահամու ձեռնադրութենէն ութ ամիս յետոյ ըստ Ուխտանիսի (էջ 72), այն է՝ (607) նոյ.-դեկտ., կը փութայ Մովսէս յատուկ թղթով մը շնորհաւորել նորընտիր կաթողիկոսն եւ իւր դատն դնել անոր առջեւ (էջ 161-162). կը պարզէ հոն իւր «ցաւն» Վրաց «ուղիղ հաւատքէն» մոլորելոյն վրայ եւ «քաջ բժշկէն» կը խնդրէ կենարար դեղը: Իր անձին վրայ ծանօթութիւն Վրթանիսէն տեղեկանալ կը յանձնէ. «Բսկ եթէ զանարժանութենէս մերմէ հարցնէք, ի Վրթանէսէ Քերթողէ տեղեկանայք. եւ անձն իմ տառապեալ եւ աշխարհն մոլորեալ սրբութեան ձերում յանձն եղիցուք» (էջ 162):

³¹⁷ «Բաբիլաս սրբոյ Յովհաննու վանաց երէց», էջ 131:

Աբրահամ (կամ իւր կողմանէ Վրթանէս) չի յապաղեր պատասխանն (էջ 163), որով կը խրախուսէ զՄովսէս եւ կը հրաւիրէ գալ Դուին. «Մի՛ դանդաղիցիս ի Ս. Զատիկն գալ այսօր, զի բազմաց լինի խնդութիւն, եւ գործք հոգեւորք առաջի կայ, մինչեւ տէր Սմբատ աստէն է, փութամբ որով եւ է օրինակաւ նախ գայդ ի գլուխ տանել՝ շնորհիւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Ունկնդիր կըլլայ հրաւերին Մովսէս, կը մեկնի անմիջապէս Դուին եւ 608ին Զատիկէն յառաջ (7 ապրիլ)³¹⁸ Դուին էր արդէն, ինչպէս կը տեսնուի Սմբատայ առ Կիւրիոն թղթէն, ուր կըսուի յայտնապէս, թէ Յուրտաւայ եպիսկոպոսն «աստ է»՝ ի Դուին:

/221/ Հակառակ արժանեաց՝ սիրով կը հիւրընկալէ Աբրահամ «իբրեւ զբարեգործ ոմն»³¹⁹ եւ ընդդէմ եկեղեցական իրաւաց օտար թեմի պատկանեալ եպիսկոպոսի դատն կը ստանձնէ ի գլուխ հանել, որուն դէմ բողոքեց ի հարկէ ապա Կիւրիոն:

Դուին կը ներկայացուի նաեւ Վրկանի մարգպանին՝ Սմբատայ, որ հոն էր տակաւին եւ լաւ վերաբերուեցաւ դէպ ի անոր: Մեծապէս վստահ կընար ըլլալ Մովսէս Սմբատայ պէս հզօր նեցուկ մունենալէ յետոյ: Արդեամբք ալ անկասկած ըրաւ իւր միջնորդութեան նկատմամբ զինք Սմբատ. «Քեզ վաղ ասացի, կը գրէր Վրկանի մարգպանը Մովսիսի, թէ գրեմ առ արքայից արքայ» եւ կը յաջողցընեմ դատդ (Գիրք թղթոց, 174): Մովսէս, սակայն, յանձն չ'առնուր այս կերպով յաղթութիւն մը, ըստ Ուխտանիսի, ըսելով թէ. «Ես Ատրնէրսեհի եւ Վահանայ եղբարց ի նչ եմ, եւ ոչ սուր առնուլ եւ ընդ ամենայն Վիրս կռուել»³²⁰:

Մովսիսի ներկայութեամբ եւ Վրթանիսի քերթողական ջատագովութեամբ ոգեւորուած էին կաթողիկոսն եւ մարգպանը: Կը խորհին եպիսկոպոսներ արձակել ի Վիրս եւ իրաց դարման տա-

³¹⁸ Վերագոյն, էջ 46, սխալմամբ նշանակուած է ապրիլ 22, զոր ուղղելու է ըստ այսմ:

³¹⁹ «Արարատ», 1902, էջ 567:

³²⁰ Գիրք թղթոց, էջ 174: Հմմտ. Ուխտանէս, էջ 98 եւ 102:

նելու վրայ բանակցիլ. բայց այս առ ժամս կը յապաղեն եւ կը փորձեն թղթերով ի գլուխ հանել: Կը գրեն Աբրահամ եւ Սմբատ առանձին առանձին թղթեր առ Կիրիոն, եւ կը պահանջեն, որ Մովսիսի կրկին շնորհէ աթոռը: Բայց անօգուտ: Կիրիոն մերժողական պատասխան կու տայ, եւ միայն այն դէպքին յանձն կ'առնու ընդունիլ, երբ զոջայ յանցանացը վրայ եւ գայ իրմէ թողութիւն խնդրէ: Կիրիոնի առ Աբրահամ եւ առ Սմբատ թղթերն կը կարդայ Մովսէս, եւ կը փութայ արդարացընել ինք զինքը Սմբատայ առջեւ: Բայց Սմբատ ստիպուած էր /222/ զարնան, արքայից արքայի հրամանին համաձայն, ի Դուռն ճեպել (608). այնպէս որ Մովսիսի չքմեղանաց թուղթը (էջ 172-173) կէս ճամբան կընդունի Սմբատ, որուն կու տայ պատասխան լի քաջալերութեամբ եւ յոյսեր ներշնչելով. կը խոստանայ կրկին արքայից արքայի առջեւ պարգել խնդիրը եւ հրաման հանել, որ «երթաս ի քո եկեղեցւոջ նստիս եւ քո հաւատով զքո ժողովուրդս ունաս» (էջ 174):

Թէ արդարեւ գրէ՞ց Սմբատ Խոսրովու որ եւ իցէ թուղթ այս մասին, կամ խօսեցա՞ւ բերանացի, յայտնի չէ: Սմբատ ի Դուռն կոչուելով, անմիջապէս Վրկան խաւրուեցաւ՝ Քուշաններու խլրտումները զսպելու նպատակաւ. ուր զրադեցաւ բաւական երկար (608-610), երբ Դուին ամէն բան ձախտող կ'երթար: Քուշանաց դէմ տարած յաղթութենէ, մինչեւ Խոսրովու թագաւորութեան «երկրորդը» եղաւ եւ մնաց այնուհետեւ արքունիք: Մեծ պիտի ըլլար հետեւաբար իւր ձայնն արքայից արքայի առջեւ. եւ ապահովապէս լսելի պիտի ըլլար իւր բարեխօսութիւնը, եթէ ընէր: Բայց ուշ էր: Վասն զի Կիրիոն յետ երկար թղթակցութեանց Աբրահամու հետ՝ իւր երրորդ թղթով (608 աւգոստոս) փակած էր խնդիրն անյետս կոչելի. «Վասն այսր դատաստանի (այս է՝ Մովսիսի խնդրոյ մասին) առ իս աւելի ինչ մի՛ գրեր, եւ մի՛ աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդունիս»³²¹, որուն վրայ Աբրահամ քիչ

³²¹ «Արարատ», 1902, էջ 568:

վերջը նգովքով կտրած էր Հայոց եւ Վրաց հաղորդակցութեան կապը:

Ինչ եղաւ այսուհետեւ Մովսիսի վիճակը. անյայտ է մեզի: Կիրիոն ի Յուրտաւ Մովսիսի հեռանալէն ետքը կարգած էր արդէն ուրիշ հովիւ մը, որ ըստ Կիրիոնի՝ գիտէր հայերէն եւ վրացե/223/րէն. «Բայց զի եպիսկոպոսն, զոր արարաք՝ վրացի եւ հայ դպրութիւն զոյգ գիտէ, եւ զպաշտօն կատարէ երկոքումբ դպրութեամբքն»³²²:

Հարկ է ըսել, թէ օտարութեան մէջ անցուց Մովսէս իւր կենաց մնացած ժամանակն՝ հեռու հայրենիքէն: Վերջին անգամ նկատեցինք զինքը ի Դուին. մեկնեցա՛ւ ասկէ, թէ՛ ոչ. չենք գիտեր. հաւանականաբար մնաց հոն կաթողիկոսարանին մէջ ցմահ, երբ կարգի դրաւ Թղթոց գիրքը: Մահն պատահած պիտի ըլլայ Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով. 609ին Դուին 39-40 տարեկան էր տակաւին, յուժի հետեւաբար:

³²² Թուղթ առ Սմբատ, էջ 171. հմմտ. եւ էջ 167. «Բայց զի որ եպիսկոպոսն եղել՝ վրացի ուսումն գիտէ եւ հայ նոյնպէս»: Զարմանալի կերպով Մովսէս կը ժխտէ զայս, «զի եպիսկոպոսն նեստորական (իմա՛ հոս՝ քաղկեդոնական), զոր արարին, դպրութիւն զի եւ վրացերէն չգիտէ, որպէս արժան է, թող թէ հայերէն, եւ այն յայտ է». էջ 173: Սա կ'ականարկուի, անշուշտ, Յուրտաւայ եկեղեցւոյն առ Մովսէս ուղղած խօսքերովս. «Ապա թէ ոչ մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ ըստ կամաց սորա լինել, կամ թողոյ եւ գնալ ի բաց» (էջ 129):

ԳԼՈՒԽ Ժ.
ԿԻՐԻՈՆ, ԱՐՐԱՀԱՄ ԵՒ ՍՄԲԱՏ

Կիրիոն հմայուած Վրաց եկեղեցին կաթողիկէ եկեղեցւոյն հետ միացնելու վեհ գաղափարէն, որուն ծանօթացած էր Նիկոպոլիս, բովանդակ ճիգերն առ այն կենդրոնացուց: Պարզեց Վրաց եպիսկոպոսաց եւ հոգեւորականաց՝ դարէ մ'ի վեր Յունաստան, Ասորիք եւ Հայաստան ծագած յոյգերն ու վէճերը, մեկնեց Քաղկեդոնի ժողովոյն /224/ շուրջն ամբոխուած բանավէճերու ուղ եւ ծուծն՝ մատնանշելով այն ամէն թիրիմացութիւնքն, որով նախապաշարուած՝ կը հակառակէին այդ ժողովոյն Սահմանին՝ իրենց դրացիք, եւ այսու լուսաւորեց բովանդակ Վրաստան եւ ընդունել տուաւ բոլոր եպիսկոպոսաց եւ նախարարաց Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը: Յամի 605 զայրութեամբ կը գրէր Վրթանէս Քերթող այս մասին առ եկեղեցին Յուրտաւայ (էջ 130). «Եհաս լուր չախորժելի, եթէ զհերձուածն Նեստորի եւ զժողովոյն Քաղկեդոնի (ընկալեալ է ձեր), եւ արդ, կաթողիկոսդ անուանեալ, եպիսկոպոսօքդ հանդերձ եւ իշխանօք, ընդունելութիւն եւ մեծարանս առնեն հերձուածոյդ»: Այսպիսի արագութեամբ փոքր ժամանակի մէջ յաջողցրնել ամբողջ երկրի մը լուսաւորութիւնն առանց ներքին ընդդիմութիւն մը կրելու, շատ զարմանալի է. զոր հարկ է վերագրել մասամբ Կիրիոնի մեծ կարողութեան, եւ մասամբ երկրին կրօնական վէճերէ ազատ մնացած ըլլալուն³²³, որով կրքով եւ նախապաշարումներով տոգորուած մտքերու չէ բախուած: Միշտ անիմաստ կը մնայ Մովսէս եպիսկոպոսի ջատագովութիւնը, թէ «յառաջ քան զձեռնադրութիւն» իւր եպիսկոպոս՝ չէր գիտէր Կիրիոնի դաւանութիւնն եւ առաջին անգամ 605ին «յանկարծ» իմացած է եւ հակառակած. զոր իրաւամբ կը հեզնէ Կիրիոն իւր առ Աբրահամ գրած թղթին մէջ (էջ 179). «...եւ կամ միան-

³²³ Հմմտ. վերը, էջ 101:

գամայն երեսուն եւ հինգ եպիսկոպոսունք³²⁴ եւ ի Վիրս, Մովսէսայ աղ ուստի՝ գտաւ /225/ միայն ուսեալ եւ ուղղափառ, եւ այլքս ամենեքեան հերձուածող, մանաւանդ զի յիմումս Տէր Աստուած մեր զեկեղեցիս մեր աւելի պայծառացոյց, եւ զհաւատ մեր առաւել հաստատեաց»: Կիրիոն ի սկզբանէ հետէ ուղղափառ էր եւ նոյն քաղկեդոնական վարդապետութիւնն քարոզեց ի Վիրս կաթողիկոսութեան առաջին օրէն. մի թէ, կը գրէ առ Աբրահամ, զՄովսէս ձեռնադրելէն յառաջ ուրիշ վարդապետութիւն քարոզած ենք եւ «յետ ա յնր ինչ փոխեցաք զհաւատս» (անդ. 178): Այսպէս գիտէ եւ Յովհ. պատմաբան³²⁵:

Թէ Կիրիոն իւր գործունէութեան մէջ հետեւեցա՞ւ որ եւ իցէ բոնական միջոցներու, հակառակորդք կը հաստատեն: Յուրտաւայ եկեղեցւոյն առ Վրթանէս տուած պատասխանին մէջ կ'ակնարկուի անձ մը, զոր «բոնաւոր գոռոզ» կ'անուանեն, որուն առջեւ «չմարթի կալ», այլ հարկ է կա՛մ հաւանել եւ կա՛մ «թողուլ զաշխարհս եւ գնալ»: Նման նկարագիր մը կու տայ եւ Մովսէս եպիսկոպոս առ Վրթանէս երկրորդ թղթին մէջ Կիրիոնի մասին (էջ 133). «Մեք թէպէտ կամ վասն տգիտութեան եւ միայնութեան, եւ կամ վասն չարութեան առաջնորդին մերոյ զանգիտեցաք ինչ, յոյս ի ձեզ եղաք... թէպէտ եւ ի ժամուս ի սնտոյի մեծութենէն իբրեւ զգետ ինչ ի բազում ուխից է յարուցեալ, եւ իբրեւ զգազան ինչ դժնդակ ճիւղանամբքն եւ մագլամբքն է սաստկացեալ (Կիրիոն)...

³²⁴ Գրեթէ համաձայն արտաբնոց վկայութեան՝ ոչ շատ անջրպետով յառաջ կաթողիկոս ժամանակէն՝ իբր 518ին իւր թղթին մէջ Միմէոն Բեթ-Արշամայի եպիսկոպոսը կը յիշէ ի Վիրս 33 եպիսկոպոս (Assemani, Bibl. Or. II. 357, տե՛ս վերը, էջ 94 ծան.), ուրեմն այս հաշուով մինչեւ 608 երկու եպիսկոպոսութիւն միայն աւելցած է:

³²⁵ Պատմ. 28. «Բսկ ապա մերձ ի վախճանն Մովսիսի Կիրիոն զճմարիտ կարգաց եւ զկրօնից ուղղութիւնն ի բաց խզեալ, զոր ի հարցն մերոց ուղղափառաց աշակերտեալ էին կողմանքն այնոքիկ, միտէր զհետ ժողովոյն Քաղկեդոնի, զկնի փառամոլ ամբարհաւածութեանն իւրոյ ձգեալ դաւաճանեալ զնախահարս աշխարհին»:

(յուսամք) ի ձեռն ձեր խզել զայդ վարս խորամանկ անձին» են: Արդարեւ /226/ խիստ խօսքեր, որոնց ստուգութիւնը սակայն կը կարօտի քննութեան. Սովսիսի վկայութիւնն արժանահաւատ կարելի չէ համարիլ³²⁶:

Բնական էր, որ հաճոյքով պիտի չնկատուէր Կիրիժնի այս գործունէութիւնը հայոցմէ, որոնք, մանաւանդ Զ. դարու երկրորդ կէսէն ի վեր անդուլ մաքատած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ, որոնց պարագլուխն էր Վրթանէս Քերթոդ:

Կաթողիկոսութեան տեղապահս Յունաց հետ զբաղած՝ անտեղեակ էր ի Վիրս գործուածներուն: Եւ հաւանականաբար առաջին անգամ Սովսէսէն լսեց «չախորժելի լուրը» Կիրիժնի բռնած ընթացքի մասին, որուն հանդէպ չգտնուեցաւ անտարբեր: Արդեամբք ալ, ըստ խորհրդեան եւ աղաչանաց Սովսիսի, փութաց գրել մէկ մէկ թուղթ առ Պետրոս եւ կաթողիկոսն Կիրիժն: Թղթերս, սակայն, յուսացուած արդիւնքն չտուին. պատճառն ընտրուած անվայել ոճն էր ապահովապէս. Վրթանէս, ինչպէս իւր բովանդակ գործունէութենէ կը տեսնուի, իւր գիտութեամբն շլացած անձ մ'էր, աւելի ուսուցանելու տենչիւ ախտացած քան ուսանելու. այսպիսի ոգւով ալ գրած է իւր կրկին թղթերը՝ անբարհաւած եւ անխոհեմ ոճով մը, որ անպատուաբեր էր թէ՛ գրողին եւ թէ՛ անոր, առ որ կ'ուղղուի, Վրաց կաթողիկոսի աստիճանին:

/227/ Առ Կիրիժն եւ իշխանս Վրաց ուղղած թղթին մէջ Սովսէս կաթողիկոսի տարիներ յառաջ խուժկաց առթիւ գրած թուղթը յիշելէ յետոյ կ'անցնի Քաղկեդոնի «տիեզերակործան եւ անյիշելի ժողովոյն մասին, եւ կը յայտնէ իւր զարմանքն, թէ ինչպէ՛ս հա-

³²⁶ Միայն հոս չի գործածեր Սովսէս այսպիսի լեզու. իւր բոլոր թղթերու մէջ ամենեւին յանուանէ չէ յիշատակած զԿիրիժն, այլ միշտ այսպիսի բացատրութիւններով. «կաթողիկոս անուն» (էջ 110, 133), «Վրաց աւերչի կաթողիկոս անուան» (էջ 172), «կաթողիկոսդ անուանեալ» (էջ 130), «Առաջնորդ մեր» (էջ 133), «խորամանկ անձն» (էջ 133) են: Ասկէ ուսեալ կը գործածէ եւ Վրթանէս (էջ 135, 140 են), իսկ Յուրտաւայ եկեղեցին. «որ հայրապետդ անուանի» (էջ 132):

մարձակած են Վիրք ընդունիլ անոր վարդապետությունն, որուն պատճառն լոկ տգիտությունը կը համարի: Ահա իւր իսկ տողերը (էջ 138). «Այժմ լուաք, թէ դուք զանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ գտումարն Լեւոնի ուղղափառ համարիք եւ մեծարանաց արժանի, վասն զի չունիք կրթություն քննել զհերձուածոց չարությունս... Արդ, ոչ է պարտ աստուածասիրութեան ձերում աւելի ինչ վարդապետություն գուրուք ընդունել»: Կը վերջացընէ խօսքերը. «Եւ թէ է ինչ երկբայություն ի միտս ձեր եւ կամիք զփորձ առնուլ յաղագս այդորիկ, գրեցէ՛ք առ միաբան փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ գամք այդր, եւ որպէս ի հեռաստանէ թղթոյս պատգամաւ, նոյնպէս յանդիման՝ վկայութեամբ գրոց սրբոց յայտնի առնեմք զճշմարտություն բանիցս»:

Այսպիսի ուռուցիկ ոճով տողուած խրատականս Կիրիոն նկատեց արհամարհանօք, եւ ոչ իսկ պատասխանի արժանի համարեցաւ. ուզեց լռությունը յարգելով ինդիրն իւր սկսուածին մէջ խեղդել, քան պատասխանելով արծարծել եւ բորբոքել:

Սովսէս Կիրիոնի այն վերաբերմունքը այսպէս կը նկարագրէ Վրթանիսի. «Առ Կիրիոն եւ անոնց իշխանները գրած թուղթդ իմ մանկանս ձեռքով խաւրեցի, որ այժմ դարձած է եւ քովս կը գտնուի: Ճամբուն երկարութենէն յոգնած՝ չկրցաւ «յադր գալ եւ ձեզ գրոյց տալ»: Թէպէտ եւ ի սկզբան մէկը չէ համարձակած թուղթը կաթողիկոսին ներկայացընել, բայց ապա տարած են, որ, ինչպէս կը պատմէ մանուկը, «յընթեռնուլ /228/ թղթոյն ի սաստիկ բարկութենէն շարժեալ, զայրացեալ սրտիւ եւ եղծեալ գունով զաւրէն ցաւածաց՝ նզովէր եւ թշնամանէր զՀայաստանեայս. եւ թղթոյն պատասխանի ո՛չ ինքն արար եւ ո՛չ այլոցն ետ առնել: Զայս յԵրուսաղէմ առ հայրապետ քաղաքին տամ տանել, ասէ, որ պատասխանի առնէ»³²⁷: Այս տողերէն մեզի այսչափ միայն ստոյգ կը

³²⁷ Ի՞նչ հիմամբ կը սպառնայ արդեօք Կիրիոն թուղթն Երուսաղէմ խաւարել, որ տեղւոյն հայրապետն պատասխանէ. Երուսաղէմի հայրապետն էր այս առնե-

թուի, որ Կիրիոն նայելով գրող անձին եւ գրութեան ոճին, պատշաճ դատած է լռութեամբ անցնիլ: Թերեւս սպառնացած ըլլայ նաեւ բողոքել Երուսաղէմի պատրիարքին (Բսահակ) կամ Երուսաղէմի պատրիարքն դատաւոր ընտրել: Այս իմաստով հասկնալ անհրաժեշտ է հոս Կիրիոնի /229/ մասին ըստածները, վասն զի, ինչպէս պիտի տեսնենք, պարզապէս Երուսաղէմի հաւատքն բերել տուաւ ապա, երբ Աբրահամու հետ խնդիր ունեցաւ, եւ ոչ որ եւ իցէ թղթակցութիւն բացաւ Վրաց, Հայոց եւ Երուսաղէմի հայրապետին մէջ:

Վրթանէսի թուղթը որովհետեւ ուղղուած էր նաեւ Վրաց նահարարներու, «սակաւք ոմանք» միաբանած գրած են պատասխան մը, ի հարկ է համաձայն կամաց եւ մտաց կաթողիկոսին, հետեւաբար ոչ ախորժելի բան մը Վրթանիսի համար: Այս թուղթը չէ պահուած մեզի, որով բովանդակութիւնն ամբողջութեամբ ծանօթ չէ մեզ: Ոճն, ինչպէս կը գրէ Վրթանէս առ Մովսէս (էջ 141), «այնպէս է, որք ի հիւանդութեան ինչ ընդ բարբանջ անկեալ զինչպէտ խաւսին. «Անշուշտ իշխանները թշնամանիկ խօսքերով կը կշտամբէին հոն Վրթանիսի անխոհեմ քայլերն, եւ այսպիսի պատճառաւ անյարմար տեսած է օրինակն տալ Մովսիսի:

նէրս Բսահակ (601-609, հմմտ. Aeta Sanctorum, Oct. XII, 646 եւ Revue de l'Or. Chr. VII (1903), pp. 32-33), որ ծանօթ էր Կիրիոնի, եւ հաւանականաբար ի միասին գացած էին Կիրիոնի թղթատարներն ի Հռոմ՝ Բսահակայ թղթին հետ առ Գ. քահանայապետ: Կիրիոն Երուսաղէմի ճոխութիւնն անվիճելի համարելով՝ ապահովապէս խնդրոյս մէջ վճռաբեկ դատաւորը կոչել տեղւոյն հայրապետն ընտրել: Հ. Ղ. Ալիշան (Հայապատում, Ա., § 59, էջ 207) այսպէս կը գրէ այս մասին. «Կիրիոն անօգուտ համարելով աւելի երկար վիճելը, բողոքեց առ պատրիարքն Երուսաղէմի, եւ որպէս երեւի՝ նաեւ առ քահանայապետն Հռովմայ, զի կայ Ս. Գրիգոր Մեծին Պապի թուղթ առ Կիրիոն այս նիւթին վրայօք»: Բայց Հ. Ղ. Ալիշան ինկած է հոս հակաժամանակագրութեան մէջ: Նախ՝ այս դէպքն Աբրահամու թղթին (608) իբրեւ պատասխան կը նկատէ, երկրորդ՝ Գրիգոր Մեծին թուղթը, ինչպէս տեսանք, գրուած էր դէպքէս 7 տարի յառաջ, բոլորովին ուրիշ շարժառիթով: Հ. Ալիշան կը կարծէ դարձեալ, թէ Ուխտանէս Բ. հատորին վերջը խօսած ըլլայ Գրիգորի թղթին եւ Երուսաղէմի հայրապետին բողոքի վրայ, որ նոյնպէս անընդունելի է (հմմտ. վերը, էջ 62 ծան.):

Կիւրիոնի հետեւելով՝ անպատասխան թողուցած էր եւ Պետրոս իրեն ուղղուած նամակը:

Վրթանէս կը դադարեցնէ առ ժամն Վրաց հետ թղթակցութիւնը՝ թողլով դատն յընտրութեան եղող կաթողիկոսին: Ոչ շատ վերջը կը բարձրանայ կաթողիկոսութեան աթոռն Աբրահամ: Վրթանէս այսուհետեւ թէպէտ հեռացաւ տեղապահութեան պաշտօնէն, սակայն չդադրեցաւ ամէն քար շարժելէ, յաջողցնելու համար սկսածը: Եւ մեծ էր Վրթանիսի ազդեցութիւնը ծերունի կաթողիկոսի վրայ, թէ՛ իբրեւ հմուտ կաթողիկոսարանի իրաց եւ թէ՛ իբրեւ քերթող վարդապետ (տե՛ս վերը էջ 151): Հետեւաբար իւր սատարութիւնը դատիս մէջ, զոր անդարդ կը մատուցանէր ըստ խոստման, առանց հետեւութեան չեղաւ: Ըստ մտաց եւ խրատու Վրթանիսի կը շարժէր նաեւ Աբրահամ, «ըստ երեւութին թոյլ եւ հնացեալ [230] մարդ մը, անխոհեմ եւ անքաղաքագէտ»³²⁸: Ամենայն ինչ ի լրոյ գիտէր նորընտիր կաթողիկոսն, եւ այն այնպէս, ինչպէս նկարած էր իրեն Վրթանէս, թշնամանեալն ի Կիւրիոնէ եւ սրտակից բարեկամն Մովսիսի: Մովսէս ալ Վրթանիսի իւր վրայ կազմած վստահութիւնը լաւ գիտցաւ գործածել, եւ Աբրահամու գրած թղթոյն մէջ, երբ տակաւին հեռու էր, իր մասին տեղեկութիւններ Վրթանիսէն իմանալ յանձնեց³²⁹:

³²⁸ Մ. Էմին, *Изследования и Статьи*, с. 156:

³²⁹ Բոլոր այս խնդրոց մէջ մեծ նշանակութիւն պէտք է տալ Յուրտաւայ եպիսկոպոսիս ազդեցութեան Վրթանիսի եւ Աբրահամու վրայ: Մովսէս էր զՎրթանէս եւ զԱբրահամ կառավարողն. նա իւր ձեռքն առած էր իւր դատին ծրագիրը. ինքն էր Կիւրիոնի ընթացքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդողն, եւ իւր «մանկան ձեռք» վերջապէս ի Վիրս կառաքուէին բոլոր թղթերը, եւ կու գային: Մտադրութեան արժանի է եւ այն պարագան, որ Մովսէս առանձինն կերպով կը խնդրէր Վրթանէսէն իրեն գրած եւ առ ինքն գրուած թղթերէն մի մի օրինակ: «Մանուկ» պատգամաւորն շատ բան բերանացի ալ կը հաղորդէր ըստ բաղձանաց Մովսիսի. այսպէս բացայայտ կը գրէ Մովսէս Վրթանիսի. «Եւ զայլն մանկանէդ լսես»: Մովսիսի ձեռքէն կանցնէին առ Կիւրիոն եւ ատոր առ Հայս թղթերը (էջ 172):

Արդեամբք ալ Աբրահամ դիմեց Վրթանիսի, որուն ամէն վկայութիւնքն անվրէպ պատգամի պէս ընդունեցաւ, ինչպէս Մովսիսի տրուած պատասխանէն կարելի է տեսնել:

Աբրահամ, խրախուսուած Մովսիսի եւ Վրթանիսի խօսքերէն, եւ Վրաստանի «նոր լուսաւորիչ» ըլլալու փառքէն ալ շլացած, կաթողիկոսութեան առաջին գործն ըրաւ կարգի դնել այս խնդիրը: Փութաց, դեռ անդրանիկ կոնդակը չգրած իւր հօտին, թուղթ մը գրել «առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս» (էջ 164-165), թուղթ մը կարի /231/ անոճ եւ խիստ, յայտնապէս Վրթանիսի ազդեցութեան ներքեւ: Կը բողոքէ Աբրահամ, թէ՝ 1. ինչո՞ւ Կիւրիոն դրժած է այն խոստման, գոր «գրով եւ պատգամաւորաւ յանձն էր առեալ»: Թէ՝ 2. ինչո՞ւ «գՅուրտաւայ գեպիսկոպոսն հալածեալ էք» ուղղափառ հաւատոց համար: Թէ՝ 3. ի՞նչ իրաւամբ «զպաշտաւոնն հայերէն սրբոյն Շուշանկան զկարգաւորեալն՝ լսեմ³³⁰ թէ ի բաց փոխեցէք: – Գործքեր, որոնք Աբրահամու աչաց առջեւ մեծ մեծ յանցանքներ են ընդդէմ եկեղեցական կարգաց. «Մեզ մահուչափ եւ եւս չարագոյն թուեցաւ գործդ այդ» (էջ 164):

Լեզու մը, որ արդարեւ բարձր իշխանութեամբ նորագարդ անփորձ անձի մը միայն վայել է, եւ ոչ Աբրահամու պէս ծերունի կաթողիկոսի մը: Այսպէս գրած չէր Մովսէս կաթողիկոս: Աւելի մեղմացած է Բ. եւ Գ. թղթերու մէջ ապա: Ի վերջոյ յիշեցընելով Կաւատայ արքայից արքայի օրով ի Վաղարշապատ գումարուած ժողովն, ուր Հայք, Վիրք եւ Աղուանք միաբան մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովն, կը յորդորէ ի նոյն միաբանութիւն: Այսպիսի աներկիւղ ընթացք մը Աբրահամու կողմանէ դիւրաւ կրնայ մեկնուիլ, եթէ մտածենք թէ Սմբատ Վրկանի մարգպանը, մեծարեալն Խոսրովէն, Դուին կը գտնուէր: Վրթանէս տակաւին չէր կասած այն

³³⁰ Ի՞նչ աղբերէ լսեց Աբրահամ այս լուրը. Մովսէս տակաւին Դուին չէր եկած, հետեւաբար անձամբ այս մասին չէր խօսած: Վրթանէս ալ չէր կրնար զիտնայ, որովհետեւ Մովսէս որեւիցէ խօսք չէր գրած իրեն: Թերեւս Մովսէս «մանկան» ձեռքը հաղորդած ըլլայ ինչ-ինչ, կամ լաւ եւս Յուրտաւ երթեւեկողը պատմած:

խորհուրդէն, զոր ունեցած էր երբեմն՝ անձամբ Վրաստան երթալ։ Այժմ էւս, որչափ կ'երեւայ, յայտնած է իւր այս բաղձանքն իբրեւ իրացս մի միակ դարման, թէւ /232/ ունկն չէ դրուած։ Աբրահամ կը գրէ այս նկատմամբ պարզապէս. «Կամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ սրբութիւն ձեր, եւ զհմուտս զրոց սրբոց, ծանուցանել զվնասամտութիւն ժողովոյն Քաղկեդոնի. բայց առ ժամս պատշաճ համարեցաք նախ ի ձեռն պատուական ազատ արանցոյ թոթով ընդունել ի ձեռք պատասխանի»։ Կիրիոնի ամբողջ գործունեութեան մէջ քաղաքական ձգտում մը ցոյց տալ ջանալով՝ անըմբռնելի կը համարի, թէ ինչպէ՛ս կարելի է արքայից արքայի ծառաներուն օտար թագաւորութեան (Յունաց) հետ սիրոյ եւ հաւատոյ միաբանութիւն ունենալ, ուր յայտնի ապստամբութեան հետք կայ³³¹։

Աբրահամու այս թղթին կ'ընկերացընէ³³² թուղթ մ'ալ Սմբատ այսպիսի հասցէով. «Սրբասիրի տեառն Կիրիոնի Վրաց կաթողիկոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց՝ աթոռակցաց ձերոց, եւ իշխանաց աշխարհիդ Ատրնէքսեհի եւ ամենայն լաւաց, ի Սմբատայ Գուրկան մարզպանէ եւ տերանց զինուորէ եւ ի Գիգայ Դաշտկարանէ, եւ ի վարդապետէ Հայոց Շարսաղարէ (=Վրթանէս Քերթոյ) եւ յայլոց ազատ որերոյ խոնարհութեամբ եւ սիրով ողջոյն» (էջ 168-169)։ Թղթիս բովանդակութիւնն յընդհանուրն նման է Աբրահամու թղթին բովանդակութեան։ Կը յիշեցընէ Սմբատ էւս առ Բաբգենաւ գումարուած ժողովն, կը պատմէ արքայից արքայի հրամանաւ իւր Հայաստան գալը, կաթողիկոսի ընտրութիւնն, եւ մեղմով կը մօտենայ բուն խնդրոյն. «Բայց է ինչ լուր, որ յաշխարհականացս լուայ եւ սակաւ ինչ հաւատացի»։ կը /233/ շեշտէ Յուրտաւայ եպիսկոպոսի կրած անցքը, Ս. Շուշանկան պաշտաման խնդիրը

³³¹ «Զի է ինչ, որ չաւատալի իսկ թուեցաւ մեզ, զի ընդ օտար թագաւորութիւն՝ արքայից արքայի ծառայից սիրոյ միաբանութիւն առնել եւ զբանական հաղորդակիցս որոշել կարի իսկ դժուարին է», էջ 165։

³³² Ուխտանէս, էջ 92-93։

եւն: Պէտք էիք, կը գրէ Մարգարանը, դուք ընտղն պատուհասել, «-թող թէ ձեզ առնել զայդ, որ կարի անհնարին եւ չար է»: «Կամէաք, կը շարունակէ Սմբատ, եպիսկոպոսունս հանդերձ քերթողօք արձակել, զկիրթսն՝ զհտել զշարութիւն հերձուածոց, որ զձեզ ի վերայ հասուցանէին, բայց ապա առ ժամս բաւական համարեցաք ի ձեռն ազատ արանցդ նախ թողթով զկամս ձեր գիտել» (էջ 169): Վերջին տողերս, ուր Աբրահամու թղթին գրչի հետքերն ականյայտնի են, Վրթանիսի ձգտման ամենապայծառ թարգմաններն են: Վրթանէս հոս բաց ի քերթող բառէն յականէ ալ յիշատակուած էր: Զարմանալի է միայն որ երկու թղթոցս մէջ ալ չըլլար որ եւ իցէ յիշատակութիւն Վրթանիսի առ Կիրիոն թղթին. դիտմա՞մբ արդեօք:

Թղթերս կը հասնին Կիրիոնի ձեռքը ապահովապէս ի Մծխիթա, ուր կը գտնուէր այս միջոցին (հմմտ. էջ 166). եւ նա կը պատասխանէ «մեծ հանդարտութեամբ եւ զգուշութեամբ, իրեն յատուկ հատու ատտիկեան ոճով»³³³:

Առաջին թղթով մի առ մի կը լուծէ Աբրահամու յուզած չորս խնդիրները: Խուժկաց եւ Մովսէս եպիսկոպոսի մասին ըսածներն տեսանք արդէն. գալով այն կէտի, «որ վասն հաւատոց եւ ժողովոյն եւ տումարին գրեալ էր» Աբրահամ, փախստական պատասխան կու տայ՝ ուզելով ըսել, թէ խնդիր աւելորդ է այս մասին, այլ «զհաւատ զԵրուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք» (էջ 167): Այս, սակայն, Աբրահամու համար շատ անգոհացուցիչ էր, որ իւր թղթին մէջ ամենաեական շեշտն ասոր վրայ դրած էր, եւ գրեթէ մի միայն զայս նպատակած էր: Սուրբ Շուշանկան պաշտաման նկատմամբ կը՛սէ, թէ /234/ ինքն ոչ թէ հայերէն կատարելն խափանած է, այլ որովհետեւ ի Յուրտաւ բազմաթիւ վրացիներ ալ կը գտնուին, եւ ասոնց անիմանալի էր հայերէն կատարուած եւ ամէնէն սիրուած այս պաշտօնը, ի շահ հոգեւոր ասոնց նոյնն վրացերէն ալ թարգմանած է եւ հրամայած, որ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ վրացերէն կատա-

³³³ Մ. Էմին, անդ:

րուի. ապացոյց ասոր, տեղւոյն նոր կարգուած եպիսկոպոսն երկու լեզուներուն ալ ծանօթ է³³⁴: Կիրիոն աւելի լրջօրէն կը ծանրանայ Աբրահամու այն տարակուսանաց վրայ, թէ ի նչպէս Խոսրովու հպատակ եւ մի եւ նոյն ժամանակ Փոկասու հաւատակից կարելի է ըլլալ առանց առ արքայից արքայ հաւատարմութեան դրժելու: Ծանրակշիռ էր խնդրոյս լուծումն, ըստ որում՝ քաղաքական հարց շօշափելով՝ շփոթ ժամանակին իբրեւ ամբաստանութիւն կարելի էր լսուիլ նաեւ բարձրագոյն Դուռը: Առ այս կը պատասխանէ համառօտիւ, բայց շատ ճշդութեամբ³³⁵. «Եր եւ ձեր հայրերն ալ ար/235/քայից արքայի ծառաներն էին, այսու հանդերձ՝ «զհաւատն զԵրուսաղէմի ունէին, եւ մեք եւ դուք նոյնպէս», այժմ ալ թէպէտ եւ արքայից արքայի ծառաներն ենք, բայց զհաւատ զԵրուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք: Բաց ասկից միթէ արքայից արքան նաեւ Հոռոմոց աշխարհին տէր չէ. ինչպէս որ ալ տիրեց այն աշխարհին, եւ ձեր ըսածը ուղիղ չէ, իբր թէ առանձին առանձին թագաւորութիւններ են» (էջ 167): Հոսկ յետոյ խօսքը կը վեր-

³³⁴ «Եւ որ գրեալ էր թէ... եւ զպաշտօնն հայերէն ի բաց փոխեալ է. մեր զպաշտօնն չէ փոխեալ, բայց զի որ եպիսկոպոսն եղեւ՝ վրացի ուսումն գիտէ, եւ հայ նոյնպէս, եւ երկոքումբ դպրութեամբք պաշտօնն կատարի», էջ 166:

³³⁵ Ուխտանէս (էջ 96-98) հոս Կիրիոնի վարմանց մէջ մասնաւոր քաղաքականութիւն մը կը նշմարէ. «Արդ, բաժանեալ Կիրիոնի գկամս իւր յերկուս, թեւակոխէր յայն կողմն Հոռոմոց՝ շուք դնելով եւ շնորհուկս առնելով Մուրկայ Կայսեր (!). եւ նովաւ պարծի ասելով. Մեք, ասէր, զԿայսեր ընկալաք զհաւատ եւ ունիմք... եւ դարձեալ ասէր. Կոստանդնուպօլիս սրբոյն Յոհաննու աթոռ է եւ տուն կայսեր. եւ մեք զոր ի նմա հաւատ քարոզի՝ զայն պաշտենք. եւ դարձեալ եթէ՝ Ետու թարգմանել եւ բերել զգիր չորից ժողովոցն, որով Հոռոմք վարին, եւ մեք զայն ունիմք հաւատ (= «Արարատ», 1902, էջ 568). եւ Աստուած գկայսր կեցուցէ (Ուխտանէս, յաւելումն է վերջինս): Իսկ ապա թէկն ածէ յայս կողմն Պարսից, զի եւ նոցա աշխարհն ընդերկուացեալ էր ի Պարսից կողմն եւ ի Հոռոմոց. եւ նա ի կասկածի եղեալ յարքայից արքայէ՝ թէ զի մի՞ գուցէ խնդիր /235/ առնիցէ իմոց իրացս ի սաղրելոյ Սմբատայ Վրկան Մարգպանի... արդ, յաղագս այսպիսի կասկածի կայր Կիրոն. յայն կողմն պարծէր... յայս կողմն երկնչէր, թէ խնդիր լինի յարքայէն հաւատոյն ի յագրմանէ ազատացն Հայոց... եւ շոգմոզ բանիւք եւ աղերսանօք կեանս խնդրէր կայսեր եւ փառս հայցէր արքայի սնտի իմացմամբք»:

ջացրնէ. «Եւ որ գրած էիք, թէ «կ'ուզէինք եպիսկոպոսներ խաւրել, որպէս զի գային եւ սորվեցնէին», եթէ կ'ուզէք, խաւրեցէ՛ք, թող գան, որպէս զի սորվեցնէն եւ սորվին. ես կը փափաքէի գալ եւ ձեր սուրբ եկեղեցիներու մէջ աղօթել եւ ձեզմէ օրհնուիլ, կամ իմ աշակերտներս խաւրել, որ ձեր սրբութեան ողջոյնը մեզի բերէին, բայց վասն ժամանակիս եւ աշխարհիս կարեաց խափանեցաք. ասոր նշանակութիւն մի տաք»³³⁶: Կը խնդրէ թղթին պատասխանը:

Նման ռճով է, քիչ մ'աւելի ընտանեկան, Սմբատայ թղթին պատասխանը (էջ 170-71): Մարգպանի այն ակնարկութեան, թէ ի Վիրս հերձուածողներու համակրութիւն ցոյց կը տրուի, կը պատասխանէ փախստական ճամբով, խօսքերուն այլ իմաստ տալով, իբր թէ ակնարկուած ըլլային հոն յամա 599-605ի Վիրս յուզուած քաղաքական եւ կրօնական խռովութիւնք. Աստուածով, կ'ըսէ, դադարեցաւ այն ամէնը: Ապա կը դարձնէ խօսքերը /236/ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ ինքնին Սմբատի մասին, որոնց վրայ ճառեցինք արդէն վերագոյն: Ասկէ կը տեսնուի, թէ Կիրիոն ծանօթ էր Սմբատայ³³⁷ եւ անոր ծնողաց հետ յառաջունէ եւ պարգեւած է Սմբատայ հօր եւ մօր համար Մծխիթայի սուրբ Խաչէն նշխարներ: Կիրիոն ինչպէս այլուր, նոյնպէս հոս ալ պահպանած է միշտ իրեն ընտելական հանդարտութիւնն եւ քաղցրութիւնը:

³³⁶ Գիրք թղթոց, 167. Յօր. «ի բնի մի ունիք» սրբագրելու է անշուշտ՝ «ի բանի մի՛ ունիք»:

³³⁷ Ուխտանէս (Բ. 130) կը գրէ. «Պատմի եւ այս յաղագս Կիրիոնի, եթէ զկնի մահուանն Մովսիսի Հայոց կաթողիկոսի՝ եւ նախ քան զառաջնորդելն Աբրահամու զաթոռն՝ եկեալ Կիրոնի առ Սմբատ Կրկան մարգպան, խաբանօք իմն՝ եւ խորամանկութեամբ խնդրել ինչ ի նմանէ թուղթ յաշխարհն Վրաց, զի մի՛ հաւանեցին խուժկին այնմիկ նեստորականի եւ համախորհաց նորա, եւ մի՛ բաժանեցին ի միաբանութենէ Հայոց. եւ այն լինէր լի նենգութեամբ եւ կեղծաւորութեամբ ի չքմեղս երեւեցուցեալ, զոր եւ զայն յիշէ Սմբատ ի թղթի անդ իւրում՝ որ առ Մովսէս եպիսկոպոսն Յուրտաւայ, զի յանձն չէր վստահ Կիրոնն, զիա յո՞ր կայր արդիւք եւ զմեզ յորդորէր եւ թուղթս տայր առնել յաշխարհն, եւ զինքն ինքեամբ յանդիմանէր»: Սմբատայ առ մեզ հասած թղթին մէջ, սակայն, չկայ նման ակնարկութիւն մը:

Արրահամ, Սմբատ, Վրթանէս եւ Մովսէս ի Դուին կը գտնուէին համախմբուած, երբ հասան Գիւրիոնի կրկին թղթերս ի Հայս: Թղթերուս ընթերցումը դոյզն յոյզեր չպատճառեցին: Սմբատ իրեն ուղղուած տողերն համակ «սուտ» գտաւ. որ անխուսափելի ալ էր, եթէ մտածենք վայրկեան մը, թէ իրաց անտեղեակ մարգպանը նախապաշարուած էր երեքպատիկ ազդեցութեան ներքեւ: Նկատելով նաեւ առ կաթողիկոսն գրուած թղթին մէջ համարձակ եւ յանդուգն ընթացք մը Գիւրիոնի կողմանէ, կը սրտմտի, կը յանձնէ կաթողիկոսին փորձել դեռ երկիցս եւ երիցս թղթերով Գիւրիոնի միտքն շրջել: Իսկ եթէ տակաւին կը յամառի մտաց /237/ մէջ, իրաց արդիւնքը թղթով մը իրեն իմացնել կը խնդրէ, որովհետեւ ինքը ստիպուած էր փութով յարքունիս ճեպել:

Կ'անսայ կաթողիկոսն եւ կը ձեռնարկէ գրել երկրորդ թուղթ մ'ալ (608, Զատկէն յառաջ): Այս անգամ իրաց աւելի հաստ էր քան յառաջագոյն, շատ բանի խելամտելով ինքնին Մովսիսի բերնէն, եւ ծանօթ ըլլալով նաեւ Գիւրիոնի տրամադրութեան, աւելի զգոնութեամբ կ'առնու քայլերը: Կը յայտնէ նախ իւր շնորհակալութիւնը Գիւրիոնի մատթանացը, փոխարէն շնորհահատոյցը զՏէր ընելով, ապա կը շօշափէ բուն խնդիրն այսպիսի շեշտով մը. «Իսկ զոր ընդդէմ եւ հակառակս գրեցէք, ծանեաք եւ զայս, արդ, մեք զհակառակութեան պատասխանիս եւ զվիճաբանութիւն թողցուք... փութացուք ի սէր եւ ի հաւատ հայրենի միաւորութեան... ոչ խնդրեմք միայն զանձին օգուտ, այլ զբազմաց, զի ապրեցին»: Այսպէս պարզելով իւր թղթակցութեան բնաբանը, կ'անցնի համոզել զԳիւրիոն, թէ մոլորութիւն է այժմ հետեւիլն Երուսաղէմի հաւատքին: Այո՛, կ'ըսէ Արրահամ, յառաջագոյն մեր եւ ձեր հարք Երուսաղէմի հաւատքն ունէին, երբ ուղղափառ հաւատքն կը հնչուէր Սիոնէն, բայց ապա Յոբնաղ՝ տեղւոյն հայրապետը, քարոզելով Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը, թիրեց զամենքը: Քաջ քննեցէ՛ք եւ տեսէ՛ք, զի դուք եւ այլք, հանդերձ բնակչօք սուրբ քաղաքին, փոխեցայք յայնմանէ եւ ոչ ունիք զնոյն: Կը

յիշեցրնէ դարձեալ Հայոց եւ Վրաց հին միաբանութիւնը: Իսկ Մովսէս եպիսկոպոսի խնդիրն ի մէջ բերելով, կը ջանայ ջատագովել զանիկա, եւ կը խնդրէ. «Ապա թէ է ինչ երկբայութիւն ի միտս ձեր վասն սորա, միայն բան միաւորութեան յաղագս սուրբ հաւատոյն գրեա՛ւոր իս»: Աբրահամ լաւ համոզուած էր, որ հարուածն այնպէս մեծ է եւ դժուարաբուժելի, որ /238/ անօգուտ են թղթակցութիւնք, անոր համար կը ջանար միշտ ի ձեռն ժողովոյ ի գլուխ հանել, զոր կը թելադրէր անդադար Վրթանէս՝ վստահ իւր կորովոյն վրայ դէմ յանդիման ի պայքար մտնելու Կիւրիոնի հետ: Առ այս կը գրէ Աբրահամ այս անգամ ալ. «Ընդ նմին պատմեա՛ ինձ վասն տեղոյ ի քո սահմանի կամ ի մեր, որ յետ սրբոյ Զատիկին զմիմեանս տեսանեմք. եւ եթէ առ սմա ինչ թիւրութիւն գտանի, թող զի աշխարհաւ յանդիմանի, եւ մեք անխռով պահիմք» (էջ 177):

Կիւրիոնի պատասխանն (էջ 178-79) երկրորդ թղթիս յէականս նոյն է առաջին թղթոյն հոգւոյն հետ. անդրդուելի իւր սկզբանց մէջ՝ կը փախչի միշտ նորանոր խնդիրներէ հաւատոց շուրջն, եւ կը ջանայ օր յառաջ վերջ տալ խնդրոց: «Եթէ միաբանութիւն եւ սէր կ'ուզէք պահել եւ խաղաղութեամբ ապրիլ մեզի հետ, ինչպէս որ մեր եւ ձեր հայրերն ապրեցան, ասոր մասին. «Մեք պատրաստ ենք խորհել, աւելի աշխատ մի՛ լինիք. եւ յաղագս այդորիկ այլ մի՛ գրէք առ մեզ»: Իսկ ժողովքի կամ բանակցութեան նկատմամբ ժխտական պատասխան կու տայ. «Զի ապա ինձ ընդ Հայս, բայց թէ ճանապարհաւ հասանէ անցանել երբեք, թէ Աստուած արժանի առնէ երթալ երկրպագել սուրբ տեղեացն Երուսաղէմի, թէ ոչ այլ ինչ գործ չկայ. եւ որ վասն ինձ եւ ձեզ ի տեղի գալոյն գրեալ էր. ինձ ձեր տեսութիւն կարի պիտի, բայց վասն ժամանակիս անպարապ ենք. անմեղադիր լերո՛ւք» (էջ 179):

Այսպէս Կիւրիոն թէպէտ ամենայն կերպով կ'աշխատէր վերջ տալ այս ձանձրալի վէճին, սակայն անհնարին կ'ըլլայ: Աբրահամ Մմբատէն պատուէր ունէր երկիցս եւ երիցս գրել, միանգամայն զՄովսէս եւ զՎրթանէս իրեն խթան եւ զրգոյն ունէր: Գրեց երրորդ

թուղթն ալ. թուղթ մը արդարեւ «ձանձրալի»³³⁸, երկար ըստ արտաքնոյն, /239/ բայց դոյզն բովանդակութեամբը (էջ 180-84): «Ձի՛նչ ատնեմք, կը գոչէ Աբրահամ, ո՛վ պատուական եղբայր, զաստուածային պատուիրանացն զձայն, որ միշտ բողոքէ մեզ, թէ զգոյշ կացէ՛ք հօտիդ... եւ մեք ի ծուլութիւն հատեալ եմք եւ մեղկք, եւ ծոյլք լինիմք... այս երրորդ թուղթ գրեցաւ ի մէջն առ ձեր սրբութիւնդ, զի... յերկուց եւ յերից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան»: Իբրեւ թէ նորադարձի ուղղուած ըլլայ թուղթն, կը դրուի հաւատոյ հանգանակ մը, կը նզովուին Քաղկեդոնի ժողովն եւ Լեւոնի տումարը: Այս ամէնուն վրայ իբրեւ ամէնէն զօրեղագոյն միջոց ի մէջ կը բերուի Բարգէնի ժամանակ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից մէջ հաստատուած հաւատոյ միութեան թղթին, զոր կ'անուանեն Գիր պայմանի, այն մասն, ուր ստորագրած են Վրաց կաթողիկոս Գաբրիէլին հետ բազմութիւն մը վիր եպիսկոպոսաց, համաձայն յոյն օրինակին, հայերէնը Դունոյ 572ի ապստամբութեան ժամանակ կորուսած ըլլալուն պատճառաւ: Կաւարտի թուղթս այսպէս. «Արդ, ինձ այս անգամ յաղագս անիծեալ ժողովոյ եւ պիղծ Տումարին, թէ որպէս ընդունիք ճշմարտութեամբ եւ հաւաստի պատասխանի արարէ՛ք. եւ թէ Աստուած կամի եւ բան միաւորութեան գրէք, թող ժամադրես ինձ եւ քեզ ի մի տեղի գալ, եւ Աստուծով լինի խաղաղութիւն, թէ Աստուած կամի»: Ուխտանէս (Բ. 87) առ այս կը յաւելու. «Եւ զայլն յեպիսկոպոսէդ տեղեկանայք՝ ի Պետրոսէ»: Ինչպէս կը տեսնուի, այժմ բանակցութիւնը միայն երկու կաթողիկոսաց մէջ կը բաղձացուի:

Կիրիոն թեպէտ իւր Բ. թղթին մէջ այս նկատմամբ արդէն փակած էր ամէն հաշիւ՝ «յաղագս այդորիկ այլ մի՛ գրէք առ մեզ», սակայն այս անգամ ալ չզլացաւ տալ իւր վերջին պատասխանը, որ կրնար բարեբեր արդիւնք ալ ունենալ: «Ձեր երրորդ թղթոյն փոխարէն «ահաւասիկ այս ե՛ւ ի /240/ մէնջ երրորդ թուղթ գրե-

³³⁸ Brosset, *Addit. et Ecclers*, pp. 113-114.

ցաւ»³³⁹: Կիրիոն վերջին խօսքը պիտի ըսէր, անոր համար առանց որ եւ իցէ ակնառութեան կը պարզէր իւր ապագային բռնելիք ընթացքը, նորէն իրեն յատուկ կտրուկ եւ խաղաղական լեզուով: Եթէ տեղիս տեղիս քիչ մը խիստ թուի ոճն, այն տեղերն խնդրոյն ծանրակշռութեան տեսակէտիւ նայելու է. կրօնական՝ դաւանաբանական փափուկ կէտ մէր շօշափուածն, որուն այսպէս կամ այնպէս կարելի չէր տեղի տալ. բայց միայն ի վերջոյ լռութիւնը յարգելով: Այսպիսի խոհեմութիւն ունէր Կիրիոն իրեն առաջնորդ: Երկու գլխաւոր կէտ կը շօշափէ Կիրիոն. նախ իւր Տօգոհութիւնը կը յայտնէ Հայոց կաթողիկոսի անպատեհ վարմանց հանդէպ: Դուք, կը գրէ, մեզի հետ այնպէս կը խօսիք, իբրեւ թէ «առ նորատունկս եւ նորահաւատս» ըլլան խօսքերնիդ, եւ չէք գրեր այնպէս, ինչպէս վայել է գրել «առ պատուականս եւ առ միշտ ուղղափառս»: Մինչդեռ մենք «այսօր ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ քան զամենայն երկիր յառաջադէմ ենք եւ ուղղափառ, թող թէ քան զսակաւ ոմանս»: Բնձ կը գրէք, կը՛սէ, թէ երկու ազգացս՝ Հայոց եւ Վրաց մէջ երկպառակութիւն կը ձգեմ. ասոր պատճառն դուք էք եւ ոչ ես: «Ես զսահման հաշտութեան պինդ պահեմ», կը գոչէ Վրաց կաթողիկոսը: Մինչեւ Ձեր (Աբրահամու) կաթողիկոսանալը, կը՛սէ, Ձեր եւ մեր հաւատքը մի էր, «եւ հաւատ զամենայն յԵրուսաղէմէ ունէաք եւ ունիմք»³⁴⁰: Եթէ այսուհետեւ մի չէ հաւատքն, քայքայողն դուք էք: Երկրորդ՝ իւր անբաւականութիւնը կը յայտնէ Մովսիսի մասին: /241/ «Դուք, կը՛սէ, զՄովսէս իբրեւ բարեգործ մէկը ընդունեցաք, մինչդեռ դա ինձմէ եւ եպիսկոպոսներէս ընդ բանիւ եղած էր՝ «կապեցաք հաւատով», այս եկեղեցական իրաւանց հակառակ է. այլ եւս այդ անձին դատի նկատմամբ խնդիր չեմ ուզեր լսել: Եթէ Խուժկաց մասին դեռ կասկածի մէջ էք, անոնք

³³⁹ Գիրք թղթոց, էջ 185-188. ուր մասամբ միայն պահուած է. ձեռագրին մէջ սկզբէն թուղթ ինկած ըլլալով: Պակասն հրատարակուած է «Արարատի» մէջ՝ 1902, էջ 566-569, Ուխտանէս (Բ., էջ 87-88) հազիւ էջ մը ներս առած է:

³⁴⁰ «Արարատ», 1902, էջ 567:

մերժուած են բողոքովին»: Ասկէ վերջը կը տողէ հետեւեալ նշանաւոր խօսքերս. «Արդ, եթէ ունիս ընդ իս սէր կամաւորութեամբ, թէ՛ պէտ աւագութեամբ, թէ՛ պէտ կրտսերութեամբ, թէ՛ պէտ վարդապետութեամբ՝ յայսմ հետէ յառաջ գոր գրէք թողութ առ իս, թէ՛ պէտ ողջունի, թէ՛ պէտ վասն այլ ինչ պիտոյից, որ սիրով մասամբ է, ընդունիմ, բայց վասն այսր դատաստանի առ իս աւելի ինչ մի՛ գրեր, եւ մի՛ աշխատ լինիր, թէ ոչ՝ պատասխանի ոչ ընդունիս»³⁴¹: Այսպէս վիճաբանութեան իւր կողմանէ վերջ տալով, կը դիմէ Աբրահամու այն խնդրանաց, թէ «յաղագս անիծեալ ժողովոյն... թէ որպէս ընդունիք... գրեցէ՛ք»: Կիրիոն իւր դաւանութիւնն լիով պարզելու եւ միանգամայն Աբրահամու մտքէն ամէն նախապաշարմունք Ս. Ժողովոյն վարդապետութեան մասին ի բաց քեցելու նպատակաւ նախ համառօտիւ կը բացատրէ երեք Ս. Սինեոդոսաց հաստատած վարդապետութիւնն, եւ ապա Քաղկեդոնի ժողովոյնը, իբրեւ ըստ ամենայնի նոյն առաջին երեքիններու հետ:

Իւր թղթին այս մասը, գոր ինքը «չորից ժողովոց գիրք» կը կոչէ, ինչպէս կը ծանուցանէ, Երուսաղէմ³⁴² թարգմանել եւ բերել տուած է: «Եթէ մեր [242] հաւատքը քննել կուզես, կը գրէ Կիրիոն, ահաւասիկ քեզ մեր դաւանութիւնը, որով Հոռոմք վարին եւ ի Ս. Անաստասիայ եւ ի Ս. Սիոն քարոզի»: Առ այս կը յաւելիւ. «Եւ թէ կամի ոք եւ եթէ ոչ կամի, հաւատք մեր այս է³⁴³»: Ի վերջ թղթոյն կը

³⁴¹ Անդ., էջ 567-68: Ուխտանէս, 87-88 կը կցէ խօսքերուս յաւելուած մը, գոր վերցուցած է Կիրիոնի Բ. թղթէն (էջ 179):

³⁴² Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 301, եւ ասկէ Հ. Գ. Զարբ.՝ Պատմ. հայկ հին դպր., էջ 417, կը գրեն. «Ետ բերել ի [242] Կ. Պոլսոյ վկայութեամբ բազմաց գրուն պատմութիւն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) եւ գկանոնս նորա, եւ զուլիդ թարգմանութիւն թղթոյ Ս. Լեւոնի», եւ այն կ'աթողիկոսութեան առաջին օրերը: Բայց ո՞ր խօսքերու վրայ հիմնուած կը հետեւեցրնէ զայս Չամչեան: Կիրիոնի վերջին թղթիս մէջ գրածէն պարզ կը տեսնուի, թէ Երուսաղէմէ բերել տուած է, Երուսաղէմէ, ուր կը գտնուէին Ս. Անաստասիա (Ս. Յարութիւն) եւ Ս. Սիոն եկեղեցիք: Ս. Անաստասիա այրեցաւ ապա 614ին՝ Երուսաղէմի առման ժամանակ ի Պարսից:

³⁴³ «Արարատ», 1902, էջ 568:

յորդորէ զԱբրահամ ընդունիլ այս դաւանութիւնն եւ ճշմարտութիւնը, որ իւր մէջ կենարար վարդապետութիւնը կը բովանդակէ. աւելորդ չէ հոս լսել այս մասը, որով Կիրիոն կը դնէ վերջակէտն խնդրոյս առջեւ Վրաց եկեղեցւոյն կողմանէ. «Արդ, զայս գրեցաք վասն սիրոյ, զի արդար եւ զճշմարիտ հաւատն պահիցէք եւ կենաս ունիցիք: Գիտիցէք, զի անձամբ ինչ զայս ոչ գրեցաք, այլ յիրաքանչիւր ժողովոյն գրոց, եւ հաւատս ողորմութեամբ Աստուծոյ ի մեզ է. կնքեցաւ. եւ զայս ամենայն վասն ձեր շինութեան գրեցաք ամենայն ճշմարտութեամբ, եւ ոչ եթէ սակաւ քննութեամբ, այլ մեծապէս աշխատեցաք եւ ծանեաք, զի այս է ճշմարիտ հաւատ: Եւ դուք ճշմարտութեամբ հաւատացէ՛ք զարդար հաւատս զայս, եւ մի՛ դեղեւելով եւ անդր անկանիցիք. գիտացէ՛ք զի իրաքանչիւր ոք ի մէնջ համարս տալոց եմք դատաւորին յաւուրն մեծի» (Գիրք թղթոց, 188):

Այս կըլլայ Կիրիոնի վերջին եւ վճռական խօսքն եւ կը լռէ՝ յամի 608 (ապրիլ-աւգոստոսն):

Վրաց կաթողիկոսին վերջին վճռական պատասխանը, որով աշխարհահամարձակ ազատադէմ կը դաւանէր իւր եւ իւր ժողովրդեան կրօնական համոզումը, եւ կը յայտարարէր նոյնին մէջ իրենց անսասանութիւնը, կը խոռովէ Դունոյ ժողովականները: Արահամ այլ եւս յուսաբէկ իրաց լաւագոյն արդիւնքէն, եւ միանգամայն զայրացած Կիրիլոնի այս համարձակ յառաջադրութեան վրայ, կը վճռէ խզել քայքայել այն ամէն կապերն եւ յարաբերութիւնքն, որոնք սերտ կը յօդէին երկու ազգաց սրտերն իրարու: Հետեւութիւն մը, զոր վաղ իսկ ակնարկած էր Վրթանէս իւր առ Պետրոս «յանձնութեան» թղթին մէջ՝ «թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտենական թշնամանք մնան ի վերայ աշխարհիդ» (էջ 137):

Այս՝ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցական պատմութեան մէջ դարագլուխ կազմող վճիռը բացատրած է Աբրահամ իւր «Շրջագայական թղթին» (*encyclique*) մէջ³⁴⁴, որ մի եւ նոյն ժամանակ իւր առաջին օրհնութեան կոնդակն է առ Հայաստանեայս: Անգին վաւերագիր մը իրացս համար, ուր պարզուած է ամենայնոյն կերպով Աբրահամու զայրոյթը, պատկերացուած է Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց արդէն մէտ ի քայքայումն ըլլալը, եւ Աբրահամու ձգտումն՝ արծարծել բոլորքել յանթեղի եղած կրակը: Աբրահամ կը ջանայ ամենայն կերպով մութ ներկայացընել Կիրիլոնի ընթացքը, հակառակ հայկական շահերու, գրգռելու այսու հայ ժողովրդեան անձնասիրութիւնը Վրաց դէմ: Աբրահամու տողերէն կը նկատուի եւ այն, որ նա Կիրիլոնի ցայժմ գրածներուն շատ քիչ հաւատ [244/ ընծայած է, եւ իւողութիւնը կը ծանուցանէ անիրազէտ հասարակութեան այնպէս, ինչպէս երբեմն Մովսէս պարզած էր իրեն:

³⁴⁴ Գիրք թղթոց, էջ 189-195:

Թուղթս ուղղուած է «Ամենեցուն կացելոց ընդ այսմ (կաթողիկոսական) հովուական իշխանութեամբ, առաջնորդաց եկեղեցւոյ, վանից երիցանց, եւ քահանայից, եւ սարկաւագաց, եւ բնաւ ուխտի եկեղեցւոյ, անապատականաց եւ մենացելոց, ազատաց եւ շինականաց, եւ համաւրէն ժողովրդականաց, արանց եւ կանանց»։ Կը ծանուցանէ հոս Աբրահամ նախ իւր «ոչ կամաւ» կաթողիկոս ընտրուիլը, կը յորդորէ զգոյշ կենալ հերձուածողներէ եւ հաստատուն իրենց հաւատքին վրայ. առ այս ի մէջ կը բերէ նիկիական հաւատոյ հանգանակն, իբրեւ ամփոփումն հիմնական ճշմարտութեանց։ Այսպէս ընդհանուր սկզբնաւորութենէ յետոյ տակաւ կ'ամփոփուի Վրաց հարցին շուրջը։

«Որովհետեւ դեռ քաղցկեղի պէս կը ճարակի (Քաղկեդոնի ժողովոյն) հերձուածի խմորը, կը գրէ Աբրահամ, այնպէս որ մինչեւ անգամ գրեթէ մեզի սահմանակից եւ մէկ վարդապետութեամբ լուսաւորուած ազգերու ալ հասաւ, Վրաց եւ Աղուանից մասին է խօսքս... մեզմէ յառաջ կաթողիկոսական Աթոռոյս վրայ նստողներն Աղուանից»³⁴⁵, իսկ մենք Վրաց՝ Կիւրիոնին, որ կաթողիկոս կը կոչուի, եւ անոր աթոռակիցներուն գրեցինք։ Վասն զի Կիւրիոն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն եպիսկոպոսը, որ երկու աշխարհացս «զմիջնորդութիւնն ունէր,» ուղղափառ հաւատքի համար հալածեց. եւ Ս. Շուշանկան կարգաւորած պաշտօնը «հակառակ մեզ խրոխտացեալ ի բաց փոփոխեաց»։ Որուն համար գրեցինք, որ ճշմարիտ հաւատքին /245/ դատնան եւ առաքելոց աւանդութեան մէջ հաստատուն կենան, որ մեր վարդապետներուն ձեռք տրուեցաւ անոնց. իսկ անոնք ընդդիմացան եւ «երկիցս անգամ զհակառակն գրեցին առ մեզ»։ Վասն զի «նոյնը իսկ սուտանուն կացեալ գլուխ Եկեղեցւոյն Վրաց, Որմզդի որդւոյն Խոսրովու արքայից արքայի ժամանակ նեստորական եպիսկոպոս մ'ընդունե-

³⁴⁵ Կ'ականարկուի Յովհ. Բ. Գաբրէլիսեցւոյ (557-574) թուղթն առ Աղուանս, Գիրք թղթոց, էջ 81-84։

ցաւ եւ ինք զինքը անոր «հայհոյող վարդապետութեան, անձնատուր ըրաւ, յառաջունէ ունենալով նաեւ Քաղկեդոնի ախտը: Թէպէտ այն նեստորականը մերժեցին, սակայն մեղաց մրուրը պահեցին, եւ իրենց ամբարշտութիւնը «ուժգնագոյն եւս» երրորդ թոթին մէջ ընդունեցանք, ուր պարծանօք կը խորհստար (Կիւրիոն), թէ պիտի չթողու աղանդը. եւ նոյն իսկ համարձակեցաւ «ուսուցանել» զմեզ, որ իրենց ետեւէն թիւրեալ՝ խորխորատին մէջ զահավիժինք: Անոր համար կը հրամայենք որ այն սահմանը, զոր մեր վարդապետները յառաջագոյն «ի վերայ Հռոմին հատին»³⁴⁶, անփոփոխ «մինչեւ ցբուն» Վրաց համար ալ արժէ (կացցէ), մինչեւ որ դառնան ճշմարիտ հաւատքի: Այսինքն՝ կը հրամայենք մեր հօտին. «ամենեւիմբ /246/ մի՛ հաղորդել ընդ նոսա, մի՛ յաղաթս, մի՛ ի կերակուրս, եւ մի՛ յըմպելիս, մի՛ ի բարեկամութիւն, [մի՛ ի խնամութիւն], մի՛ ի դայեկութիւն, մի՛ աղաթիւք՝ երթալով ի Խաչն որ ի Սցիսիթայի տեղեալքն համբաւի, մի՛ ի Մանգղեաց Խաչն եւ մի՛ ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ եւ ամուսնութեամբ ամենեւիմբ հեռանալ. [եւ մի՛ վասն մարմնաւոր իրաց տալ եւ առնուլ ինչ ի նոցանէ], բայց միայն զնել ինչ եւ կամ զնոյ տալ, որպէս հրէից: Այս հրամանը նաեւ Աղուանից համար «անշարժ կացցէ», որպէս զի պատկառելով դառնան մոլար ճամբէն»:

Այս հրամանին հետտողներուն կը սպառնայ նաեւ խիստ պատիժներ. «ապա թէ անխրատաբար վարեցի որ հաղորդելով

³⁴⁶ Սահմանս, զոր Աբրահամ «ի վերայ Հռոմին» կտրուած կ'աւանդէ, կէս դար յառաջ Ներսէս Բ. Աշտարակեցոյ Խովփկ նեստորականաց վրայ տուած որոշումն է բառացի, հմտ. Գիրք թղթոց, էջ 76-77, «Որոշումն նեստորականացն ի սրբոյ եկեղոցոյ», ուղղուած «Ի Ներսէսէ Հայոց կաթողիկոսէ, ի Ներշապիոյ Տարաւոյ եւ Մամիկոնենից եպիսկոպոսէ, ի Պետրոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ» առ «Գրիգոր Մարդաբետական եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս» յամի 555-556. խնդրական հատուածն կը սկսի հոս. «Միաբանութեամբ ամենեքեան հրաման արարաք ճշմարիտ հաւատացելոց ի Քրիստոս, ամենեւիմբ մի՛ հաղորդել ընդ նոսա, մի՛ յաղաթս, մի՛ ի կերակուրս... (փակագծեալք լրացուած են ասկէ): Այս հատուածէն առնուած են նաեւ նզովքները:

ընդ նոսա եւ կամակից լիցին պղծութեան հաւատոց նոցա, այն-պիսիքն նգովեսցին հոգւով, նգովեսցին մարմնով եւ ամենայն կենցաղով իւրեանց, եւ որոշեսցին ի սրբոյ եկեղեցւոյ Աստուծոյ. եւ եղիցին խաւարաբնակք եւ յաւիտենից հրոյն կերակուր: Բսկ եթէ ոք ամբարտաւանեսցէ՝ արհամարելով զնգովիւքս, գիտասցէ այն-պիսին, զի յետ հոգեւոր պատուհասի, եւ զմարմնաւորս պատ-րաստենք ի վերայ ածել» (էջ 193-95):

Ծայրայեղ եւ ահաւոր նգովներ, որոնք երբեմն տրուած էին Հայոց հաղորդակցութիւնն խզելու համար պիղծ խուժիկ նեստորականց վտանգալից հասարակութենէն, այժմ կը գործածուին կտրելու Հայոց յարաբերութիւնքն քրիստոնէայ եւ հաւատակից Վրացիներու հետ, անխորհուրդ կրքի մը յուզման արդեամբք: Այս կրքոտ վարմունքը մասամբ լաւ նկատած է եւ Մ. Էմին, որ իրաց բովանդակ անյաջողութիւնը կը վերագրէ Աբրահամու անխոհեմութեան եւ անքաղաքավարութեան: Ապահովապէս, կըսէ Էմին, այսպիսի ելք պիտի չունենային իրք, եթէ կաթոլ[247/դիկոսական գահուն վրայ բազմէր տակաւին Մովսէս, զգոյշ, խոհեմ եւ շրջա-հայեաց կաթողիկոսը³⁴⁷:

Յովհաննէս պատմաբան, եւ իրեն հետեւելով Ասողիկ (էջ 86), Վարդան (էջ 60, Ստեփանոս Օրպէլեան (էջ 332) եւ այլք չափազանց ստուարացնելու համար իրողութիւնը, բաժանումս ժողովով մը վճռուած կը պատմեն, որ սակայն զուրկ է ամէն հիմէ եւ հակառակ Աբրահամու Շրջագայական թղթի իմաստին: Աբրահամ կը գրէր իւր թուղթը ժամանակ մը, երբ պատաղած էր Մ. Գրիգորի շինութեամբ (էջ 191) եւ չունէր պարապ ժողովի նստելու. եւ դարձեալ թուղթը գրած է միայն ի դիմաց իւր եւ ո՛չ ի դիմաց ժողովոյ: Որովհետեւ Յ. պատմաբանի խօսքերը յետագայից վրայ մեծապէս ազդած են եւ աղբիւր ծառայած, հոս այս մասին գրած-

³⁴⁷ Մ. Էմին, անդ., էջ 156:

ներն ամբողջությամբ ի մէջ կը բերենք. «Եւ այսուհետեւ բազում եպիսկոպոսաց ժողով արարեալ մեծի հայրապետին Աբրահամու ի Դուին քաղաքի, հրամանաւ քաջին Սմբատայ եւ այլոց եւս նախարարացն՝ աստուածամերձ եւ ամբիժ այցելութեամբ ուշ եղեալ աստուածային Գրոց, եւ ստուգագէտ իմացուածիւ ծանուցեալ զուղիղ դաւանութիւն սուրբ հարցն՝ նգովեցին զԿիրիոն՝ զպառակտիչն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ զամենայն հնազանդեալս եւ զհամախոհս չար հերետիութեանն. եւ անէծս ցաւագին ուղղափառ դաւանողաց մերոյ նահանգիս ի վերայ եղին՝ ո՛չ բնաւին իսկ ընդ նոսա միաբանիլ, որք զկնի Կիրիոնի չարափառի շեղեցան, եւ ո՛չ հաղորդակից նոցա լինել եւ ո՛չ ի տուրեւառիկ վաճառս ընդ նոսա բերիլ» եւն (էջ 42): /248/ Վերջին տողերէս ակներեւ կը տեսնուի, թէ Յովհաննոս ձեռքն ալ աղբիւր Աբրահամու «Շրջագայական թուղթն» ծառայած է եւ ո՛չ այլ ինչ: Յովհաննէս, ինչպէս կ'երեւայ, Դունոյ 607ի ընտրութեան ժողովն միանգամայն Վրաց բաժանման համար գումարուած համարած է՝ «հրամանաւ Սմբատայ», իյնալով այսու հակաժամանակագրութեան մէջ. վասն զի 608/609ին, երբ կը գրէր Աբրահամ յիշեալ թուղթը, Սմբատ ի Վրկանս կը գտնուէր եւ ո՛չ ի Հայս: Ստեփանոս Օրպէլեան մինչեւ անգամ ժողովոյն ներկայ կը դնէ Միւնեաց եպիսկոպոսն Քրիստափոր:

Անազանագոյն դարուց հեղինակներու քով աւելի անհերթէր զրոյցներու կը պատահինք Վրաց բաժանման մասին: Թ. դարու վերջերը Մաշտոց կաթողիկոս իւր կաթողիկոսանալէն յառաջ (898) առ Գէորգ կաթողիկոս Գառնեցի թղթին մէջ³⁴⁸, եւ Մ. Կաղանկատուացի յառաջ կը բերեն իրացս նկատմամբ Մաքենոցաց վանահօր՝ Սողոմոնի մէկ զրութենէն այսպիսի տողեր:

³⁴⁸ Հրտ. «Արարատ», 1902, էջ 751-752: Ձեռագիրն ուսկից օրինակուած է, շատ աղճատուած բնագիր մը կը ներկայացընէ. ստորեւ ի մէջ կը բերենք իր խօսքերը համաձայն Կաղանկատուացւոյ. տարբերութիւնք կը նշանակուին ծանօթութեանց մէջ:

«Եւ սակս ինն դասակարգութեան՝ գլխաւոր եկեղեցականք անձնահաճ կամաւ ըստ նպերտ բարուց Հայաստանեայց կարգեն զԱբրահամ պատրիարք, զԱղուանիցն՝ արքեպիսկոպոս, եւ զՎրացն՝ մետրապոլիտ: Խեռեցաւ³⁴⁹ Վրացն, որում Կիրիլոն կոչէին՝ եւ հակառակութեան բերէր վճիռ³⁵⁰. իսկ սուրբ հայրապետն Աբրահամ ասէր լինել յառա/249/ջահաւատ քան զՎիրս՝ զԱղուանս, եւ նոցա անկ է եպիսկոպոսապետութիւն: Յայսմ մաքառմանէ եւ ի խնդիր ուղղափառ հաւատոյ՝ դարձան Վիրք եւ եղեն³⁵¹ քաղկեդոնականք³⁵²»:

Եթէ յիշաւի հոս Ը. դարու առաջին կամ երկրորդ կիսուն ծաղկող Սողոմոն վարդապետի³⁵³ տողերն ունինք, ժամանակաւ

³⁴⁹ Հեռացաւ:

³⁵⁰ Բերէր վէճ առ հայրապետն Աբրահամ, ասէր զՎիրս լինել յառաջահաւատ քան զԱղուանս. եւ մեզ ասէ անդ է եպիսկոպոսութիւնդ:

³⁵¹ Իւ անարգեալ ի նմանէ՝ դարձաւ եւ քաղկեդոնիկ եղեալ ի յունական զօրացն, որ ի ժամանակին յայն գնա դրդելով երազ երթոց, հայրապետացն ազատ եղեալ խնդրէր զգահերեցութիւն ի վերայ Աղուանից:

³⁵² Պէտք է նշանակել հոս, որ Մ. Կաղանկատուացի ծանօթ է նաեւ Աբրահամու Շրջագայականին, հետեւաբար գիտէ նաեւ, թէ բաժանումն պատճառեցաւ Վրաց Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելուն համար (էջ 214-215): Սողոմոն վարդապետի պատմած այս զրոյցը մանր յառաջ կը բերուի նաեւ Պօղոս Տառնացիէն՝ Մատենադարանիս թիւ 324, թղ. 54բ-56ա. ձեռագրին մէջ, ոչինչ նորութիւն աւելցրնելով:

³⁵³ Այս տեղ քննութեան կը կարօտի մասնաւորապէս Սողոմոն վարդապետի անձնաւորութիւնը: Ո՛վ է Սողոմոն: Պատմութենէն մեզի Մաքենոցաց վանահայր երկու Սողոմոն ծանօթ է, ապրած Ը. դարուն: Նշանաւորագոյնն է առաջինը, որ, ըստ Ալիշանի, գրած է 701-747ի մէջերը Տոնամակ հաւաքածոյ մը (Հայապատում. Ա., § 46, հմմտ. եւ Ս. Օրպէլ, 96), եւ իբրեւ համբաւաւոր անձ ներկայ գտնուած է Մանազկերտի 726ի ժողովոյն մէջ («Հանդէս ամսօրեայ», 1905, էջ 368): Երկրորդն է Սողոմոն կաթողիկոս (781-792)՝ յաջորդն Յովսէփ կաթողիկոսի, որ ըստ Յովհ. պատմաբանի (էջ 62) «ի Մաքենոցաց էր» եւ հմուտ փիլիսոփայ: Ասոնցմէ ո՞րն է հեղինակ առաջիկայ հատուածիս: Մաշտոց եւ Ստ. Օրպէլեան (էջ 73) կը գրեն. «Յուցանէ մեզ զստոյգն Սողոմոն՝ հարանց հայր սուրբ ուխտին Մաքենոցաց, որ եւ հարցեալ ի տէր Սողոմոնէ նոյն Մաքենոցաց առաջնորդէ եւ ի կաթողիկոսէ Հայոց զպատճառս զայս, նա գրով աւանդեաց այսպէս»: Տեղեկութեանս համաձայն առաջինը կ'ըլլայ հեղինակ՝ գրած յետին ծերութեան մէջ:

մերձաւորութիւնն ըստ երեւութին ծանրակշիռ նշանակութիւն կու [250] տայ: Բայց տողերուս ներքին անկապակցութիւնը կը հերքէ ամէն նշանակութիւն, որ եւ կը համապատասխանէ իրականութեան:

Շատ քննութեան կարօտ խնդիր մ'է նախ ինը դասակարգութեան նկատմամբ յարուցուած խնդիրը, որ կը պատմուի հոս եւ հայ յետինդարեան պատմագիրներու քով: Իմ ամէն հարցափորձերս ասոր պատմական ճշմարտութեան մասին ի դերեւ ելան³⁵⁴:

³⁵⁴ Յովհաննէս Բիկլարացի իւր մէկ գրութեան մէջ կը գրէ. «Ազգն Հայոց եւ Վրաց, որ առաքելոց քարոզութենէն ընդունեցան հաւատքը, երբ որ Պարսից Խոսրով արքայէն ի պաշտօն կոռց կը բռնադատուէին, այնպիսի ամբարիշտ հրաման մը չընդունելով՝ իրենք զիրենք իրենց գաւառներովն ի միասին Հռովմայեցոց իշխանութեան տակ դրին»։ Նոտրագիր տողերու մէջ Յ. Մարքարտ (էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1906. էջ 40 ծն.) կը նշմարէ ինն դասակարգութեանց խնդրի ակնարկութիւնը. «Ասով, կը գրէ Մարքարտ, Յովհ. Բիկլարեցի բաղձացեալ կերպով մը կոտորէ Մ. Կաղանկատուացոյ (Բ. խը., ուր է ինն դասակարգութեանց խընդիրը), ըստ բաւականի մօին խօսքերը»։ Սակայն Բիկլարեցոյ ակնարկութիւնը 572ի ապստամբութեան վրայ է, եւ շատ հարեւանցի ըսուածք է նոտրագիր տողերուս միտքը. եւ ըստ մեզ ոչինչ իւրիք կը լուսաւորուի դեռ տիրած մթութիւնը։ Ստաղորութեան արժանի է այս տեսակէտով Յովհաննէս պատմաբանի աւանդութիւնը, որ այս խնդիրը Մեծին Կոստանդիանոսի որդւոյն Կոստանդեայ եւ Մեծին Ներսիսի ժամանակ յուզուած կը պատմէ։ Ահա իւր խօսքերը (էջ 28-29). «Ջայսպիսի բարեկամութեան ձեւ եւ զշուք (Ներսիսի) տեսեալ ապա թագաւորին (Արշակայ Բ.) եւ նախարարացն Հայոց, այլ եւ զխստամբեր վարս նորա ձգնողականս, ի մտի եզեալ ընդ այլոց եւս ոմանց եւ զնա եւս նախակարգել ի պատիւ պատրիարքութեան։ Քանզի փոքր-ինչ յառաջ քան զայս Կոստանդոս որդի Մեծին Կոստանդիանոսի յԵփեսոսսէ ի Կոստանդինուպոլիս զնշխարս ոսկերացն Յովհաննոս Աւետարանչին փոխեալ, եւ յայնմանէ [251] համարձակութիւն առեալ պատրիարգ ի Կոստանդինուպոլիս կացուցանէ։ Ապա ըստ նմին յայսմ պատճառի համարձակութիւն եւ երուսաղէմացոցն առեալ՝ զհրեանցն եւս աթոռ հաստատուին ի պատիւ պատրիարքութեան, իրաւունս համարեալ ըստ որում եւ ի նմա գոլ տեսեալ եղեւ Բանին Շօր ծնունդ եւ ընդ մարդկան շրջել... Եւ վասն զի ցայնվայր չորք միայն էին ընդ երկրաւ պատրիարք ըստ չորից աւետարանչացն՝ Մատթէոսին յԱնտիոք, Մարկոսին յԱղեքսանդրիա, Ղուկայն ի Հռոմ եւ Յովհաննոն յԵփոսոս, ապա յայնմանէ իրակերտութեանց վեց բովանդակեալ կային։ Ըստ սմին սակի ապա եւ մերն թագաւոր Արշակ եւ նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին ի պատրիար-

Ամփոփուելով յատկապես խնդրոյս /251/ առարկային վրայ ան-
ճշդութիւնը, կրնամ ապացուցանել ամենայն դիրութեամբ:

1. Ըստ յիշատակագրիս՝ խնդիրս կը յուզուի Աբրահամու կա-
թողիկոսութեան (607-611) օրով, յամենայն դէպս յառաջ քան
գամն 608/609, երբ տեղի ունեցաւ բաժանումն. արդ, տեսանք վե-
րագոյն, թէ Վրաց կաթողիկոսը Կիրիոն Վրթանիսէն, Աբրահա-
մէն եւ Սմբատէն առանց որ եւ իցէ վերապահութեան կը պատո-
ւուէր պայծառ յորջորջմամբս «կաթողիկոս» եւ ոչ երբեք պարզ
«եպիսկոպոս» կամ «արքեպիսկոպոս» կամ «մետրապոլիտ»: Տա-
կաւին յամի 608/609 իւր «Շրջա/252/գայական թղթին» մէջ, որով կը
խզէր Աբրահամ Վրաց հետ ամէն կապ, կը գործածէր Կիրիոնի
համար. «Մէք ի Վիրս առ Կիրիիովն՝ որ կաթողիկոսն անուանի»
բացատրութիւնը: Աղուանք, սակայն, չունէին այդ ժամանակ կա-
թողիկոս կամ «մետրապոլիտ», ինչպէս կը տեսնուի Աբրահամու
առ Միսիթար եպիսկոպոս թղթէն (էջ 196): Հետեւաբար մինչեւ բա-
ժանումը չէր եղած այս նկատմամբ որ եւ իցէ խնդիր կամ տարա-
կոյս: /298/ Ուշադրութեան արժանի են Զաւախտվի (Исторія, էջ
511-512) խօսքերս այս մասին. «Մինչեւ /299/ վերջին ժամանակ-
ներս Վրաց առաջին կաթողիկոսը կը համարուէր Պետրոս՝ հաս-
տատուած Վախտանգ թագաւորի օրով. բայց որովհետեւ այս տե-
ղեկութիւնը հաստատուած է քանի մը անագանագոյն ժամանակի
տարեգիրներու վկայութեան վրայ, անոր համար ինքն իրմէ, ինչ-

գութիւն տանս Թորգոմայ զՄեծն Ներսէս, փաստս իրաւախոհս ըստ արժանին
ի մէջ առեալ գտուրբ առաքեալսն մեր՝ զԲարդուղիմէոս եւ զԹադէոս... Եւ ապա
խորհուրդն գգործն կատարեալ՝ եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր
թիւ պատրիարքութեան, որ կայ եւ մնայ պահեալ մինչեւ ցլախտեանս ժամա-
նակաց: Եւ այսպէս ապա նահապետութիւն խորհրդոյ եկեղեցւոյ եւ ի մերումս
աշխարհի լցաւ բովանդակաբար ինն միանգամայն դասակարգութեամբ պա-
տուեալ զգլխաւորս արքեպիսկոպոսացն Վրաց եւ Աղուանից արքեպիսկոպոս
ընդ ձեռամբ նորա կարգեալ»: Յովհաննէս ունէ՞ր հոս աչաց առջեւ Սողոմոնի
գրուածքն, կարելի չէ հաստատել ցուցմամբք. ինչպէս եւ կարելի չէ մատնանշել
Յովհաննու աղբիւրը:

պէս բնական ալ է, կը յարուցանէ տարակոյս: Անոնց տեղ ունինք ուրիշ աւելի ստոյգ աղբիւր, այս է՝ Ս. Շուշանկան վկայաբանութիւնը, որուն հեղինակն եղած է դէպքին ականատես մը եւ ժամանակակից Վրաստանի մէջ կաթողիկոսութեան հաստատման. այս ընտիր վկայաբանական Յիշատակարանի հեղինակը կը յիշատակէ նաեւ «զգլուխն եպիսկոպոսաց՝ զՍամուէլ, զառաջին կաթողիկոսն» Վրաց (Մ. Сабининъ, Роѣ Грузин, էջ 191): Հետեւաբար Վրաց առաջին կաթողիկոսն եղած է ոչ թէ Պետրոս, ինչպէս ցայսօր կը կարծուէր, այլ Սամուէլ. եւ որովհետեւ վերջինս Վրաց Աշուշայ (իմա՝ Վազգէն) «բդէշխի» օրով էր, զոր սպանեց Վախտանգ թագաւոր 484ին (Ղազ. Փարպ., Վենետ., 1891, էջ 406), այսու Վրաստանի կաթողիկոսութեան հաստատութեան *terminus post quem* non հարկ կ'ըլլայ համարիլ այս թուականը՝ պատահած ուրեմն /300/ մօտաւորապէս 480-484 տարիներու մէջերը»:

/252/ 2. Կիրիլոն նշանակութիւն չէր տար այսպիսի տիտղոսներու, «թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ կրտսերութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ» ինձմէ վեր կամ վար ըլլաս, կը գրէր 608ին առ Աբրահամ, նշանակութիւն չունի: Ուսկից կարելի է տեսնել, թէ տիտղոսէ զրկում կամ նման որ եւ իցէ զրգռում պատահած չէ:

3. Աբրահամ իւր Շրջագայականին մէջ շեշտած է բացայայտ, թէ իրենց խնդիրը մի միակ Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ է. «Մէք գհակառակութեան պատասխանիս եւ զվիճաբանութիւն թողցուք... փութասցուք ի սէր եւ ի հաւատ հայրենի միաբանութեան»:

Ապա ի՞նչ հիման վրայ այսպիսի զրոյց մը կարկատուած է: Այս զրոյցն իրարմէ քաղելով յառաջ կը բերեն նաեւ Ուխտանէս (Կաղանկատուացոյ միջնորդութեամբ, էջ 119-20), Ստեփ. Օրպէլեան (75-76. հիւսելով՝ էջ 72, Ուխտանիսի, Կաղանկատուացոյ եւ Մաշտոց կաթողիկոսի խօսքերը), որոնց քով կանգ առնուլ աւելորդ գործ է:

Զրուցիս ազդեցությունը կրած կերելայ նաեւ Յովհ. պատմաբան (էջ 41), որ թէւ յայտնի խօսքերով Վրաց բաժանման բուն պատճառը կրօնական կը համարի, սակայն երկրորդական պատճառ արընթեր կը յիշատակէ եւ փառասիրությունը. «Գուն ի վերայ գործէ Աբրահամ, զի /253/ թերեւս հնար լիցի դարձուցանել զԿիրիոն եւ զհնազանդեալսն նմա ի մոլորութեան ճանապարհէն, այլ նոքա ոչ թերեւս զճմարտությունն պատուէին, քան թէ միայն զգոշաբաղութեան եւ զփառամոլ բարուց բոյսս ի վեր ընջիւղեալ աճեցուցանէին»: Բայց թէ այս տեղն Պատմաբանի ձոռով ոճին խաղը պէտք է նկատել, այն եւս անհաւանական չէ: Նման Յովհաննու կը գրէ եւ Անանիա Մոկացի (943-967). «իսկ Կիրիոն Վրաց արքեպիսկոպոսն յաղագս դոյզն պատճառի՝ աղագաւ փառամոլութեան՝ բաժանեալ ի Հայոց՝ խոստովանէր զաղանդն Քաղկեդոնի»³⁵⁵, ուր Անանիա կ'ակնարկէ եւ Սողոմոնի գրությունը:

Ուխտանէս Վրաց բաժանումը Թղթոց գրքի համաձայն հիւսելէ ետքը, կը կցէ ի վերջ գրոց գրոյց մ'ալ այս մասին, քաղելով յաւանդութենէ ծերոց, զոր համառօտիւ ի մէջ կը բերենք մենք ալ, ի հարկէ, իբրեւ գրոյց, համոզուած լաւ անոր աննշանակ եւ անշահագրգիռ բովանդակութեան. սակայն տեսակետով մը հետաքրքրական է միշտ, ըստ որում՝ կընծայէ մեզ բաւականաչափ պարզութեամբ «Վրաց բաժանման» պատմական դէպքին ազդեցությունն ապագայ սերնդոց վրայ, եւ ասկէ ժողովրդական վէպի մէջ ստացած երեւոյթները դեռ երկար ժամանակ:

Լսած եմ «յաւանդութենէն ծերոց», կը պատմէ Ուխտանէս (Բ. 115), թէ Աբրահամ կաթողիկոս ընտրուեցաւ, Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները, տակաւին «ի պատիւ արքեպիսկոպոսութեան», այցելութեան եկան, զորոնք «մեծաւ պատուով եւ սիրով, կընդունի Աբրահամ: Դաշի ատեն, երբ «ժամն զինուոյ» կու գայ, Աբրահամ «առեալ օրհնեաց եւ ետ նախ կաթողիկոսին Աղուանից. իսկ ի

³⁵⁵ «Արարատ», 1897, էջ 137:

միևնույն նուագի, յորժամ կամե/254/ցաւ տալ Կիրիոնի, նա ոչ կամեցաւ առնուլ, խոժոռեալ ընդ միտս իւր»։ Զայս կը նկատէ Աբրահամ, բայց առ ժամն կը լռէ. ապա կը հարցընէ Կիրիոնին պատճառը, որ կը պատասխանէ. «Զի՛ եղև ինձ այս փոքրկանալս ի քէն, քանզի ես աւագ եմ քան զնա, եւ մեծ ի տան իմում, եւ այս տանս գահերեցութիւնս նախ իմ էր եւ ապա դորա»։ Աբրահամ ի սէր խաղաղութեան կը ջանայ համոզել, թէ ինքը որ եւ իցէ նպատակաւոր ձգտում չէ ունեցած, այլ վասն զի ծեր էր Ադունից կաթողիկոսը, ուզած է պատուել։ Կիրիոն զայրացած չանսար Աբրահամու, եւ այսու կը ծագի խռովութիւն «ի մէջ երկոցունց»։ Կրթողու սեղանը, դուրս կ'ելլէ. եւ ձգուելով վարագոյրն կը փակուի տեսիլը։ Հոս «յաւանդութենէ մանկանց» պատմուածք կը նշմարեմ եւ ոչ «ծերոց»։

Ուխտանէս երեք պատճառ ի մէջ կը բերէ Վրաց բաժանման. առաջին պատճառ Քաղկեդոնի վարդապետութեան ընդունուիլը։ Երկրորդ պատճառ՝ ինը դասակարգութեանց խնդիրը։ Եւ երրորդ պատճառ՝ ծերոց աւանդութիւնը, զոր տեսանք։ Զարմանալի է, որ Բրոսէ³⁵⁶ այս երեք պատճառներէն ամենէն հաւանականն եւ «բուն պատճառը» կը միտի համարիլ երկրորդը, զոր թարգմանաբար ի մէջ ալ կը բերէ։ Անպէտ կը համարինք մենք այլ եւս զբաղիլ հերքելու Բրոսէի այս հաստատութիւնը։

Ժամանակիս վաւերագիրներու վրայ յեցած պարզեցինք ցայս վրայ բաւականութեամբ բուն պատճառն, որ եղաւ առիթ քայքայման երկու ազգացս զուարթ յարաբերութեանց. այս ինքն էր՝ ո՛չ անկախութեան սէրը, ո՛չ ալ փառասիրութիւնը, այլ մի միայն կրօնական, խղճի ազատութիւնը, որ չուզելով (ի կողմանէ Վրաց) որ եւ իցէ բռնութեան ենթարկուիլ, թողուց խզուիլ ամէն բարեկամական /255/ կապ եւ յարաբերութիւն։ Զայս լաւ նկատած է եւ Ա. Տէր-

³⁵⁶ Addit. et Ecclers, 119.

Միքէլեան, երբ կը գրէ. «Այդ բաժանումն ոչ թէ իրաւաբանական էր, այլ հաւատակցութեան»³⁵⁷:

Ի վերջոյ կարելոր է քննել նաեւ «Բաժանմանս» ժամանակը, որ տոհմային մատենագրաց քով շատ անորոշ է եւ պէսպէս:

Սողոմոն Մաքենոցաց վանահայրը կը համարի պատահած Յուստինիանոսի օրով: Յովհաննէս Պատմաբան անորոշ կը ձգէ: Անանիա Սոկացի (անդ)՝ կաթողիկոսական աթոռոյն երկփեղկէլէն յառաջ, սակայն առ Աբրահամաւ: Երկփեղկոյմն տեղի ունեցաւ յամի 591: Ուխտանէս (էջ 131), կը համարի պատահած Բարգէնի ժողովքէն 87 տարի յետոյ, ուրեմն՝ $508+87=595$: Յովհաննէս Սարկաւազ՝ Հայոց 73 թուին (=624)³⁵⁸: Սամ. Անեցի (էջ 75) 557 փրկչական թուին եւ Հայոց Դ. (555 (7)): Միս. Այրիվանեցին (էջ 65), հետեւելով Սարկաւազի, Հայոց ՀԴ. (625): Նորագոյններէն Չամչեան եւ իրեն հետեւելով Բրոսէ՝ յամին 596: Ա. Տէր-Միքէլեան (Սամ. Ան. 205)՝ 613ին:

Այս բազմադիմի թուականներէն եւ ոչ մին ուղիղ է: Ուխտանէս յընթացս պատմութեան կրցած է ճշդիւ տալ ժամանակագրական գծերը, բայց Աբրահամու կաթողիկոսական տարիներն, սխալ դասաւորելով, ինկած է սխալմանց մէջ: |256| Յընթացս ուսումնասիրութեան ընտրուած ժամանակագրութեան համաձայն՝ Հայոց ի Վրաց բաժանումն տեղի ունեցած է փրկչական 608 տարւոյ վերջերը կամ 609 տարւոյ սկիզբները³⁵⁹ ուրեմն 608/609ին, այնպէս որ զուգադիպութեամբ մեր ուսումնասիրութիւնը կը կատարուի Բաժանման 1300 ամեայ տարեդարձին:

³⁵⁷ Ի ծան. Սամ. Անեցոյ, էջ 286. Եւ Յարաբ. Բիւզ. եկեղ., էջ 113-114:

³⁵⁸ Ձեռ. Մատենադարանիս թիւ 29, թղ. 254բ. հմմտ. Տաշեան, Յուգակ, էջ 172: «Եւ յՀԳ. թուականին զկնի տէր Աբրահամու ի ԽԳ. ամին տէր Յովանիսի՝ բնաւին ի բաց կացին Վիրք ի Հայոց միաբանութենէ, եւ հաւանեալ Քաղկեդոնի գործմն ընկալեալ ի Կիւրիոնէ, գոր ՃԺԴ. ամ ընդ մեզ նգովեցին զՔաղկեդոնի ժողովն»: Յիշեալ տէր Յովհաննէսը պիտի ըլլայ Բագարանեցին, որ նստաւ 591/592ին:

³⁵⁹ Այսպէս է եւ Ե. Տէր-Մինասեանի համոզումն. հմմտ. Հայ եկեղեցու յարաբ., էջ 137:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԿԻՒՐԻՈՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆԷՆ ԵՏՔԸ ԵՒ ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Ի՞նչ գործնական ազդեցություն ունեցաւ Աբրահամու Շրջաբերականը հայ ժողովրդեան վրայ. Պատճառն է՞ որ եւ իցէ յուզում, ատելություն դէպի Վրացիները, եւ տրուած հրահանգներու համաձայն ընթացան Հայք այնուհետեւ, թէ ամէն հրահանգ եւ սպառնալիք անարժէք, լոկ թղթի վրայ մնացին: Ի ցաւ, չունինք այս նկատմամբ որ եւ իցէ յիշատակարան կամ ակնարկություն ժամանակակից անձէ մը: Նկատելով որ Վրաց Արսէն կաթողիկոսը, որ Ժ. դարուն մասնաւոր գրուածքով մը զբաղած է «Հայոց եւ Վրաց բաժանման պատմութեամբ», անծանօթ կ'երեւայ Աբրահամու Շրջաբերականիս, այս լռութենէն կարելի է թերեւս հետեւցնել վրացի գիտնական Թ. Ժորդանիայի հետ³⁶⁰, թէ այն որ եւ իցէ գործնական նշանակություն չստացաւ երբեք: Այս հետեւութեան կարծեկից է նաեւ Ն. Մառ³⁶¹, որ կը գրէ. «Եւ ահա, երբ այդ Արսէնը լռում է Դունի /257/ ժողովին կարծեցեալ վճռի մասին, ուրեմն այդ իսկապէս նորան անյայտ էր, եւ ուրեմն նորա ժամանակ այդ վճիռը գործնական նշանակություն չունէր»:

Չազդունեցաւ նաեւ Կիրիոն. թէպէտ կը պակսի մասնաւոր տեղեկություն Կիրիոնի բռնած ընթացքի մասին³⁶², սակայն ամէն

³⁶⁰ Թ. Ժորդանիա, Ժամանակագրությունը եւ այլ նիւթեր... Ա., էջ 313 եւն:

³⁶¹ Ն. Մառ, Հայ-վրացական յարաբերությունների մասին անցեալում, Տփղիս, 1898, էջ 36:

³⁶² Չամչեան (Բ. 306) չգիտեմ ինչ աղբերէ առեալ (ի լուս. կը նշանակուին. Փոտ. թղ.: Զառննտ.: Կիրակոս: Պատմ.:) կը պատմէ, թէ Երբ լսեց Կիրիոն, «դժուարեցաւ յոյժ ընդ գործս Աբրահամու» եւ այս եղածներուն համար Մօրիկ կայսեր ամբաստանություն գրեց Աբրահամու վրայ: Մօրիկ զայս ուրիշներէ ալ լսելով՝ կը բարկանայ Հայոց կաթողիկոսին վրայ. եւ կը հրամայէ ի Կ. Պոլիս ժողովով մը քննել ճշմարիտ հաւատքը: Աբրահամ կը խալի իւր կողմանէ գժրթանէս եւ գժրիգոր քերթողները եւ յունական բաժնէն 19 եպիսկոպոս: Հայք կը յաղթահարուին. գժտություն կը ծագի յունական եւ պարսկական կողման մէջ, եւ Մօրիկ իւր բաժնի հայոց համար կը կարգէ կաթողիկոս զՅովհաննէս: – Այստեղ

պարագայք այսպէս կարծել կու տան: Կիրիոն յառաջունէ կռահած իրաց ստանալիք ելքը՝ ըստ այնմ պատրաստած էր իւր ժողովուրդը: Անձնապէս չունէր որ եւ իցէ երկիւղ. իւր քաղաքական դիրքն եւ Խոսրովու առջեւ ունեցած վարկը, զոր քանի մանգամ ակնարկած էր Աբրահամու եւ Սմբատայ գրած թղթերուն մէջ, եւ որուն համար «խրոխտացեալ» «փառասէր» նկատուեցաւ կաթողիկոսէն եւ ուրիշներէն, ամէն սպառնալեաց հանդէպ աներկիւղ կընէին զինքը: Մարգպանը Սմբատ անգամ կ'ակնածէր իրմէ անոր համար «յաջող ժամու» գործ կը համարէր, արքայից արքայի առջեւ ամբաստանել զինքը:

Աբրահամու Շրջագայականէն ոչ շատ յառաջ այսպէս կը գրէր մարգպանն առ Մովսէս /258/ «բայց սակայն թէ զհարդ գործդ ի զլուի երթայ, գրեցէ՛ք եւ առ իս. թէ զանհնազանդութենէ լսեմ, եւ տայ Տէր Աստուած ժամ յաջող, ո գիտէ թէ եւ աստէն իսկ ընդունի հատուցումն յԱստուածոյ ի ձեռն մարմնաւոր տերանց» (էջ 175): Կաթողիկոսարանէ՞ արդեօք չծանուցուեցաւ իրաց ելքը Վրկանի մարգպանին, թէ՞ «յաջող ժամը» չպատահեցաւ, յայտնի չէ: Երկարամեայ տեսակցութիւնն արքայի հետ, մանաւանդ 615ի ժողովոյն ժամանակ, յաջող շատ ժամեր սահեցան ապահովապէս, բայց Կիրիոնի համբաւն եւ այլ հանգամանք կասեցուցին զմարգպանը խորհրդէն:

Աբրահամ յիշեալ հրահանգներն տալով հանդերձ, կը գրէր մի եւ նոյն ժամանակ, թէ «մէք ոչ լռեմք ի խրատելոյ՝ որչափ եւ եմք ի կենցաղիս, եւ որք զկնիսն, աղաչեմք նախանձաւորս մեզ լինել, ածել զնոսա յուղղութիւն» (էջ 194): Բայց ձեռնարկէ՞ց որ եւ իցէ փորձի. այս մասին ի վիճակի չենք ստոյգ բան մ'ըսել. Թողոց գրքին մէջ չէ պահուած խնդրոյս նկատմամբ ուրիշ թղթակցու-

Չամչեան խառնած է 20 տարւոյ (591-610) դէպքերն եւ ձուլած է զանգում մը, զոր տարրալուծել աննպատակ է: /300/ Չամչեանի վրայ հիմնուած է անշուշտ եւ Սուր. Սոմայեան, երբ Quadro, 37, թուելով Կիրիոնի թղթերը, կը գրէ. «Եւ երրորդ թուղթ առ կայսրն Մօրիկ, այսօր կորսուած»:

թիւն: Ունինք սակայն ակնարկութիւն մը ոչ շատ վստահելի պատմագրի մը քով՝ Յովհաննէս Մամիկոնենի քով, որ միջնորդութեան դեր մը կատարել կու տայ Կոմիտասայ, Մամիկոնենից եւ Տաթևոյ եպիսկոպոսին եւ Գլակայ վանից վանահօր, որ եւ ապա կաթողիկոսացաւ՝ Աբրահամու մահուրնէ ետքը. «Սա (Կոմիտաս), կը գրէ Յովհաննէս³⁶³, գնաց միաւորել (var. միաւորիչ) յԱբրահամէ կաթողիկոսէ առ Վրաց կաթողիկոսն»: Ինչ չափով ստուգութիւն կը պարունակեն արդեօք Յովհ. Մամիկոնեանի այս տողերը. կարելի չէ կշռել. յամենայն դէպս աւանդութեան մը այսչափ հնագոյն (Ը-Թ. դար) մնացորդս, որ անկախ է Ուխտանիսի եւ նման յետնադարեան ազդեցութիւններէ, նշանակալից մանրամասնութիւն մէ, ոչ շատ հեռի ճշմարտութենէ: Պատահած պիտի ըլլայ պատգամաւորութիւնս բաժանումէն ետքը՝ 609-611ի մէջերը, իբրեւ վերջին փորձ մը Աբրահամու կողմանէ եւ թերեւս Կոմիտասի ներկայութիւնը՝ տակաւին իբրեւ «Մամիկոնէից եպիսկոպոս», Ամատունեաց Մատթէոս եպիսկոպոսի հետ Տիսփոնի 615ի ժողովին մէջ³⁶⁴ այս առաքելութեան միջոցին պատահած ըլլայ:

Միջնորդութիւնս պատմական ճանչնալով հանդերձ, յաջորդութիւն մը յուսալու չէ, պատմութիւնը կը ցուցնէ, թէ Վիրք իրենց հաւատքին մէջ այսուհետեւ ալ անխախտ մնացին. Տիսփոնի յիշեալ ժողովին մէջ իսկ 615ին Արքայից արքայի առջեւ Աղուանից հետ ճանաչուեցան «քաղկեդոնիկք» (Սեբ. 122): Ուխտանէս (Բ. 108) գիտէ, թէ նոյն հաւատքով մնացին մինչեւ իւր ժամանակը. որ դեռ եւս կան եւ մնան ի նմին, եւ միշտ հային յայս մոլորութիւն եւ ի վարդապետութիւնս՝ դիւաց կեղծաւորութեամբ՝

³⁶³ Պատմ. Տաթևոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 8:

³⁶⁴ Սեբ., էջ 121: Մատթէոս եպ. Ամատունեաց կը յիշուի յամի 608/609՝ Աբրահամու առ Աղուանս թղթին մէջ (Գիրք թղթոց, 196), ընտրուած Յովհաննէս մահուրնէ ետքը, որ 607ի Դունոյ ժողովին մէջ կը յիշուի (անդ, էջ 149, 151 եւն):

հարեալք յիւրեանց խղճի մտացն»: Իրողութիւն մը, որ շատ պարզ է այլուստ ալ եւ անկարօտ երկար վկայութեանց:

Իսկ յարաբերութիւնք երկու ազգացս մէջ քաղաքականօրէն սերտ մնացին այսուհետեւ ալ: Կրօնական տեսակէտով սակայն ոչ այսպէս: Այս նկատմամբ անդադար փոփոխութեան մէջ է նժարը, մերթ քարեկամական եւ մերթ թշնամական, ըստ որում՝ Հայք կը միտէին քաղկեդոնականութեան եւ կը հեռանային: Այսպէս՝ Կարնոյ ժողովոյն կեղծ կանոնաց յառաջաբանին³⁶⁵ համաձայն՝ ժողովոյն /260/ մասնակից եղած են նաեւ Վիրք: Հակառակութիւնք երկուստեք յերեւան կ'էլլեն յատկապէս Ժ. դարէ սկսեալ, Անանիա, Խաչիկ եւն կաթողիկոսաց օրով³⁶⁶, երբ հրատարակուած էր ջերմ պատերազմ մը քաղկեդոնականաց դէմ³⁶⁷: Բայց մեր նպատակէն դուրս կը մնան այս յետագայ ժամանակաց խնդիրք:

Ինչ հանգամանքներու մէջ եւ դեռ որչա՛փ ժամանակ երկարեց Կիրիթոնի կաթողիկոսութեան տարիները. եւ ե՞րբ կնքեց բազմավաստակ կեանքը:

Հարցմանս հանդէպ անպատասխանի կը մնանք դժբախտաբար առ այժմ. թէ երբեք հնարաւոր ալ պիտի ըլլայ առեղծումն, անստոյգ ժամանակն միայն կրնայ որոշել նորագիտ յիշատակաբաններու յայտնութեամբ: Հաւանական է կարծել, թէ Է. դարու երկրորդ կէսը հազիւ թէ կոխած ըլլայ, շնորհելով իրեն 100ամեայ ալեգարդ կեանք միսկ: Վրաց Տարեգիրք շատ շուտ կը փոփոխեն Մծխիթայի աթոռոյն վրայ կաթողիկոսները՝ կարճատեւ տարիներ տալով: Ուխտանէս կենաց վերջին օրերը դժնդակ ցաւերու մէջ անցուցած կ'աւանդէ, եթէ հաւատալի են տողերը. «Սաստիկ եւ

³⁶⁵ Հմմտ. Տաշեան Հ. Յ., Վարդապետութիւն Առաջ/260/քէլոց անվաւերական կանոնաց մատենանք, Վիեննա, 1896, էջ 240-241:

³⁶⁶ Ասողիկ, էջ 178 եւն. Անանիա Մոկացի, Թուղթք. հմմտ. վերը, էջ 80 եւն:

³⁶⁷ Ըստ Անանիա Մոկացոյ («Արարատ», 1897, էջ 132)՝ Աբաս թագաւոր նոյն իսկ հրաման կը հանէ. «Զի մի՛ որ իշխեսցէ ամուսնանալ ընդ երկաբնակսն», հետեւաբար նաեւ «ընդ Վիրս»:

չար ախտի սատակմամբ ասեն վճարել զկեանս իւր Կիւրոնն այն Սիւտրացի» (Բ. 108):

Թէպէտ իւր բովանդակ կենաց ընթացքին մէջ մեծ անձնաւորութեան մը յատուկ կորովն եւ ոգին յանձին կը բերէ Կիւրիոն, եւ արդիւքներովն /261/ իւր անունը կ'անմահացընէ ազգի մը պատմութեան մէջ, հանելով ամբողջ Վրաստան մը միաբնեայ հերձուածէ եւ զայն բիզանդական բարգաւաճ քաղաքակրթութեան հետ անդադար հաղորդակցութեան մէջ դնելով, սակայն իւր այս գործունէութեամբն իսկ ըրաւ ինք զինքը միաբնեայ Հայոց բերանը յաւիտենական անլուր անիծից առարկայ. չկայ հայ մատենագիր, որ յիշելով զԿիւրիոն, չկցէ անոր անուան նախատական վերադիր մը. Ուխտանէս ամբողջ գիրք մը նուիրած է անոր անուան՝ լի լուտանքներով, մանաւանդ Բ. հատուածի ԿԱ. գլուխը³⁶⁸: Հայոց կողման այս անհանդուրժողութիւնը դէպի Կիւրիոն եւ դէպի հարեւան վրացիները պէտք է վերագրել մի միայն ժամանակի քիչ մը յոռետես ըմբռնումներու:

³⁶⁸ Հմմտ. վերը, էջ 67:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. ԿԻՒՐԻՈՆ ԻԲՐԵԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

Ձարմանք պետք չէ պատճառել, եթե զԿիրիոն այնչափ արտաքին հոգերով ճնշուած նկատելէ ետքը, նաեւ գրական ասպարիզի մէջ գործունեայ ուզենք տեսնել: Եւ արդեօք ստացած յունական կրթութիւնն եւ այն պաշտօնները, զորս ստանձնեց նա այլ եւ այլ ժամանակներ, չընծայեցի՞ն առիթ գրականութեամբ ալ պարապելու, ըլլայ ինքնագրութեամբ, ըլլայ թարգմանութեամբ յունարէնէ կամ հայերէնէ վրացերէն: Առանց տարակուսի ձեռնարկելով նա բարգաւաճել Վրաստանը, բացաւ այս վախճանաւ նաեւ ուսումնարաններ, թարգմանեց Ս. Գրոց մեկնութիւններ եւ այլ վարդապետական գրուածքներ յունարէնէ կամ հայերէնէ: Դժբախտաբար, սակայն, վրաց հին գրականութենէ շատ քիչ բան ծանօթ ըլլալով՝ /262/ ոչինչ կրնանք ըսել այս մասին ստուգութեամբ: Բայց իւր գրական գործունէութենէն ունինք այլ եւ այլ նշխարքներ Հայ մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն իւր ընդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ: Այս նշխարքները իւր թղթակցութիւններն են, պահուած Թղթոց գրքին մէջ, Ուխտանիսի քով: Աւելորդ չէ հոս թուարկել զասոնք մի առ մի.

1. Թուղթ մը առ Մովսէս Բ. կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան անոր թղթին:

2-4. Երեք թուղթ առ Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան Աբրահամու երեք թղթերու:

5. Թուղթ մ'առ Սմբատ մարզպան:

Բայց ի այս 5 թղթերէ, որոնց պատճէնք հասած են մեզի, կը յիշուին նաեւ՝

6. Թուղթ մ'առ Գրիգոր Մեծ, կորսուած.

7. Այլ եւ այլ թղթեր առ պատրիարքն Երուսաղէմի. կորսուած:

Այս թղթերէն առաջին հինգը գրած է առանց տարակուսի հայերէն, քանի որ հասցէակիրք հայ էին, եւ Կիրիոնի անծանօթ

չէր հայ լեզուն: Կարի անտեղի է այս մասին Հ. Գ. Չարքանալեանի ենթադրությունը, թէ ասոնք «հաւանաբար թարգմանությունք են Է. դարու, անշուշտ ի սկզբնագրէն կամ յասորականէ»³⁶⁹: Ինչ հիմունք արդեօք Հ. Չարք. այսպիսի ենթադրութեան մը յանգելու համար: Բայց պատճառաբանություն աւելորդ է որոնել հոն, ուր տեղի չկայ ամենեւին: Յայսօր այս թղթակցութեանց ո՛չ վրացերէնը գտնուած է եւ ո՛չ ասորերէնը: Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյություն ունէին երբեմն. գոնէ առաջին թուղթը Մովսէս կաթողիկոսին թղթին հետ Ժ. դարուն վրացերէն կը գտնուէր, թարգմանուած, [263/ ինչպէս կը կարծեմ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակը (առ Ուխտանիսի) յետս թարգմանություն (Rückübersetzung) է լոկ: Նոյն իսկ ենթադրությունը, թէ նախնաբար վրացերէն գրուած են, թարգմանությունն ուղղակի սկզբնագրէն կը պատշաճէր համարիլ (այս դէպքին՝ ուղղակի Մովսէս եպիսկոպոսի ձեռք): Վեցերորդ եւ եօթներորդ թղթերը գրած էր հաւանականաբար յունարէն:

Այս թղթերն թէ՛ մատենագրական-պատմական եւ թէ՛ աստուածաբանական տեսակէտով մեծ արժէք ունին, թէեւ յեկանս շօշափեն մասնական խնդիր մը: Պատմագիրն պիտի գտնէ հոն մանրամասնություններ յոյն-պարսկական պատերազմաց վրայ, կարելորդ տեղեկություններ արեւելքի, յատկապէս Վրաց եկեղ. պատմութեան մասին, ցանկ մը Յուրտաւայ եպիսկոպոսաց. Աստուածաբան մը՝ չորս տիեզ. ժողովոց համառօտ դաւանությունը. լեզուագէտ մը՝ ռամկօրէնի ուսումնասիրութեան համար ճոխ նիւթ: Կիրիոնի ոճը թղթերուս մէջ մեղմ է եւ կտրուկ, ջղոտ եւ ազդու: Առաջադրությունքը կը պաշտպանէ ապացոյցներով, կը հետքէ, կը լուծէ ամէն առաջարկություն կամ մեղադրություն համոզիչ փաստերով, գիտէ գիտեր ազատելու ինք գինք երկսայրաբանութենէ, պահպանելով միշտ յարգանքն եւ քաղաքավարությունը դէ-

³⁶⁹ Մատենադարան հայկ. հին թարգմ., 529:

պի իւր խօսակիցը: Լեզուն ընտանեկան է, կը գրէ պարզ հայերէն մը, խառն ընտանեկան ասութիւններով: Այս տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն կրնան ունենալ իւր թղթերը, ինչպէս եւ առ հասարակ ժամանակակից թղթակցութիւնք է. դարու հայերէնի ուսումնասիրութեան համար, ինչպէս ունին Ղազար Փարպեցի Զ. դարու եւ Զ. Մամիկոնեան Ը-Թ. դարուց համար: Պարսից սահմանակցութեան եւ ժամանակի արիական ազդեցութեան շնորհիւ բաւական յաճախութեամբ /264/ կը գործածէ Կիւրիոն նաեւ պարսկերէն բառեր, որոնցմէ ոմանք կը գտնուին նաեւ ուրիշներու քով:

Նկատելով ցայս վայր ըստւածները, պատշաճ է, մանաւանդ թէ հարկ է զԿիւրիոն իբրեւ հայերէնախօս գրիչ հայ մատենագրաց շարքին մէջ ալ դասել. ինչպէս արդեամբք ալ ըրած է Հ. Զարբանալեան:

Բացի այս յայտնի գրութիւններէ, ենթադրեցինք վերագոյն, թէ Վրաց եկեղեցին յամենայն դէպս շատ բան կը պարտի իւր վերանորոգչին: Եւ յիրաւի, հետեւելով մանր մտադրութեամբ Թղթոց գրքին, կը տեսնենք բացայայտ ակնարկութիւն այս մասին: Աբրահամ երբ կ'ամբաստանէր զԿիւրիոն, թէ Ս. Շուշանկան հայերէն պաշտօնը խափանած է, կը պատասխանէր Կիւրիոն, թէ չէր խափանած, այլ նոյնը վրացերէն ալ թարգմանելով «երկոքումբք դպրութեամբք պաշտօնն կատարի» (էջ 166), որ թարգմանութիւնն ապահովապէս իւր ձեռքէն ելած պիտի ըլլայ: Բայց ամփոփ, որ այս ալ ժամանակի հոսանքին մէջ ի կուլ եկած է:

Մինչդեռ լարուած Կիւրիոնի գրական աշխատութիւնքն յերեւան հանելու տեսել էի, դեռ եւս 1906ին, հիասթափով մը նկատեցի Կարենեանցի Էջմիածնի ձեռագրաց Մայր ցուցակին մէջ³⁷⁰ 1429 թուին տակ այսպիսի տողեր. «Մեկնութիւն բարձրացուցէք ճառին՝ ութածալ բոլորգիր գրեալ ի թղթի Ի ԿԻՒՐԻՈՆ վարդապետէ,

³⁷⁰ Մայր ցուցակ, ապ. 1863, էջ 167:

որ ապա եղև կաթողիկոս Վրաց եւ որոշեաց զվրացիս ի Հայոց եկեղեցւոյ. ի թուին Հայոց ՉԿ. = 1311. պարունակին ի սմին ա. Մեկնութիւն թղթոց Կաթողիկեայց հաւաքեալ ի զանազան վարդապետաց» են:

Ինչպէս բնական էր, գրութիւնս հետաքրքրեց զիս ջերմապէս, մանաւանդ որ տակաւին ոչ ոք ակնարկութիւն ըրած էր այս հետաքրքրական ձեռն/265/գրի մասին. եւ յայտնութիւնը շատ լուսաւորութիւններ կը յուսացընէր՝ թէ՛ պատմական եւ թէ՛ մատենագրական տեսակէտով: Բայց Բարձրացուցեք ճառն իւր ծագումն է. դարու երկրորդ կիսուն կը պարտէր, ինչպէ՛ս հետեւաբար կրնար Գիւրիոն անոր մեկնութեանը ձեռնարկել: Նկատելով զայս, յանգած էի եզրակացութեանս, թէ՛ «մեկնութիւնը կը մնայ կարօտ քննութեան»: Արդեամբք ալ տարի մը յետոյ, երբ դիմեցի առ Սահակ Վ. Ամատունի՝ Էջմիածնի Մատենադարանի արժ. մատենադարանապետ, որ սիրայօժար փութաց պատասխանել 7 աւգ. 1907 թղթով՝ մանրամասնութեամբ նկարագրելով բովանդակութիւնն եւ յիշատակարանները, պարզուեցաւ, թէ Էջմիածնի յիշեալ ձեռագրին մէջ ունինք մենք Ներսէս Շնորհալոյ Մեկնութիւնը, 1311ին ընդօրինակուած Գիւրիոն անուն անձի մը ձեռք: Հոս, ի դէպ, կը համարիմ ամբողջութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ի մէջ բերել Արժ. Ս. վ. Ամատունւոյ նամակը, որ այսպէս կը հնչէ.

«...Մայր Աթոռիս մատենադարանի № 1466 (ըստ Կար. ց. 1429) ձեռագիրը, որի մէջն է եւ Ձեր մատնացոյց արած Բարձրացուցեք ճառի մեկնութիւնը, արդարեւ գրուած է Հայոց ՉԿ. – 1311 թուին, եւ որպէս այդ ճառի, այսպէս եւ ամբողջ ձեռագրի գրիչն կամ արտագրողն եղել է ոմն Գիւրիոն, թողնելով իւր արտագրած գրքերի վերջում 4 հատ անեղծ յիշատակարաններ, յիշատակարաններ, որոնք հարկաւոր եմ հարում դնել Ձեր տեսութեան առաջ այն խորհրդով, որպէս զի պարզապէս հասկանալի լինի, թէ յիշեալ Գիւրիոնը ոչ միայն հեղինակ չէ Բարձրացուցեք ճառի մեկնութեան, այլ եւ այն Գիւրոնը չէ, «Որ ապա եղև կաթողիկոս

Վրաց եւ որոշեաց զվրացիս ի Հայոց եկեղեցւոյ», որպէս եւ սխալ եւ անհիմն ենթադրութեամբ յառաջ է բերուած Կար. ցուցակի մէջ:

Ահաւասիկ այդ յիշատակարանները:

Ձեռագիրս ունի իւր սկզբում Ս. Ներսէս Շնորհալու Բարձրացուցեքի մեկնութիւնը հետեւեալ խորագրով՝

[266] «Պատճառ. բարձրացուցեին մեկնութեան, զոր արարեալ տեառն Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի: Սկիզբն բարեպաշտութեան հաւատոց Հայաստանեաց ունիմք իմանալ զԼուսաւորիչն Գրիգորիոս...», որի վերջում գրիչն ունի այս յիշատակարանը. «Մեղօք մեռելոյս Կիրիլոնի, թողութիւն հայցեալ՝, ով պատուելի եղբա՛յր. եւ իմ անչափ երախտաւոր եղբօրն՝ Մխիթար քահանայի. եւ Խաչատրի». թղ., 58բ:

Թղ. 6ա. «Հաւաքումն մեկնութեան եաւթանեցունց թղթոյն կաթողիկէից», որի վերջում. «Ով եղբա՛ր, յիշեա՛ր զԿերիոն ծրողս». թղ. 131ա. «Զգծող սորին՝ զտառապեալ անձն զԿերիոն սուտանուն սպասաւոր Բանի յիշեցէ՛ք առաջի զենման զառիւնն: Նաեւ զծնօղսն իմ եւ զեղբարսն ըստ հոգւոյ եւ մարմնայ, եւ յիշողացդ եւ յիշելոցս Տէր ողորմեսցի. ամեն. ամեն». Թղ. 203 բ:

Թղ. 238ա «Բազմերջանիկ եւ տիեզերաքարոզ սուրբ վարդապետին Վարդանա հաւաքումն մեկնութեան Երզոյ երզոյն, ի խնդրոյ լուսաւոր առնն աստուծոյ Կիրակոս վարդապետի». որի վերջում ունի այս ընդարձակ յիշատակարանը. «Փառք եռադիմի եւ միակ բնութեանն՝ Հօր եւ Որդոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն ի բնաւին եղանակացս, զի ետ կարողութիւն ցաւաշշուկ անձին աշխատասիրաբար հանդիպել կատարման աստուածային տառիս: Եւ զի խոցեալ սիրով, եւ ո՛չ եթէ յարուեստ գրչութեանս ապաստան լեալ համարձակեցա ի սա տառատպութեամբ: Մանաւանդ այն իսկ, զի տրամատողոսկեալ անձամբ հեռի գոլով յարդիւնական վարուց, զոր ուխտիւ ընկալեալ եղէ: Վասն որոյ զսա իբր զկենդանի արձան դողդոջօտ մատամբս՝ յիշատակ արձանացուցի մեղսագառած հոգոյս. զի ի տեսանելն զսա եւ յընթեռնուլն, եւ կամ յօրի-

նակելն, զհորահառաջ Տէր ողորմին տայցեն. նաեւ զարժանին յիշատակի զբազմերախտ րաբունապետն իմ զՅոհ.՝ զծնողն երկամբք հողոյ. եւ զըստ մարմնոյ ծնողսն իմ զՎարդան քհ. եւ զտ (քերած) եւ զեղբարսն իմ՝ զՄխիթար քհ., եւ զԽաչատուր կրօնաւոր եւ զՄխիթարիչ. եւ յիշողացոյ Տէր ողորմեցի: Էր թվականութեանս հայոց ՉԿ. յորում աւարտումն եղեւ մեկնութի ձ (այսպէս գրած ու ջնջած) ծրագրութեամբ, ձեռամբ յոգնամեզի Կիրիոնի սպասաւորի բանի:

Ձբազմերախտ հոգեւոր հայրն մեր զԴշխան յիշեցէք ի քս».
Թղ. 291. . . :

Հարկ եմ համարում ասել նաեւ, որ Մայր աթոռիս միաբաններից շատերն եւս Ձեզ նման ուշ [267] դարձնելով վերոյիշեալ ճառի մասին Կարինեան ցուցակի տուած հետաքրքիր տեղեկութեան, ժամանակին զբաղուել են այդ ճառով եւ նրա հետաքրքիր հեղինակով, սակայն ձեռագրով ճշդելով ցուցակի ակնյայտնի սխալը, յետ են կացել իրենց աշխատանքից»:

Այսչափ Հայ մատենագրութեան հայթայթած տեղեկութեանց համաձայն. աւելի պէտք է ակնկալել վրաց Մատենագրութեան անդրագոյն ուսումնասիրութիւններէ, ուր թերեւս թաքուն ըլլան թղթեր եւ այլ յիշատակարաններ, որոնց սեփականուած է պայծառագոյնս ի լոյս հանել Կիրիոնի գրական արդիւնքները եւ արժանիքը: Գործ ապագայ քննիչներու:

Մենք հետազօտեցինք եւ ուսումնասիրեցինք այն չափով, որչափ առած էինք մեր ծրագրին մէջ hoc erat in votis:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Վերագոյն քանի մանգամ յիշատակուեցաւ ոմն Պետրոս, որուն անձնաւորութիւնն անծանօթ մնաց սակայն, թէեւ ըստ Ուխտանիսի՝ Բաժանման պատմութեան մէջ կատարած դերն մեծ եղած է: Հոս կարելոր կը համարիմ լուսաբանել իր անձնաւորութիւնն ալ, հիմնուած դարձեալ Ուխտանիսի գրուցախառն աւանդութեան վրայ:

Պետրոս ազգաւ եւ աշխարհաւ էր ի Վրաց (Բ. 4), «այր կորովամիտ եւ ճոխախօս եւ ճարտարաբան եւ բանիբուն դպիր, նախանձախնդիր աստուածային պատուիրանին, ջատագով ուղղափառ հաւատոյ, եւ հաւատարիմ մերոյ (հայ) կողմանս» (Բ. 91. Կիր. 26): Նման խօսքերով կը դրուատէ եւ Վրթանէս Քերթոյ, լսելով Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսէն. «լուաք յաղագս պատուականութեան քո, եթէ նախանձաւոր ես եւ սիրող ճշմարիտ հաւատոյ» (Գիրք թղ., 137):

268/ Թէ ինչ աստիճան ունէր Պետրոս, կը լռուի Թղթոց գրքին մէջ, թէեւ կը տեսնուի, թէ նա նշանաւոր անձնաւորութիւն մէր ի Վիրս, եւ գրաւած էր ազդեցիկ դիրք մը: Ուխտանէս, եւ իրեն հետեւելով այլոք, կը համարին, թէ «Պետրոսս այս եպիսկոպոս լեալ էր ի տան եպիսկոպոսին յաւուրս Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի» (Բ. 91), անորոշ ձգելով ո՛ր եպիսկոպոսական տան եպիսկոպոս ըլլալը:

Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ելլէ Պետրոս առաջին անգամ 598/9ին, երբ Վրաց իշխաններու հետ, իբրեւ պատգամաւոր կամ ներկայացուցիչ եկած է Դուին կաթողիկոսական ընտրութեան համար եւ առած զԳիւրիոն ի միասին, վերադարձած է Վրաստան (հմմտ. վերն էջ. 171): Բայց յատկապէս կը յիշատակուի 605ին Յուրտաւայ եպիսկոպոսի դատին մէջ: Մովսէս իւր դատին յաջորդութեան համար անհրաժեշտ տեսնելով Պետրոսի միջնորդու-

թիւնը, կը խնդրէր մասնաւորապէս Վրթանէս քերթողէն, որ գրէ յատուկ «յանձնութեան թուղթ» մը (էջ 133) առ Պետրոս, զոր եւ կատարեց Վրթանէս, որուն թուղթը (էջ 136-37) ճակատ կը կրէ. «Փառաւորելոյ տեառն Պետրոսի աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ, ի Վրթանիսայ եւ ի միաբանական սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնէից Տերամբ ողջոյն»: Վրթանիսի նպատակն էր թղթովս յորդորել զՊետրոս՝ «նախանձաւորն եւ սիրողն ճշմարիտ հաւատոյ», որ գործէ հակառակ Կիրիոնի, խանգարէ անոր ծրագիրները, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը չտարածուի, եւ ի վերջոյ Մովսէս իւր աթոռը դառնայ: Բայց ի դերեւ ելան Մովսիսի եւ Վրթանիսի ակնկալութիւնք, Պետրոս ճշմարիտ հաւատոյն նախանձաւոր եւ սիրող մնալով՝ անպատասխանի թողուց Վրթանիսի թուղթը, լռութեամբս յայտնելով, թէ ինքը համախոհ է Կիրիոնի: Այսպէս կը դատենք մենք հետեւելով [269] Թղթոց գրքին, ուր Պետրոս այս դէպքիս մէջ միայն կը յիշատակուի եւ կ'աներեւութանայ: Բայց Ուխտանէս ալլազգ գիտէ: Ըստ պատմագրիս՝ Պետրոս Հայոց կողմն էր, եւ այսուհետեւ ալ երկու աշխարհներուս կաթողիկոսաց մէջ միջնորդի դեր կատարեց: Այսպէս Աբրահամ կաթողիկոսի առ Կիրիոն երկրորդ թղթին վերջը կայ ըստ Ուխտանիսի յաւելուած մը. «Եւ զայլն յեպիսկոպոսէդ լսել ի Պետրոսէ» (Ուխտանէս, 81). նոյնպէս երրորդ թղթի վերջը. «Եւ զայլն յեպիսկոպոսէդ տեղեկանայք՝ ի Պետրոսէ» (էջ 87), որոնք Թղթոց գրքի մէջ պահուած պատճեններու մէջ չկան (հմմտ. էջ 177, 184): Ուխտանիսի ըսելով Պետրոս շատ գործակցած է ի նպաստ Հայոց այս խնդիրներուս մէջ, զոր Ուխտանիսէ ազդուելով, կը կրկնեն նաեւ Կիրակոս (էջ 26) եւ Վարդան (էջ 60). վերջինս կը գրէ. Աբրահամ «շատ ջանացեալ թղթով ի ձեռն Պետրոսի, ոչ կարաց դարձուցանել զԿիրիոն յուղղափառութիւն»:

Ի՛նչ կատարած ունեցաւ ի վերջոյ Պետրոս: Ուխտանէս (Բ. 91) այսպիսի պատմութիւն մի մէջ կը բերէ այս նկատմամբ. երբ Աբրահամ իւր առ Կիրիոն երրորդ թղթին հետ ալ կը խաւրէ

գՊետրոս Վրաստան՝ «հանդերձ ազատ արամբք», այս անգամ Վրաց իշխանները կը սպառնան Պետրոսի. «Մի՛ առներ երթեւեկ ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրաց, ապա եթէ ոչ մեռանիս ի ձեռաց մերոց. եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ ես ի վերայ մեր գայլաբար գալով քո առ մեզ գրով եւ պատգամաւ»: Այս դէպքէն առեալ, կը շարունակէ Ուխտանէս, մինչեւ ցայժմ կը պարծին Վիրք՝ «աւանդութեամբ ի միմեանց առնելով», թէ ձեր Գայլ Պետրոսը մեր իշխանները Կանգարք լեռանց վրայ սպաննեցին³⁷¹: Բայց թէ իրօք /270/ այս այսպէս է, «որպէս նոքայն ասեն, կը յաւելու Ուխտանէս, մեր ոչ գիտեմք»:

Գայլ Պետրոս կ'անուանուի ի յոյներէն, ինչպէս գիտած է եւ Ուխտանէս (91), Պետրոս Անտիոքացիին³⁷², եւ թերեւս անձիս հետ շփոթելէ ծագած ըլլայ այս աւանդութիւնը Վրաց քով, ինչպէս արդեամբք ալ եղած է՝ ըստ Ուխտանիսի:

Այս աւանդութիւնն է հաւանականաբար Վախուշի Վրաց պատմութեան մէջ «վրական եկեղեցական աղբիւրներէ» ի մէջ բերած գրոյցը³⁷³, թէ երբ Հայք Որ խաչեցարն ընդունեցան, Պետրոս Խաչենի (եպիսկոպոսն) Միքայէլ եպիսկոպոսին գրեց, որ անիկա ալ երգէ նոյնը. Միքայէլ ասոր վրայ քանի մ'եպիսկոպոսաց ընկերակցութեամբ Պետրոսին կերթայ, որ նոյն ատեն բարձր գահի մը վրայ բազմած էր եւ կը կարծէր, թէ բոլոր ներկայ եղողներն իրեն շուք պիտի դնեն, եւ անոնց պիտի հետեւի իւր հակառակորդը Միքայէլ. բայց Միքայէլ յանկարծական ցնցումով մը կը տապալէ գՊետրոս գահէն, եւ կը քարկոծէ. իրեն օրինակին կը հետեւին միւս եպիսկոպոսներն ալ եւ կը սպաննեն: «Այս դարէս ի վեր, կը յաւելու Վախուշ, սկիզբ առին երկու ժողովրդոց մէջ կրօնական վէճք եւ հաւատոյ տարբերութիւնք»: Այս տեղ, ինչպէս կը նկատէ

³⁷¹ Հմմտ. այս գրոյցն եւ Կիր., էջ 26. Մ. Գոշ, Թուղթ առ Վիրս, «Արարատ», 1900, էջ 503:

³⁷² Գիրք թղթոց, էջ 328, 491 եւն:

³⁷³ Brosset, Hist. I. 1991, n. 2.

Բրոսե³⁷⁴ թեև հակաժամանակագրություն կայ, բայց «Գալլ Պետրոսի» գրողին հետ ունեցած նոյնությունն ալ ակներեւ է: Հայկական (կամ լատեւս՝ վրական) այս գրողը ուրիշ գոյնով ալ կը պատմուի, որ նոյնպէս հետաքրքրական է. Կիրոն Աբրահամէն արքեպիսկոպոսութեան պատիւ կը խնդրէ, բայց Աբրահամ կը զլանայ. «Եւ թէպէտ ի ձեռն Պետրոսի եպիս/271/կոպոսին»³⁷⁵ բազում անգամ մաղթեաց նա շնորհել զխնդրելին, սակայն ոչ հաւանեցաւ (Աբրահամ), ապա բանադրեալ եղեւ յԱբրահամէ Կիրիոն. որոյ առեալ զկնկուղն եւ զփիլոնն՝ ետ ցՊետրոս եւ ասէ. «Ձերդ ձեզ լիցի. եւ յետոյ երկուցեալ, յուղարկեաց ի ծածուկ զկնի, եւ ետ սպանանել զՊետրոս՝ երկու սարկաւազօք, ի լեբինն Կանգրաց»:

Այսպիսի գրողներու պատմական նշանակութիւնը ոչինչ է. բայց կ'արժեն ի նկատի առնուիլ պատկերելու համար պատմական անցեալի մը թողուցած տպաւորութիւնքը անագանագոյն ժամանակաց վրայ. ինչպէս օրուան անցքերը մրափողին վրայ ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողլով, յանուրջս կը պատկերանան, նոյնպէս ապագայից երեւակայութեան առարկաներ դարձած են դարեր յառաջ Հայոց եւ Վրաց մէջ ունեցած կրօնական գծտութիւնք:

Պետրոս չթողո՞ւց արդեօք որ եւ իցէ դրական նշխարք մը հայերէն կամ վրացերէն: Ինչպէս տեսանք, անպատասխանի թողուց Վրթանիսի թուղթը. թէ ուրիշ առթիւ թղթակցութիւն ունեցա՞ծ է, յայտնի չէ: Թղթոց գրքին մէջ ունինք գրուածք մը այսպիսի խորագրոյ ներքեւ. «Հաւատարմագունի եւ իմաստնագունի եւ աստուածագունի եղբօր՝ ողորմելիս Պետրոս Տերամբ խնդալ» (էջ 99-107): Պետրոս անունս թերեւս վայրկեան մը շփոթէ ընթերցողն եւ կարծել տայ, թէ Վրաց բաժանման առթիւ գրուած ըլլայ, հետեւա-

³⁷⁴ Brosset, Addit. 123, n.2. եւ Deux hist. 331, n. 1.

³⁷⁵ Ստեփ. Օրպէլ. հրտ. Էմինի, էջ 76: Պետրոսի կից փակագծի մէջ կը նշանակուի «Մինեաց» իբրեւ թէ ակնարկուած ըլլայ Մինեաց համանուն եպիսկոպոսը, որ ի հարկէ անտեղի է:

բար ճառելի Պետրոսի ձեռքէն. մանաւանդ որ Մովսէս եպիսկոպոս զայն է. դարու սկիզբները յուզուած խնդրոց գրեթէ կից դասած է Թղթոց գրքին /272/ մէջ՝ Վրթանիսի առ Սորմէն թղթէն յետոյ: Տարիներ յառաջ, երբ կոստումնասիրէի Պետրոս Միւնեաց եպիսկոպոսի կեանքն ու գրութիւնքը, առիթ եղած էր զբաղելու գրութեամբս ալ³⁷⁶. ուր կազմած էի այն համոզումն թէ գրուածքս անկասկած է. դարէն է, հեղինակութեամբ Պետրոս եպիսկոպոսին՝ ուղղուած Յուրտաւայ Մովսէս³⁷⁷ եպիսկոպոսին: Այսպէս ալ պաշտպանեցի զայն Հ. Սարգիսեանի այն հաստատութեան դէմ, թէ հեղինակն Միւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսն է³⁷⁸:

Բայց այժմ, ինչպէս ցուցուցին անդրագոյն հետազոտութիւնք, է. դարու առաջին քառորդին յիշուած Պետրոսն Ուխտանիսի ներկայացուցածին պէս չէ հակաքաղկեդոնական, ինչպէս է յիշեալ գրութեան հեղինակն, այլ քաղկեդոնական, որով նման գրուածքի մը հեղինակ չի կրնար նակտուիլ: Նորայր Բիւզանդացի³⁷⁹ այս նկատմամբ կը գրէ. «Այս Պետրոս շատ հաւանական է որ ըլլայ Անտիոքայ հերետիկոս հայրապետն՝ Թափիչ, ըստ մեր մատենագրաց՝ նաեւ Գայլ, կոչուած», որ շատ հաւանական է, թէեւ համապատասխան մը չկրցայ գտնել յոյն կամ ասորի գրականութեան մէջ: Այս է հաւանականօրէն նաեւ Մովսիսի՝ Յուրտաւայ եպիսկոպոսին յիշատակած «Թուղթն Պետրոսի Անտիոքացոյ», որութիւն մը, ուր կը խօսուի Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ (Գիրք թղթոց, էջ 126):

³⁷⁶ «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 110-111:

³⁷⁷ Տպագրուած վրիպակաւ «Վրթանէս»:

³⁷⁸ «Բազմակէպ», 1904, էջ 65-68. այս կարծիքէն է եւ Շահէ վրդ., «Լոյս» շաբաթաթերթ, Գ. Պոլիս, 1906, էջ 1122:

³⁷⁹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, էջ 155-156:

**ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ ՌՈՒՍԱՑ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՔԻ ՄԷՋ**

1. «Ռուսական սրբազան Սինոդի կից, եկեղեցական ժողով-քում քննուելիք խնդիրների մշակման համար բարձրագոյնս հաս-տատուած առանձին ատենին երկրորդ բաժանմունքը անցեալ 1906 թուի յունիս, նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամիսներին իւր նիստե-րը նուիրեց Վրաց եկեղեցու ատուկեֆալիայի քննութեան: Նիստե-րը տեղի էին ունենում Նիկանդր արքեպիսկոպոսի նախագահու-թեամբ, մասնակցում էին յայտնի հոգեւորականներ եւ եկեղեցա-կան գիտութիւնների պրոֆեսորներ, ի միջի այլոց Սոխումի Կիւ-րիոն եւ Իմերէթի Լէօնիդ՝ Վրացի եպիսկոպոսները, Կովկասին քաջ յայտնի Վոստորգով աւագ քահանան, իսկ նոյեմբերից հրա-ւիրում են մասնակցութեան Յագարէլի եւ Մառ պրոֆեսորները, իբրեւ մասնագէտներ Վրաց պատմութեան եւ գրականութեան:

Պարապմուրքներն սկսուեցան Սոխումի Կիւրիոն եպիսկո-պոսի չորս զեկուցումներով: Որպէս զի ընթերցողի համար խնդի-րը պարզ լինի, մէջ կը բերենք առաջին, երրորդ եւ չորրորդ զեկու-ցումների բովանդակութիւնը:

Ա. Զեկուցման հեղինակը՝ առանց մտնելու մանրամասնու-թիւնների մէջ՝ ասում է, թէ անկասկածելի պատմական վաւե-րաթղթերը վրաց, |274| յունաց, ասորոց եւ արաբաց լեզուներով վկայում են, որ վրացիք ընդունելով քրիստոնէութիւնը Բիւզան-դիայից, նաեւ եկեղեցական նուիրապետութիւնը եւ եկեղեցական վարչական հաստատութիւնները, հէնց չորրորդ դարի սկզբին, եւ ենթարկուելով Անտիոքի աթոռի իրաւասութեանը, աշխատում են հետզհետէ ազատուել մայր եկեղեցու խնամակալութիւնից եւ կազմակերպել ինքնուրոյն ազգային եկեղեցի՝ սեփական կաթո-ղիկոսի իշխանութեան ներքոյ:

Վրաստանում առաջ են գալիս ազգային-եկեղեցական, կրօնական կեղրոններ, հոգեւոր լուսաւորութեան վայրեր, գրում են քաղաքի աստուածաշատական գրքեր մայրենի լեզուով. ծաղկում է նաեւ վրաց քաղաքական կեանքը, զօրանում է վրաց թագաւորութիւնը: Երբ Անտիոքն ընկնում է արաբների իշխանութեան տակ (638 թ.), վրացիք ձգտում են ազատուել այնտեղի պատրիարքի իրաւասութիւնից եւ անկախօրէն վարել իրենց եկեղեցական գործերը: Ձգտումը հետզհետէ զօրանում է եւ Տրդ դարի կիսին, 751 թ. Անտիոքում Թէոփիլակոս պատրիարքի օրով եկեղեցական ժողով է կայանում, յայտարարում է վրաց եկեղեցին կատարեալ ինքնագլուխ (աւտոկեֆալ) եւ տրւում է հաստատութեան թուղթ: Այս թուականից սկսած՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի եկեղեցիները եւ եկեղեցական պատմագիրներն ու կանոնադէտներ համարում եւ գրում են Մցխէթի կաթողիկոսական աթոռն ինքնավար: Այսպիսով, Տրդ դարի կիսից սկսած մինչեւ 1811 թիւր վրաց եկեղեցին միանգամայն ազատ էր, եւ կաթողիկոսները կառավարում ու դատում էին անկախ որ եւ է արտաքին իշխանութիւնից:

Գ. գեկուցման մէջ Կիւրիոն աւելի պարզում եւ հաստատում է վերոյիշեալ մտքերը պատմա/275/կան մանրամասնութիւններով. նա բերում է Անտիոքի մօտի վրաց վանքի վանական Եփրեմ Մծիրէի վկայութիւնը, որ Անտիոքի ժամանակագիրներից առնելով գրում է:

Վրաց ժողովրդին մկրտելու համար Կոստանդին Մեծի կողմից Վրաստան ուղարկուած եպիսկոպոսն էր Անտիոքի պատրիարք Եւստաթիոսը, որը եւ ձեռնադրեց Վրաստանի համար արքեպիսկոպոս-կաթողիկոս: Այնուհետեւ վրաց կաթողիկոսները ձեռնադրում էին Անտիոքում, եւ վրաց եկեղեցին, թագաւորի եւ իշխանների որոշմամբ, իւրաքանչիւր տարի ուղարկում էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռին հազար ընտանիքի կալուածներից եկամուտ. այս հարկը տրւում էր Ս. մեռոնի օրհնութեան նիւթերը գնելու համար, որ օրհնում էր միմիայն Անտիոքում: Ան-

տիոքի Թէոփիլակտ պատրիարքը (741-751 թ.) Վրաստանից եկած երկու վանականի խնդրանքով ժողով գումարվեց միտրապոլիտներից, արքեպիսկոպոսներից եւ եպիսկոպոսներից եւ ժողովի որոշմամբ շնորհեց վրացիներին պրօտրեպոսիկոն, այսինքն՝ մի թուղթ, որի գօրութեամբ վրաց եպիսկոպոսների ժողովը կարող էր կաթողիկոս ձեռնադրել նրան, որին կընտրէր նոյն եպիսկոպոսների ժողովը. այն պայմանով սակայն, որ կաթողիկոսը պաշտաման ժամանակ յիշատակէր Անտիոքի պատրիարքին եւ տարեկան ուղարկէր Անտիոքի աթոռին հազար դրակոն: Այս գումարը վրացիք վճարում էին Անտիոքի աթոռին մինչեւ Յովհաննէս պատրիարքի օրերը (987-1010). վերջինս այդ տուրքը զիջաւ Երուսաղէմի Օրեստէս պատրիարքին: Թէոփիլակտի օրերից Վրաստանում յիշատակում էին միմիայն Անտիոքի պատրիարքին, որը իւր իշխանութիւնը գործ էր դնում Վրաստանի վրայ միմիայն այն ժամանակ, երբ առաջ էին գալիս անկարգութիւններ եւ հերձուածներ եկեղեցու մէջ. այդպիսի /276/ դէպքում Պատրիարքն ուղարկում էր Վրաստան էրզարիս, ինչպէս պատահեց Թէոդորոս պատրիարքի օրով (1034-1042), որ ուղարկեց Վրաստան Վասիլիոս Գրամատիկոսին՝ ակակեան հերձուածը վերցնելու համար:

Եփրեմ Մծիրէին համաձայն պատմում է վրաց եկեղեցական անկախութիւն ձեռք բերելը Տրդ եւ 11րդ դարերում, Անտիոքի Ս. Միմեօնի վանքի արեղայ Նիկոն, որ ժամանակակից էր Եփրեմին:

Այսպիսով ուրեմն, Արեւելեան Վրաստանի՝ Վերին Քարթալինայի կաթողիկոսին լիակատար անկախութիւն է տրուած Տրդ դարի կիսին: Սակայն յետին դարերի մի տեղեկութեան համաձայն՝ Վրաց եկեղեցուն տրուած է աւտօկեֆալիա 11րդ դարում: Արաբ քահանայ Միխայիլ Բրեք 1767 թ. կազմել է Անտիոքի պատրիարքների ցուցակը, որտեղ հետեւեալ տեղեկութիւնն է տալիս:

Վրացիք գալիս են Անտիոքի Պետրոս Գ. պատրիարքի մօտ (1053-1057), ըստ վաղեմի սովորութեան, նրանից ձեռնադրուելու, եւ յայտնում են, որ մեծամեծ նեղութիւններ են կրում իրանց վրայ

բռնացող ազգերից: Պետրոս Գ. ժողով է գումարում եպիսկոպոսներից եւ, փոխանակ Հայոց կաթողիկոսի, որ նրանց դաւանութիւնից շեղուել էր, ձեռնադրում է նրանց վրայ ուրիշ կաթողիկոս եւ սահմանում է, որ նա եպիսկոպոսներ ձեռնադրէ Վրաստանի համար եւ լինի ինքնագլուխ, իսկ պաշտամունքի մէջ յիշատակէ Անտիոքի պատրիարքին. ինչպէս անում էր եւ առաջին կաթողիկոսը, որ ձեռնադրուած էր Իվերիացոց վրայ Անտիոքի Թեոփիլակոս պատրիարքից:

Պատմական այս իրողութիւնը Կիւրիոն եպիսկոպոս բացատրում է նրանով, որ Բրեքի յիշած ինքնագլուխ Իվերացոց կաթողիկոսը վերաբերում է Վրաստանի մի ուրիշ մասին: Բացի իվերական [277] հնագոյն թագաւորութիւնից, որի մայրաքաղաքներն էին հետզհետէ Մցխէթ եւ Թիֆլիս, կար նաեւ երկրորդ Իվերիա, որ հանդէս եկաւ 7րդ եւ 8րդ դարերում: Այս նոր թագաւորութիւնը զօրացաւ մանաւանդ 8րդ դարից սկսած Արդանուշի վրացի Բագրատունիների շնորհիւ, Աշոտ Կիւրապաղատի (787-826) եւ ուրիշների, որոնք դեռ 8րդ դարում Կղարջքում եւ Արտանուշում բազմաթիւ միաբնակ հայերի յունադաւան դարձրին, իւր կեդրոնական դիրքի եւ ամուր բերդի շնորհիւ Արտանուշը արագ հարստացաւ եւ նշանակութիւն ստացաւ: Կոստանդին Պորփիրոզէնէս պատմիչը համարում է Արտանուշը ընդարձակ, ամուր եւ վաճառաշահ քաղաք, ուր գալիս էին նրա օրով Տրապիզոնի, Իվերիայի, Աւարիայի, Հայաստանի եւ Սիրիայի ապրանքները: Վրաց միսսիոնարական գործունէութեան շնորհիւ սկսեցին առաջ գալ Վրաստանի դրացի գաւառներում, որոնց բնակիչներն առաւելապէս հայեր էին, յունադաւան վրացական թեմեր՝ Անիի, Կարսի եւ Ալաշկերտի թեմերը. 10րդ դարում Արտանուշի Բագրատունիների թագաւորութիւնը հասաւ իւր զօրութեան գագաթնակէտին. Դաւիթ Մեծ կիւրապաղատ թագաւորը վրաց, յունաց եւ հայոց միաձայն վկայութեամբ 976 թ. կարողացաւ 12.000 ընտիր վրացի զօրք ուղարկել Բիւզանդիա՝ ապստամբ Բարդա Սկլերոսի

դէմ կռուելու: Այս թագաւորութեան սահմանների մէջ մտնում էին նաեւ Վերին Քարթալինայի նահանգները՝ Կլարջէթ եւ Տաօ (Կղարջք եւ Տայք): Երկրորդ անգամ՝ 11րդ դարում տրուած ատոկէֆալիան վերաբերում է ահա այս Իվերիային, որի բնակիչները գլխաւորապէս վրացիներ էին:

Դաւիթ կիւրապաղատ մեռաւ 1001 թ., անգաւակ, իւր հողերը կտակեց յունաց Վասիլ Բ. կայսրին, որն եւ դարձրեց Իվերիան սահմանային /278/ թեմ. այդ թեմը հետզհետէ մեծացաւ, ընդարձակելով արեւելեան սահմաններն ի հաշիւ Վրաց եւ Հայոց իշխանական տների: Երբ Անին միացաւ յունական երկրներին, դարձաւ իվերական մայրաքաղաքը, իսկ նրանից յետոյ Կարսը. այն գաւառները, որ առաջ Հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան տակ էին, միացան իվերական յունական թեմին, եւ քանի որ նոր Իվերիան առանձին քաղաքական միութիւն էր կազմում, իրաւունք ուներ եկեղեցական առանձին վարչութիւն ունենալու, անկախ Անտիոքի պատրիարքութիւնից, որ այն ժամանակ արաբների իշխանութեան տակ էր: Ահա այս էր սեփական անկախ կաթողիկոս ունենալու շարժառիթը եւ սրանով է բացատրուում Միխայիլ Բրեքի վկայութիւնը, թէ Հայոց կաթողիկոսը շեղուեց դէպի միաբնակութիւն եւ նրա փոխանակ կարգուեց նոր կաթողիկոս:

Միխայիլ Պափլագոնի օրով վրաց Բագրատ Դ. թագաւորը (1027-1072) ժառանգական իրաւունքով ձգտում էր իվերական թեմը իւր իշխանութեան տակ առնել, ուստի եւ խեթ աչքով էր նայում բիզանդական տիրապետութիւնների վրայ Արեւելքում: ԺԱ. դարի վերջերից Իվերիայի թեմը դէպի անկումն էր գնում. նրա հարաւային մասին տիրեցին թուրքերը, իսկ կարճ ժամանակից յետոյ նրա հողերը միացան Վրաց թագաւորութեանը: Այսպէս ուրեմն, երկրորդ անգամ ատոկէֆալիա տրուել է ոչ թէ Մցխէթի աթոռին, այլ Արտանուշի, Տայքի, Կղարջքի եւ Սամցխէի Բագրատունիների Իվերիային, որի մեծագոյն մասը յետագայում դարձաւ

իվերական թեմ, եւ Խաղտիքի թեմի անկումից յետոյ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան մէջ:

Կիրիոն եպիսկոպոսի պատմական տեսութիւններից երեւում է, որ քրիստոնէութիւնը /279/ մտել է Վրաստան Արեւմուտքից՝ Բիւզանդիայից, եւ որ վրաց եկեղեցին եղել է Անտիոքի յունադաւան եկեղեցու իրաւասութեան ներքոյ եւ ոչինչ կամ չէ ունեցել Արեւելքի եկեղեցիների, յատկապէս Հայոց եկեղեցու հետ իւր սկզբնաւորութեան առաջին իսկ օրերից: Այս տեսութիւնը յեղաշրջում է պրոֆեսոր Մատի զեկուցումը, որի վերնագիրն է. «Պատմական տեսութիւն Վրաց եկեղեցու հնագոյն ժամանակակից»:

Հակառակ Կիրիոնի եւ առհասարակ վրաց եկեղեցական պատմագիրների տեսութեան, մասնագէտ հայագէտի եւ վրացագէտի պատմական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւնները բերել են նրան հետեւեալ եզրակացութիւններին:

Քրիստոնէութիւնն սկսուել է Վրաստանում չորրորդ դարում. այս բանին վկայ են վրացերէն Աստուածաշնչի բնագիրը, ժամասացութեան գրքերը եւ այբուբենի ծագումը, որ սկսուել է քրիստոնէութեան հետ. կան նաեւ այդ ժամանակաշրջանից սուրբ հայրերի գրուածների թարգմանութեանց հատուածներ: Չորրորդից մինչեւ ութերորդ դարը քրիստոնէութիւնը յառաջադիւմում է Վրաստանում, ինչպէս ցոյց են տալիս բազմաթիւ գրաւոր յիշատակարանները, արձանագրութիւնները եւ, գլխաւորապէս, Հայոց եւ Վրաց բանակցութիւնը եկեղեցու բաժանման մասին: Վերջին խնդրին վերաբերյալ մեզ հասել է ի միջի այլոց Մցխէթի Արսենիոս կաթողիկոսի վրացերէն գրուածքը՝ «Վրաստանի եւ Հայաստանի եկեղեցական բաժանման մասին» վերնագրով: Այս շրջանում վրացիք կոյի են մղել պարսկական արեւապաշտութեան դէմ հայերի եւ ասորիների հետ միասին, ապա ընդունել են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները եւ բաժանուել են Հայոց եկեղեցուց, մաքառել են նեստորականութեան եւ միակամեայց դէմ:

/280/ Հնագոյն շրջանում Վրաց եկեղեցին աւելի կապուած է եղել Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. Մցխէթի խաչը ծագում է Երուսաղէմից, հնագոյն պատարագամատոյցներում կան մաղթանքներ Երուսաղէմի հայրապետների համար՝ սկսած Յակոբոս Տեառնեղբորից, բայց ոչ մի մաղթանք Անտիոքի յունադաւան պատրիարքի համար. ծննդեան տօնը կատարում էին Երուսաղէմի եկեղեցու սովորութեան համաձայն՝ յունուարի 6ին, ինչպէս պահպանել են ցարդ հայերը, եւ ո՛չ դեկտեմբերի 25ին. Անտիոքի եկեղեցին ընդունել է դեկտեմբերի 25ին տօնելու սովորութիւնը 376ին, մինչդէռ Վրաց եկեղեցում դեռ երկար շարունակում էր հին սովորութիւնը, եւ այս կասկածելի է դարձնում Վրաց եկեղեցու կախումը Անտիոքի եկեղեցուց:

Վրաց Աստուածաշունչը, չնայելով որ շատ անգամ սրբագրուել է յունասերների կողմից, պահել է ասորա-պաղեստինական բնագրերի ազդեցութիւնը. վրաց եւ հայոց վիճաբանութիւնների ժամանակ իւրաքանչիւր կողմը իրան համարում է հաւատարիմ, իսկ հակառակորդին՝ դաւաճանող Երուսաղէմի եկեղեցու աւանդութիւններին: Երուսաղէմի վանքերն ու միաբանութիւնները միանգամայն անկախ էին Անտիոքի պատրիարքութիւնից եւ ամէն տեղ պահպանում էին իրանց լեզուն, ինչպէս նաեւ Սեւ լեռան վրացական վանքերը 11րդ դարում:

Արեւմտեան Վրաստանում քրիստոնէութիւնը հաստատուել է անկասկած յունաց ազդեցութեամբ. Աբխազիան, որ այն ժամանակ ամփոփում էր իւր մէջ Բմերէթը եւ Մինգրելիան, ընդունել է քրիստոնէութիւնը Յուստինիանոսի օրով (527-565): Մ. Նունէի քարոզութիւնը վերաբերում է իսկապէս Արեւմտեան Վրաստանին, եւ Անտիոքի ազդեցութիւնը տարածում էր Արեւ/281/մտեան Վրաստանի վրայ, իսկ Արեւելեան Վրաստանի, Մցխէթի կաթողիկոսութեան վրայ Անտիոքը ազդեցութիւն չէ ունեցել, գոնէ այդ չեն հաստատում գրական աղբիւրները:

Տրդ դարի սկզբում եկեղեցական գործիչների ազդեցությամբ Արեւմտեան Վրաստանի աւանդութիւնը քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան մասին տարածուեց նաեւ Արեւելեան մասի վրայ, եւ ժողովրդի յիշողութիւնից հետզհետէ անհետացաւ Արեւելեան Վրաստանի եկեղեցու անկախ ծագումը, Արեւելեան միւս եկեղեցիների՝ ասորոց, հայոց եւ պարսկական եկեղեցիների ծագման հետ միասին: Երբ Հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցու վերաբերմամբ առանձնացրած դիրք բռնեց, եւ Վրաց եկեղեցին նրա հետ կոչու էր մղում, ջանքեր եղան մոռացնել տալու այն ամէնը, ինչ որ կապում էր վրաց եկեղեցին հայկականի հետ, աշխատեցին ցոյց տալ, թէ Վրաց եկեղեցին, նաեւ արեւելեանը, սկզբից ի վեր միացած է եղել Յունաց եկեղեցու հետ:

Պատմական իրողութիւնն այն է, որ 9րդ դարում ամբողջ վրաց եկեղեցին, եւ ոչ նրա որ եւ է մասը, հանդէս է գալիս իբրեւ ատոկէֆալ: Ինչպէս յատուկ է արեւելեան ազգային եկեղեցիներին, Վրաց եկեղեցու կառավարութիւնը վրաց ազգի ձեռքին էր՝ հոգեւորականների եւ աշխարհականների, եկեղեցու գլուխն էր ընտրուած կաթողիկոսը այս բառի ոչ քերականական, այլ իրական մտքով: 10րդ դարում, 950 թուին, խզուեց վերջին կապը, որ կապում էր Վրաց եկեղեցին Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. վրացիք իրաւունք ստացան իրանք մեռն օրհնելու Երուսաղէմի տեղական ժողովի որոշումով:

Հնագոյն ժամանակի վերաբերմամբ չի կարելի ցոյց տալ գրական աղբիւրներ, որոնք հաստատելին նոյն իսկ Արեւմտեան Վրաստանի եկեղեց/282/ցու կախումը Անտիոքի աթոռից, բացի երկու աղբիւրներից՝ Սեւ լերան վանական Նիկոնի եւ Եփրեմի գրուածքներից:

Վեցերորդ դարի վերջերից վրաց եկեղեցին, եթէ ոչ կանոնական որոշմամբ, գոնէ իրականապէս անկախ էր բիւզանդական եկեղեցուց. նրա իրաւասութիւնը հետզհետէ մեծացաւ եւ Տրդ դարի կիսին խնդիր ծագեց նրա դիրքը միւս եկեղեցիների վերաբեր-

մամբ որոշելու, նրա անկախութեանը կանոնական հաստատութիւն տալու. եւ որովհետեւ Կոստանդնուպոլիսը պատկերամարտների ձեռքումն էր, ուստի ուղղափառ վրաց եկեղեցու անկախութիւնը ճանաչուեց եւ հաստատուեց պատկերապաշտ Անտիոքի ժողովում: Ժողովի արձանագրութիւնները չեն մնացել, բայց ժողովի մասին վկայում են թէ՛ վրացիք եւ թէ՛ անտիոքացիք՝ ասորիք եւ արաբները:

Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը վրաց մէջ ծագել է գլխաւորապէս 11րդ դարում, Սեւ լերան միաբանութեան շնորհիւ, եւ այնտեղի վանական վրացի Եփրեմը կրկնել է Անտիոքի ժամանակագիրների լեզենդական տեղեկութիւնները, որովհետեւ ինքը եղել է ջերմ կուսակից յունականութեան: Այն ժամանակ վրացական եկեղեցական շրջանը կատաղի թշնամի էր այն ամենին, ինչ որ յիշեցնում էր որ եւ է կապ Հայոց եկեղեցու հետ: Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը գալիս էր ջնջելու հայոց եւ վրաց եկեղեցական հաղորդակցութեան բոլոր հետքերը: Գուցէ եւ Եփրեմ չգիտէր Վրաց եկեղեցու հին պատմութիւնը եւ աշխատում էր տալ Անտիոքացոց համար ընդունելի պատմական բացատրութիւնը՝ վրաց եկեղեցու անկախութեան, ուստի եւ նա ընդունեց այդ աւանդութիւնը, որով անտիոքացիք հաշտւում էին Վրաց եկեղեցու անկախութեան անվիճելի իրողութեան հետ: Անտիոքի եկեղեցում /283/ շատերը թշնամաբար էին նայում Վրաց եկեղեցու անկախութեան վրայ եւ համարում էին այդ եկեղեցին ոչ առաքելահիմն. ուստի Գէորգ անունով մի վանական աշխատեց ցոյց տալ Անտիոքի պատրիարքին, թէ Վրաստանում քարոզել է Անդրէաս նախակոչ առաքելը, իսկ Սիմոն Կանանացին թաղուած է Աբխազիայում: ԺԱ.թ դարում Անտիոքի պատրիարքն անհերքելի փաստաթղթերի ճշման տակ ստիպուեց նորից ժողովական որոշումով հաստատելու ոչ միայն վրաց կաթողիկոսի անկախ ընտրութեան, այլ եւ եկեղեցու կատարեալ անկախ կառավարութեան իրաւունքը: Պատմութիւնն ինքը հանդէս բերեց վրաց եկե-

դեցու իրական աստուկեֆալիային կանոնական հաստատություն տալու խնդիրը, եւ Պետրոս Գ. պատրիարքի օրով (1052-1057) Անտիոքի ժողովը վերահաստատեց Վրաց եկեղեցու աստուկեֆալիան:

Պրոֆեսոր Մառի այս ուշագրաւ գեկուցման մէջ արծարծուած մտքերը ամփոփուում են հետեւեալ կէտերի մէջ.

1. Վրաց եկեղեցին հիմնել եւ կազմակերպուել է քիզանդական կայսրութեան մեծ եկեղեցու ազդեցութիւնից դուրս, առաքելական քարոզութեան եւ Երուսաղէմի եկեղեցական աւանդութիւնների հիման վրայ, ինչպէս արեւելքի միւս ազգային եկեղեցիները:

2. Վրաց եկեղեցին, որ սկզբից ի վեր ուներ իւր սեփական մայրենի լեզուն, վեցերորդ դարի սկզբում իրաւագօր է հանդիսանում իւր գործերը կառավարելու տեղական ազգային ժողովներով եւ ունի ամբողջացած նուիրապետական-վարչական կազմակերպութիւն, գլուխ ունենալով ընտրեալ կաթողիկոսին՝ քիզանդական կայսրութիւնից եւ նրա ազդեցութեան շրջանից միանգամայն անկախ:

3. Բւր զարգացման ընթացքում՝ ճրդ դարում մօտենալով յունական եկեղեցուն, աստուկե/284/ֆալ Վրաց եկեղեցին ինքը ձգտում է կանոնական որոշումով ճանաչել տալու իւր անկախութիւնը, կայսերութեան եկեղեցու սկզբունքների համաձայն: Այդ ձգտման իրագործումը տեղի է ունենում ճրդ դարի կիսին, Անտիոքում, որովհետեւ այդ ժամանակ քիզանդիայում եկեղեցին ուղղափառութեան թշնամիների՝ պատկերամարտների իշխանութեան ներքոյ էր:

4. Օգտուելով անկախութեամբ եւ ինքնավարութեամբ, բուն հայրենիքում, սուրբ տեղերում եւ վանական գաղութներում, ճրդ դարից սկսած իր ազդեցութեան ենթարկելով նաեւ ուղղափառ (քաղկեդոնիկ) հայոց թեմերը, 11րդ դարում Վրաց եկեղեցին ընդհարուեց Անտիոքի յաւակնութիւնների եւ յունաց կայսրների եկե-

դեցական քաղաքականության հետ: Անտիոքի յաւակնութիւնները վրաց եկեղեցու վերաբերմամբ յառաջ եկան Սեւ լերան վանքերում Վրաց եւ Անտիոքացիների յարաբերութիւններից, իսկ բիզանդացոց եկեղեցական քաղաքականութիւնը՝ Հայաստանի թեմերի իրաւասութեան խնդրից. յոյները հետզհետէ թեմեր էին ձեռք բերում Հայաստանում եւ գրաւելու վրայ էին նաեւ այն թեմերը, որոնց մէջ ապրում էին Վրաց եկեղեցու իրաւասութեան տակ գտնուող քաղկեդոնիկ հայեր. հաւանօրէն յոյները խնդիր յարուցին Վրաց կաթողիկոսի իրաւունքների մասին, թէ ինքնագլուխ էր արդեօք եւ թէ իրաւագօրէն էր արդեօք ուղղափառ հայոց թեմերը կառավարելու: Այսպէս ծագեց 11րդ դարում Վրաց եկեղեցու ատոկեֆալիայի խնդիրը, որը եւ վճռուեց վերջնականապէս յօգուտ վրացիների Անտիոքում, Պետրոս պատրիարքի օրով:

5. Վրաց եկեղեցին ոչ թէ այս որոշումից յետոյ, այլ սրանից առաջ ունէր կատարեալ ազատութիւն, կառավարում էր անկախօրէն իւր գոր/285/ծերը ինքնագլուխ կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ, ունենալով օրէնստու մարմին՝ տեղական եկեղեցական ժողովներ, պահպանելով իւր առանձնայատկութիւնները եկեղեցական ճարտարապետութեան, արուեստի, հոգեւոր երգեցողութեան, տօնակատարութիւնների եւ այլ ազգային ուրոյն սովորութիւնների մէջ, անշեղ պահելով մի եւ նոյն ժամանակ յունական եկեղեցու դաւանութիւնը:

Թէպէտ եւ Բուսկեիչ աւագ քահանան խիստ քննադատում է Մառի այս ուշագրաւ զեկուցումը եւ գտնում է ոչ այնքան գիտական եւ հիմնաւոր, այլ կառուցուած աւանդութիւնների եւ անձնական ենթադրութիւնների վրայ, սակայն թեր եւ դէմ կարծիքներից պարզում եւ ընդհանուր հաւանութիւն է գտնում զեկուցման պատմական մասը, իսկ կանոնական մասը նկատում է թոյլ եւ Վրաց եկեղեցու անկախութեան կանոնական հիմունքը չապացուած:

Բուսկեւիչ զբաղուելով խնդրի պատմական եւ կանոնական հետազոտութեամբ, պնդում է, որ Անտիոքում ժողով չէ կայացել եւ Վրաց եկեղեցուն աւտոկեֆալիա չէ տրուել. Եփրեմ Մծիրէն առասպելական անձ է, եւ եթէ նոյն իսկ հաւատանք նրա հաղորդածներին, Վրաց եկեղեցին այնուամենայնիւ կախում ունէր Անտիոքի պատրիարքից: Արաբ քահանայ Միխայիլ Բրէքի վկայութիւնից երեւում է, որ կային երկու կաթողիկոս՝ Մցխէթի եւ Իմերէթի կաթողիկոսներ. նոյնը վկայում է Վրաց վերջին կաթողիկոսը՝ Անտոնիոս Բ., վերջինիս հաղորդած տեղեկութիւններից Բուսկեւիչ եզրակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին հասել է ինքնագլուխ կառավարութեան ոչ ժողովական կանոններով, այլ աշխարհական իշխանութեան ուժով եւ ջանքերով. Վախտանգ Ա. Գորգասլան իւր իշխանութեամբ դարձրել է Վրաց եկեղեցին ինքնավար:

[286] Ի հաստատութիւն իւր խօսքերի Բուսկեւիչ բերում է վրաց եկեղեցական պատմաբան Իօսսելիանիի հեղինակաւոր կարծիքը. ըստ այսմ, անկասկած, Վրաց եկեղեցին սկզբում կախում ունէր Կոստանդնուպօլսի պատրիարքից, բայց յետոյ միացուեց Անտիոքի աթոռին: 12րդ դարի բիզանդական կանոնագէտ Թէոդորոս Վալսամոն աւատոկեֆալ եկեղեցիների շարքն է դասում նաեւ Վրաց եկեղեցին. վրաց պատմութիւնից երեւում է, որ Վախտանգ Գորգասլան թագաւորի օրով եւ նրա կամքով Վրաստանի արքեպիսկոպոսն ընդունեց կաթողիկոս կոչումը՝ անկախ կաթողիկոսի իրաւունքներով: Ըստ Պրոկոպիոսի՝ իւր ժամանակ թէ՛ Հայաստանում եւ թէ՛ Վրաստանում հոգեւոր պետերը կոչւում էին կաթողիկոս: Վրաց եկեղեցին առանձնացաւ Անտիոքից յարաբերութեանց դժուարութեան պատճառով: Այս ցուցումներից Բուսկեւիչ եզրակացնում է, թէ Վրաց եկեղեցին իւրացրել է աւտոկեֆալիան քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ եւ մարմնաւոր իշխանութեան զօրութեամբ:

Բուսկեւիչ անհիմն է համարում Լէօնիդի զեկուցման մէջ բերուած բոլոր պատմական ցուցումները, բացի Վալսամոնի վկա-

յութիւնից, որի համաձայն՝ Անտիոքի Պետրոս պատրիարքի օրով ժողովական որոշում կայացաւ, որով ճանաչուեց Վրաց եկեղեցին ազատ եւ ինքնավար, սակայն կախեալ Անտիոքի պատրիարքական աթոռից: Անտիոքի պատրիարքները, ըստ Բուսկեւիչի, մինչեւ այսօր կրում են վրաց պատրիարքի տիտղոս. նրանք կոչուում եւ գրւում են. «Պատրիարք քաղաքին Աստուծոյ Անտիոքայ, Սիրիոյ, Բվերիոյ, Կիլիկիոյ, Միջագետաց եւ համայն արեւելից»: Բուսկեւիչի կարծիքով ոչ մի կերպ չի կարելի ապացուցանել, թէ Վրաց եկեղեցին ստացել է աւտոկեֆալիա կանոնական եղանակով. կամ թէ նա եղել է կատա/287/րելապէս ինքնավար. նրա ինքնավարութիւնը եղել է յարաբերական եւ ձեռք է բերուել քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ, ուստի եւ եկեղեցական կանոնական տեսակէտից վաւերական եւ հաստատուն չի կարելի համարել:

Պրոֆեսոր Մառի մի քանի քննադատական նկատողութիւնները հերքում են Բուսկեւիչի բացատրութիւնների գլխաւոր հիմունքը, ուստի եւ զրկում են նրա ամբողջ տեսութիւնը որ եւ է արժէքից:

Մառ նկատում է, 1. որ Վախտանգ Գորգասլան թագաւոր չէ եղել, նա առասպելական անձ է. 2. որ Իօսսելիանին Վրաց եկեղեցու պատմութեան համար հեղինակութիւն չէ. նրանցից յետոյ գտնուել են վրաց պատմութեան բազմաթիւ նոր աղբիւրներ, եւ շատ խնդիրներ նոր լուսաբանութիւն են ստացել. եւ 3. որ Եփրեմ Մծիրէն, որին Բուսկեւիչ առասպելական անձ է համարում, վրաց Դաւիթ Շինող թագաւորի աւագ ժամանակակից է, ապրել է 12րդ դարի սկզբներին եւ ունի բազմաթիւ ինքնուրույն եւ թարգմանական աշխատութիւններ: Այսպիսի պատմական յայտնի անձնաւորութիւն է նաեւ 11րդ դարի բիւզանդական հեղինակ եւ կանոնագէտ Նիկոն վանականը:

Վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը կանոնական հիմունքներից զուրկ է համարում նաեւ կանոնագէտ պրոֆեսոր Ալ-

մագով. իւր գեկուցման մէջ, որ կրում է «Կանոնական հիմունքներ Վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը լուծելու համար» վերնագիրը, Ալմագով բացատրելով Երրորդ եւ Չորրորդ տիեզերական ժողովների կանոնները, հանգում է հետեւեալ եզրակացութիւններին:

1. Տեղական անկախ եկեղեցիներին ի սկզբանէ պատկանող իրաւունքները չպէտք է որ եւ է մէկի կողմից անարգուէին եւ խախտուէին:

/288/ 2. Տեղական ինքնավար եկեղեցի ասելով կանոնական որոշումները հասկանում են այն եկեղեցիները, որոնք հին ժամանակ բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ էին, ուրեմն եւ կանոններով սահմանուած պատրիարքական աթոռների իրաւասութեանց շրջանում:

3. Ըստ կանոնների՝ ինքնավարութիւն նշանակում է եպիսկոպոսների ընրութեան եւ նշանակելու իրաւունք. եպիսկոպոսների գլխաւորը, առաքելական 34 կանոնի համաձայն մետրապոլիտը, պէտք է իւր պաշտօնի մէջ կարգուի կամ հաստատուի եկեղեցական վարչութեան բարձրագոյն մարմնի՝ պատրիարքի կողմից:

4. Կանոնների համաձայն՝ (Դ. ժողովը, 17 կան. Տրուլլեան ժող., 38 կան.) եթէ մի պետութեան եւ նրա անկախ եկեղեցու սահմաններում առաջ է գալիս նոր պետութիւն, նրա եկեղեցին եւս պէտք է վարչականապէս անկախ լինի. հետեւաբար եթէ մի պետութեան հետ միանայ մի ուրիշ պետութիւն, ինչ վարչական կազմակերպութիւն որ ստանայ միացող պետութիւնը, համապատասխան վարչական կազմակերպութիւն պէտք է ստանայ եւ նրա եկեղեցին: Այս բոլոր որոշումները վերաբերում են բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ մտնող եկեղեցիներին:

5. Քաղկեդոնի ժողովի 28րդ կանոնի համաձայն՝ օտար ազգերի եկեղեցիների գլխաւոր եպիսկոպոսները պէտք է նշանակուէին Կոստանդնուպոլսի աթոռից. այս եկեղեցիներից էր նաեւ

Վրաց եկեղեցին, որ ուրեմն տիեզերական ժողովների ժամանակաշրջանում չէր ճանաչում իբրեւ աստղեֆալ:

12րդ դարի բիզանդական յայտնի կանոնագետ Թեոդորոս Վալսամոն հաղորդում է հետեւեալը. «Ասում են, թէ Անտիոքի Պետրոս պատրիարքի օրով (1053-1057) ժողովական որոշում /289/ կայացաւ, Անտիոքի պատրիարքին ենթարկուող Վրաց եկեղեցին լինի անկախ եւ ազատ:

Վերոյիշեալ կանոնական կէտերից Ալմագով եզրակացնում է, որ Վրաց եկեղեցին անկախ չէր (իւր ներքին գործերի կառավարութեան մէջ) մինչեւ 11րդ դարը, աստղեֆալիան, տիեզերական ժողովների կանոնների հիման վրայ յատուկ չէր Վրաց եկեղեցուն սկզբից եւ եթ. աստղեֆալիան տրուեցաւ մի պատրիարքի՝ իրաւասութեան տակ գումարուած եկեղեցական ժողովի կողմից, ուստի եւ չէր կարող կատարեալ համարուել. վրաց պատրիարքութիւնը չէր կարող ինքնագլուխ պատրիարքութիւն ճանաչուել, քանի որ շնորհուով էր պատրիարքի կողմից, այլ պէտք է ճանաչուէր իբրեւ մետրապոլտութիւն»³⁸⁰:

2. ԱՐՄԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ

Վրաց Արսէն կաթողիկոսի (Ժ. դար) գրութիւնը՝ խորագրուած «Ճառ սրբոյ հօրն մերոյ Արսէնի կաթողիկոսի Մծխեթայ»՝ հրատարակած է Թ. Ժորդանիա, վրացերէն բնագրով, իւր՝ Ժամանակագրութիւնք եւ այլ նիւթեր Վրաստանի պատմութեան եւ մատենագրութեան վերաբերեալ գործին մէջ (Տփղիս, 1893, էջ 313-332): Վրացերէն բնագիրն ինձ անմատչելի մնալով, չկրցայ յընթացս ուսումնասիրութեանս օգտուիլ ուր հարկն էր (հմմտ. 207, 256): Այժմ ունիմ կարելոք մասերը աչաց առջեւ գերմաներէն թարգմանութեամբ Հ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ զայն ձեռագիր տրամադրութեանս տակ դնել: Անհետաքրքրական բան մէ՛ Արսէնի գրուածքը գոնէ մեր հարցի նկատմամբ եւ ամենեւին յարաբերու-

³⁸⁰ Հմմտ. «Արարատ», 1906, էջ 847-863, 971-983:

թիւն չունի Ուխտանիսի հետ (հմմտ. այս մասին նաեւ *Джаваховъ, Исторія церковнаго разрыва*, էջ 433, եւ 440): Արսէն /290/ հիմնուած է ընդհանրապէս յիշեալ տողերու մէջ *Narratio de rebus Armeniae* գրութեան վրայ, որուն թէեւ այժմ միայն յունարէնն կայ, բայց եղած է երբեմն նաեւ հայերէնը (ասոր վրայ ուրիշ անգամ):

Այստեղ աւելորդ չեմ համարիր կարեւոր մասերն ի մէջ բերել քաղուածաբար (ինչ ինչ հմմտ. եւ *H. Goussen, Die georgische Bibelübersetzung*, pp. 315-317):

«Պարսից Պերոզ թագաւորը վախնալով, որ հայերը յունաց հաւատակից ըլլալով, կրնան իրմէ ապստամբիլ, ստիպեց զանոնք, որ ընդունին Նեստորի վարդապետութիւնը: Բայց հայերը մերժեցին: Այն ատեն ըսաւ. «Կամ Ասորւոց հետ՝ բաց ի մելքիտներէ, որոնք յունաց հետ մի են, խոստովանեցէ՛ք մէկ հաւատք եւ կամ թողուցէ՛ք ձեր աշխարհը եւ գնացէ՛ք»: Այս շատ դժուար երեւցաւ հայոց եւ երկար բանակցեցան՝ յատկապէս կաթողիկոսն Ներսէս Միջին. ի վերջոյ զիջանելով՝ յանձն առին Յակոբիկեանց հաւատքը, միւս բոլոր կրօնները ասկէ աւելի գէշ տեսնելով: Ասոր վրայ թագաւորն գոհ եղաւ եւ խաւրեց անոնց յակոբիկ վարդապետներ, չար եւ բռնաւոր, ինչպէս խորամանկ աղուէներ..., որոնք ապականեցին ի Հայս Ս. Գրիգորի վաստակը: Ասոնց անուններն են՝ Արդիշոյ, Պետրոս Թափիչ, չարն Սիմէոն, Յակոբ, որոնք իրենց հետ բերին Փիլոքսենոսի, Յովիանոս Աղիկառնացւոյ, Տիմոթէոս Ասորւոյն եւ Սեւերոսի գրութիւնները: Դուին ժողով մը գումարեցին եւ ընդունեցան Որ խաչեցարը... այսու բաժանուեցան կաթողիկոսէ Եկեղեցիէն...»

Եւ երբ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսն Կիրիոն Մծխէթացին տեսաւ, որ Հայք Արդիշոյ Ասորւոյն ձեռօք Դուին ժողով գումարեցին, մերժեցին Կաթողիկէ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը, ինք զինքնին բաժանեցին չորս պատրիարքութիւններէ եւ դրժելով Ս. Գրիգորի դրած ուխտին, թէ /291/ Հայք Կեսարիոյ եկեղեցիէն յաւիտեանս պիտի չբաժնուին, եւ պիտի չդադարեցնեն անկէ առ-

նույլ եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը՝ Պարսից թագաւորէն հրաման առած են, որ իրենք ձեռնադրեն իրենց եպիսկոպոսները: Արդ, երբ գայս ճշմարտութեամբ լսեցին կաթողիկոսն Կիրիոն եւ Աբաս կաթողիկոսն Աղուանից, մեծ կոփ ծագեցաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ: Վիրք դիտել տուին Հայոց. «Ս. Գրիգոր մեզի ի Յունաց բերաւ հաւատքը, զոր ձեզի տուաւ իբրեւ իւր սուրբ դաւանութիւնը, եւ դուք ինք զինքնիդ ենթադրեցիք Արդիշոյի եւ ուրիշ ամբարիշտ մոլորելոց... եւ դուք անչարչարելի Երրորդութեան յատկացուցիք կիրք, ինչպէս ձեզի աւանդեց ամբարիշտն Պետրոս Թափիչ Անտիոքացին:

Այն ատեն հայերը ամբաստանեցին զվրացիները Պարսից արքային քով, թէ՛ անոնք Հռոմոնց հաւատքն կը դաւանին: Այս կոփւր տեղի ունեցաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ՝ Ներսէս կաթողիկոսի օրով: Ներսէս Միջին չար կաթողիկոսի մահուընէ ետքը յաջորդեց անոր Աբրահամ: Եւ կաթողիկոսն Վրաց Կիրիոն մերժեց Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը աթոռէն, որ Հայոց Ս. Շուշանիկի նշխարներու քով հաստատուած էր. եւ Աբրահամ պահանջեց Կիրիոնէն անոր աթոռը, բայց Կիրիոն միտ չդրաւ, եւ ծագեցաւ ասկէ երկուքին մէջ սաստիկ կոփ...»:

Աւելորդ է ժամանակագրութեան անհամաձայնութիւնք եւն մատնանշել, որոնք այնպէս կարկառուն կեցած են՝ տեսանելի ամէնուն: Արսէն ուզածին պէս հասկցած է յոյն անանունի պատմածները եւ իւր ճառը յօրինած, ինչպէս թելադրած է իրեն ազգասիրութիւնը: Յաջորդ տեղերու մէջ կը պատմէ Կոմիտասայ եւ յաջորդներու օրով Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ ելած խնդիրները եւն:

**ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.
ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՔԵՐԹՈՂ ԵՒ ԻԻՐ
ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

[Ա.]*

/8/ Մեր անցեալ պատմութիւնը եւ գրականութիւնը դեռ կը մնայ *terra incognita*, որուն ի խնդիր որչափ յառաջենք, այնչափ կը պարզուի մեր առջելը՝ նորանոր երեւոյթներով: Այս «անծանօթ աշխարհին» կը հայի առաջիկայ քննութեանս առարկան. որուն մասին յաչս մեր ընթերցողաց անհաւատալի չթուին թող այն ամէն յայտնութիւնները, գործնք պիտի հանենք յերեւան:

Ո՞վ է Վրթանէս: Զուր է այս մասին պատասխանի մը ակնկալութիւնը մեր հնագոյն կամ նորագոյն մատենագիրներէ. ա՛յնպէս ոչինչ աւանդուած է, հակառակ իր մեծ անձնաւորութեան: Բւր անունը լաւ ծանօթ է Հանդիսի ընթերցողաց Վրաց Բաժանման պատմութենէն, բայց ո՛չ ամբողջական գործունէութիւնը կեանքի եւ գրականութեան ասպարէզներու մէջ: Յետագայ տողերը նպատակ ունին ներկայացնել զինքը այս կրկնապատիկ ասպարէզներու մէջ նորանոր գծերով:

Վրթանէս ծագմամբ պայծառ նախարարական տոհմէ էր. է. եւ յաջորդ դարերու մէջ փառաւորուած Բագրատունեաց տնէն, որդի Քչկան¹ եւ եղբայր Սմբատայ Վրկանի մարգպանին եւ Գիգ Դաշտակարանի տեառն²: Այսչափ ծանօթ է մեզի իր ծնողաց մա-

* «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, Ա., էջ 8-11, վերջում՝ «(Շարունակելի). Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ»:

¹ Գիգը թողոց, էջ 90, «Վրթանիսի... Քչկան որդւոյ» եւ էջ 109, պարզապէս՝ «Վարդապետ Քչկան», ինչպէս սովորութիւն էր արեւելեայք քով իբրեւ մականուն գործածել:

² Թողոց գրքին մէջ անբաժին են երեք անձնաւորութիւնքս իրարմէ (հմտ. էջ 149, 150, 151, 168, 170), որ կրանել կու տայ երրորդութեանս մէկ ծագումէ ըլլալը. եւ արդեամբք ալ էջ 150 յայտնապէս ալ ըստւած է. Դունոյ 607ի կայթողիկոսընտրութեան ժողովքին եպիսկոպոսները կը ստորագրեն Սմբատայ, Գիգայ եւ

սին, որոնք 607ին տակաւին ի կեանս կը յիշատակուին³: Ծննդեան թուականն որոշ տարւով կարելի չէ ճշդել. կերեւայ թէ Զ. դարու երկրորդ կիսուն տեսաւ առաջին անգամ արեւը:

Իւր մտաւոր զարգացումը ընդունեցաւ Վրթանէս ապահովապէս լաւ ձեռքի տակ՝ ի Դուին, որ ժամանակի գիտութեան կենդրոնն կը համարուէր Պարսկահայաստանի մէջ: Այսպէս գիտէնաւ /9/ Ուխտանէս (Բ. 59), որ մինչեւ անգամ «ի տան կաթողիկոսարանին» սնած եւ ուսած կ'աւանդէ:

Այն հանգամանքը որ Վրթանէս ծանօթ էր յոյն լեզուին⁴, եւ իբրեւ այսպիսի մինչեւ անգամ Յունաստան խաւրուած է ապա ժողովքի համար, կարծել կու տայ, թէ ուսումն մասամբ կատարելագործած է բիւզանդական հողի վրայ Զ. դարու վերջին քառորդին⁵:

Մովսէս կը բազմէր այս ժամանակ կաթողիկոսական գահին վրայ ի Դուին, որուն հետ Վրթանէս լաւ յարաբերութեան մէջ մտաւ. եւ նուիրելով ինք գինք եկեղեցական կեանքի՝ ընդունեցաւ հոն քահանայական ձեռնադրութիւն եւ ճոխացաւ վարդապետական գաւազանաւ (591էն յառաջ):

Վրթանիսի խնդրած ձեռնարկին. «Եւ կնքեցաք զձեռնարկս այս, եւ եղաք ի սուրբ եկեղեցւոջս Դունայ. եւ Մանասէ Բասենոյ, եպիսկոպոս իմ աթոռակցաւք հանդերձ, որոց անուանքն ի վերոյդ յիշատակեալ են, եւ Սմբատ Վրկան մարգպան եւ տերանց զինուոր՝ իւր եղբարաւք հանդերձ՝ առաջի ամենասուրբ Երրորդութեանն: Նախ սրտիւք մերովք եւ ապա մատանաւք մերովք»: Հոս Մանասէ ինչպէս որ համառօտութեան համար լռած է եպիսկոպոսաց անունները յականէ յիշել – «որոց անուանք ի վերոյդ յիշատակեալ են», նոյնպէս լռած է Սմբատայ եղբարց անունները, որոնք Գիդ եւ Վրթանէս Շարսաղար նոյնպէս ի վերոյ յիշատակուած էին յականէ: «Հանդէս ամսօրեայ», 1909, էջ 79, չէինք նկատած այս կարեւոր կէտը:

³ Գիրք թղթոց, էջ 171, եւ «Հանդէս ամսօրեայ», անդ, էջ 79:

⁴ Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 116. «Իսկ այժմ առաւել եւս յայտնապէս գրեալ տեսանէմք զաղանդն Նեստորի, յեւս առաւել նորաձեւ գրեալս նոցա (ի Հռոմոց), գոր ես տեսի եւ կարդացի նոցին իսկ գրով, որ թարգմանի ի մեր լեզուս այսպէս...»:

⁵ Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 196. «Ի դէպ է ինձ իմանալ կամաւք հաւասար հարց ջանի աթենականիցն նորագունից լսալոս եւ պատմիչս յարդեան ժամանակիս». եթէ իր վրայ ըսուած առնունք. շատ մութ է տեղին:

Իւր այլ եւ այլ դէպքերու մէջ ցուցուցած գործունէութիւնը հաստատ կու տայ, թէ Դուին երկար մնաց Վրթանէս եւ կաթողիկոսարանի մէջ ստանձնեց նաեւ բարձր պաշտօններ, իբրեւ հօգործիկունք մը ծերունի կաթողիկոսին, որուն հետեւութեամբ կաթողիկոսին մահուընէն (†604) յետոյ երեք տարի պաշտօնավարեց կաթողիկոսական գործերը տեղապահի⁶ տիտղոսով:

Վրթանէս իւր այս դրից մէջ յամենայն դէպս մեծ ճոխութիւն վայելեց, գոնէ այս է ժամանակակից թղթերու մեզ թելադրածը, ուր յաճախ կը յորջորջէին զինքը պարգապէս «Վարդապետ»⁷, «Քերթող» տիտղոսներով: Սորմէն իւր առ Վրթանէս թուղթը կը խաւրէր այսպիսի հասցէիւ. «Փառաւորելոյ տերանց Վրթանիսի տերանց նուիրակի եւ վարդապետի՝ Քչկան որդւոյ»: Ճոխ տիտղոսներ, որոնց միտքը դժբախտաբար մութ կը մնայ մեզի:

Շատ նշանակալից է յատկապէս Նուիրակ⁸ տիտղոսը, որ քաղաքական պատիւ մը կը յարաբերէ եւ Վրթանիսի նախարարա-

⁶ Թուղթ Սորմէնի, էջ 90. «Այս Ա. թուղթ գրեցաւ ի Մովսիսէ եպիսկոպոսէ առ Վրթանէս Քերթող սրբոյն Գրիգորի [եկեղեցւոյն] տեղապահ», էջ 111:

⁷ Անդ., էջ 90, կը ծաղրէ զՎրթանէս ըսելով. «Կամ որ ասեքդ քերթող՝ նստեալ ի Դունայ աւերածին՝ հաւատոյդ նոր կարապետդ եւ յառաջընթաց Նեոին պաճուճեալ սնափառութեամբ ի մէջ ախմար եւ մտամոլար մարդկան, եւ ցուցանէ զանձն իւր թէ՝ ես իսկ եմ Վարդապետութիւն»: Արդեամբք ալ ժամանակակիցք զինքը բաց ի քերթող անուանելէ (էջ 111), նաեւ պարզ անուամբս՝ Վարդապետ կը յորջորջէին, այնպէս որ ժամանակակցաց բերանը «Վարդապետ» յատկացուած էր բացարձակապէս իրեն, ինչպէս ԺԷ. դարուն Գրիգոր պատրիարք Կեսարացւոյն, եւ գոհ կըլլային լոկ Վարդապետով յարաբերել զՎրթանէս: Հմմտ. էջ 108, «Տեառն վարդապետի, էջ 109, Վարդապետ Քչկան, էջ 93, առ Վրթանէս Վարդապետ գրեաց»:

⁸ Յատուկ ուշադրութեան պէտք է առնուլ հոս Նուիրակ յորջորջանքս, որ նմանութիւն մունի Վրկանի մարգպետին՝ Սմբատայ «տերանց զինուոր» յորջորջանաց հետ, եւ կարելի ալ է ենթադրել, թէ երեք Բագրատունի եղբարք արքունիքէն ստացած ըլլան քաղաքական պատիւներ եւ պաշտօններ: Գոնէ առաջին երկուքի՝ Սմբատայ եւ Գիգայ համար այս ստոյգ է. նկատելով նուիրակ բառին հին մատենագրութեանց մէջ սեպհական իմաստն՝ նաեւ Վրթանիսի վրայ կրնանք տիտղոս մը տեսնել: Այստեղ յառաջ կը բերենք նուիրակ բառիս նախնեաց քով կիրառութիւնն, որչափ այն ծանօթ է մեզի: 1. Գործք Առաք., ԺԶ., էջ

կան ծագման հետ մասնաւոր աղերս մունի: Ասոր համագոր կը թուի իւր միւս յորջորջումը՝ «Շարսաղար»⁹:

Վրթանիսի գործունէութեան մէջ մենք կը տեսնենք արտա-կարգի եռանդ մը ջատագովելու Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետու-

35, 38. «Առաքեցին զօրագլուխքն զՆուիրակսն», յուն. *ῥαβδοῦχος* = գաւազանա-կիր, լատ. *lietor*. 2. Ոսկ. Եւ. 439 «Որպէս առաջի իշխանացն նուիրակք եւ կա-ռապետք եւ քարոզք» են: 3. Բարս. Վեցոր., էջ 86. «քարոզքն առաջի (իշխանացն են) աղաղկեն... աստի անտի նուիրակք հպարտացեալք ստիպեն ձեպեն զխառնաղանձ ամբոխն ի բաց պարզեն...», յուն. *ῥαβδοῦχος* լատ. *lietor*. 4. Եփր. Բ., էջ 284. «Որպէս թէ իցեն նորա (թագաւորի) սպասք, դահիճք, նուիրակք, սպասաւորք, սուրիանդակք...»: 5. Լաբուրնայ, էջ 30. «Առանց նուիրակի մտցես առ իս համարձակութեամբ յապարանս պատուոյ թագաւորութեանս իմոյ»: 6. Բուգ., էջ 128. «Յետ այսորիկ զՁիկ նուիրակապետն զիւր արձակեաց Շապուռի արքայ Պարսից»: 7. Բուգ., էջ 221. «Շապուռի Ձիկ նուիրակ դաստիարակ ետ արքային խնորովայ»: 8. Գիրք թղթոց, էջ 90. «Վրթանիսի տերանց նուիրակի»: 9. Յիշատակարան Պիղատ., էջ 316, են նուիրակ, նուիրակապետ, ուր յուն. է *κοοῦρω*. Աւելորդ է աւելի երկարել վկայութեանցս շարքը. բացայայտ կը տեսնուի ասոնցմէ, թէ նուիրակ արքունական պաշտօն, աստիճան մէ, մերձաւորապէս արքայի «անձնապահ, բարապան» իմաստով: Հիւրջման (*Arm. Gr., I., 41*) չի համարձակիր մեկնել ծագումը կամ իմաստով մը հանդերձել: Բ. Պատկանեան (*Материалы для арм. слов. I, 20*) կը միտի իմանալ «իշխան, զօրագլուխ» եւ նուիրակապետով «իշխան սպասաւորաց» *Oberkommissär*: Մեր համոզումն է ըստ այսմ, թէ Վրթանէս պատուուած էր նաեւ յարքունուստ արքունական տիտղոսով մը:

⁹ Հմմտ. եւ էջ 149, 168, 170. «Վարդապետի Հայոց Շարսաղարի, ի վարդապետէ Հայոց Շարսաղարե», են. թէ հոս Շարսաղարով կականարկուի Վրթանէս, գիտէ եւ Ուխտանէս, Բ. 60. «Ի ժողով եպիսկոպոսացն, որ զձեռնարկն տային Սմբա-տայ եւ առնուին, եկեալ Վրթանէս այս վարդապետ Հայոց Շարսաղար այլօր հանդերձ». տե ս նաեւ անդ., էջ 61-62, 64: Շարսաղար կազմուած է ապահովա-պէս պարսկ. *šar-salart*, վերջին մասն՝ սաղար կը նշանակէ 1. զօրագլուխ, իշխան, *dux exercitus* (հմմտ. Խոր. Գ. 17, Կաղանկատ., էջ 103, Պատկանեան, անդ, էջ 25, 45). 2. տեղապահ, *vicarius principis aut iudicis, praetor* (ըստ *Meninskij*): Երկրորդ նշանակութիւնն աւելի ի դէպ կու գայ Վրթանիսի վարած պաշտօնին, իբրեւ յարքունուստ կարգուած տեղապահ (*vicarius*) Կաթողիկոսի: /10/ Դժուարին է մեկնել *šarp*. պարսկերէն ծանօթ է ինձ *šar*. քաղաք, 2. *šaryb*, մեկնիչ գրոց, *commentator*, *expositor libri*. վերջինս ունի նմանութիւն Վրթանիսի վարդապետ եւ քերթող յորջորջանաց հետ: Յամենայն դէպս Շարսաղարի միտքն կերթայ կը միանայ տերանց նուիրակի հետ, իբրեւ մին հայկական, եւ երկրորդն՝ պարսկական յորջորջանք:

թիւնը. պաշտպանելու հայկական շահերը. հոգ չէ թէ հիմն, որուն վրայ կը յենու, խախտուտ են կամ ոչ. այնպէս որ մինչեւ անգամ առ սաստկութեան եռանդան /10/ երբեմն մոլեռանդութեան մէջ իսկ կը զառաձանի: Ժամանակին Հայոց կաթողիկոսարանին հոգին եւ շունչն էր ինքը, չկար խնդիր, չկար լուծում, յորում չունենար ինքը մասնակցութիւն: Այս բոլորն եռանդը չափազանցութեան առաջնորդեց զինքը մանաւանդ ժամանակակից կրօնական հրատապ վէճերու մէջ. վէճեր, երբ շատ դժուարին էր ուղղորդ կշռին մէջ բռնել եռանդան մէտը. մանաւանդ դիրազրգիռ Վրթանիսի համար: Եւ խոհեմութիւնը, որ միայն կարող էր հաւասարութեան մէջ պահպանել նժարը, շատ սակաւ չափով զգալի է Վրթանիսի վրայ: Հարկ է խոստովանիլ նաեւ, թէ դոյզն ազդեցութիւն չգործեց իր վրայ այս խնդրոց մէջ նաեւ փառասիրութիւնը, որմէ վարակուած էր դժբախտաբար:

Այս բնատրութեան պարզ հետեւանքն էին ապահովապէս այն ամէն խնդիրներն ու կոխները, որ տեղի ունեցան իր օրով յունահայոց եւ պարսահայոց մէջ, որոնց վրայ խօսեցանք այլուր արդէն: Յիշատակելու արժանի է հոս ալ իւր եւ Սորմենի մէջ եղած թղթակցութիւնը, ուր լաւ պատկերացած է իւր բոլորն ատելութիւնը քաղկեդոնականաց դէմ եւն: Ասոր գեղեցիկ վկայ է եւ Համազասպի որդի Սահակայ թուղթը, որ Թղթոց գրքի մէջ (էջ 108-109) Սորմենի թղթակցութենէն ետքը գետեղուած է: Այս թուղթը ուղղուած է Սահակէն «Սրբասէր եպիսկոպոսաց Մանասէի, Յովհաննէսի եւ տեառն Գիգայ Դաշտկարանի եւ տեառն Սարգսի եւ տեառն Վարդապետի» (Վրթանիսի), որով յետսկոչում կ'ընէ Սահակ քաղկեդոնականութենէն ի միաբնակութիւն, զոր «վաւերական մատանեաւ» կը վաւերացընէին «Մանասէ... եւ Վարդապետ Քչկան»:

Կարելի չէ որոշել ճշդիւ ժամանակը, Վրթանէս այս խնդրոց համար Գրիգոր քերթողի հետ գնաց նաեւ «ի Յոյնս» բանակցութեան, թէեւ ոչինչ օգուտ տեսնուեցաւ:

Մեծ եղաւ Վրթանիսի արդիւնքը մանաւանդ նորոգ ծագած պատկերամարտից դէմ ճակատամարտին մէջ, երբ կռուեցաւ շատ կորովով եւ հզօր գրչով: Այս նկատմամբ ընդարձակօրէն կը խօսինք վարր: Վրթանիսի տեղապահութեան երկրորդ տարին պատահեցաւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի դատը, որուն մեծ եռանդեամբ պաշտպան հանդիսացաւ Վրթանէս, եւ այս առթիւ մտաւ թղթակցութեան մէջ Մովսիսի, Կիրիոնի, Պետրոսի եւ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն հետ. խնդիրն թէ եւ յաջողեցաւ վերջացնել, բայց իւր միջամտութիւնն անպակաս եղաւ նաեւ Աբրահամու օրով, որուն խորհրդատունն եղաւ եւ քարտուղարը, ինչպէս կը տեսնուի: Վրաց բաժանման պատմութեան մէջ կատարած իւր դերը նկատած ենք այլուր արդէն մանրամասնութեամբ:

607ին երբ Դունոյ Մայր եկեղեցւոյն մէջ գումարեցան եպիսկոպոսունք հրամանաւ եւ հսկողութեամբ Սմբատայ՝ կաթողիկոս ընտրելու, իրենց ձեռնարկը տուին «Տեառն Սմբատայ Վրկան մարգպանի եւ տերանց զինուորի, եւ տեառն Գիգայ Դաշակարանի եւ վարդապետի Հայոց Շարսաղարի» (էջ 149). եւ ձեռնարկն վաւերացուցին «Սմբատ... Գիգ... եւ վարդապետ Հայոց Շարսաղար»:

Յետ ընտրութեան կաթողիկոսի կրկին մնաց ի Դուին. ուր շարունակեց գործել իբրեւ քարտուղար եւ խորհրդական ծերունի կաթողիկոսին: Ինքն էր ապահովապէս Աբրահամու առ Կիրիոն գրած թղթերու գրիչը. ինչպէս կը զգացուի գրութեան ոճէն, եւ յայտնի ակնարկութեան ալ կը հանդիպինք նման դէպքի մը մէջ՝ Աբրահամու Աղուանից գրած թղթին մէջ (էջ 196): Իրմէ է ապահովապէս նաեւ Սմբատայ առ Կիրիոն թուղթը, որուն մէջ կը յիշուի յականէ ինքն ալ. «Սրբասիրի տեառն Կիրոնի... ի Սմբատայ Գուրկան մարգպանէ... եւ ի Գիգայ Դաշակարանէ, եւ ի վարդապետէ Հայոց Շարսաղարէ... ողջոյն»: Վրթանէս, ինչպէս այլուր առիթ եղաւ ըսելու, անձամբ ծանօթ կ'երեւայ Կիրիոնի:

Այսչափ իր կենսագրութենէն. թէ ի՞նչ աւելի գործունէութիւն ցուցուց, անյայտ է մեզի. նմանապէս թէ մինչեւ ե՞րբ երկարեց կե-

նաց տարիները եւ ե՛րբ կնքեց, որոշ եզրերով կարելի չէ սահմանել. տակաւին 617ին ի կեանս էր դեռ. յամենայն դէպս հազիւ թէ կոխեց Է. դարու առաջին քառորդին սեւմքը, ինչպէս ամէն պարագայք ցոյց կու տան:

Վրթանէս Է. դարու մեր առաջին մատենագիրն է, որ բազմակողմանի հմտութեամբ փայլած է: Ոչ մէկ ժամանակակից մատենագիր կրնայ մրցիլ հետը. ծանօթ էր ժամանակի հայերէն բովանդակ գրականութեան. բաց ասկից՝ նաեւ յոյն մատենագրութեան, ինչպէս կը վկայէր անձամբ:

Իւր մեծ համբաւը իբրեւ կորովագոյն Քերթող, մեծամեծ ակնկալութիւն կը զարթուցանէ ի մեզ՝ ունենալու իր գրչէն մնացական յիշատակարաններ՝ գրական ասպարէզի մէջ: Բայց շատ յուսախաբ պիտի մնանք, եթէ նկատենք հայ Մատենագրութեան պատմութեան մէջ իրեն ընծայուած գրուածոց չոր ու վտիտ ցանկը: Վրթանէս մեծ հանդիսացաւ միայն ժամանակակիցներու քով, եւ այնուհետեւ մարեցաւ արեւը: Թէ՛ հիները եւ թէ՛ նորագոյնք ոչինչ աւանդեցին անոր գործունէութեան եւ գրական մեծ արժանեաց մասին, ոչ ոք հետաքրքրուեցաւ անով:

Զարբանալեան (Պատմ. հայկ. հին դպր., 465-468) եւ իրեն հետեւելով այլք՝ Վրթանիսի երկասիրութիւններ կը յիշատակեն պարզապէս Թղթոց գրքին մէջ իր անունը կրող Թղթերը եւ Ընդդէմ Պատկերամարտից գրուածքը, որոնք սակայն ոչ ամբողջ են, եւ ոչ հետեւաբար կը պատկերեն զՎրթանէս իւր էութեամբ:

Վրթանէսի գրութիւնները երկու ընդհանուր խմբի կարելի է բաժնել՝ Թուղթք եւ Երկասիրութիւնք: Բայց այս բաժանանման /11/ մասնաւոր ուշադրութիւն մը շնորհել չարժեք, ըստ որում՝ ըստ արտաքնոյն է միայն, մինչդեռ ներքնոյն՝ բովանդակութեան կողմանէ մէկ նկարագիր ունին եւ համանման նիւթ: Թղթերու բովանդակութեան եւ գրութեան շարժադրին վրայ ուրիշ առթիւ մանրամասնութեամբ խօսած ենք. որով այստեղ կրկին մանրա-

մասնօրէն ի նկատի առնուլ աւելորդ կը կարծենք: Կը թուենք միայն մի առ մի:

1. Թուղթ առ Սորմէն Յունահայաստանի ստրատելատ, իբրեւ պատասխան անոր կաթողիկոսական կրկին աթոռներն միացնելու հրաւերին. գրուած 605/606ին: Թղթոց գրքին մէջ (էջ 93-98) խորագիր կը կրէ. «Պատասխանի թղթոյն Սորմենայ, որ առ Վրթանէս վարդապետ գրեաց. «Գիտենք զի բազմադէմ եւ պէսպէս օրինակօք խօսեցայք...» սկզբնաւորութեամբ: Այս մասին տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1909, էջ 17-137:

2. Թուղթ Ա. առ Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոս. գրուած 605/606ին Դուինէն, իբրեւ պատասխան Յովհաննավանքը փախստական Յուրտաւայ եպիսկոպոսին. Թղթոց գրքին մէջ (էջ 112) խորագիր կը կրէ. Պատասխանի թղթոյն Մովսէսի Յուրտաւայ եպիսկոպոսի՝ ի Վրթանիսէ. «Զգիրս ողջունի սրբութեան քո ընկալայ...» սկզբնաւորութեամբ (հմմտ. եւ Ուխտանէս, Բ., 26-27):

3. Թուղթ շրջագայական առ եկեղեցին Յուրտաւայ, գրուած 606ին Մովսէս եպիսկոպոսի խնդրանօք՝ Յուրտաւայ հայերուն. թուղթս անդամատուած աւանդուած է Թղթոց գրքին մէջ (էջ 130-131, Ուխտանէս, 32) այսպիսի խորագրով՝ Թուղթ շրջագայական տեառն Վրթանիսի Քերթողի, «Սրբասէր ուղղափառացն...» սկզբնաւորութեամբ. որուն ստորեւ առիթ պիտի ըլլայ անդրադառնալու:

4. Թուղթ Բ. առ Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոս, Թղթոց գրքի մէջ (էջ 135, Ուխտանէս, 41) խորագիր ունի. «Պատասխանի թղթոյն Մովսիսի», «Զգիր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ զԱստուծոյ գոհացաք» սկզբնաւորութեամբ:

5. Թուղթ առ Պետրոս Վրացի. գրուած 606ին, որ խորագիր կը կրէ Թղթոց գրքին մէջ (էջ 136-137, Ուխտանէս, 44). Տեառն Պետրոսի ի Վրթանիսէ. «Փառաւորելոյ տեառն Պետրոսի աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ...» սկզբնաւորութեամբ:

6. Թուղթ առ Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց. գրուած 606ին Մովսէս եպիսկոպոսի խնդրանօք. Թղթոց գրքի մէջ (էջ 138-139, Ուխտանէս, էջ 42-44) խորագիր կը կրէ. «Տեառն Կիրոմնի ի Վրթանիսէ», «Սրբասիրի տեառն Կիրովնի Վրաց կաթողիկոսի»... սկզբնաւորութեամբ:

7. Թուղթ Գ. առ Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոս. գրուած 606ին Դունէն. Թղթոց գրքին մէջ (էջ 141-145, Ուխտանէս, 49-53) խորագիր կը կրէ. Պատասխանի թղթոյն Մովսէսի եպիսկոպոսի ի Վրթանիսէ. «Զողջոյն սրբութեան ձերոյ լուայ, ուրախ եղէ...» սկզբնաւորութեամբ:

8. Թուղթ առ Մխիթար եպ. Ամարասայ, զոր գրած է Վրթանէս ի դիմաց Աբրահամ կաթողիկոսի եւ աթոռակցաց՝ իբրեւ պատասխան Աղուանից թղթին, մերձաւորապէս 608/609ին: Թուղթս խորագիր կը կրէ Թղթոց գրքին մէջ՝ Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Աղուանից՝ Վրթանիսի քերթողի. «Պատուական գտելոցս եւ վեհ հռչակելոցդ...» սկզբնաւորութեամբ¹⁰: Թղթիս վերլուծական ուսումնասիրութիւնն կատարած է շատ սիրուն կերպով Կ. Վ. Տէր Մկրտչեան, որ այսպէս կը գնահատէ զայն. «Այս թուղթը ներկայանում է իբրեւ ամենահին կարեւոր յիշատակարաններից մէկը, պարզելու համար մեր եկեղեցու ի սկզբանէ անտի բռնած դրութիւնը քաղկեդոնական հարցի նկատմամբ... չնայած իւր մութ եւ խրթին ոճին՝ նա հմուտ գործ է եւ մանրամասնութեանց մէջ շատ հետաքրքիր առանձնայատկութիւններ է ներկայացնում» (էջ 446):

¹⁰ Հրտ. Գիրք թղթոց, էջ 196-211, վերջէն թերի է՝ ձեռագրին մէջ թուղթ ինկած ըլլալով: Ամբողջական մը տուած է Էջմիածնի թիւ 58 եւ 100 ձեռագրաց համեմատ. Կ. Վ. Տէր Մկրտչեան, ընտիր յառաջաբանով մը, «Արարատ», 1896, էջ 443-447 (Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը Աղուանից հետ՝ ըստ Վրթանէս Քերթողի գրութեան) եւ էջ 477-488 (բնագիրը): Մ. Կաղանկատուացի, էջ 219-222, քանի մէջ հազիւ յառաջ կը բերէ: Բնագիրն կարօտ կը մնայ դեռ լուագոյն ձեռագրի. Անտոնեան Հարց օրինակն ոչ միայն թերի է ի վերջոյ, այլ եւ շատ տեղ անընթեռնելի է: Կ. Վ.-ի օրինակներն ալ անհմուտ օրինակողներու շնորհիւ շատ տեղ աղճատուած են:

Բնականաբար Վրթանէս իւր հայեցումներն նետած է բովանդակ խնդրոյն վրայ միաբնեայ ըմբռնումներով. այս պատճառաւ ալ մեծապէս ազդուած է Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութենէն:

9. Պատմութիւն շինութեան վկայարանի Հոփսիսիմեանց ի ձեռն Կոմիտաս կաթողիկոսի: Այս գրութեան անձանօթ այլուստ ցայսօր, կը յիշատակեն միայն Հայկազնեան Բառագորոց հեղինակը՝ Ներածութեան մէջ (Ա. 19), հետեւեալ խօսքերով. «Վրթանէս Քերթող ի Է. դարու, որոյ է համառօտ պատմութիւն ընտիր ոճով վասն շինութեան վկայարանի Հոփսիսիմեանց ի Կոմիտասայ կաթողիկոսէ»: Այս պարզ եւ մեկին տողերէն կը տեսնուի յայտնապէս, թէ գրութեան մատչելի եղած է Բառագորոց հեղինակներու. ապա ուրեմն կը գտնուէր այն երբեմն Վենետիկեան Մխիթ. հարց հաւաքման մէջ, ուր եւ ապահովապէս ցայսօր կը հանգչի թաքուն, անյայտ մնալով նոյն իսկ Հ. Ալիշանի: Շատ փափաքելի էր, որ Մխիթ. հարք օր յառաջ ի վեր հանէին զայն եւ հրատարակէին: Այս գրութեան հետքն չէ՞ արդեօք առ Մեքենսի (էջ 88-89) պահուած ընդմիջարկեալ հատուածն Շինումն տաճարին Հոփսիսիմեայ: Եւ եղեւ յամի ԲԸ.երորդի (618/619) թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոսրովու...»: Թէեւ հաստատել դժուարին է, բայց ենթադրութիւնս հեռու չ'երեւար հաւանականութենէն:

/37/ 10. Ճառ ընդդեմ Պատկերամարտից¹¹: Հոյակապ է սքանչելի գրուածք մը, որուն մրցակից մը հնութեամբ եւ հմտութեամբ դժուարին է գտնել նոյն իսկ յոյն եւ լատին գրականութեան մէջ այսչափ կանուխ ժամանակէն: Վրթանէս տողած է զայն ժամանակակից հայ պատկերամարտից դէմ, ուր ջերմ եռանդով, մեծ յաջողութեամբ, զօրեղ փաստերով կը հերքէ հակառակորդ կողման բոլոր առարկութիւնները, կը պարզէ քրիստոնէական ողջամիտ վարդապետութիւնը պատկերայարգութեան վրայ, կը ջատագովէ ազգային դարաւոր աւանդութիւնը եւ համոզումը այս նկատմամբ, բերելով ի մէջ ընդհանուր եկեղեցական եւ ազգային գրականութենէ եւ պատմութենէ շահագրգիռ վկայութիւններ եւ դէպքեր¹²:

* «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, Բ., էջ 37-39. «Շարունակելի» Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ:

¹¹ Հեռագրաց մէջ (ինչպէս մեր Մատենադարանի թիւ 44ի մէջ. Յուցակ, էջ 206) խորագիր կը կրէ. «Վրթանիսի Քերթողի Յաղագս պատկերամարտաց»: Յուցակի մը համաձայն երեք օրինակ կը գտնուի Վենետիկի Մխիթ. հավաքման մէջ, ուսկից հանելով հրատարակած է Հ. Գ. Զ. Սահակեան՝ «Յաղագս բարեխօսութեան սրբոց եւ զնշխարս նոցա եւ զպատկերս մեծարելոյ» գրոց (Վենետ., 1852) Յաւելուածին մէջ (էջ 325-342): Տերոյենց կը յիշատակէ Էջմիածնի Գեորգ. Յուց., թիւ 102 ձեռագրին ստորագրութեան մէջ (Երեսակ, Դ., 1858, էջ 267) «Վրթանէս Քերթողի Յաղագս պատկերամարտաց». սկիզբն է «Քանզի զպատկերաց օրինակ նախ Մովսէս արար...», որ կը համապատասխանէ վենետ. հրատարակութեան 326 էջին՝ 27 տող սկիզբէն ի բաց թողլով:

¹² Մանր նկարագրութիւն մը բովանդակութեան տուած է Հ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 206-207: Վրթանէս շատ մեծ հմտութեամբ հաւաքած է հոս ի մի սուրբ հարց գրուածներէն եւ Եւսեբեայ Եկեղ. պատմութենէն այն ամէն վկայութիւնները, որոնցմով ապա Ը. դարուն կռուեցան յոյն հարք պատկերամարտից դէմ, զոր օրինակ՝ Եւսեբիոսէն, Սեբերիանոսէն, Ոսկեբերանէն, Գրիգոր Լուսաւորիչի աղօթքէն (առ Ագաթանգեղեայ, էջ 331 = Ագաթ., տպ. Վենետ., էջ 71): Ոչինչ աւելի ի մէջ բերած է Ը. դարու Բ. կիսուն Նիկեփորոս պատրիարքը իւր Ընդդեմ Եւսեբեայ Հակաձառութեան մէջ, ուր Նիկեփոր նման Վրթանիսի մեծ վկայութիւն կը համարի Գրիգոր Լուսաւորիչի խօսքերն առ Ագաթանգեղեայ, եւ երեք վկայութիւն ի մէջ կը բերէ յունարէն թարգմանութենէն, J. B. Pitra,

Վրթանէս գրած է գրութիւնս նամակի ձեռով Զ. դարու վերջին կամ Է. դարու առաջին տասնեակին, երբ ի Հայս Սովսէս Բ. Եղիվարդեցոյ (574-604) օրով յուզուեցաւ խնդիր ընդդէմ պատկերներու, որուն վրայ յայտնի ակնարկութիւններ ալ կ'ընէ Վրթանէս. եւ աւելի մանրամասնութիւններ աւանդած է Յովհ. Մայրազոմեցի իւր առ Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծ կողմանց թղթին մէջ, զոր պահած է մեզի Սովսէս Կաղանկատուացի:

Այստեղ ի դէպ կը համարինք քիչ մը մանրամասնութեամբ նկատել պատկերայարգութեան դէմ ընդհանրապէս քրիստոնեայ աշխարհին, եւ մասնաւորապէս ի Հայս յուզուած խնդիրս՝ այսչափ կանուխ ժամանակէն, որով պաշտպանած կ'ըլլանք նաեւ Վրթանիսի գրուածքին վաւերականութիւնը Ստրչիգովսկիի եւ այլոց դէմ:

Ուսուչապետն 3. Ստրչիգովսկի նկատելով, թէ գրութեանս մէջ ջերմ պայքար կը մղուի Պատկերամարտից դէմ, եւ պատկերամարտութիւնն առաջին անգամ Ը. դարուն՝ Լեւոն Իսաւրացոյ (717-741) օրով յուզուեցաւ, կը համարձակի այսպիսի վճիռ մը արձակել հարազատութեան դէմ. «Հ. Գարեգին սոյն գործը Վրթանէս Քերթողի՝ հայ մատենագրի մը կու տայ, որ 581-594 տեղապահ եղած է: Կարծեմ թէ Վրթանէս անոր համար չի կրնար գործոյս հեղինակն ըլլալ, վասն զի խօսակցութեան առիթ տուողն յայտնապէս պատկերամարտութիւնն է. ապա ուրեմն առ կանուխ Ը. դարու կէսէն կրնայ ըլլալ»¹³: Այս համոզումը նաեւ այլուր դաւանած է քանի մ'անգամ¹⁴ անուանելով գրուածքիս հեղինակը «Սուտ Վրթանէս»: Զարմանալի է, որ իրեն համակարծիք եղած է եւ Հ.

Spicilegium Solesmense complectens Sanetorum Patrum t. I. Parisiis, 1852, pp. 499-502:

¹³ Յովս. Ստրչիգովսկի, Էջմիածնի Աւետարանը. թարգմ. Հ. Բ. Պիլէզիքճեան, Վիեննա, 1893, էջ 66:

¹⁴ Անդ, էջ 66, ծան. 2 եւ էջ 73:

Տաշեան, գրելով, թէ՝ «Ճառս չէ Վրթանէս Քերթողի տեղապահի, այլ աւելի ուշ ժամանակի» (Յուցակ, էջ 1157):

Բայց կ'անիրաւին յիշեալ մեծարոյ գիտնականք ըննդեմ Վրթանիսի եւ ընդդեմ ճշմարտութեան: Պատկերամարտութիւնը այո՛ւ ստուգիւ Ը. դարու երկրորդ քառորդին (726) հանեց յերեւան իւր մոլեգին զայրուցքը Լեւոն Բսաւրացոյ օրով, բայց իւր սկզբնաւորութիւնն քրիստոնէից մէջ առած էր արդէն Դ. դարուն, երբ Ելվիրայի 306ի ժողովքը մասնաւոր կանոններով պատկերա-յարգութեան առջեւն առնուլ փորձեց: Նոյն իսկ Վրթանիսի օրով նոյն յուզումը արծածած էր նաեւ Գաղղիա, ուր Մարսիլիայի Սե-րենոս եպիսկոպոսը անխորհուրդ եռանդով մը պատկերներն ե-կեղեցիէն դուրս կը վտարէր, համարելով անոնց յարգութիւնը կռապաշտութիւն, ինչպէս Գրիգոր Մեծ քահանայապետի առ Սե-րենոս թղթէն կը տեսնուի¹⁵: Շատ նկարագրական են Գրիգորի խօսքերը, զորոնք վարը առիթ պիտի ունենանք լսելու: Նմանա-պէս Զ. դարուն Անաստաս Սինայեցիին եւ Է. դարուն Ղեւոնդիոս ե-պիսկոպոս ջերմ կերպով կը ջատագովեն իրենց գրուածոց մէջ այս յարգութիւնը ընդդեմ անարգողաց, որոնց թիւը մեծ եղած կ'ե-րեւայ¹⁶: Հարկ չկայ, սակայն պատկերամարտութեան հնութիւնը ցուցնելու համար [38] հեռուներ թափառիլ: Տոհմային մատենագ-րութիւնը պահած է մեզի այս մասին գոհացուցիչ յիշատակարան-ներ, ամենայնիւ համաձայն Վրթանիսի գրութեան հետ:

Միտ դնելով Վրթանիսի խօսքերուն, մենք կը տեսնենք, թէ նա իր հանդէպ ունի համարին ախոյեաններ, բոլորս՝ հայրենի հո-ղին վրայ. հերձուած մը, որ կը նմանցուի «Մանիքեցոց եւ Մար-կիանոսաց» (էջ 331), «որոնք յորժամ տեսանէն պատկերս,

¹⁵ Lib. IX. ep. 9. hմմտ. Hefele, Konziliengeschichte, III Բ., տպ., էջ 366 եւն:

¹⁶ Հմմտ. А. П. Лебедевъ, Вселенские Соборы VI-VIII вековъ, Москва, 1897, с. 131-137, առ Ար. Սեդրակեանի՝ Հայաստանեայց Եկեղեցու պատկերյարգութիւնը, Ս. Պետերբ., 1904, էջ 8-10 եւ K. Schwarzlose, Der Bilderstreit ein Kampf der griechischen Kirehe um ihre Eigenart und um ihre Freibeil Gotha, 1890:

դժգունին զայրագնեալք եւ մատուցեալ թշնամանեն» (էջ 332). աղանդ մը, որ ակամայ կը ձգէ մեր միտքը «պառլիկեանները» (Գիրք թղթոց, էջ 73), Խուժիկ նեստորականները, որոնք նոյնպէս պատկերամարտ էին: Ասոնց պարագլուխ կը համարի Վրթանէս «պիղծն Թադէոս եւ Եսայի ու ընգերք նոցուն, որ եւ գլուխս ընդ իւրեանս ի յետս կացուցին, որպէս եւ զձեզդ» (էջ 339): Վրթանիսի այս տողերը մեզի զգալ կու տան նաեւ, թէ իր օրով կենդանի էին դեռ պարագլուխները, քայց աքաղարի մէջ:

Ահա թե որչափ միաբան է այս տեղեկութեանց հետ ժամանակակից ուրիշ անուանի վարդապետի մը՝ Յովհաննէս Մայրագոմեցոյ վկայութիւնը՝ առ Դաւիթ Մեծ կողմանց եպիսկոպոս թղթին մէջ¹⁷: Պատճառ կը համարինք հոս ամբողջութեամբ գետնէն Յովհաննէս այս թուղթը, որ ամբողջապէս նուիրուած է առաջիկայ խնդրոյ:

Աղուանից Ուխտանէս եւ Եղիազար կաթողիկոսաց օրով, կը գրէ Կաղանկատուացի. «Եհաս համբաւ իմն առ նոսա (ի Կողմանց Հայոց), եթէ ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոմանք մկրտութիւն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն եւ ոչ պսակ դնեն հարսանեաց, յայս պատճառս թէ քահանայութիւն բարձեալ է յերկրէ»: Վասն որոյ, կը շարունակէ Պատմագիրը, Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծ Կողմանց խնդրեաց գրով ի Յովհաննէ վարդապետէ Հայոց զպատճառս իրացն. եւ նա արար հմուտ այնմ ճշմարտապէս այսպէս ասացեալ եթէ՝ Աղանդդ այդ յետ առաքելոցն երեւեցաւ, վասն որոյ ժողով մեծ եղււ ի Կեսարիա. հրամայեցին նկարել զպատկերս ի տան Աստուծոյ: Բայց բարձրամտեալ նկարչացն՝ զինքեանս գերագոյն

¹⁷ Թուղթ Մեծ կողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերաց եւ նկարագրութեանց՝ հայցուած ի Յովհաննէս Մայրագոմեցոյ. առ Մ. Կաղանկատուացոյ, Բ., խզ., էջ 211-214: Դաւիթ Մեծկողմանց եպիսկոպոս ըլլալու է յամենայն դէպս 610էն ետքը, վասն զի ըստ մեր ծանօթութեան 560/570ի մէջերը եպիսկոպոս էր Կողմանց Ղեւոնդ (Գիրք թղթոց, էջ 81), որուն յաջորդած է հաւանականաբար Սիմէոն, որ կը յիշուի 610ին Աբրահամու առ Աղուանս թղթին մէջ (էջ 196):

կամէին լինել քան քամենայն արուեստաւորս եկեղեցականս եւ ասէին. մեր արուեստս լոյս է. զի ծերք եւ տղայք առհասարակ վերծանեն, իսկ զԳիրս Սուրբս սակաւք ընթեռնուն¹⁸:

Աստանօր աղմկեալ կրկին լինի ժողով. եւ քննեալ արդարացուցին զգրիչս եւ զվերծանողս եւ զմեկնիչս եւ եղին յառաջ քան զնկարիչս: Եւ անտի մինչեւ Մովսէս Հայոց կաթողիկոսն այդ աղանդ հերձուածին չէր (տպ.՝ հերձուած ինչ էր) յայտնեալ. ապա ընդ երկուանալն հայրապետութեան Հայոց էր մեծ մարտ ընդ Մովսէս եւ ընդ Թէոդորոս Կարնոյ եպիսկոպոս, զոր փիլիսոփայապետն կոչէին. եւ ուղղափառքն աղարտէին զՀռոմոնցն զամենայն կրօնսն: Եւ առնէր ժողով Մովսէս իւր կողման վարդապետացն եւ հրամայէր ամենեւին ոչ հաղորդել ընդ Հռոմսն՝ հնազանդեալս քաղկեդոնական ժողովոյն, մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս եւ մի՛ նշխարս ի նոցանէ ընդունել: Յայնժամ Թէոդորոս ետ հրաման ժողովիլ եպիսկոպոսացն Հայոց, որ ի նորայն կողման, ի Կարնոյ քաղաք. եւ ասէ. պարտ է մեզ առնել կաթողիկոս: Եւ ածին զՅովհանն ոմն սիւնական, ձեռնադրեցին եւ հնազանդեցան քաղկեդոնական կրօնիցն, եւ ոչ որ ի նոցանէ եղեւ խնդրող ուղղափառ հաւատոց՝ բաց յԵնովսայ երանելոյ, որ գնաց ի նոցանէ եւ եկն առ Մովսէս կաթողիկոս, զոր ուրախութեամբ ընկալան: Մովսէս նստէր ի Դուին կաթողիկոս. պատշաճեցին եւ Հռովմայեցիքն Յովհաննու զկաթողիկոսարան յԱւանի՝ մօտ առ միմեանս. եւ էր

¹⁸ Հմմտ. Մեծին Գրիգորի տողերս առ Սերենոս եպիսկոպոս. «Պէտք չէիր կործանել այն բանը, որ եկեղեցեաց մէջ դրուած չէր պաշտելու համար, այլ պարզապէս պատուելու համար: Ուրիշ բան է պատկեր մը պաշտել, եւ ուրիշ բան է պատկերին վրայ ներկայացուած պատմութենէն տրվիլ, թէ ի՛նչ է պաշտուածը: Վասն զի անոնց համար, որոնք կարդալ կրնան, գրուածքն ինչ որ կարծէ, նոյնպէս կարծէ եւ պատկերը անոնց համար, որոնք կարդալ չեն գիտեր, այնու որ ասոր վրայ ալ կը տեսնեն անուսք, թէ իրենք ինչ ճամբայ պէտք են բռնել» եւն: Եւ Վրթանէս (էջ 336). «Յեկեղեցիս ի Գրոցն ականջք միայն լսեն, իսկ զնկարսն աչօք տեսանեն եւ ականջօք լսեն, եւ որ սրտիւքն իմանան եւ հաւատան»:

խոռվութիւն ի միջի նոցա՝ չընդունելով զՅովհաննու ձեռնադրեալսն:

Ապա Յեսու անուն քահանայ եւ Թադէոս եւ Գրիգոր, որք ի Մովսիսի կողմանէն էին, գնացին ի Դունայ եւ ելին ի Սոթից գաւառն՝ բնակելով յանապատս, զի կրօնաւորք էին. եւ սկսան ուսուցանել, եթէ զպատկերս, որ յեկեղեցիսն նկարեալ՝ ի բաց ջնջեցէք եւ ընդ աշխարհական քահանայս մի՛ հաղորդիք: Եղև խոռվութիւն ի գաւառին. եւ համբաւն եհաս առ Մովսէս հայրապետն, որ իսկոյն գրեաց, թէ փութով այսրէն եկայք: Եւ նոքա ոչ անսացին հրամանին, այլ անտի գնացեալ բնակեցան ի ձերում՝ Արցախական գաւառի: Եւ հարցեալ հայրապետին զգիտնաւորս իւր, եթէ զհարդ են այնց մարդկան գործք. նոքա զոր վասն հոռվմայականին էր թիւրութիւն՝ ետուն պատճառս. ապա ԳՐԵՅԻՆ ՆԱՄԱԿ, թէ մի՛ ոք իշխեսցի խոտել զնկարս՝ որ յեկեղեցիս են:

Եւ ի վախճանել հայրապետին Մովսէսի եւ ի տիրելն Խոսրովու Հայոց՝ միաւորացաւ երկիրն. եւ նստուցին հայրապետ զԱրաքսամ ճշմարիտ եւ ընտիր այր, որ զԺողովն Քաղկեդոնի նախ երարձ նզովիւք, եւ ապա ձեռնադրեցաւ:

Իսկ պատկերամարտքն, որ իջին յԱդուանս, պղտորեցին զերկիրդ ձեր: Ապա Գաղմանայ տէրն կալեալ զերեսին արսն, որոց անուանքն ի թղթիդ են, ետ կապանօք ածել ի Հայս. եւ եղեալ նոցա յանդիման մեզ, հարցաք թէ յոր պատճառս չընդունիք զմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն: Ետուն պատասխանի, թէ Արտաքոյ է պատուիրանաց եւ եթէ կոապաշտից է գործդ այդ, որոց զամենայն արարածս ի պաշտօն էր առեալ. մեք ոչ պագանեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրաման ի Գրոց: Ապա մեր յայտ արարեալ զՄովսիսականն ի խորանին նկարակերտութիւն, եւ զՍողոմոնեան տաճարին զանազան քանդակագործութիւնսն՝ զնոյն նկարագրեալ եւ ի մեր եկեղեցիս: Զայս եւ զոցին նմանս աւացեալ՝ զթիւրութիւն նոցա ուղղեցաք»:

Այս պատմական տողերը, որոնք գրուած են ապահովապէս Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով, կարդալէ յետոյ, Վրթանիսի թղթոյն վաւերականութեան դէմ ամէն տարակոյս կը փարատի: Վրթանէս գրած է զայն իբրեւ նամակ, ինչպէս գրութեան ձեւէն իսկ կէրեւայ, Մովսէս կաթողիկոսի օրով՝ կաթողիկոսարանի բաժանումէն (591) /39/ ետքը եւ 604էն յառաջ. ասոր բացայայտ վկայ է Յովհաննէս Մայրազումեցի վերոյիշեալ տողերու մէջ (Գրեցին [զիտունք ժամանակին] նամակ, թէ մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել զնկարս, որ յեկեղեցիս են»):

Դար մը յետոյ կրկին վերընձիւղեցաւ աղանդս, երբ նման Վրթանիսի կոուեցաւ բանիւ եւ գրով Յովհաննէս Իմաստասէր Օձնեցի իւր ընդդէմ Պաղիկեանց ճառին մէջ, ուր նշմարելի են նաեւ տողեր Վրթանիսի գրութենէն:

11. Պատմութիւն ժողովոցն Եփեսոսի (431) եւ Քաղկեդոնի (451) կամ լաւ եւս Պատճառք ժողովոյն Քաղկեդոնի: Այս գրուածքը պահուած է մեծի մասամբ Ճառքնտիրներու կամ հին Հաւաքածոներու մէջ այսպիսի խորագիրներով. ա. «Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, որ եղել ի ժամանակս Թէոդոսի Փոքրու, վասն ամբարշտին Նեստորի» անանուն¹⁹. բ. «Երանելոյն Փիլոքսենոսի Նաբովկայ սրբոյ եպսկոպոսի պատճառ հաւատոյ վասն պատմութեան տիեզերական եւ ընդհանուր սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի եւ վասն անօրէն հայհոյութեանն Նեստորի, ի խնդրոյ տեառն Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի»²⁰. գ. «Թուղթ Աբրահամու Մամի-

¹⁹ Անանուն ունին Վենետիկի թիւ 1113 ձեռագիրը (Բ. Ճառքնտիր՝ ԺԱ-ԺԲ. դարէ՝ հմտ. Աւգերեան, Լիակատար վարք սրբոց. ԺԱ. Յաւել. 71. Եւ ոչ ԺԲ. ինչպէս կը նշանակէ Հ. Սարգիսեան). ինչպէս կերեւայ Էջմիածնի թիւ 917 (ըստ Կար. Յուգ.՝ 90) յամէ 1201 այսպիսի խորագրով մը «Պատճառ յառաջին ժողովոյն Եփեսոսի ի սուրբ թագաւորէն Թէոդոսէ Փոքրու եւ Լուծումն Նեստորի», եւ Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Fond. Arm. No. 110, Թղ. 121բ-128ա, յամէ 1194 (MacIer, Catal. p. 50):

²⁰ Փիլոքսենեայ ընծայուած է առաջին անգամ՝ ըստ մեզի ծանօթ ձեռագրաց՝ Մշոյ Առաքելոց վանքի ձեռագրին մէջ (գրուած 1204էն յառաջ, եւ ոչ 1206ին, ինչպէս

կոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան արքայ Աղուանից. պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսեայ, որ եղեւ ի ժամանակս Թէոդոսի Փոքրու վասն ամբարշտին Նեստորի²¹» եւ մասամբ Թղթոց գրքին

կը նշանակէ Սարգիսեան, էջ ժա. վասն զի 1204ին գերութենէն ազատելով, կը կազմէ Վասիլ. տեւ Յիշատակարանն՝ Հայապատում, Բ., § 313). սակէ գաղափարուած է 1441ին «ի ձեռն Կոլոտիկ Յովհաննու սեւակրի Հերմոնի վանաց» երկրորդ օրինակ մը, որուն վրայէն ընդօրինակուած են յամի 1808ին Կ. Պոլիս «ի ձեռն Դերձակեան Մարտիրոս դպրի ի Մայր դպրատանն Սամաթեայ» Մատենադարանիս (տակաւին անթիւ) ճառընտիրը (թղ. 24բ-32բ). եւ «ձեռամբ Տերոյինց Կարապետ Յովհ. Պրուսացոյ յԲուքրեստար յամին 1837»։ Մատենադարանիս թիւ 43 ձեռագիրը (հմմտ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 205)։ Ասոր համաձայն՝ նոյն Տերոյենցի ձեռօք տպագրուած ալ է Կ. Պոլիս 1855ին «Երանելոյն Ջենոբայ սրբոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի Մեծի Չորեքշաբթի աւուրն, ընդդէմ Յուդայի մատնիչի անարէն աշակերտի» խորագրեալ տետրակին մէջ, էջ 9-27, կից Ջենոբայ ճառին։ Առաքելոց վանքի այս ճառընտրէն ծագած է նաեւ Վենետիկի Մխիթ. հարց ԻԹ. ճառընտիրը (գաղափարուած ի ձեռն Հ. Ե. Մեթեանի), զոր Հ. Սարգիսեան առած է համեմատութեան իւր հրատարակութեան մէջ։ Առջեւս եղած ցուցակի մը համաձայն Փիլոքսենեայ անունը կը կրէ գրութիւնս նաեւ Վրթանէս Քերթողի «Յդ. պատկերամարտից» ճառն պարունակող նոտրագիր ձեռագրին մէջ, որուն գրչութեան թուականն եւ այլ հանգամանք՝ հակառակ մեծ կարեւորութեան՝ անձանօթ կը մնան ինձ. Հ. Սարգիսեան ծանօթ չերեւար ձեռագրիս, գոնէ չէ յիշատակած ամենեւին։

²¹ Այս խմբին կը վերաբերին Վենետիկի ԺԳ. ճառընտիրը (յամէ 1269), որուն վրայէն է Հ. Սարգիսեանի հրատարակութիւնը Արքահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն եւ իւր առ Վաչագան գրած թուղթն. Վենետիկ, 1899, 8*, էջ ԼԴ. + 29 (Ներածութիւնը նախ «Բազմավէպ», 1899, էջ 124-128, 147-151, 221-226), եւ Է. Հաւաքումն, որ համեմատութեան առնուած է յիշեալ հրտ. ծանօթութեանց մէջ։ Այս խմբագրութիւնն 1847էն յառաջ Վենետիկ Արքահամու գրուածոց հետ տպագրուած է, որ սակայն, ինչպէս առջեւիս ութածալ, առանց ճակատի եւ վերջաւորութեան օրինակն կը ցուցնէ, թերի մնացած է եւ ջնջուած։ Այս տպագիր միակ օրինակիս վրայէն հրատարակած է նոյնը նաեւ Հ. Պ. Յովնանեան իւր երկին մէջ, Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց, Վիեննա, 1847, էջ 213-220։ Անշուշտ, վերոյիշեալ ԺԳ. ճառընտրի համար է Հ. Սոմալեանի խօսքը (Quadro, 36), թէ 1825ին գտնուած է Կ. Պոլիս. գրուածքս Հայկազնեան բառագրոց հեղինակներուն մատչելի եղած է Խ գրի տպագրութեան ժամանակ։ Այս խմբին կը վերաբերի մասամբ նաեւ Վենետիկի ԻԶ. ճառընտիրը՝ ընդօրինակուած Կարնոյ անդուական՝ բայց բոլորգիր ճառընտրէ մը (Սարգիսեան, անդ., ԺԹ.) ուր խորագիրն է «Երանելոյն Արքահամու ստորագրութիւն իրաց եղելոց եպիսկոպոսին Տարօնոյ, որ առ

մէջ այսպիսի վերնագրով. «Պատճառք Դ. ժողովոյն երկաբնակացն, Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի՝ զետեղուած Յուրտաւայ եկեղեցւոյն ուղղուած Շրջագայականին մէջ²²։ Բայց նախնաբար երկու մասերս ալ մէկ ամբողջութիւն կը կազմէին, գրուած մէկ նպատակաւ, եւ յետ ժամանակաց պատահաբար միայն քայքայուած են իրարմէ։

«Զարմանալի հանելուկ մը» անուանած է գրուածքիս առաջին մասը Հ. Բ. Սարգիսեան, որուն առեղծուածը «նորա բուն հեղինակն որոշելու մէջ կայացած» կը համարի։ Հ. Սարգիսեան կը փորձէ առեղծու այսպէս. «Գրութիւնս Աբրահամու հարազատ գործ է. եւ թէ յետ ժամանակաց մեզ անծանօթ՝ բայց ճարտարագրիչ եկեղեցական մի, գուցէ Յակոբիկեան, կրօնական շահերու կամ կուսակցական ձգտումով վեր ի վայր ընելով այդ թղթի շարաքանութեան կարգը, իբրեւ մի նոր թարգմանութիւն ուզած է ներկայացնել զայն միաբնակ Փիլոքսենոսի՝ առ Կոմիտաս կաթողիկոս ուղղած ասորերէն թղթի մի»։ Կեղծ կը համարի ընծայական յառաջաբանը, «գէթ, կը գրէ, յառաջաբանի համար կարելի է ըսել, թէ առած ըլլայ նոյն իսկ Փիլոքսենոսի առ այլ եւ այլս գրած նամակներէն միոյն» (էջ 28)։ Բայց չէ յաջողած Հ. Սարգիսեանի ճշմարիտ առեղծուածը։ Նա փորձած է լուծել խնդիրը՝ շրջելով իրականութիւնը գլխի /40/ վայր։ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնը այն վիճակի մէջ, ինչպէս կը ներկայանայ այսօր, որ եւ իցէ կրօնական ձգտում չի պարունակեր իւր մէջ, հետեւաբար զուր է կուսակցական

Վաչագան արքայ Աղուանից, վասն սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի եւ լուծումն Նեստորի։ Արդ, այս ինչ է, գոր հանդերձեալ եմ պատմել...» սկզբնաւորութեամբ։ Նոյնպէս Էջմիածնի թիւ 920 (Կար., էջ 106) ճառքնտիրի մէջ։

²² Գիրք թղթոց, էջ 119-127։ Անտոնեան Մեծ. հարց ձեռագիրն, որ հիմն ծառայած է հրատարակութեան, հոս ունի «Մովսիսի... կաթողիկոսի» փոխ. եպիսկոպոսի, որուն մասին հրատարակիչը որ եւ իցէ ակնարկութիւն չեն հաճած ընել. ընթերցուածս, որ ազնուաբար իմացուց մեզ Գեր. Բ. Վ. Սրապեան, թէ եւ որ եւ իցէ իմաստ մը չի պարունակեր, բայց թերեւս առիթ եղած ըլլայ այն խեղաթիւրութեանց, որ ապա կրեց գրուածքս։

շահեր նկատել եւ այնպէս մեկնել: Մեզի յաջողեցաւ գտնել լուծելու բանալին: Գրուածքիս հեղինակն է Վրթանէս վարդապետ Քերթոյ, որ գրած է զայն Դուին 606ին, ի խնդրոյ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի. եւ յառաջաբան ընծայականով մը ուղղած է անոր՝ երբ տակաւին կը գտնուէր Յովհաննու Մկրտչի վանքը՝ յՈտին Արագածու:

Վրաց եւ Հայոց յարաբերութեանց վրայ խօսած ժամանակ տեսանք մենք, թէ ինչպէս Մովսէս ինք զինք Յուրտաւէն Յովհաննավանք նետելով, անպաշտպան դիմեց Վրթանիսի ձեռնտութեան, խնդրեց անկէ տեղեկութիւններ եւ հրահանգներ կրօնական այլ եւ այլ իրաց եւ քաղկեդոնականաց նկատմամբ – «Հրամայեցէք գրել եւ դուք (ցիշխանութիւնն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն վասն աղանդոյն քաղկեդոնականաց), զի նախանձաւոր են ուղղափառ հաւատոյ, թող զի յաղանդոյն առաւել զգուշանան. եւ ի ինձ ի ձեռն թողոյ խրատ տո՛ւք բերել» (էջ 111): Վրթանէս եռանդուն անձ էր. սիրով յանձն առաւ խնդիրն, ինչպէս կը տեսնուի իւր պատասխանի թղթէն (էջ 112), եւ բաց ի ցիշխանութիւնն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն գրելէ. «Զթուղթն գոր խնդրեցեր ի հայ լեզուսն, արարի», – գրեց նաեւ առանձին խրատական թղթեր առ Մովսէս՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին: Այդ թղթերէն մին կը կենայ Թղթոց գրքին մէջ (էջ 112): Երկրորդն է առաջիկայս: Ասոր յայտնի ակնարկութիւն կ'ընէ ինքնին Վրթանէս իւր ընծայական յառաջաբանին մէջ, ուր կը գրէ. «Ստորագրութիւն իրացս եղելոց՝ յորոց պահանջեցեր յինէն, ո՛վ սիրելի եղբայր եւ նախանձաւոր ուղղափառութեան հաւատոյ (տպ. հաւատոց), զի ապրեսցիս ի հաղորդութենէ ուրացողաց ճշմարիտ հաւատոյն» (էջ 1): Այս տեղ «սիրելի եղբայրն» Մովսէս է, որուն համար Վրթանիսի նկարագրական բացատրութիւնն եղած է «նախանձաւոր ուղղափարութեան հաւատոյ», եւ նաեւ այլուր շատ յաճախ այսպէս սովորութիւն ունի կոչել. առ Մովսէս Վրթանիսի առաջին թուղթը կը սկսէր. «Զգիր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ... ուրախացայ, զի նախանձա-

ւոր էք ուղղափառ հաւատոյ» (էջ 112, 130, 135): Նոյնպէս «ուրացող» վերադիրն յատկացուցած էր Վրաց. «Ապա թէ յերկարէ ինչ յամառութիւն ուրացելոցն (Վրաց)…» (էջ 135), կը գրէր Վրթանէս Մովսէսի:

Վրթանիսի նպատակն եղած է գրութեանս մէջ իւր «սիրելի եղբօր» ծանօթացընել ժամանակակից կրօնական բանավեճերու ուղ եւ ծուծը, հիմը՝ միաբնեայ հայեացքներով, գլխաւորաբար Քաղկեդոնի ժողովոյն գումարման պատճառն եւ անոր սահմանած վարդապետութեան նեստորական ծագումը՝ Տիմոթէոս Կոզի Հակաճառութեան ազդեցութեամբ: Հետեւաբար իբր այսպիսի ալ նկատելու է գրուածքիս առաջին մասը, ուր երբեք նախաւոր նպատակ ընտրուած չէ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնն իր մէջ՝ գրել, ինչպէս այս զգալի է նաեւ հեղինակին բացատրութիւններէն, էջ 15՝ «Բայց էր ինչ աստանաւոր եւ յիշատակի արժանի, այլ վասն առաջիկային՝ յոր փութամք այլում ժամանակի թողցուք, եթէ ումեք փափաքելի թուեսցի գիտել», էջ 5՝ «Բագում եւ այլ հայհոյութիւնս խօսեցաւ, զորս յորժամ զսորա աղանդակցացն զբանս ի մէջ բերցուք, պատմեսցուք զրովանդակն, բայց այժմ ի ճեպեալն դիմեսցուք»: Բացատրութիւններ, որոնք աւելի կարելորդ կ'էտ մի նկատի ունին, քան պատմուածք, եւ հոն կը հրաւիրուի ընթերցողին ուշադրութիւնը: Եւ արդէն, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնը հոս թերի կ'աւարտի:

Առ այս դրդած են զՎրթանէս. «Նախ Աստուծոյ ահագին սպառնալիք դատաստանին, զի մի՛ պարտաւորեցայց՝ թագուցանել (թագուցեալ) ի քումմէ սիրոյդ՝ ստուգապէս կամեցողէդ ճանաչել զճմարտութիւն իրացդ»: «Երկրորդ անգամ ոմանց պարտութիւն եւ լեզուաց յանդգնութիւն, որք ոչ երկնչին չարն բարի ասել…: Երրորդ անգամ՝ զի որ յիմարաբարն առնեն պատասխանի՝ թէ յառաջ ժամանակաւք եւ անգիտանամք զգործեցեալն, միանգամայն եւ զգործաւոյսն, վասն այնորիկ անպարտ եմք ի մեղաց, թէպէտ եւ հաղորդիմք՝ յանդիմանեալ կշտամբիցին (տպ. կշտամ-

բիցն), եւ ծանիցեն զկորուստ անձանց՝ յայնպիսի ընդունայնաբան պատասխանոյն»։ Շարժառիթներ, որոնք միայն հայ հողոյն վրայ կրնային գոյութիւն ունենալ, եւ այն այնպիսի ժամանակ մը, երբ կրօնական վեճք կը յուզուէին։ Վրթանէս իւր խօսքերուն ոյժն այնպէս մեծ եւ համոզեցուցիչ կը կարծէ ընթերցողին վրայ՝ «յորում եթէ սուղ ինչ ճաճանչ (տպ. ճանաչել) աստուածապաշտութեանն եւ ջերմութիւնն նուազ գիտութեան Քրիստոսի հաւատոցն կացցէ», որ կարդալէն վերջը «իբրեւ ի միջոյ հրոյ ի բաց վազեացի», պիտի նզովէ անհաւատները եւն (էջ 2)։

Ի վերջ ընծայականին իրեն ընտել պատրաստակամութեամբ կը համարձակեցընէ զՍովսէս, որ եթէ իւր գրուածքին մէջ ինչ ինչ անիմանալի մնայ, «միւսանգամ ի ձեռն բանից կամ գրոց անդանդադաբար» հարցընէ, «վասն զի քեզ կարի զգուշալի է եւ մեզ ոչ ինչ դանդաղելի, զիմաստասէր հարցուածս քոց աստուածասէր մտացդ»²³ բժշկել» (էջ 2)։

Թէ այս ամբողջական պատմութիւնս ապա ինչպէ՞ս երկու մասանց բաժնուած է, ստուգութեամբ չեմ կրնար պատասխանել։ Հաւանական կը կարծեմ մեկնութիւնս. Սովսէս եպիսկոպոս Վրթանիսի այս գրուածքը գետեղած է Թղթոց գրքին մէջ անմիջապէս իւր առ եկեղեցին Յուրտաւայ կեղծած շրջաբերականին վերջը։ Բայց յընթացս ժամանակի առաջին մասը ինկած է ձեռագրին մէջ, ինչպէս այս պատահած է նաեւ Կիւրիոնի առ Աբրահամ Գ. թղթին մէջ։ Այլ թէ ե՞րբ եւ ո՞ր ձեռագրին մէջ, կարելի չէ ըսել²⁴։ Իրողութիւնն այն է, որ պակաս մը զգալի է այսօր։

/41/ Վրթանէս իւր այս գրուածքին վրայ երկու անգամ ակնարկութիւն ըրած է առ Սովսէս թղթին մէջ, ուր կ'ըսէ. «Ետու բե-

²³ Այլուր ըսած է. «Բայց վասն խնդրոյն զպատճառս ընթերցուածասէր եւ ուղղափառ պատուականութեանը...», Թուղթ Վրթանիսի առ Սովսէս, էջ 141։

²⁴ Ստուգութեամբ կարելի է ըսել, որ Անտոնեանց /41/ օրինակէն չէ յառաջացած այս, այլ աւելի կանուխ, նոյն իսկ Ուխտանիսի ժամանակ։

րել *գՊատճառս ժողովոյն*²⁵ եւ այլ հաւասարս հաւատոց գերանելի վարդապետացն եւ զընդդիմակաց հերձուածողացն եւ զյոլովագոյնն այտի տեղեկացիք» (էջ 118): Եւ երկրորդ անգամ նոյն այդ պատճառին վերջը Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ գրուած մատեաններ եւ թղթեր մատնանշելով այսպիսէնէրէն մին կը ներկայացընէ նաեւ իւր «պատճառն իսկ» (էջ 126):

Այս խօսքերէն կ'երևայ, թէ Վրթանէս իւր այս թուղթը նաեւ Յուրտաւայ իշխանութեան խաւրած է. բայց ասոր վրայ քիչ մը յետոյ: Արդեօք Մովսէս ի նշ խորագրով եւ ո՛ր գետեղած էր թուղթս Թղթոց գրքին մէջ. եւ կը կարծեմ, թէ գետեղած ըլլայ իւր առ եկեղեցին Յուրտաւայ կեղծած թղթին մէջ՝ բայց այն խորագրով՝ ինչպէս սովոր էր ի մէջ բերել Վրթանիսի գրուածքները. ասոր հետքն է ապահովապէս Թղթոց գրքի մէջ տեսնուած խորագիրս. «Պատճառք Դ. Ժողովոյն Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի», ուր պէտք չէ բնաւ կարծել, թէ ակնարկուած ըլլայ իբրեւ հեղինակ «Մովսէս»:

Մեր նորալուր հաստատութեան դէմ պիտի յարուցուն բնականաբար պէսպէս առարկութիւններ եւ պիտի խնդրուն ապացոյցներ, աւելի քան որ ցայժմ ի մէջ բերինք: Սակայն մեր աչաց իրք այնպէս պայծառ են, որ ըստ ինքեան բոլորովին անպէտ կը թուի նորանոր ապացոյցներ կուտելը, կը համարինք, թէ նաեւ այն ամէնուն աչաց նման պայծառութեամբ պիտի պարզուի, որոնք մեր ակնարկութենէն յետոյ անգամ մը երկու գրութիւնքս ձեռք կ'առնուն կարդալ: Այսու հանդերձ բանասիրութեան առջեւ պարտաւոր կը մնանք միշտ կարելոր ապացոյցներն հատուցանելու:

²⁵ Տպագիրն ունի հոս «Ժողովոցն», զոր վրիպական կը համարիմ եւ հակառակ հեղինակին մտաց. հեղինակին ըսելիքն է հոս. կը խաւրեմ Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառքը, եւ ո՛չ ժողովներու: Այստեղ Ձեռագրին ընթերցուածը ճշդելու համար դեմելով Անտոնեան Մեծ. հարց դիւանապետ Գեր. Հ. Բ. Վ. Սրապեանի, ընդունեցայ սիրայօժար պատասխան մը (թղ. 11, Յունվ., 1910). «Այս Ձեր գովազակութիւնը ճիշտ է, ձեռագրոյն մէջ «Ժողովոյն» գրուած է», բայց ապա երկրորդ ձեռքէ մը սրբագրուած է «Ժողովոցն»՝ յի վրայ նոր ց մը գրուելով:

Կը բաւականանանք մատնացոյց ընել միայն հետեւեալ երեք կէտերը:

ա. Երկու գրուածոցս ներքին կապակցութիւնը: Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան կատարածը եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն սկիզբը կը հնչեն այսպէս.

Քաղկ. ժող.

Եփես. ժող.

Արդ, յետ փոխելոյ յանարատ եւ յաստուածահաճոյ կենաց պանդխտութեանս երանելեացն Թէոդոսի թագաւորի բարեպաշտի, եւ Կիւրեղի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրի, եւ վասն զի որդի ոչ գոյր Թէոդոսի՝ թագաւորութիւնն քեռն անկ էր... Գիրք թղթոց 119:

Այլ զի առաջի կայր աշխարհի զմեծ եւ զանմխիթար սուզն տեսանել վասն մեղաց մերոց²⁶, զկնի սուղ ինչ ժամանակի երանելին Կիւրեղ հրաժարեալ ի կենաց, առ իւր Տէրն հասանէր. զհանդիսիցն յերկրի փութացեալ ժառանգել զպսակն ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ:

Այս տեղ երկու գրուածներուս ներքին կապակցութիւնը պարզ կը տեսնուի. երկրորդն շարունակութիւնն է առաջնոյն վերջակէտին:

Բաց աստի կը լրացընեն զիրար. Վրթանէս Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան մէջ, էջ 15, կը գրէ, թէ Նեստոր «բազում եւ այլ հայիոյութիւնս խաւսեցաւ, զորս յորժամ գտրաւ զաղանդակցացն զբանս ի մէջ բերցուք, պատմեցուք զբովանդակն. բայց այժմ ի ճեպեալն դիմեցուք»: Ո՞ր կը ճեպէ հեղինակն. ո՞ր պիտի ճառէ «գտրաւ աղանդակցացն զբանս»: Անպատասխանի պիտի մնան հարցումներս, եթէ չենթադրենք շարունակութիւնը «Դ. ժողովոյն պատճառին» մէջ ի Գիրս թղթոց: Այս գրութիւնը կը պարզէ ամենայն ինչ: Հեղինակը կը դիմէ ի նպատակն՝ ի ճեպեալն՝ պատմել

²⁶ Կանկարկուի Քաղկեդոնի ժողովոյն հետեւութիւնը:

Քաղկեդոնի ժողովոյն սկզբնաւորութիւնը. այն տեղ առիթ պիտի ունենայ նաեւ Նեստորի աղանդակցաց, այս է՝ քաղկեդոնականաց վրայ խօսելու. երբ ի մէջ պիտի բերէ նաեւ Նեստորի վարդապետութեան հետ համեմատութիւն մը եւն (հմմտ. Գիրք թղթոց, 121-123, 115):

բ. Հասցեակիր անձին նոյնութիւնը. ասոր վրայ վերագոյն խօսեցանք արդէն, որով աւելորդ կրկնութենէ խոյս կու տանք:

գ. Ոճի նոյնութիւնը գրութեանս եւ Վրթանիսի գրուածոց մէջ այնպէ՛ս ակնյանդիման է, որ ամէն ընթերցող դիւրաւ պիտի կարենայ զգալ, բառեր, դարձուածքներ, մտքեր եւն ամէն էջի վրայ նշմարելի են հոս եւ հոն: Հոս կէտ մը ուշադրութեան արժանի է սակայն. ինչպէս առիթ պիտի ըլլայ ըսել, Վրթանէս աչաց առջեւ աղբիւր ունեցած է Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան համար հնագոյն հայերէն գրութիւն մը, զոր շատ քիչ փոփոխութեամբ համառօտած է միայն: Այս պատճառաւ ալ բուն պատմական մասը՝ առանց ընծայականի, ուժեղ լեզուաւ մը եւ ոճով գրուած է, քան որ Վրթանիսի յատուկ է:

Բացի այս յինքեան բաւական ապացոյցէս, գրութիւնս Վրթանիսի ընծայելու ունինք ուրիշ պատճառներ ալ: Մովսէս Վրթանէնսէն կը խնդրէ, որ ինչպէս Քաղկեդոնի ժողովոյն սկզբնաւորութեան պատմութիւնը ծանօթացուցած է, նոյնպէս ծանօթացընէ իրեն յետագայ դարերուն մէջ առած կերպարանքը. «Բայց յետ ի բաց բարձրութեան սահմանի հրէական ժողովոյն բարեպաշտ թագաւորացն երանելոյն Զենոնի եւ Անաստասայ՝ ոչ գտի ուրեք, թէ որպէս դարձեալ նորոգաձեւութիւնն շարժեաց կործանեաց զբազում եկեղեցիս, եւ կամ ի ձեռն որո՞ց. որպէս տեղեկացեալ է սրբութիւնդ /42/ ձեր, հրամայեցէք գրել առ մեր նուաստութիւն» (էջ 140): Եւ Վրթանէս կը կատարէ (141 եւն), ճիշտ այն ոճով եւ լեզուով, ինչպէս գրած էր Դ. Ժողովոյն Պատճառքը: Ոչ միայն նոյն բացատրութիւնքը կը գործածէ շատ յաճախ, այլ եւ բառական նա-

խաղասութիւններ կը կրկնէ նախորդ գրուածքներէն: Ահա օրինակ մը:

Պատճառք. 120.

«Եւ ապա յայնժամ եկեղեցիք ամենայն արեամբ շաղախեալ լինէին, եւ մետաղք եւ կղզիք կապանաւորաւք լցեալ, զի ուղղափառքն չարչարել լաւ համարեցան քան հնազանդել եւ հաւանել երկաբնակ սահմանադրութեանն ժողովոյն Քաղկեդոնի. եւ բազում խռովութիւնք ի ժողովրդականաց լեալ յաղագս չընդունելոյ զհերձուածող զեպիսկոպոսունսն...

Թուղթ Վրթ. առ Մովսէս. 142:

Յայնժամ եկեղեցիք ամենայն արեամբ լինէին շաղախեալք, եւ մետաղք եւ կղզիք կապանաւորաւք լցեալք: Ձիքաջ հովիւքն զմեռանելն լաւ համարէին, եւ անարատութեամբ առ Քրիստոս ժամանել, քան թէ կալ անաւրէն վարդապետութեամբ ժողովոյն Քաղկեդոնի: Աստանաւոր էր ինչ յիշատակի արժանի, բայց այլում ժամու պահեցի, քանզի բազում խռովութիւնք եղեալ ի ժողովրդականաց յաղագս չընդունելոյ զհերձուածող եպիսկոպոսն:

Դոյզն ապացուց մը չընծայեր նաեւ այն կէտը, որ թէ՛ Շրջաբերականի, թէ՛ Պատճառացս եւ թէ՛ Վրթանիսի առ Մովսէս Գ. Թղթին մէջ, ինչպէս նաեւ Վրթանիսի այլ գրուածքներու մէջ նոյն աղբիւրներէն կը քաղուին վարդապետական եւ այլ կոչումները, աղբիւրներ, որոնք անձանօթ էին Մովսէս եպիսկոպոսի՝ Վրթանիսի Բ. Թղթէն յառաջ. եւ այնուհետեւ ալ եթէ ծանօթացան՝ Վրթանիսի միջնորդութեամբ էր. օրինակի համար մեծապէս կիրարկուած է Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութիւնը, զոր Մովսէս ստացած է Վրթանիսի Բ. Թղթին հետ (հմմտ. էջ 140. զգիրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ»):

Կարելոր կէտ մէ՛ ուսումնասիրելու Վրթանիսի գործածած աղբիւրները Պատճառքիս մէջ: Յայտնի է այսօր, թէ Քաղկեդոնի

ժողովոյն պատմութեան համար իրեն զլխաւոր հիմն եղած է Տի-
 մոթէոս Կուզի Հակաճառութիւնը, որմէ բառական կոչումներ ալ
 ունի²⁷. Բաց ասկից քանիցս յիշատակած է «անսուտ յիշատակա-
 րանք մեր» ընդհանուր բացատրութիւնն (էջ 119, 143), եւ Եփեսոսի
 ժողովոյն պատմութեան մէջ՝ «որպէս նոյն ինքն յիշատակարանք
 պատմեն» (էջ 8), առանց յականէ յանուանէ մատնացոյց ընելու:
 Հետաքրքրական է վերջին ակնարկութիւնս, վասն զի Վրթանիսի
 աղբիւրն այս տեղ շատ հին կ'երեւայ, նոյն իսկ Ե. դարու նկարա-
 գրով: Այս ուշագրաւ պարագայիս հետ միացընելով այն հանգա-
 մանքն ալ, որ գործածուած աղբիւրը նաեւ նիւթոյն կողմանէ շատ
 վճիտ է եւ բառ առ բառ համաձայն ժողովոյս գործերուն (actes)
 կենթադրենք որ Վրթանէս աչաց առջեւ ունեցած է իրաց ականա-
 տեսի մը գրուածքը: Գիտենք որ ժողովոյս գումարման ժամանակ
 (431) առաջին թարգմանիչք կը դեգերէին տակաւին Բիւզանդիոն՝
 ոչ շատ հեռու Եփեսոսէն, որով անցքերուն մօտէն հանդիսատես
 էին. եւ երբ Վաղարշապատէն տրուած հրահանգի համաձայն
 434-435ին դարձան հայրենիք՝ հետերնին ունէին նաեւ Ժողովոյն
 Կանոններն եւ, ինչպէս բնական է ենթադրել, նաեւ Ժողովոյն
 Պատմութիւնը՝ «Եւ Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնօք գային
 երեւելով աշխարհին Հայոց» (Կոր. 33): Եփեսոսի ժողովքը զբաղե-
 ցաւ միայն վարդապետական խնդիրներով եւ ո՛չ բարոյական,
 որով բոլորովին իմաստագործ կ'ըլլար Կորեան բովանդակ շեշ-
 տը, եթէ հոս գործածուած ընդհանուր բացատրութիւնն՝ Կանոնք,
 միայն Նզովից 6 բանաձեւերուն վրայ առնունք, առանց յարակից՝
 բացատրիչ՝ գոնէ համառօտագիծ պատմութեան: Բայց ո՞ր է այ-
 սօր: Ինչպէս որ ընդհանրապէս Ե. դարու Կանոնագիրքը կոր-
 սուած է այսօր մեզի համար (չհաշուելով «Երկրորդ Կանոնք Նի-
 կիականքի» մէջ մնացած հետքերը), նոյնպէս կորսուած են Եփե-
 սոսի ժողովոյն Պատմութիւնը եւ Կանոնները՝ հնագոյն ոսկեղա-

²⁷ Հմմտ. Հ. Ն. Ալիսէան 'Տիմոթէոս Կուզ, էջ 34-35:

րեան ձեւի մէջ: Այսօրուան Կանոնագրոց մեզի ընծայած Եփեսոսի ժողովոյն Կանոնները եւ Յառաջաբանն յետին՝ անկեալ դարերու տուած նոր թարգմանութիւնն է՝ տօգոյն եւ անձեւ: Բայց Վրթանէս Է. դարու առաջին տասնեակին կրնար ծանօթ ըլլալ հնագոյնին եւ օգտուիլ, ինչպէս արդեամբք ալ ծանօթ էր եւ գրուածքս գրելու ժամանակ ունեցած է աչաց առջեւ հնագոյն Կանոնագիրքը՝ ամբողջութեամբ, ուսկից բացի Եփեսոսի ժողովոյն Կանոններէ՝ օգտուած է նաեւ Գանգրայի ժողովոյն Կանոններէ՝ բառական ի մէջ բերելով Ի. եւ ԻԱ. Կանոնները (Գիրք թղթոց, էջ 124-125): Վրթանէսի ծանօթ եղած է նաեւ Աբդիշոյի մուծած «Խոստովանութիւնն Ժողովոյն Անտիոքայ» (էջ 122, հմմտ. էջ 69 եւ Ստեփ. իմաստ., էջ 35):

Գրուածքիս Ա. մասն Թղթոց գրքէն բաժնուելէն ետքը այլ եւ այլ խմբագրութեանց ենթարկուած է, ինչպէս այս կը տեսնուի նոյն իսկ վերագոյն ի մէջ բերուած խորագիրներէն: Նախնական հարազատ ձեւը պահուած է Փիլոքսենեայ անունն կրող ձեռագրին մէջ, եւ ո՛չ, ինչպէս Հ. Սարգիսեան կը հաստատէ, Աբրահամու վերագրեալ խմբին մէջ: Բայց այժմու մեզ ծանօթ օրինակք կրած են յընթացս ժամանակի ինչ-ինչ փոփոխութիւններ: Առ այս ապացոյց կարելի է բերել հին գրականութեան մէջ պահուած ինչ-ինչ կոչումներ, որոնք միաբան են յեականս աւելի Փիլոքսենեան խմբին, քան Աբրահամեան խմբին: Գրուածքս առաջին անգամ գործածած է Վրթանիսի ժամանակակից Կոմիտաս կաթողիկոս իւր «Վասն հաւատոյ» թղթին մէջ՝ ի մէջ բերելով անկէ հատուած մը Նեստորի վարդապետութեան վրայ: Այս հատուածը կը դնենք հոս ի համեմատութիւն իրին աւելի պարզաբանութեան համար²⁸.

²⁸ Յառաջ բերած ենք Փիլոքսենեան խմբագրութիւնը, Աբրահամեան խմբ. ունի տող 5. «Ոչ, ասէ, պարտ եւ արժան /43/ է գաւորք Կոյս Մարիամ Աստուածածին խոստովանի.. աւանդութեանց, այլ ի մարմին բնակեալ, այս ինքն՝ ի Մարեմայ ծնիցելոյ մարդոյ... նուազ ինչ մեծագոյն ուն ի որբոցն եւ ի հոգեկիր արանց»: Տող 23 բանս:

Եւ զի մի՛ կարատեալ ոք զսո- Նեստոր... անդուռն բերա-
րա հայիոյութիւնս յայլմէ լսել կա- նով ասէ. ոչ է պարտ եւ ար-
մեցեալ, ասացից կարճառատիւք ժան զՄարիամ սուրբ Կոյս
սուղ ինչ. ոչ է, ասէ, արժան եւ Աստուածածին խոստովանել,
պարտ զՄարիամ սուրբ Կոյսն Աս- այլ մարդածին, եւ զխաչեալն
տուածածին խոստովանել, այլ Քրիստոս ոչ Աստուած, այլ
մարդածին. եւ ոչ զխաչեալն Քրիս- տաճար եղեալ Աստուծոյ Բա-
տոս Աստուած, այլ տաճար եղեալ նին, եւ զԲանն ոչ խոստովա-
Բանին Աստուծոյ, եւ զԲանն ոչ նեալ մարմին եղեալ ըստ աւե-
խոստովանել մարմին եղեալ ըստ տարանին աւանդութեանցն,
աւետարանչին աւանդութեանն, այլ ի մարմնի բնակեալ, այ-
այլ ի մարմնի բնակել՝ զուգապա- սինքն՝ ի Քրիստոսին ի Մարի-
տիւ զնա կամեցեալ ցուցանել, կամ ամայ ծնիցելոյ մարդոյն, զու-
նուագեալ ինչ մեծագոյն միում ի գապատիւ զնա կամեցեալ ցու-
սրբոցն եւ ի հոգեկիր արանցն: ցանել, կամ նուագ ինչ մեծա-
Բագում եւ այլ հայիոյութիւնս գոյն միում ի սրբոց եւ ի հոգե-
խաւսեցաւ, գորս յորժամ զսորա կիր արանց. եւ Բագում եւ այլ
զաղանդակցացն զբանս ի մէջ բեր- հայիոյութիւնս խօսեցաւ, զի
ցուք, պատմեցուք զբովանդակն, յորժամ զսորա աղանդակցաց
բայց այժմ ի ճեպեալն դիմեցուք: Բանս ի մէջ բերիցուք, պատ-
մեցուք զբովանդակն:

Համեմատութենէս կը տեսնուի, թէ Կոմիտասի ծանօթ բնա-
գիրն աւելի միաբան է Փիլոքսենեան խմբին, բայց այս խումբս են-
թարկուած ըլլալով ինչ-ինչ փոփոխութեանց՝ Աբրահամեան
խումբը կը լրացընէ: Արդեօք Կոմիտաս այս տողերը ուղղակի Վր-
թանիսի գրութենէ՞ն քաղած է, թէ՞ անոր աղբիւրէն: Վերջինս չի
կրնար ըլլալ, քանի որ ի մէջ բերած է նաեւ Վրթանիսի վերջին
տողերը «Բագում եւ այլ...», որ ուղղակի Վրթանիսի գրութիւնն
ցոյց կու տայ: Ուշադրութեան արժանի է նաեւ այն, թէ թղթոյս հե-

դինական Կոմիտա՞ս է, թե՞ Վրթանէս: Վրթանէս ինչպէս Աբրահամու օրով անոր քարտուղարն եղած է, նոյնպէս Կոմիտասի օրով կրնար քարտուղարութիւնն շարունակած ըլլալ: Բայց առ այս չունինք բաւական կռուան: Հ. Սարգիսեանի անծանօթ մնացած է զարմանալի կերպով Կոմիտասի այս փոխառութիւնը, թէեւ իւր ուսումնասիրութեան միջոցին ձեռքն ունեցած է Կոմիտասի գրութիւնս (էջ ԺԹ., ծն. 1.):

Սեզ կը մնայ այժմ պատասխանել, թէ ի՞նչ արժէք ունին Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան ճակատը տեսնուած անուններս՝ Փիլոքսենոս, Կոմիտաս, Աբրահամ եւ Վաչագան:

Սեզի հաստատունն հիմ ընտրած կանխաւ, թէ գրուածքիս հէդինական Վրթանէսն է, գրուած ի խնդրոյ Մովսէս եպիսկոպոսի՝ անհարազատ խորագիրներ կը համարինք բոլորն ալ՝ ըստ կամի յերկրութեան: Նախնաբար, գրուածքս Թղթոց գրքէն բաժնուելէն յետոյ՝ անխորագիր զետեղուած էր ճառընտիրներու մէջ, ինչպէս այս կը տեսնուի Վենետիկի, Պարիսի եւ Էջմիածնի ձեռագիրներու մէջ:

Բայց թերեւս հիմ մունեցած ըլլայ Առաքելոց վանքի օրինակն Փիլոքսենոս Նաբովկայ (Յերապոլսոյ) եպիսկոպոսի (485-519) ընծայելու, ենթադրութեամբս, թէ ունեցած ըլլանք երբեմն Փիլոքսենեայ գրուածքին հին թարգմանութիւն մը, եւ Վրթանէս անկէ օգտուած ըլլայ: Յիրաւի ունեցած ենք Փիլոքսենեայ գրուածոց հին թարգմանութիւն մը, այսօր անհետացած, բայց թէ իր գրչէն նաեւ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւն մ'ալ ունէինք, զայս չենք կրնար հաստատել: Եւ ընդհանրապէս Փիլոքսենոս գրա՞ծ է այսպիսի բան մը: Հ. Սարգիսեանի հետազօտութիւնը ժխտական կը պատասխանեն. արդեամբք ալ գոնէ ցայսօր Փիլոքսենեայ գրուածոց հրատարակութեանց մէջ նման գրութիւն մը լոյս չէ տեսած²⁹:

²⁹ E. A. Wallis Budge, *The discourses of Philoxenus, Bishop of Mabbogh, London, 1894*, 8*, հատոր Ա., էջք Զ.+625, հատ. Բ., էջք ԸՂԲ.+597:

Բայց այս նշան չէ ի հարկ է, թէ Փիլոքսէն չէ գրած ստուգիւ նման բան մը, վասն զի Յերապոլսոյ եպիսկոպոսն ունի դէռ անթիւ անտիպ գրութիւններ ալ, որոնց մէջը կարելի է թէ ըլլայ նաեւ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնը: Այսպիսի գրուածք մը պարունակեն թերեւս Փիլոքսէնէյ հետեւեալ անտիպ ճառերս, զորս կը յիշատակէ *G. Bickell* Բիւդճէի հրատարակութեան վրայ գրած մատենախօսականի մը³⁰ մէջ, «20 զուիս ընդդէմ Նեստորի» եւ «վասն ազգի ազգի հերձուածոց»: Նման գրուածք մ'ալ կը յիշատակէ *Fr. Baethgen*³¹ Բրիտանական Միսէտնի *Add. 12163* ձեռագրին մէջ, որ նոյնպէս չէ առնուած *Budge*ի հրատարակութեան մէջ: Այս կէտը կրնայ ստուգուիլ մի միայն յիշեալ գրուածոց հետ մանր համեմատութենէ ետքը: Բայց Կոմիտասի անունն եւ «խնդիրը» բոլորովին անխմաստ կը մնայ: Վրթանէս գրած էր 606ին, մինչ Կոմիտաս 611էն յետոյ կաթողիկոսացաւ:

Հաւասարապէս կրնանք ջնջել նաեւ Աբրահամու եւ Վաչագանայ անունները խորագրի մէջէն: Բայց Աբրահամու պէտք է շնորհել հոս յատուկ ուշադրութիւն:

Ինչպէս Հ. Սարգիսեան դիտած է արդէն, եւ հարեւանցի ակնարկ մը տեսանելի կ'ընէ, Աբրահամու անունն կրող օրինակք նոր խմբագրութիւն մը կը ներկայացընեն. խմբագրութիւն մը, ուր յապաւուած է ընծայական յառաջաբանը, փոփոխութեան ենթարկուած է, թէեւ՝ փոքր, մարմինն՝ նոր յաւելուածներով, վերջը կցուած է յաւելուած մը փոքր Սոկրատէն: Ե՞րբ տեղի ունեցած է այս նոր խմբագրութիւնը, եւ ո՞վ է Աբրահամ: Հ. Սարգիսեան այս հարցումներս մանր հետազօտելով՝ կը յանգի հոն, թէ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Յովի. Գաբէլիինեցոյ օրով 533-550 (էջ ժգ.): Բայց այս ժա/44/մանակագրութիւնը վրիպական է, որ ծագած է միմիայն Յովհաննու կաթողիկոսութեան

³⁰ *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1897, էջ 79:

³¹ *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1882, էջ 122:

Ճիշդ թուականին անձանօթ մնալէ: Մամիկոնէնից Աբրահամ եպիսկոպոսի կը պատահինք պատմութեան մէջ առաջին անգամ Զ. դարու երկրորդ կիսուն՝ Յովհ. Գաբէղինեցոյ (557-574) օրով. Յովհաննէս իւր աթոռակիցներուն հետ թղթեր կը գրէ Միւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսին եւ Աղուանից. այս թղթերու մէջ կը յիշուի իբրեւ աթոռակից նաեւ «Աբրահամ Տաբաւնոյ եւ Մամիկոնէնից եպիսկոպոս»³²: Թղթիս գրութեան ժամանակը յայտնի չէ, բայց կ'երեւայ, թէ 557-570ի մէջերը³³ գրուած է: Բայց այս անորոշութիւնը առաջիկայ խնդրոյս համար կարելորդ նշանակութիւն մը չունի: Կրնանք ստուգութեամբ ըսել, թէ Աբրահամ 556էն յառաջ եպիսկոպոսացած չէր, երբ Ներսէս Բ.ի օրով տակաւին ի կեանս էր ծերունին Մերշապուհ³⁴: Ըստ այսմ՝ իւր յաթոռ բարձրանալը մերձաւորապէս 556/560ի կրնայ ենթադրուիլ: Թէ մինչեւ ե՛րբ մնաց աթոռին վրայ, դժուարին է հաստատել. այսչափ միայն յայտնի է, որ 611ին Աբրահամ կ'աթոռիկոսին յաջորդեց «Տաբոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոսը»՝ Կումիտաս³⁵:

Կը մնայ ուսումնասիրել Աբրահամու յարաբերութիւնները Վաչագանայ հետ: Մովսէս Կաղանկատուացի իւր Պատմագրութեան Ա. իա. գլխուն մէջ (էջ 64-65) կու տայ հաստուած մը «Երանելոյն Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ թուղթ սակս ննջեցելոց». «Միտ դի՛ր, ո՛վ սիրելի» սկզբնաւորութեամբ, առանց նախորդ կամ հետեւորդ տեղեկութեան երկու անձանց յարաբերութեանց եւ ժամանակին նկատմամբ: Պատմութեան ընթացքը կը ցուցնէ, թէ պատմագիրն յանուն Վաչագանայ կիմանայ այն պատանի Վաչագանը, որ Վահանի օրով թագ կապեց Վաղարշու առաջին տարիները (484-485): Այս տեղեկութիւնը եթէ պատմական ընդունինք, պիտի ստի-

³² Գիրք թղթոց, էջ 78, 81:

³³ Հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1903, էջ 251:

³⁴ Գիրք թղթոց, էջ 62:

³⁵ Սեբ., էջ 78, 121:

պուինք իւր յարաբերութիւնքը Աբրահամու հետ հաստատելու համար կա՛մ Վաչագանայ երկար՝ 80ամեայ եւ աւելի կեանք մը շնորհել եւ կա՛մ երկու Վաչագան ենթադրել, որոնց գործերը միացուցած է պատմագիրը³⁶: Եւ վերջին ենթադրութեամբս շատ ալ չենք մեղանչեր պատմագրին հաւատարմութեան դէմ: Մովսէս ուրիշ տեղեր աւելի մեծագոյն հակաժամանակագրութեանց մէջ կիյնայ՝ առանց ճանչնալու յօրինուածութիւն եւ կարգ: Յամենայն դէպս, ինչպէս ալ ուզենք մեկնել՝ յարաբերութեանց իրականութիւնը ստուգելու համար հարկ է Վաչագան մընդունիլ 556-570ի մէջերը, ըլլայ նա ծերունի կամ ոչ: Նկատելով Կաղանկատուացոյ պատմածները թագաւորիս վրայ, նա ծերունի մը կը թուի, որ սիրող է սրբոց, որուն մտածմունք կը յաճին միշտ հանդերձեալ կենաց վրայ, որ հետաքրքիր է հոգւոց անդի աշխարհը ստանալիք պայմաններուն եւն: Այս հիմամբ վաւերական կրնան համարուիլ իր յարաբերութիւնք եւ թղթակցութիւնք Աբրահամ եպիսկոպոսի եւ Մատթէ երիցու հետ: Ուշադրութեան արժանի է մասնաւորապէս այս խնդրոց լուծման համար Մատթէ քահանայի կամ երիցու անձնաւորութիւնը: Սա կը յիշատակուի Յովի. Բ. Գաբէղինեցոյ առ Սիւնիս եւ առ Աղուանս կրկին թղթերու մէջ՝ նամակատարի պաշտօնով. Աղուանից կը գրուի. «Եւ առաքեցաք առ ձեզ ի յուխտէ մերմէ՛ զայր հաւատարիմ զՄատթէոս քահանայ՝ բերել զգրեալսն մեր առ ձեզ» (էջ 83): Այս առաքելութիւնը Կաղանկատուացի կը պատմէ իւր պատմագրութեան Բ. հատորին մէջ (էջ 97), հետեւութիւնն ի նպաստ Հայոց հանելով, թէ՛ն յիրականին հակառակը պատահեցաւ: Այս Մատթէ քահանան ուրիշ կողմանէ ալ ծանօթ է, սակայն Աղուանից պատմութեան մէջ: Կաղանկատուացին, պատմելով Ս. Գրիգորիսի նշխարքներու գիւտը (Ա. իա. 50), կը գրէ, թէ այս վախճանի համար Վաչագան հրաման հանեց, որ Աղուանից բոլոր եկեղեցականները գումարուին Գիւտական գիւղը.

³⁶ Հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 106:

հոն կը բերուին նաեւ «ամենասուրբ նշխարքն Գրիգորի եւ յոյժ հռչակելոյն Հռիփսիմեայ եւ Գայիանեայ», որոնք կը գտնուէին նոյն ատեն պատահմամբ Արցախի նահանգի Դարահոջ գիւղը, «գոր էր բերեալ երիցուն Մատթէ անուն ի Յովհաննէ հայոց կաթողիկոսէ, գոր ունէր նորին մատանեալն կնքեալ»: Հոս տարակոյս չկայ, թէ կ'ակնարկուի Յովհ. Գաբրէլիեցի, եւ ո՛չ Մանդակունի, հետեւաբար իրքս կը գործուին 557-574ի մէջերը, երբ կար յԱղուանս Վաչագան թագաւոր մը: Այսու կը պարզուի ինքնին նաեւ թագաւորիս Մատթէ երիցու հետ յարաբերութիւնը, գոր կը յիշատակէ նոյնպէս Կադանկատուացի՝ Ա. իդ. 63-64. «Հարցումն Վաչագանայ արքային Աղուանից զՄատթէ երէց գիտնաւոր, եթէ հոգիք հրաժարեալք ի մարմնոյ զգայո՞ւն են, թէ՞ անզգայ. եւ կամ կենդանիքս ննջեցելոցն զիա՞րդ կարեմք օգնել»: Գրեթէ նոյն նիւթն, որուն մասին հարցում ուղղած էր նաեւ առ Աբրահամ:

Աբրահամ ուրեմն ժամանակակից է Վաչագան արքայի. հարցընենք այժմ. հեղինակա՞ծ է Եփեսոսի Ժողովոյն պատմութիւն մը ի խնդրոյ Վաչագանայ: Ժամանակակցութիւնն թոյլ կու տայ հնարաւորութեան. եւ այս բնաւ չի հակասեր մեր հաստատութեան. Վրթանէս կարող էր օգտուիլ Աբրահամու գրուածքէն: Բայց նկատելով, որ Մ. Կադանկատուացի, որուն հնութեան ամէն նշխարք քաջ ծանօթ եղած կ'երեւան, այսպիսի գրուածք մը չի յիշատակեր, եւ այն խորագիրք, ուր Աբրահամու անունն կը տեսնուի, շատ երկբայական են, կը ժխտենք բոլորովին անոր վաւերականութիւնը: Բայց ինչպէ՞ս մուտ գործած են հոն Աբրահամու եւ Վաչագանայ անունները: Պատճառ կը համարինք այն պարագան, որ ձեռագրաց մէջ անանուն գրութեանս անմիջապէս կը յաջորդէ Աբրահամու առ Վաչագան Վասն ննջեցելոց թողոթը, այսպէս Վենետիկի ԺԳ. Ճառքնոտիքի մէջ (Սարգ., Ժգ.). եւ /45/ ընդօրինակողն անանուն գտնելով Ժողովոյն պատմութիւնը՝ ենթադրած է յաջորդ գրուածքին հետ մի եւ անոր խորագիրն փոխադրած է հոս: Խարդախելու այս կերպը շատ յաճախ կը պատահի ձեռագ-

րաց մեջ: Ենթադրութեանս ճշդութեան համար շատ կարկառուն օրինակ է Վենետիկի ԺԶ. Ճառնտիրը, որ գրուածքիս խորագիրն այսպէս ունի. «Երանելոյն Աբրահամու <ստորագրութիւն իրաց եղելոց> եպիսկոպոսին Տարօնոյ, որ առ Վաչագան արքայ Աղուանից <վասն սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի>: Արդ, այս ինչ է գոր հանդերձեալ եմ պատմել...»: Այս տեղ ականյանդիման տեսանելի է խարդախման սկզբնաւորութիւնը եւ ընդհանրանալը: Ընդօրինակողը իւր նախագաղափարին մէջ ունեցած է Պատմութեանս հին խմբագրութիւնն՝ Փիլոքսենեայ ընծայուածը՝ անանուն, որմէ առած է «Ստորագրութիւն իրաց եղելոց» խորագրին մէջ, բայց շարունակութիւնն՝ ամբողջ յառաջաբանական մասն ի բաց թողուցած, անոր տեղ խորագրին մէջ մուծած է Աբրահամու եւ Վաչագանայ անունները եւն: Ասկէ ահա բոլոր Աբրահամու անունն կրող օրինակք, որոնց մէջ ինքնաբերաբար դուրս ինկած է «Ստորագրութիւն» եւն անիմաստ տողը եւ փոքրիկ փոփոխութիւններով յարդարուած է խորագիրը:

Վերջապէս, ինչ կերպով ալ փորձենք մեկնել անհարազատ անուանցս ծագումը³⁷ խորագրին մէջ, իրողութիւնն կը մնայ այն, թէ կեղծիք են անոնք, կեղծիք, որ այլ եւս ջնջուելու են, եւ գրուածքն դարձնելու է հարազատ տիրոջ՝ Վրթանէս Քերթողի³⁸:

Ինձի կերեւայ, թէ Վրթանէս այս «Պատճառքը» հիւսած էր նաեւ իւր առ Յուրտաւայ եկեղեցի թղթին մէջ (էջ 131-132). վասն զի այս թուղթը այնպէս, ինչպէս է այժմ, թերութիւն կը մատնանշէ,

³⁷ Հ. Գ. Զարբանալեան (Պատմ. հայկ. հին դպր., 408-409), վաւեր համարելով գրուածքս Փիլոքսենեայ անունն՝ «շարագրուած Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի խնդրանօրը», կը գրէ. «Հաւանականաբար Աբրահամ եպիսկոպոս մը եղած է նոյն պատմութեան թարգմանիչ»:

³⁸ Ուշադրութեան արժանի է թերեւս այն պարագան, որ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնս Վենետիկի երկու ձեռագրաց մէջ («Է. Հաւաք. եւ Վրթ. Քերթ.») կը գտնուի «Յաղագս Պատկերամարտից» գրութեան հետ ի միասին, որ թերեւս մէկ հեղինակ մատնացոյց ընեն. առջեւիս համառօտ անբաւական ցանկը անդրագոյն դատաստան ընելու թոյլ չի տար:

որ շատ զգալի է այս տողերու մէջ. «Այլ դի՛ք ի սիրտս ձեր զորդորական բան Փրկչին... եթէ մի՛ հոգայք, որպէս թէ զինչ խօսիցիք ընդ հակառակորդս ձեր, զի հոգի իմ պարգեւէ որ ինչ պիտոյ է ձեզ խօսել... [Հոս ի բաց ձգուած է ընդարձակ հատուած մը՝ հրահանգներ ընդդէմ Քաղկեդոնի ժողովոյն]... Եւ եթէ աւելի ինչ պէտք եղեցին հակառակութեան եւ պատասխանեաց, հրամայեսցէ գրել առ մեզ սրբութիւնդ ձեր» (էջ 131): Վրթանէս Յուրտաւայ եկեղեցւոյն գլխաւորներուն վերջին տողիս մէջ ըսել կ'ուզէ, թէ վերագոյն գրած է ամէն կարեւորները, որոնք բաւական կրնան ըլլալ դիմադրելու Կիրիոնի բանիւ յարձակմանց դէմ. եւ միանգամայն կ'ապահովէ անոնց իւր պատրաստակամութիւնը՝ եթէ «աւելի ինչ պատասխանեաց պէտք» ըլլայ: Եւ իբր այսպիսի բովանդակալից գրութիւն մը ընդունած է զայն Յուրտաւայ եկեղեցին եւ կարդացած, որուն համար իրենց շնորհակալութիւնն կը յայտնեն Վրթանիսի. «Մեր ընկալեալ զգրեալն ի ձեռք, ցուցեալ ամենայն եղբայրութեան մերոսմ, զոր ախորժելով լուեալ ետուն գոհութիւն վարդապետութեան ձերում՝ հոգալով զաշխարհս մեր, յիշեցուցանելով սուրբ եւ զուղիղ հաւատն, զոր Մեծին սրբոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի Կաւկասեան կողմանս» (էջ 132): Այսպիսի դրուատիք սակայն չի պատշաճիր թղթոյս՝ իւր այսօրուան կրճատ վիճակին մէջ, ուր ո՛չ վարդապետութեան հետք կայ եւ ո՛չ յիշատակութեան սրբոյն Գրիգորի: Թերոյթս կարելի է լրացրնել, եթէ ենթադրենք պատճառքը կամ ուրիշ նման բան մը պակասին տեղ: Այնուհետեւ թէ՛ բովանդակ թուղթն ամբողջ մը կարելի կ'ըլլայ նկատել եւ թէ՛ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն տուած դրուատիքն արդար համարիլ:

12. Թուղթ շրջագայական առ եկեղեցին Յուրտաւայ, Թղթոց գրքին մէջ (էջ 113-118) «Թուղթ շրջագայական Մովսէսի եպիսկոպոսի» խորագրուած: Այս թուղթը գրած է Վրթանէս ի դիմաց Մովսիսի: Այսպէս կը միտիմ ենթադրել, նկատելով, որ 1. հոս չկայ որեւիցէ նորութիւն Մովսիսի անձնաւորութեան վրայ. կենսագրական գծերը նոյն են Մովսիսի առ Վրթանէս Ա. թղթին մէջ

աւանդուածներու հետ: 2. Բովանդակ գրութեան ոճը, հմտութիւնը, լեզուն եւ աղբերք հեղինակ կը մատնանշեն զՎրթանէս: 3. Այս թուղթը չէ Մովսիսի առ եկեղեցին Յուրտաւայ գրած թուղթը, զոր կ'ակնարկէ ինքը իւր առ Վրթանէս առաջին թղթին մէջ. «Բայց առ ժամս գրեցի եւ ես ի հայ լեզու ցիշխանութիւնն Յուրտաւայ եկեղեցւոյն» (էջ 111), որ կամ մեզի չէ հասած, եւ կամ տողերդ անհարազատ՝ յետսամուտ են Մովսիսի կողմանէ՝ այսու յայս ընթերցողաց ապահովելու համար Շրջաբերականին իւր անուան հարազատութիւնը: Այլազգ կարելի չէ մեկնել, թէ ինչպէս մուտ գտած են Շրջաբերականիս մէջ Վրթանէս Քերթողի ոգին, ոճը եւն, եւ որ զարմանալին է՝ բառական փոխառութիւնք Վրթանիսի առ Մովսէս առաջին թղթէն: Ահա այդ անբացատրելի փոխառութիւնը.

Թուղթ Վրթանիսի առ Մովսէս,

Թուղթ շրջագայական, էջ 113

էջ 112

Ի ժամադրութիւն երկնից

Ճշմարիտ վարդապետութեանն որ տնկեցաւ յաշխարհս մեր ի ձեռն երից երանեալ սուրբ եւ քաջ եւ անզանգիտող նահատակին տեառն Գրիգորի...:

Վիճակեալք... քրիստոսեան հաւատոցն սիրելութեամբ ընդունողք ի ձեռն երեք երանելոյ անզանգիտող նահատակին տեառն Գրիգորի հայալեզու իշխանութեանդ Յուրտաւայ եկեղեցւոյ...:

[46] Այս տեղ ակներեւ է բառական նմանութիւնը, հետեւաբար նաեւ սկզբնապատճառը. Վրթանէս է երկու թղթերու ալ գրիչը, եւ ասկէ է ահա լեզուի եւ ոճի նոյնութիւնը: Այսուհետեւ միայն հնարաւոր է հասու ըլլալ ըստ պատշաճի նաեւ Վրթանիսի առ Մովսէս Ա. թղթին մէջ (էջ 112) ակնարկուածին. «Բսկ որ ի բազմացն փութայք շահաւորութիւն, ցանկալի է. եւ որ յընկերասիրութեանն ընթանայք աւգուտ, տենչալի է, թէ՛ ոչ խնդրեմ զանձին աւգուտ՝ այլ զբազմաց, զի ապրեցցին: Զթուղթն (Ուխտանէս, 37. «զթուղթս»), զոր խնդրեցէր ի հայ լեզուսն, արարի» (Ուխտանէս, «ի հայալեզուսն, առնեմք շնորհին Աստուծոյ»):

Բայց քննութեան խնդիր կը մնայ պարագայ մը. Մովսէս տուած է Շրջագայականիս այս գոյնը՝ յանուն իւր շրջելով Վրթանիսի թուղթը, թէ ինքնին Վրթանէս այնպէս իբրեւ Մովսիսի բերնէն գրած է, այս ձեւի մէջ ազդողագոյն համարելով խօսքերուն ազդեցութիւնը. վերջինս հաւանական կը համարիմ, նկատելով, որ, ինչպէս ըսինք արդէն, հոս Մովսիսի կենսագրական գծերն քաղուած են առ Վրթանէս Ա. թղթէն բառացի, որ երկրորդ անձի մը քով միայն մտածելի է:

Այս թղթին մասն է «Պատճառք Դ. ժողովոյն» գրութեան կից հատուածը «Եւ որ յանդիմանեն եւ նգովեն» եւն տողէն սկսեալ (Գիրք թղթոց, 126-127), ինչպէս կը ցուցնեն կապակցութիւնն եւ գրուածքին շեշտը, որ յոգնակի երկրորդ դէմքով է, ինչպէս էր առաջին մասին մէջ:

** Գ.*

/1-2/ Վրթանէս ծագումով նախարարական տոհմէ էր: Բագրատունեաց տունէն, որդի Քչկան³⁹ եւ եղբայր Սմբատ Վրկանի մարգպանի եւ Գիգ Դաշտակարանի տեառն⁴⁰: Վրթանէսի ծնունդը դնելու է Զ. դարու երկրորդ կէսին, իբր 550-560ին:

Իր դաստիարակութիւնը կ'առնէ ապահովապէս Դուին: Ուխտանէս մինչեւ անգամ «Ի տան կաթողիկոսարանին» սնած եւ ուսած կ'աւանդէ⁴¹: Այն հանգամանքը, որ Վրթանէս ծանօթ կը ներկայանայ յոյն լեզուին եւ դաւանաբանական խնդիրներու պատճառով Գրիգոր Քերթողի հետ ժողովի կը մասնակցի Յունաստա-

** «Հանդէս ամսօրեայ», 1978, շն 1-12, էջ 1-14. վերնախորագիրը՝ «Մատենագրական հետազոտութիւններ», խորագիրը՝ «Վրթանէս վարդապետ Քերթող» եւ՝ «(Շարունակութիւն)». աւարտը հետեւեալ ստորագրութիւնն է. «Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ – Հ. Պ. ՏԷԴ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ»:*

³⁹ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 90, 109:

⁴⁰ Ակիներէն Հ. Ն., «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 8, ծնթ. 2:

⁴¹ Ուխտանէս, Պատմութիւն, Բ., էջ 59:

նի մէջ, ենթադրել կու տայ, որ ուսումն առած է յունական շրջանակի, գուցէ Հայոց աշխարհի կամ Նիկեպոլսի մէջ: Իր երիտասարդութիւնը կիյնայ 572 շրջանին, երբ տեղի ունեցաւ⁴² «Հայոց պատերազմը», որ տևեց գրեթէ 20 տարի:

574-604 տարիներուն Սոփսէ կաթողիկոս կը բազմէր Դուինի աւերակներուն վրայ: Տարիներ աղետալից: Վրթանէս անբաժին օգնական էր կաթողիկոսին, որմէ առաւ հաւանօրէն իր քահանայական ձեռնադրութիւնն ու վարդապետութեան պատիւը: Վրթանէս երկար մնաց Դուին եւ ստանձնեց կաթողիկոսարանին մէջ կարելորդ պաշտօններ, իբրեւ հզօր թիկունք ծերունի կաթողիկոսին, եւ որուն մահէն յետոյ ալ իբր անոր «տեղապահի» տիտղոսով գրեթէ երեք տարի գործեց⁴³: Իր այս դիրքին մէջ Վրթանէս մեծ ճոխութիւն վայելեց: Ժամանակակիցները կը յորջորջէին զինքը Վարդապետ, Քերթող, Տերանց Նուիրակ եւ Շարսաղար⁴⁴: Սորմէն առ Վրթանէս թուղթը կը գրէր՝ «Փառաւորելոյ տերանց Վրթանիսի տերանց Նուիրակի եւ Վարդապետի՝ Քչկան որդւոյ»: Չկայ որեւէ վկայութիւն, թէ Վրթանէս բարձրացած ըլլայ եպիսկոպոսական աստիճանի: Կը թուի, թէ իր տեղապահ տիտղոսն ալ անձուկ մտքով տեղապահութեան պաշտօն նկատելու չէ. վասն զի այսպիսի պաշտօն կենթադրէր եպիսկոպոսական աստիճան: Եւ արդէն Սորմէն իր թուղթին մէջ չի նկատեր յանձին Վրթանէսի տեղապահ մը, եւ նոյն իսկ Վրթանէս իր պատասխանին մէջ նման տիտղոս մը իր անձին չի վերագրեր: Նա պարզապէս վարդապետ էր, դիւանապետ մը, որ իբրեւ այդպիսի կը թղթակցէր, կը վարդապետէր:

[3-4/ Կար Դուինի մէջ 604-607 տարիներուն տեղապահ մը, եւ այն հաւանօրէն Մանասէ եպիսկոպոս Բասենոյ էր, որ ձեռնարկ-

⁴² Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 116 եւ 196:

⁴³ Գիրք թղթոց, էջ 111, Ուխտանէս, Բ., էջ 23:

⁴⁴ Այս տիտղոսներու մասին հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 119-120, 1912, էջ 422-428, 1914, էջ 563:

ներ կը պահանջէր, ձեռնարկներ կընդունէր եւ կարգադրութիւններ կընէր: Անոր մասին է Սորմէնի «Զի եթէ չէր իշխան, որպէս գրեցէքն, տեղապահող ձեր եկեղեցւոյդ առանց աթոռակցաց իւրոց ասել ընդ մեզ»:

Կը տեսնուի Սորմէնի թուղթէն, թէ 604-607 տարիներուն բանակցութիւն վարած է Վրթանէս իրեն պաշտօնակից Գրիգոր Քերթողի հետ՝ Հռոմէական Հայաստանի մէջ, ի ներկայութեան Սորմէն Ստրատելատի, որ կը գրէ. «Մեք բազում անգամ յանդիման բանիւք եւ ի հեռուստ գրով խօսեցաք ընդ Ձերում իմաստութեանդ եւ ակն ունէաք գտանել զՁեզ որպէս զմիաժառանգս ի սրբոյ աւագանին հարազատ եղբարս եւ որդիս հասարակաց հաւատոյ մերոյ Հօրն սրբոյն Գրիգորի. եւ դուք շատ ինչ օտարաբար վարեցայք առ մեզ եւ հաւասար առաջնոցն եւ այժմու պատասխանիքս լի խարդախանօք եւ պատճառանօք խաբէութեան»:

Այսպիսի բանակցութիւն մը կ'ակնարկեն այն տեղիքները, գոր Սամուէլ Անեցի (76) եւ Մխիթար Այրիվանեցի (64) կը յիշատակեն «Գրիգոր եւ Վրթանէս վարդապետք գնացին ի Յոյնս եւ ոչինչ օգտեցուցեալ գնուսա, դարձան անդրէն նգովելով»: Այս դաւանաբանական խնդիրներու շուրջ, ինչպէս վերը յիշեցինք, «Աղուանից պատմագիրը պահած է» Պատկերամարտներու դէմ գրուած նամակի մը ինչ-ինչ հատուածները, որոնք շատ յարգի են ժամանակակից պատմութեան համար:

Մեծ կըլլայ Վրթանէսի գործունէութիւնը նոր ծագած պատկերամարտներու դէմ: 600-608 տարիներուն երեւան կու գան երեք արեղաներ՝ Յեսու, Թադէոս եւ Գրիգոր, որոնք «Ի Մովսիսի կողմանէն», այսինքն՝ Դուինի թեմէն էին: Ասոնք միախորհուրդ ճանապարհ կ'էլլեն Դուինէն եւ կ'երթան Սոթից գաւառը, Գեղամայ լճին հարաւարեւելեան կողմը. կը բնակին վանքի մը մէջ, «զի կրօնաւորք էին»: Միւնեաց աշխարհը (565) բաժնուած էր Հայաստանի մարգպանութենէն եւ ենթարկուած Ատրպատականի մարգպանութեան, նաեւ եկեղեցին ելած էր Դուինի կաթողիկոսի իրա-

լասութենէն. ձեռնադրութիւն կը ստանար Աղուանից կաթողիկոսէն եւ աղերսի մէջ էր Երուսաղէմի պատրիարքին հետ: Դուինի սահմանէն դուրս այս վայրն ընտրած էին իրենց քարոզութեան համար պատկերայարգութեան դէմ: «Ոչ է արժան, ասէն, նկարս եւ պատկերս յեկեղեցիս առնել. զի անխօսք են անբանք, եւ զայ հոտ ի դեղոցն պատկերաց». ասոր վրայ աւելցնելու է տեղիքս՝ «ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոչ աղ օրհնեն եւ պսակ դնեն հարսանեաց՝ յայս պատճառս, թէ քահանայութիւն բարձեալ է յերկրէ»:

Բնչպէս կը տեսնուի Վրթանէսի գրութենէն, քարոզութիւն եղած է բանիւ եւ գրով: Ասոնց դէմ տեղական քահանաներու կողմէ բողոքի ձայներ կը լսուին բնականաբար Սիւնեաց եպիսկոպոսարանը: Եւ որովհետեւ այդ երեք հերետիկոսները Դուինէն եկած էին, Սիւնեաց եպիսկոպոսը կը տեղեկացնէ խնդիրը Սովսէս կաթողիկոսին, որ իսկոյն հրաման կ'արձակէ այդ երեքին. «Փութով այսրէն եկայք»: Սակայն անոնք չեն հնազանդիր: Բնքնակամ կամ բռնի կը հեռանան Սիւնիքէն, կ'անցնին Արձախ, Աղուանից աշխարհը, որ նոյնպէս դուրս է Սովսէսի իրաւասութենէն: Այս տեղի կ'ունենայ 600-603 տարիներուն: Երբ բաւական ժամանակ յետոյ կաթողիկոսը կ'անդրադառնայ երեք արեղաներու խնդիրին ելքին մասին եւ կը հարցնէ իր գիտնաւորներուն, ծերունին չվրդովելու համար անոնք կը պատասխանեն, թէ անոնք քաղկեդոնական եղած են. «զոր վասն Հռոմէականին էր թիրութիւն ետուն պատ/5-6/ճառաւս»: Բայց իրենք նամակ կը գրեն առ եպիսկոպոսն Սիւնեաց, թէ «մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել զնկարս, որ յեկեղեցիս են»: Այս թուղթն Վրթանէս Քերթողի «Յաղագս պատկերամարտից» գրուածն է: Պատկերամարտները որոնք գացին Աղուանք, շարունակեցին իրենց քարոզութիւնը նաեւ այստեղ. «Պղտորեցին զերկիրդ ձեր, ապա Գարդմանայ տէրն կալեալ զերեսին արսն... ետ կապանօք ածել ի Հայս» (608-609):

Այս շրջանին տեղապահներն էին Աղուանից կաթողիկոսին՝ Վիրոյի, որ Տիգրանի մէջ արգելափակուած էր, Միւսիսար Ամարասայ, Միմէոն Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսները, իսկ Գարդմանայ տէրն էր հաւանօրէն Վարագ-Գրիգոր:

Երբ ատենի առջեւ ելան երեք պատկերամարտները, «Յանդիման մեզ» կը գրէ նակամագիրը. «հարցաք, թէ յո՞ր պատճառս չընդունիք զմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն»: Կը պատասխանեն. «Մէք ոչ պագանեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրաման ի Գրոց: Ապա մեր յայտ արարեալ... զայս եւ զտոցին նմանս... զթիրութիւն նոցա ուղղեցաք»: Նամակագրին յոգնակի առաջին դէմքով արտայայտութիւնները ցոյց կու տան, թէ ինքը ներկայ էր ատենին եւ մասնակից՝ դատող գիտնաւորներու:

Այն ապացոյցները, զոր առաջ կը բերէ նամակագիրը ի նպաստ պատկերայարգութեան, ընդարձակ ներկայացուցած է Վրթանէս իր ընդդէմ պատկերամարտից գրութեան մէջ: Ըստ այնմ՝ Նամակագիրն ու Ընդդէմ պատկերամարտից գրութեան հեղինակը կը նոյնանան:

Մինչեւ այսօր կասկած կար Վրթանէսի «Յաղագս պատկերամարտից» գրութեան ժամանակի մասին: Այժմ կարող ենք հանգիստ սրտով վճռել, թէ Վրթանէս Քերթոյ 601-602ին գրած է իր գրութիւնը եւ 609-610ին նամակը Միմէոն Մեծկողմանց եպիսկոպոսին. վերջինս քաղուածաբար մեզի հասած է Աղուանից պատմագրի շնորհիւ:

Պատկերամարտութիւնն առաջին անգամ Հայաստանի մէջ երեւեցաւ եւ առաջին անգամ ալ Հայաստանի մէջ հերքուեցաւ: Վրթանէսի Պատկերայարգութեան այս գրութիւնն իբր ջատագովութիւն քրիստոնէական-եկեղեցական մատենագրութեան մէջ իր առաջնութիւնն ունի: Ջատագովական մը, որ հիմնուած է Ս. Գրոց եւ Ս. Հայրերու եւ եկեղեցական Պատմութեան վրայ, հիւստ-

լած մտաց առողջ դատողութեամբ⁴⁵: Արդիւնքն եղաւ Պատկերամարտութեան պարտութիւնը: Երբ Արեւմուտք Ը-Թ. դարերուն Պատկերամարտութիւնը կայսերական հովանաւորութեամբ սկիզբ առաւ, պատկերաց ջատագովները գրեթէ նոյն վկայութիւններն առաջ բերին, ինչ որ Վրթանէս գործածած էր իր ջատագովականին մէջ⁴⁶:

Երկրորդ՝ Վրթանէսի գործունէութիւնը մանաւանդ մեծ եղաւ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներու բաժանման խնդիրներու մէջ: Իր «տեղապահութեան» երկրորդ տարին կը պատահի Յուրտաւի Մովսէս եպիսկոպոսի դատը, որուն մեծ եռանդով պաշտպան կը հանդիսանայ Վրթանէս, եւ այս առթիւ թղթակցութեան մէջ կը մտնէ Մովսէսի, Գիւրիոնի եւ Յուրտաւի եկեղեցւոյն հետ: Խնդիրը թեւէ չի յաջողիր վերջացնել, բայց իր միջամտութիւնն անպակաս [7-8] կըլլայ նաեւ Աբրահամ կաթողիկոսի օրով, որուն նոյնպէս խորհրդատուն էր եւ քարտուղարը: Վրաց բաժանման պատմութեան մէջ իր կատարած դերը մանրամասն նկատի առած է Ալկինեան Հ. Ն.⁴⁷:

607 Դուին կը գումարուի ընտրական ժողով Սմբատ Վրկան մարզպանի հսկողութեան տակ, եւ կընտրուի Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը: Աբրահամի ընտրութենէն յետոյ ալ Վրթանէս կը մնայ Դուին եւ կը շարունակէ գործել իբրեւ քարտուղար եւ խորհրդատու կաթողիկոսին: Ինքն է առանց տարակուսի կաթողիկոսի առ Գիւրիոն գրած թուղթերու գրիչը, ինչպէս այս որոշ ըստւած է նոյն կաթողիկոսին Աղուանից գրած թուղթին մէջ⁴⁸: Իր

⁴⁵ Ալկինեան Հ. Ն., Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Գաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Ազգային Մատենադարան, թիւ ՄԺԱ., Վիեննա, 1970, էջ 293-301: Նոյնպէս հմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1977, էջ 46-50:

⁴⁶ Sirapi der Nersessian, Une Apologie des images du septième siècle.- Byzantion (1944/45), 58-87, յատկապէս էջ 77-78:

⁴⁷ Գիւրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց Է. դարու մէջ (Ազգային մատենադարան, թիւ 60), Վիեննա, 1910:

⁴⁸ Գիրք թղթոց, էջ 196:

գրչէն է նաեւ Սմբատի առ Կիւրիոն թուղթը, որուն մէջ յիշուած է յականէ անուանէ ինքն ալ: Վրթանէս անձամբ ծանօթ է Կիւրիոնի՝ Վրաց կաթողիկոսին, ինչպէս կ'երեւի իր թղթակցութիւններէն:

Վերջին անգամ կը յիշուի Վրթանէս 617-619ին՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով, իբրեւ ականատես Հռիփսիմէի նշխարաց փոխադրութեան: Նա վախճանեցաւ հաւանօրէն իբր 625ին:

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Վրթանէս երեւան բերաւ արտակարգ եռանդ մը ջատագովելու Հայոց եկեղեցւոյ իրաւունքներն ու հինաւորց աւանդութիւնները: Հայոց կաթողիկոսարանին հոգին եւ շունչն էր ան: Չկար խնդիր, չկար լուծում, ուր մասնակցութիւն բերած չըլլար ինքը:

Այս բուն եռանդը չափազանցութեան իսկ առաջնորդէց իր քայլերը: Ժամանակակից ազգամիջեան վէճերու մէջ շատ դժուար էր ուղիղ կշիռի մէջ բռնել եռանդին մէտը: Այս այնքան աւելի, երբ կար հրապարակի վրայ նաեւ հայ եւ վրական յարաբերութիւններու հարցը: Խոհեմութիւնը, որ միայն կարող էր հաւասարակշռութեան մէջ պահել արդարութեան նժարը, շատ սակաւ չափով կը նկատուի դիւրագրգիռ Վրթանէսի քով:

Իբրեւ մատենագիր երեւան բերաւ բազմակողմանի հմտութիւն: Թէպէտ առթական գրութիւններ միայն հասած են մեզի իր գրչէն՝ թղթակցութիւններ, բայց եւ այնպէս կ'արդարացնեն այն մեծ համբաւը, զոր հնձած է ժամանակակիցներու քով իբրեւ քերթող: Չունիմք իրմէ առանձին երկասիրութիւններ, բայց իր գրութիւնը «Ընդդէմ պատկերամարտից» եւ «Պատմութիւն շինութեան Հռիփսիմեանց վկայարանին» կարող են իբրեւ այդպիսի նկատի առնուիլ: Ասոնց թուին մէջ կրնանք դասել Յուրտաւի եկեղեցւոյ գրած երկու Շրջաբերականներ ալ, ասոնք իրենց ընդարձակութեամբ կը փայլեցնեն Վրթանէսի բարձր հմտութիւնը պատմական եւ դաւանաբանական մարզերու մէջ:

Փառաւորելոյ տերանց Վրթանիսի Տերանց նուիրակի եւ վարդապետի, Քչկան որդւոյ: Ի Սորմենայ ստրատելատէ եւ Հայոց զօրավարէ - Մէք բազում անգամ յանդիման բանիւք եւ ի հեռուստ գրով խօսեցաք ընդ Ձերում իմաստութեանդ... /9-10/ (վերջ) Եւ յուսամք ի Քրիստոս Աստուած մեր, եթէ այդպիսի համբաւակոծ եւ սնոտի երկպառակութիւն յանդիմանութեամբ միմեանց լուծանի եւ ըստ Աւետարանին բանի լինիմք մի հօտ եւ մի հովիւ⁴⁹:

1. Պատասխանի Թղթոյն Սորմենայ, որ առ Վրթանէս վարդապետ գրեաց⁵⁰ – Գիտեմք, զի բազմադէմ եւ պէսպէս օրինակօք խօսեցաք ցուցանել զանձինս համախոռիս եւ միաբանս ընդ մեզ հաւատովք... (վերջ) Խորտակել եւ բառնալ ի միջոյ զտիեզերակործան արձանին գայթակղութիւնս եւ զանբաժանելի եւ զանայլայլելի զքաջ Հովիւ զՓրկիչ եւ Տէր մեր խոստովանելով ձայնին տալ լսել:

Վրթանէս գրած է պատասխանս 606-607 տարւոյն, ուր կը դնէ Սորմէն Ստրատելատի առջեւ այն մեծ վիհը ըմբռնումներու տարբերութիւններու, որ բացուած է երկու կողմերու միջեւ:

Այս առաջին թուղթ գրեցաւ ի Մովսիսէ եպիսկոպոսէ առ Վրթանէս Քերթող Սրբոյն Գրիգորի տեղապահ⁵¹:

2. Պատասխանի թղթոյն Մովսիսի ի Վրթանիսէ. 605-606⁵² – Զգիրս ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ՝ զոհանալով զԱստուծոյ

⁴⁹ Գիրք թղթոց, էջ 90-92: Սորմէն ստրատելատ Հռոմէական Հայաստանի զօրավարն է: Իրմէ առաջ զօրավարներ էին Յովհաննէս Պատրիկ եւ Հերակղ: Սորմէն (Մէք. 112) կոչուած Սուրէն՝ Յունահայոց կողմէ, գրուած նամակով երկու կողմերու՝ պարսկահայերու եւ յունահայերու մասնակցութեամբ ժողով ընել կառաջարկէ եւ փոխանակ նոր կաթողիկոս ընտրելու Յովհաննէս Աւանի կաթողիկոսն ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս հռչակել: Պարսկահայերը առաջարկը չընդունեցան:

⁵⁰ Գիրք Թղթոց, էջ 93-98:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 110-111:

ուրախացայ... (վերջ) Նա հոգայ, եւ մեք սատարենք մինչեւ ի կատարումն գործոյդ՝ ըստ կարի մերում:

3. Թուղթ շրջագայական Մովսիսի եպիսկոպոսի⁵³:

4. Պատճառք՝ Դ. ժողովոյն երկաբնակացն, Մովսիսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի:

5. Թուղթ առ եկեղեցին Յուրտաւայ⁵⁴:

6. Թուղթ Բ. ի Մովսիսէ եպիսկոպոսէ առ Վրթանէս Քերթոյ⁵⁵:

Տեսի գգիր ողջունաբեր սրբութեան քո եւ լուայ զբանս մխիթարութեան որ ի սմա. որոց լիցի ձեզ հասանել Տէր Վրթանէս հանդերձ ուխտիւդ ի ձեռն ձեր. եւ մեզ շնորհիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

7. Պատասխանի թղթոյն Մովսիսի – Զգիր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ՝ զԱստուծոյ գոհացաք եւ ուրախ եղաք... (վերջ) Յաղագս այդր պատճառի է, զի անմեղադրելիք յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ լինիմք⁵⁶:

/11-12/ 8. Տեառն Պետրոսի ի Վրթանիսէ – Փառաւորելոյ տեառն Պետրոսի աստուածաշնորհ պարգևօք պայծառացելոյ... (վերջ) Եթէ ի ձեռն գրելոցդ հակառակութիւնդ չբառնայ, գրեցէ՛ք առ փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ զմեզ այդր արձակեն. եւ այնպէս լինի՝ որպէս Աստուածն կամի⁵⁷:

9. Տեառն Կիրիովնի, ի Վրթանիսէ⁵⁸ – Սրբասիրի տեառն Կիրիովնի Վրաց կաթողիկոսի եւ Ատրնեբսեհի եւ Վահանայ եւ Բզմրեհի իշխանաց: Յառաջագոյն առ պատուականութիւն ձեր

⁵² Նույն տեղում, էջ 112:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 113-118, թէպէտ խորագիրն Մովսիսի եպիսկոպոսի վերագրուած է, բայց անոր հեղինակը Վրթանէս է. գրած առ եկեղեցին Յուրտաւայ, ի դիմաց Մովսիսի: Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 40-46:

⁵⁴ Գիրք թղթոց, էջ 119-127: Հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 40-43:

⁵⁵ Գիրք թղթոց, էջ 133-134:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 135:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 136-137: Ուխտանէս, էջ 44:

⁵⁸ Գիրք թղթոց, էջ 138-139: Ուխտանէս, էջ 42-44:

գրեաց երանելի Հայրապետն մեր Մովսէս... (վերջ) Նոյնպէս յանդիման վկայութեամբ Գրոց Սրբոց յայտնի առնեմք զճշմարտութիւն բանիցս:

Թուղթ Գ. Մովսիսի առ Վրթանէս Քերթող – Սրբասիրի տեառն Վրթանիսի ի Մովսիսիէ անարժանէ Տերամբ ողջոյն: Զթուղթն, զոր գրեցէք առ կաթողիկոս անուանեալ... (վերջ) Որպէս տեղեկացեալ է սրբութիւնդ ձեր, հրամայեցէք գրել՝ առ մեր նուաստութիւն⁵⁹:

10. Պատասխանի թղթոյն Մովսիսի եպիսկոպոսի ի Վրթանիսի⁶⁰ – Զողջոյն սրբութեան ձերոյ լուայ եւ ուրախ եղէ, ծանեայ զպատճառսն: Թղթոյն պատասխանի չառնելոյ... (վերջ) Այս փոքր ի շատէ ծանուցումն քո սրբութեան:

11. Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Աղուանից, Վրթանիսի Քերթողի⁶¹ – Պատուական գտելոյ եւ վեհ հռչակելոցդ, որք զկարութիւն բերել յօժարութեամբ յառարկութիւնս եւ զանտեղիս բացասողք... (վերջ) Բայց մէք որպէս ընկալայքն երկրպագութեամբ պատուել զսուրբ Երրորդութիւնն առանց թերահաւատելոյ ունիմք, ընկալցուք մինչեւ յաւիտեանս յամենայն եղբօրէ, որ յստահակից է:

Թուղթս գրած է Վրթանէս ի դիմաց Աբրահամա կաթողիկոսի առ Մխիթար եպիսկոպոս Ամարասայ, իբրեւ պատասխան Աղուանից մէկ թուղթին, որ չէ պահուած մեզի: Գրութեան տարին է մերձաւորապէս 608-609: Թղթոց գրքին մէջ թուղթերու անկումով կը պակսի թուղթիս վերջին մասը:

Կարապետ Վ. Տէր Մկրտչեան (Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը Աղուանից հետ ըստ Վրթանէս Քերթողի գրութեան («Արարատ», 1896, էջ 443-447) հրատարակեց զայն համաձայն Էջմիածնի 58 եւ 100 ձեռագիրներու, ընտիր ներածութեամբ մը: «Այս թուղ-

⁵⁹ Գիրք թղթոց, էջ 140:

⁶⁰ Նոյն տեղում, էջ 141-145:

⁶¹ Գիրք թղթոց, էջ 196-211: Վերջէն թուղթ մը ինկած: «Արարատ», Էջմիածին, 1896, էջ 477-488: Դասխուրանցի, էջ 219-222 քաղուածաբար:

թը ներկայանում է իբրեւ ամենահին կարեւոր յիշատակարաններից մէկը, պարզելու համար մեր եկեղեցու ի սկզբանէ անտի բռնած դրութիւնը Քաղկեդոնական հարցի նկատմամբ... Չնայած իւր մութ եւ խրթին ոճին, նա հմուտ գործ է եւ մանրամասնութեանց մէջ շատ հետաքրքրիւր առանձնայատկութիւններ է ներկայացնում» («Արարատ», 1896, էջ 477-488):

Վրթանէս, որ վիճաբանութեան մէջ մտած է միաբնեայ տեսակէտը պաշտպանելու համար, ունեցած է ձեռքին իբրեւ լուսատու աղբիւր Տիմոթէոս /13-14/ Կուզի հակաճառութիւնը. ազդուած է աղբիւրէս ոչ միայն ըստ հայեցողութեան աստուածաբանական ըմբռնմանց, այլ եւ անոր նորաձեւ յունաբան լեզուին ջանացած է նմանող ըլլալ իր արտայայտութեանց մէջ: Իր պարզ, դասական գրականութեան նմանողութեան ձգտող լեզուն տծգունած է նորաձեւ «գիտական-գրական» լեզուի իւրացմամբ:

12. Վրթանիսի Քերթողի, Յաղագս Պատկերամարտից⁶² – Ի կենաբեր լուսոյ զարդարին ամենայն արարածք, եւ ի ճառագայթս նորա պայծառացեալ բերկրին երկինք եւ երկիր... (վերջ) Զի յաւիտենից բարութեանց հասանել կարիցեմք...:

13. Պատմութիւն շինութեան Վկայարանին Հոփսիմեանց: Գրուածքս կը յիշատակեն Նոր Հայկազեան բառգրքի հեղինակները իրենց Նախադրութիւն մէջ (Ա. 19) այսպէս. «Վրթանէս Քերթողի է. դարու, որոյ է համառօտ Պատմութիւն ընտիր ոճով վասն շինութեան Վկայարանի Հոփսիմեանց ի Կոմիտասայ կաթողիկո-

⁶² Տաշեան, Յուցակ. ձեռ. թիւ 44, էջ 206-207: Հրտ. Հ. Գ. Զարբանալեան-Մահակեան, Յաղագս բարեխօսութեան սրբոց եւ նշխարս նոցա եւ զպատկերս մեծաբերոյ, Վենետիկ, 1852, էջ 325-342: Թարգմ. «Die Abhandlung (Gegen die Bilderstümer) von Vrtanes Kerthol aus dem Armenischen übersetzt von P. P. Samuelian».- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 26 (1912), 275-293: Յովսէփ Ստրչիգովսկի, Էջմիածնի աւետարանը թարգմ. Հ. Բ. Պիլեգիբճեան, Վիեննա, էջ 66, ծան. 2, ի գուր կը կասկածի գրուածքիս հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վրթանէս գրած է գրութիւնս 601-602ին: Հմմտ. Վերը եւ «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 37-38:

սէ»։ Այս պարզ եւ մեկին տողերէն կը տեսնուի, թէ գրուածքս Վենետիկի Միփթարեանց Հայրերու Մատենադարանի մէկ ձեռագրին մէջ պահուած կը մնայ թաքուն մինչեւ այսօր։ Այս գրուածքի մաս չէ՞ արդեօք այն հատուածը, զոր առաջ կը բերէ Սեբիոս (հրտ. Մալխասեան, Երեւան, 1939, էջ 89)։ Հմմտ. գրուածքիս մասին Ակինեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 11։ Նոյնպէս հմմտ. Ակինեան, Վրթանէս վարդապետ Քերթող եւ իւր երկասիրութիւնները, «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 8-11, 37-46։

- Աբաս թագաւոր 260
 Աբաս կաթողիկոս Աղուանից 43, 97, 110, 291
 Աբդիշոյ Ասորի 114, 132, 290, 291
 Աբդիշոյեան Խումիկ 175
 Աբէլ երէց 122
 Աբխազք 2, 280, 3
 Աբոյ վկայ 3
 Աբրահամ եպ. Ռշտունեաց - տէ՛ս Աբրահամ կաթողիկոս
 – երէց Ս. Կաթողիկէին 144
 – Ա. կաթողիկոս Աղբաթանեցի, նախ եպ. Ռշտունեաց 14-15, 23, 26, 27, 33, 34, 41, 46, 62-63, 70, 83, 87-88, 93, 99, 101, 103, 106, 123, 126, 138, 144-145, 148-157, 161, 164, 193-197, 201, 207, 210, 220-223, 229-271, 291
 Ագաթանգեղոս պատմագիր 13, 77
 «Աղամայապաշխարութիւն» գիրք 180
 Ագատ գետ 116-117, 120, 126
 Ագտիհ 174, 298
 Աթանաս եպիսկոպոսապետ Աղեքսանդրեայ 57, 132
 – «Աթանասի պատարագամատոյց» 57
 Ալաշկերտ 277
 Ալիշան շ. Ղ. 49, 52, 4, 6, 9, 62, 73, 76, 79, 125, 169, 170, 211, 228, 294
 Ալմագով 287, 289
 Ախալքալաքի գւռ. 164
 Ախուրեան գետ 50, 55, 57
 Ակակ պատրիարք Կ. Պոլսոյ 39, 44, 91-92, 94
 –Ակակեան հերձուած 92, 94
 Ակն քղք. 73, 77
 Ահարոն եպ. Մեհնունեաց 138
 Ահմատան շահաստան 147
 Ադան Արծրունի 90
 Ադանեան Գիւտ քհ. 37
 Աղբաթանցի գիւղ 149
 Աղեքսանդրիա քղք. 91, 251
 Աղիվարդ (Եղիվարդ) գիւղ 144
 Աղձնիք գւռ. 77, 116-117
 Աղուանք 2-25, 52, 55, 63, 80, 83, 85, 86-97, 117, 150-152, 171, 217, 246, 248-249, 251, 253, 259 եւն
 Աղք քղք. 117
 Աճառեան շ. 108
 Ամաղ գւռ. 159
 Ամատունիք 117, 138

Ամարաս քղք. 84, 151
 Այլի գւո. 296
 Այուբեանց Յակոբ 49
 /302/ Այրարատեան գւո. 33,
 116, 117, 170
 Այրիվանեցի, տե՛ս Մխիթար
 Անանիա կաթողիկոս Մո-
 կացի 41, 42, 51, 7, 63, 80,
 81, 253, 5, 260
 Անանիա Նարեկացի 49, 53,
 55, 59, 61, 63, 72
 Անանիա Շիրակացի 69, 70,
 Անանիա Սանահնեցի 70
 Անաստաս կայսր 20, 43-44,
 92-94, 139, 219
 Անաստաս վրդ. 95-96
 Անաստասիա (= Յարութիւն)
 եկեղ. յԵրուսաղէմ՝ 96, 242
 Andres A. 97
 Անդրէաս առաքեալ 283
 – Սամոսատցի 139
 Անթաքչելի մատեանք 180
 Անի քղք. 78, 277, 8
 Անկիւրիայ (ժող.) 140
 Անձեւացիք 138
 Անուշիրվան, տե՛ս Խոսրով
 Ա. թգ. Պարսից
 Անուշ-Վռամ կին Աշուշայի
 88
 Անտաք, տե՛ս Անտիոք
 Անտիոք (Անտաք) քղք. 3, 26,
 76, 79, 91-92, 96, 98, 102,
 166, 183, 251, 274-278, 283

Անտոնեա Հարք 37, 38, 40
 Անտոնիոս Բ. կաթողիկոս
 Վրաց 285
 Աշոտ Բագրատունի պատ-
 րիկ 62
 Աշուշա բղէշի Գուգարաց
 32, 87, 88, 299
 Աշուշա, Աշուշան բղէշի
 (606-ին) 31-32
 Աշտատ-Յեզտայար գորա-
 վար Խոսրովու Բ. 146, 167
 Ապահունիք 117, 144
 Ապուսահլ իշխ. Վասպուրա-
 կանի 81
 Ապրուէզ տե՛ս Խոսրով Բ
 Առաստիա քղք. 146
 Առեստ աւան 116-117
 Առիստակէս տե՛ս Արիստա-
 կէս
 Առնայոյ գւո. 138, 296
 Ասիական Միւսէոն 48
 Ասորիք 41, 83, 91, 96-98, 101-
 102, 122, 180, 277, 290
 Ասպետ տե՛ս Վարազտիրոց.
 Aoraroı 76
 Աստուածաշունչի վրացերէն
 թարգմանութիւնը 106
 Ասքանազեան 39
 Ասորներսեհ նախարար (թգ.)
 Վրաց 30-32, 35-36, 203,
 216, 221, 232
 Ատրպատիճ 132, 136
 Արաբացիք 24, 35

Արագածու Ուտն գլու. 42, 205,
211

Արած գիւղ 140

Արամ 67

Արամօնք գիւղ 126

Արարատեան տե՛ս Այրա-
րատեան

Արգիւնա գիւղաքաղաք 55-57

Արդանուշ 277, 278

Արեւորդիք 179

Արիոս հերձուածող 137, 139

Արիանոսեանք 182, 185, 190

Արիստակէս որդի Լուսա-
ւորչին 10-11

Արծափք գիւղ 117

Արծրունիք 138

Արձիւղ թգ. Վրաց 86

Արշակ Բ. թգ. Հայոց 250, 251

Արշակունիք 60, 165,

/303/ Արուաստան 116

Արուճ քղք. 117

Արսէն կաթողիկոս Վրաց 25,
37, 68, 207, 256, 279, 289-
291

Արտահան գլու. 164

Արտաշիր Բաբական 32

Արցախ, Արձախ գլու. 100,
117

Աւան գիւղ 121, 6, 130, 146, 7

Աւարիա 277

Աւշական գիւղ 144

Բաբգէն կաթողիկոս 14, 90,
93-95, 139, 175, 202, 232,
239, 255

Բաբիւլաս, Բաբիւղաս վա-
նից երէց Ս. Յովհաննու
144, 211, 219

Բագարան գիւղ 117, 121, 125:

Բագարատ Դ. թգ. 278

Բագոսի վանք, տե՛ս Սար-
գիս. Բագրատունի տոհմ
28, 157, 8, 163

Բագրեւանդ գլու. 117, 144

Բակուր Գ. թգ. Վրաց 22, 24,
27, 30-32, 85, 106

Baumgartner A. 1

Բասէն գլու 67, 138, 146.

– Ներքին 198

Բարդեճան ասորի 78

Բարդա Սկլերոս 277

Բարդուղիմէոս առաքեալ
251

Բարսեղ Կեսարացի 16, 78,
132, 168

Barsamoases իշխ. Վրաց

Bazamuzis 32

Բդեշի Գուգարաց 199-200

Բդեշի վանք յԵրուսաղէմ 96

Բեթ-Արշամ 94

Բզնունեաց ծով 116

Բիւզանդիոն 3-15, 97, 99, 102,
110, 114, 183, 274

Բիւզանդիա 27, 33, 91, 100

Բոժունիք 138

- Բոլտար գետ 199
 Բողոսփոր գւռ. 199
 Բողնեաց գետ 199
 Բոնոսեանք 185, 190
 Բորբորիանիտք 177
 Բուսկեվիչ քհ. 285-287
 Բուրգ իշխ. 32
 Burzmihr եպ. Դասենի 32
 Բուրգին-Միհր ատրուշան 32
 Bréhier L. 183
 Բրգմիհր իշխ. Վրաց 31, 32, 216
 Բրոսէ Մ. 3-26, 33, 34, 36, 48, 50, 54, 69, 70, 73, 77-78, 166, 172, 192, 254-255, 270
 Գաբրիէլ հրեշտակապետ 36.
 – կաթողիկոս Վրաց 14, 20-23, 93, 4, 170, 1, 239
 Գաթրճեան Հ. Յ. 13, 93, 123, 129, 130, 132, 136-138, 172, 296
 Գալէմքեարեան Հ. Գ. 49
 Գալլ գետ 167, 8, 192
 Գաջենք տե՛ս Յուրտաւ
 Գաջենագետ 199
 Գառնի աւան 116-117, 144
 Գարգարցիք 77
 Գարդմանք 100
 Գելցեր Հ. 116, 167
 Գէորգ կաթողիկոս Գառնեցի 248
 – Կիպրացի 7, 118
 – Վանական 283
 Գէորգիա 1
 Գիգ տէր Դաշտակարանի 140, 232, 297
 /304/ Գիրք թղթոց յաճախ, տե՛ս մասնաւորապէս 37-47, 64
 Գիրք Կայսերաց 61, 176
 Գիրք հերձուածոց 176
 Գիւտ կաթողիկոս 16
 Գլակայ վանք 258
 Գողթն գւռ. 138
 Գողթն-Միհրան զօրավար 38
 Գորամ տե՛ս Գուարամ
 Գորտոսակ, գիրք 180
 Գուարամ թգ. Վրաց 22, 26-29, 31, 203
 Գուգարք 42, 55, 86-88, 117, 164-165, 199
 Գուգարաց վանք յԵրուսաղէմ 96
 Գուսսէն Հ. 24, 289
 Գուրգէն իշխ. Վրաց 99
 Գուրկան, տե՛ս Վրկան երկիր,
 Գտիչ եկեղեցի 52
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 2, 10, 13, 17, 25, 60, 69, 83-84, 87, 99, 132, 134, 5, 150, 203, 216, 266, 290, 291
 – Բ. Վկայասէր 39, 40

– Ա. Մեծ, Քահանայապետ
 62, 96, 166, 182-191, 197,
 228
 – եպ. Անձեւացեա 138
 – եպ. Արծրունեաց 245
 – եպ. Մարդասպետական 245
 – եպ. Նազիանզացի 132
 – եպ. Նիւսացի 132
 – եպ. Սքանչելագործ 132
 – վրդ. Քերթող 152-155, 157
 – եպ. (Ժ. դար) 73, 80
 – քհ. 80
 – վրդ. 130
 – Մագիստրոս 37, 39, 179
 – վրդ. Նարեկացի 49, 51, 66,
 75
 – Սինի, նախարար 152
 – Օրբելեան 1. Գրիգոր (Ս.)
 Եկեղ. Ի Դուին 112, 135, 8,
 155-6, 162, 164, 247, 296-
 297
 Գրիգորիս կաթողիկոս
 Աղուանից եւ Վրաց 11-12,
 23
 Գրուգիա 1
 Դադեան Խաչիկ վրդ. 41, 127,
 296
 Դաժանացիք 78
 Դայժանացիք 78
 Դաշանց թուղթ 9-10
 Դաշտ Վրաց 199
 Դաշտակարան 140, 232, 297
 Դաշի թգ. Վրաց 22.

Դատավանք 117
 Դարա քղք. 33, 146
 Դարինս գիւղ 163
 Դաւիթ երէց Երեւանայ 144
 – եպ. Մեծ կողմանց, 294,
 – կաթողիկոս 78
 – թգ. Շինող 287
 – Կիրապաղատ 277
 Դելհաստան գւռ. 122
 Դեմետրէ որդի Գուարամի
 29
 – որդի Ստեփանոսի Ա. 36
 – թգ. Վրաց 36
 Դէոդորոս (Թէոդորոս Մոսկ-
 սուեստացի) 139
 Դիաթէկ գիրք 180
 Դիողոր, Դիոգորէ եպ. Տարո-
 նի 92, 139
 Դիոսկորոս Աղեքսանդրացի
 132, 6
 Դու աւան, 146
 Dudden F. H. 183
 Դուին քղք 43, 46, 63, 71, 88,
 93, 109-110, 3, 4, 6-7, 126,
 9, 134, 8, 143, 9, 153-7, 168,
 9, 177, 210-211, 220, 222-
 223, 247, 256, 290-291
 Դուրեան Եղիշէ եպ. 78
 /305/ Եբեոս գիրք 180
 Եգերացիք 10
 Եգիպտոս 91
 Եզրնկէ քղք. 74

- Ելի գւռ. 138, 296
 Եղիա Մետրապոլիտ Դա-
 մասկացի 7:
 Եղիշէ պատմագիր 66, 77
 Եղիվարդ գիւղ 112
 Եպիփան Կիպրացի 6, 107
 – Կուգ 69
 Երասի գետ 198
 Երեւան քղք. 144
 Երզնկա քղք. 74, 77
 Երուսաղէմ քղք. 43, 47, 77,
 91, 95-99, 183, 228, 237, 8,
 240, 251, 279-281
 Եւագր պատմագիր 109
 Եւզոյոս եպ. Նիկումեդացոց
 139
 Եւլալիոս կաթողիկոս Վրաց
 19, 22
 Եւնոմիոս 139
 Եւստաթէոս եպ. Անտիոքայ
 3
 Եւտիքէս 139, 182, 91
 Եւքսինեան Պոնտոս 1
 Եփեսոս քղք. 91-92, 250-251
 Եփրատ գետ 79:
 Եփրեմ ասորի 78
 – Մծիրէ 274, 276, 282, 285,
 287
 Զագարելլի Ա. 97, 102
 Զանգա գետ 116
 Զարբանաշեան Հ.Գ. 166, 241,
 262
 Զաւղէք գւռ. 77
 Զաւէն եպ. Յուրտաւայ 200
 Զաքարիա կաթողիկոս Հա-
 յոց 115
 Զենոբ Գլակ 61.
 Զենոն Կայսր 20, 43, 4, 91-92,
 219
 Զիւին բերդ 198
 Զրադաշտ մոզ 179-180
 Զուտարիմա գիւղ 192
 Զօքարիսոս 192
 Էմինեան Մ. 73, 76, 123, 194,
 246
 Ընձաքիսար լ. 116
 Ըոնա գւռ. 296
 Թադէոս առաքեալ 251
 – եպ. Աոնայոյ 138
 Թակայշվիլի Ե. 27
 Թաւիւէչաք կաթողիկոս
 Վրաց 22
 Թէոդորէտոս եպ. Կիրոսի
 139
 Թէոդորոս եպ. Մարդպետա-
 կան 138, 144
 – Մոպսուեստացի 92, 139
 – Բաղսամոն 6, 7, 18, 286,
 288
 – եպ. Կարնոյ, 295
 – Պատրիարք Անտիոքայ 275
 Թէոդուպոլիս 126, 147, տե՛ս
 Կարին
 Թէոփանէս Բիւզանդացի 99,
 109

– Թէոփանէս Խոստովանող
 33, 76, 92
 Թէոփիլակտոս պատրիարք
 Անտիոքայ 274-276
 Թէոփիլոս պատրիարք Ան-
 տիոքայ 9
 Թէոփիստէ 74-75
 Թիրեաքեան 32, 161
 Թոնդրակեան աղանդ 76
 Թովմա գրիչ Թղթոց գրքին
 38, 40
 Թովմա Արծրունի 49, 66
 Թորթում 198
 /306/ Թուրքաստան 122
 Թրակէ 118
 Ժորդանիա Թ. 25, 207, 256,
 289
 Իբերիա 1, 277, 8
 Իմերէթ 1, 280, 285
 Ինճիճեան Հ. Ղ. 10, 73,
 Իշխան վրդ. 266
 – գիւղ 198
 Իշխանանիստ գիւղ 198
 Իսահակ Ա. (Սահակ) Կաթ,
 75
 – հայրապետ Երուսաղէմի
 228
 Իսմայէլ երեց Գառնոյ 144
 Իսելեան Պ. 7
 Լազ ժողովուրդ 76
 Լալայեանց Ե. 165
 Լանզլուա Վ. 29
 Լարիսա քղք. 54

Լեւոն Ա. Մեծ Քահանայա-
 պետ 91, 94, 129, 137, 140,
 143, 145, 239:
 – Ա. Կայսր 6
 Լէօնիդ եպ. Իմերէթի 273, 286
 Խախանով Ա. 105
 Խախու գիւղ 198
 Խաղտիք 278
 Խաչ (Ս.) Եկեղ. 31, 36
 – (Ս.) Վանք յԵրուսաղէմ 96
 Խաչատուր կրօնաւոր 266
 Խաչէն գւռ. 270
 Խաչիկ Ա. կաթողիկոս 50-52,
 54, 79-81, 260
 Խեկեւանդ գիւղ 159
 Խոսրով երեց Օշականու 144
 – Անձեւացի 75
 – Խոսրով Ա. Անուշիրվան
 21, 108-110, 113-114, 124,
 177
 – Բ. Պարուէզ 28, 29, 31-34,
 70, 100, 116, 118-119, 143,
 145, 149, 156-160, 163, 173,
 196, 222, 245, 257
 – Խոսրով Շնում, տե՛ս
 Սմբատ մարզպան
 – Ջալիտեան, տե՛ս Վարազ-
 տիրոց
 Խորասան քղք. 198
 Խորասանիկ 132, 136
 Խուժաստան 175-177
 Խուժին Նեստորականք 153,
 175-197, 245 եւն

- Ծաղ ազգ 54-59, 71-81:
 Ծաղ գւռ. 78
 Ծաղնոց տեղի 78
 Ծաթ, տե՛ս Ծաղ
 Ծաթոս թգ. Լազերու. 76
 Ծայդ. Տե՛ս Ծաղ
 Ծայդան 77
 Ծայդանձիք 78
 Ծայթ, տե՛ս Ծաղ
 Ծայթանացիք 77
 Ծայթիունիք տոհմ. 77
 Ծայթունիք
 Ծաւդէացիք 79
 Ծաւդէացւոց գւռ. 77
 Ծաւդէք գւռ. 77
 –յԱղձնիս 77
 Ծոնդէացիք 78-79
 Կաթողիկէ Վաղարշապատու 144, 169
 Կախէթ 12, 30
 Կակազեցի, տե՛ս Փարսման
 Կայանադիրք 74
 Կանգարք լ. 269, 271
 Կառւկէն Փ. 19, 179, 180
 /307/ Կապադոկիա 33
 Կասպիական ծով 1
 Կատափրիւք 185, 190
 Կարբի գիւղ 34, 43, 211
 Կարդարիգա զօրավար
 Պարսից 33
 Կարին քղք. 77, 112, 127, 143,
 146-7, 259, 295 տե՛ս եւ
 Թէոդուպոլիս
 Կարինեաց Յ. 47, 264
 Կարս 277-278
 Կաւատ թգ. Պարսից 113, 231
 Կաւկաս Լ. 199,
 – ային կողմանք 84
 Կաֆա, Կաֆէ քղք. 74
 Կեդեստինոս հայրապետ
 Հռոմայ 39
 Կեսարիա քղք. 11, 16, 23, 75,
 77, 79, 85, 200, 291
 Կերիոն, տե՛ս Կիրիոն վրդ.
 Կերինթոս 67
 Կէչէվան գիւղ 198
 Կթառիճ քղք. 296
 Կթոիճ
 Կիլիկիա 79-80
 Կիւ եպ. Խուժիկ 192, 203
 Կիրակոս Գանձակեցի 10-11,
 13, 37, 49, 53, 69, 71, 176,
 180
 Կիրակոս քհ. 55, 65
 Կիրակոս, Կիրակոս վրդ.
 266, 269
 Կիրակոսակ գիրք 180
 Կիրովն, տե՛ս Կիրիոն
 Կիւլերեան Բ. Վ. 69, 73
 Կիրւեղ եպ. Աղէքսանդրացի
 132
 Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց.
 շատ յաճախ, տե՛ս Բո-
 վանդակութեան ցանկը
 Կիրիոն եպ. Սոխումի 273,
 276, 278

Կիրիոն, Կիրոն վրդ. Գրիչ
264-266.

Կիրիովն, տե՛ս Կիրիոն

Կիրոն, տե՛ս Կիրիոն

Կիրովն, տե՛ս Կիրիոն

Cumont Fr. et. E. 167, 192

Quiricus 166

Quirius 166

Curio 166

Kurion 166

Կդարջք 164, 277-278

Կոգ, Կոգովիտ գւո. 116, 121,
125, 163

Կողրիք 122

Կողոնիա բերդ, գւո. 166, 168,
192

Կողքիս 76

Կոմիտաս կաթողիկոս Նախ.
եպ. Մամիկոնէից եւ Տա-
րօնոյ 4, 42, 149, 156-157,
163, 223, 258-259, 291

Կոնիբիր ֆ. 61

Կոշմ գւո. 162

Կոստանդիանոս Մեծ 60-62,
250

Կոստանդին կաթողիկոս
Բարձրբերդցի 39

– Պորփիրոզէնէս 277. Կոս-
տանդոս Ա. որդի Մեծին
Կոստանդիանոսի 250,
275:

Կոստանդնուպոլիս 4, 5, 38,
91-92, 114, 5, 119, 152, 198,
250-251, 257

Կոստանէանց Կ. 198:

Կոստէից գւո. 116, 126

Կորդուք 117

Կորիւն վրդ. 85, 86, 104, 6

Կուր գետ 78, 165

Koupiov 166

Հաբիբ զօրավար Արաբաց-
ւոց 36

Հաղբատ 200

Հաշտեանք 146

Հայ-հոռոմք 74, 78

/308/ Հայաստան, յաճախ

Հայկ նահապետ 60, 199

Հայկազունք 60

Հարեւ գւո. 162

Հացիւն քղք. 116-117

Հենոտիկոն Զենոնի 91

Հերակղ կայսր 30-32, 35, 165

Hiberia

Հեփթաղք 162

Հեֆէլէ 3

Հիպոդղիտոս եպ. 107

Հիւրշման Հ. 77, 116, 161

Հմայեակ Մամիկոնեան, եղբ.

Վարդանայ 88

Հոռոմք 33, 5, 75, 78 եւն

Հուրագդան գետ 116

Հոփսիսմեանց եկեղեցի 127,
144, 157

Հոռմ քղք. 91-92, 183-325

Հոռովմայեցիք 35, 60
Հրեայք 60, 246

Չիթառիճ քղք. 146, 7, 167,
296
Չորափոր գւռ. 100, 165

Ղազար Փարպեցի 14, 90,
104, 117, 175, 263
Ղեւոնդ երեց պատմիչ 49, 167
Ղեւոնդեանք 175
Ղուկաս Աւետարանիչ 251
Ղրիմ 74, 77

Ճանիկեան Յ. Կ. 73
Ճիւղն օրհնութեան, գիրք 180
Մազդեզանք 91
Մաթեոսիկ պատմող 70
Մակար Ա. պատրիարք
Երուսաղէմի 98
– Մակար Բ. պատրիարք
Երուսաղէմի 98
– պատրիարք Անտիոքայ 76
– կաթողիկոս Վրաց 22, 24
Մակու քղք. 116-117
Մահմետ 199
Մամիկոնեանք 88, 109
Մանագկերտ քղք. 39, 249
Անաճիհր Ռազմիկ 77-78
Մանասէ եպ. Բասենոյ 138,
140, 149
Մանգրեաց Խաչ 88, 200, 246
Մանի 139, 176, 180.

Մեկնութիւն Աւետարանի
180

Մանիքեցիք 176-177, 180-181
Մանկութիւն Տեառն, գիրք
180

Մանուէլ աներ Վարազտի-
րոցի 158

Մաշտոց կաթողիկոս 248,
249, 252

– Վրդ. (Մեսրոպ) 75, 85-87,
103-107

Մառ Ն. 2, 73, 75-79, 90, 105,
106, 256, 273, 279

Matagne H. 3, 7-8, 22, 24

Մատթէոս Աւետարանիչ 251

– եպ. Ամատունեաց 163, 259

– Ոռհայեցի 50, 51

Մար-Քարդաք վկայ 32

Մարգ գւռ. 162

Մարգոտ գւռ. 162

Մարդպետական 138

Մարկիոն 139

Մարկիոնիստայք 78

Մարկոս Աւետարանիչ 251

Մարքարտ Յ. 159, 250

/309/ Մարիկ, Մարիկիոս,
Մօրիկ կայսր 7, 28, 33, 70,
100, 117-118, 124-125, 128,
146, 257, 300

Մարոս, տէ՛ս Տերենտիոս

Մաքենցաց վանք 248, 249

Մեծենկերտ գիւղ 198

Մելիտինէ քղք. 183, 192

Մելքիսեք 290
 Մեհենկերտ գիւղ 198
 Մեհնունիք 138
 Մեղիտէ կաթողիկոս 16
 Մեսրոպ, տէ՛ս Մաշտոց
 – երէց 50, 85
 Մերշապուհ եպ. Տաթևոյ 21,
 245
 Մինգրելիա 280
 Միհրան զօրավար Պարսից
 110
 Միհրներսէս 14
 Միհրդատ թգ. Վրաց 15
 Միջագետք 33
 Միւլլէր Ֆ. 105
 Միքայէլ Հրեշտակապետ 6
 – պատրիարք Ասորի 177
 – պատրիարք Անտիոքայ 7
 – եպ. Ի Վիրս 270
 – Բրէք. 276, 8, 285
 – Պափլագոն 278
 Մկրտութիւն կրկին 80, 181-
 182
 Մխիթար եպ. Ամարասայ.
 15, 252
 – վրդ. Այրիվանեցի, 18, 27,
 49, 71, 78, 130, 152, 255,
 293
 – վրդ. Ապարանեցի 74
 – վրդ. Գօշ 170, 182
 – քհ. 266
 Մխիթարիչ ոմն 266

Մխիթարեան Մատենադա-
 րան ի Վիեննա 75
 Մծբին քղք. 116, Մծբնացոց
 կողմանք 176.
 Մծխիթա քղք. 21, 63, 91, 172-
 173, 233, 236, 260, 274, 7.-ի
 խաչ 88-89, 158, 200, 205,
 246, 280
 Մծղնեայք 279
 Մոկք 117
 Մոնտանոս 185, 190
 Մովսէս Բ. կաթողիկոս 10,
 15-16, 19, 20, 25-27, 45, 70-
 71, 100, 108-126, 135, 147-
 149, 166-171, 193-194, 197,
 295
 – եպիսկոպոսապետ Վրաց
 86, 106
 – եպ. Խորխոռունեաց 144
 եպ. Յուրտաւայ 15, 25, 42-47,
 63, 71, 84, 88, 151-152, 164-
 165, 193, 197-223, 224-31,
 236-237, 241, 245, 263, 267,
 291
 – Խորենացի 13, 44, 61, 70, 77,
 104, 293
 – Կաղանկատուացի 12, 35,
 37, 41, 49, 65, 248, 252
 Մուշեղ Մամիկոնեան 119
 Մուշէ Տաթևեցի 103
 Մսերեանց Մ. 62
 Մցխեթա, տէ՛ս Մծխիթա
 Յակոբ Այուբեանց 49

- Կարնեցի տեղագիր 198
- քհ. 203, 204
- եպ. Վրաց 15, 85
- Ծանծաղոս 290
- Յակոբիկք 290
- Յակոբոս Տեառնեղբայր 280
- Յայսմաւորք 51
- Յարութիւն (Անաստասիա)
եկեղ. 96
- Յաւիտեան երեց Աղիվար-
դայ 144
- Յիդտիբուզդ վկայ 113
- /310/ Յոր եպ. Վրաց 15, 85
- Յոր երանելի 48
- Յորնաղ հայրապետ Երու-
սաղէմի 237
- Յոհանիկ եպ. Ելոյ 138
- Յոյնք 9-10, 28, 30-31, 35, 74-
75, 101, 291 եւն
- Յովաբ կաթողիկոս 249
- Յովհաննէս Աւետարանիչ
250
- Բիկլարացի 250
- Դամասկացի 69
- եպ. Ամատունեաց 138, 140,
259
- եպ. Արծրունեաց 138
- եպ. Եփեսացի 109-111, 115
- եպ. Մամիկոնեան, պատ-
մագիր 258, 263
- եպ. Յուրտաւայ 200
- «եպիսկոպոսապէտ Հայոց»
44, 293
- Ա. կաթողիկոս Մանդա-
կունի 16, 39
- Բ. կաթողիկոս Գաբեղեան
95, 97-8, 109-111, 115, 120,
127, 149, 151, 176, 244
- կաթողիկոս Բագարանցի
121, 124-149, 255, 257 եւն,
295, 296
- կաթողիկոս Գ. Օձնեցի 39,
42, 176, 179
- Զ. կաթողիկոս Պատմա-
բան 9-11, 37, 38, 41, 49, 66,
111-113, 123, 125, 127, 128,
147, 225, 247-252, 255
- Ոսկերեբան 132, 136
- Գ. պատրիարք Կ. Պոլսոյ
111
- պատրիարք Անտիոքայ
275
- Յովհաննէս պատրիարք
Երուսաղեմէի 43, 97, 98
- Պատրիարք Կոլոտ 73
- վրդ. «Խաչակիրն Քրիստո-
սի» 68
- Մայրագոտեցի, 294, 295
- վրդ. սարկաւազ 70, 255
- Ըարունապետ Մկրտչի
վանք յԵրուսաղէմ 96
- ի Կարբի 34, 42, 45, 117,
144, 205, 211, 217, 219
- Յուդա Բսկարիովտացի 67
- Յուլիանոս Աղիկառնացի
290

Յունանէս երէց Աւանի 146
 Յունաստան 331, 102, 122
 էւն, տէ՛ս Յոյնք
 Յուսիկ Բ. կաթողիկոս 16
 Յուստինիանոս Ա. կայսր 96-
 97, 167-168, 177, 255, 280
 Յուստինոս Ա. կայսր 18-21,
 27, 97
 – Բ. Կայսր 108, 110, 115
 Յովսէփ կաթողիկոս 16
 Նաթանակէլ երէց 212
Narratio de rebus Armeniae 99,
 115, 119, 125, 290
 Նարեկայ վանք 53, 55-56
 Նեղոս Դոքսապատիոն 6, 11
 Նեստոր 39, 67, 132, 139-141,
 176, 177, 180, 186, 188-189,
 290
 Նեստորականք, տէ՛ս Խու-
 ժիկ
 Ներսէս Ա. Մեծ 11, 15-16, 23,
 75, 85, 250-251
 – Բ. Աշտարակեցի 15, 95,
 111, 139, 176-181, 245, 290,
 291
 – Դ. Շնորհալի 37, 75, 179
 /311/ Ներսէս եպ. Բոժունեաց
 138
 -եպ. Վանանդայ 144
 Նէոփիտոս վկայ 3
Nöldeke Th. 32-34
 Նիկանդր արքեպ. 273
 Նիկիա 3, 91-92

Նիկոմեդացոց քղք. 140
 Նիկոն Վանահայր Սեաւ-
 լեռնցի 74-77
 – Արեղայ 276, 282, 287
 Նիկոպոլիս քղք. 146, 165-
 171, 192, 223
 Նիհորական մարզպան 177
 Նոր-Քաղաք 93
 Նորայր Բիւզանդացի 86,
 272, 293, 295, 296, 298
 Նունէ Վրաց առաքելուհի 13,
 280
 Շահապիվան 139
 Շահէն Պատգոսապան 146
 Շահէ վրդ. 272
 Շապուհ Բագրատունի 62
Chapot V. 167
Schönfelder J. M. 109
 Շիրակ գւռ. 55, 57, 80
Schultze K. 3
 Շուշանիկ Ս. 24-25, 55, 66,
 88-89, 200, 231, 233-244,
 264, 291, 299
 Ողկ գիւղ 198
 Ուրբեստէս պատրիարք
 Երուսաղէմի 275
 Որդու աւան 146
 Որմիզդ Դ. թգ. Պարսից 28,
 29, 96
 Որտաւի քղք. 199
 Ուխտանէս պատմագիր 47-
 81 էւն շատ յաճախ
 – կաթողիկոս Աղուանից 52

- Վրդ. 52
- Ուոհա քղք. 48, 53-55, 94
- Ուտէացիք 77
- Ուտի 117.
- Ուրդ գիւղ 117
- Չամչեան Հ. Մ. 26, 112, 114, 166, 171, 241, 257, 300
- Չիմաք կաթողիկոս Վրաց 18-19, 22
- Չիրմաք, տե՛ս Չիմաք
- Palmieri P. A. 2
- Պազգէն եպ. Վրաց 94
- Պաղեստին 91
- Պապ թգ. Հայոց 16
- Պարսիկ թգ. Պուշանաց 159
- Պարսիկք 27-28, 30, 33, 60 եւն
- Պարսկահայք 117
- Պարսկաստան 175, 177
- Պարտաւ քղք. 211
- Պաւղիկեանք 179
- Պափղագոնիա 33
- Պետրոս առաքեալ 206
- Պատր. Աղեքսանդրացի, Ծանրախօս 39, 44, 91, 293
- Անտիոքացի, Թափիչ 6, 9-10, 18, 270, 272, 290-291, 293
- Գայլ 270
- Գ. պատրիարք Անտիոքայ 276, 283, 284
- եպ. Խաչենի 270
- եպ. Միւնեաց 245, 271-272
- կաթողիկոս Վրաց 6, 22, 299
- Վրացի 45, 171, 216-218, 229, 239, 242, 267-272
- քհ. Վիր, 5
- Պերոգ թգ. 290
- Պիլէզիկճեան Հ. Բ. 116
- Պոմպէոս զօրավար 167 /312/ Պոնտոս Եւքսինեան 1
- Պոտուրեան Հ. Մ. 13, 194
- Պողաւանք 117
- Պողոմէոս աշխարհագիր 192
- Պրոքոս արքայ 183
- Պրոկոպիոս պատմագիր 35, 88, 96, 167, 286
- Պօղոս առաքեալ 217
- Սամոսատցի 139
- Տարօնեցի 75, 249
- Պօղոսի տեսիլ, գիրք 180
- Ջալալեանց Մ. եպ. 40, 52, 78
- Ջաղայ թարգման 86, 104, 106
- Ջաւախով Ա. 289, 298
- Ջաւախք 164, 165
- Ջիբղայ զօրավար Հերակղի 31
- Ջուանշէր իշխ. Աղուանից 35
- Պատմիչ 5, 6, 15, 18
- Ջրէճան գւռ. 159
- Ռափայէլ երեց 212
- Ռշտունիք 138, 149

Ռոզերիոս թգ. Միկիլոյ 6
Ռոճէր տէս Ռոզերիոս
Ռոյեան գւռ. 159

Սաբա կաթողիկոս Վրաց 18,
19, 22, 24

Սաբել 139

Սագարթուիլոյ 1

Սահակ Մեծ 16, 85

– Համագասպայ որդի 140

Սաղմոսավանք 211

Սամուէլ Անէցի 70, 139, 52,
180, 255

– երէց 144

– եպ. Վրաց 23, 24, 86, 87

– Ա. կաթողիկոս Վրաց 22,
299

– Բ. կաթողիկոս Վրաց. 22,
24

– Գ. կաթողիկոս Վրաց 22

Սամուէլ կրօնաւոր 5

Սամցխէ 164, 278

Սանահին 78

Սատաղ քղք. 146, 167

Սարգիս իշխ. 140

– ոմն 52

Սարգիս եւ Բագոսի վանք 96

Սարգիսեան Հ. Վ. 272

Սաւուղ 67

Սեաւ Լեւոն 76, 96, 280, 282,
284

Սեբաստիա 53-55, 77, 79,
168, 192

Սեբաստիոյ քառասունք 54,
62

Սեբէոս պատմագիր 26, 65,
109, 116, 118, 119, 121, 123,
148, 149, 155, 158, 159, 163,
164

Սեբէոս, գիրք 180

Սեբուխտ դեսպան 110

Սեղան պատարագի 153-154

Սեղբէստրոս քահանայա-
պետ 9, 61

Սեպհական գունդ 117

Սեւերոս Անտիոքացի 70,
139

Սերգիոս պատրիարք 76.
Սեւերոս. 290

Saint-Martin J.-B. 30

Միդոն 294

Միկիլիա 6

Միմէոն կաթողիկոս Վրաց
22

– եպ. Բեթ-Արշամայի 94,
224, 290

– քհ. 57

Միմէոնի (Ս.) վանք 76, 276

Միմոն Կանանացի 283

– Սոգ. 67

Մինայի վանք 90, 97, 183

Միոն եպ. 90, 97, 183

Միոն եպ. Գողթան 138

– եպ. Սեբաստիոյ 54

/313/ Միոն (Ս.) եկեղ. յԵրու-
սաղէմ 96. 242

- (Ս.) եկեղեցի ի Տփղիս 31, 172. 203-204
- Մինիք 41, 63, 77, 80-81, 93-95, 98, 117, 138
- Մկուտրի գիւղ 166
- Մմբատ Բագրատունի մարգպան Վրկանի 40, 46, 84, 88, 143, 149, 155-164, 201, 207, 211, 219-222, 231-233, 235-237, 247, 248, 251, 257, 258, 297
- Բ. թգ. Բագրատունեաց 52, 73, 122
- Բագրատունի որդի Վարազտիրոցի 159
- Գունդատապլ 50
- Մմիռնով պրոֆ. 76
- Սողոմոն կաթողիկոս 249
- Վանահայր Մաքենոցաց 248-253
- Սոմալեան Ս. 300
- Սոմխեթ 12
- Սորմէն ստրատելատ 127, 129-131, 134
- Սուլնդա քղք. 79
- Սուրէն մարգպան պարսիկ 109, 296
- Սուրէն, տե՛ս Սորմէն
- Սոփի (Ս.) եկեղ. Ի Կ. Պոլիս 191
- Ստեփանոս Ասողիկ 49-51, 70, 79-81, 109, 147, 194, 247
- Ս. թգ. Վրաց 27-30, 36
- Բ. թգ. Վրաց, որդի Ատրնէքսեհի 31, 36
- կաթողիկոս 51, 81
- Օրպէլեան 37, 41, 53, 4, 69, 71, 126, 167-169, 247-248, 252.
- Ստեփանոս եպ. Բագրեւանդայ 144
- եպ. պատգամաւոր 193
- Վազգէն բդեշխ Գուգարաց 25, 88-89, 299
- Վախթանգ Ա. թգ. Վրաց 24. 90, 95-96, 285, 287
- Վախուշ պատմիչ 270
- Վահան կաթողիկոս 31-32, 216, 221
- նախարար Վրաց 31-32, 216, 221
- Վահանանք 89
- Վահրամ հայ զօրավար 33-34, 207-209
- Պահլաւունի, տե՛ս Գր. Վկայասէր
- Չորին 28, 33-34, 116, 159
- Վաղարշապատ 14, 89-90, 117, 169, 171, 200, 231
- Վաղենտինանոս հերձուածող 78
- Վաղենտինանք 78
- Վանական վրդ. (Յովհ.) 39, 87
- Վանայ ծով 117

- Վանանդ գւռ. 117, 144
 Վասակ Մամիկոնեան 109
 – Սինի 67
 Վասիլ Բ. կայսր 277
 Վասիլիոս Գրամատիկոս 276
 Վասպուրական 81, 117, 120
 «Վասպուրական, Վասպուրականագոյն» 161
 Վարագոտիրոց Բագրատունի 158, 161
 Վարդան Մամիկոնեան, որդի Վասակայ 109-110, 120, 127, 295
 /314/ Վարդան պատմիչ 36-37, 39, 54, 69, 71, 88, 114, 123, 125, 170, 247, 266, 269
 – քհ. 266
 Վարդանանք 89
 Վարդենի, տե՛ս Շուշամիկ
 Վարժիոյ խաչ 87
 Վերբեր Ս. 11, 17
 Վենետիկ 40
 Վիրոյ կաթողիկոս Աղուանից 211
 Վիրք, շատ յաճախ
 Վոստրոգով քհ. 273
 Վստամ եղբ Վահրամ Չոբինի 159
 Վրաստան, տե՛ս Վիրք
 Վրթանէս եպ. Սինեաց 98
 – կաթողիկոս 11, 84, 98
 – Վրդ. Քերթոդ 42-43, 45, 104, 124, 127, 129-130, 134, 140, 151-152, 195, 195, 201, 207, 211-220, 224-233, 243, 251, 257, 267, 293, 296-297
 Վրդ. 52
 Վրիլա Ս. 36
 Վրկան 122, 143, 149, 157, 159, 162, 164, 197-198, 222, 248
 Տաբարի պատմագիր 34
 Տաղական գւռ. 162
 Տայք 117, 198, 277, 278
 Տանուտրական իշխանութիւն 116
 Տանուտրութիւն 161-162
 Տաշեն Հ. Յ. 51, 161, 166, 259
 Տաշիր գւռ. 100, 198
 Տախարաստան գւռ. 159-160
 Տուրուբերան գւռ. 117
 Տարսոն քղք. 79
 Տարսոն գւռ. 117, 120, 156
 Տերանց զինուոր 160
 Տերենտիոս Մաւրոս 47
 Տէր Խորձենացի 103
 Տէր-Մինասեանց Ե. Վ. 93, 123, 163, 256
 Տէր-Մկրտչեան Գ. 42, 177
 – Կ. 73, 76
 Տէր-Մովսէսեան Ս. Վ. 157
 Տէր-Յովհաննէսեան Ա. եպ. 73, 76
 Տիրերիոս Բ. կայսր 100, 114, 115
 Տիգրիս 77

Տիգրան Մեծ 167
Տինոթէոս Կուզ 43-44, 132,
 136, 290
 – երեց Կ. Պոլսեցի 182
Տիսբոն քղք. 35, 119, 154, 157,
 163, 259
Տիրոս 77, 294
Տողայ լեւոն 52
Տոխորոստան գւռ. 162
Տրապիզոն 277
Տրդատ Մեծ 60, 70
Տրպատունիք 117
Տփղիս քղք. 28, 30-31, 34, 55,
 65, 116, 165, 182, 179, 199,
 203-206, 277
Ցազարելի 273
Յորտաւի, տե՛ս Յուրտաւ:
Յուրտաւ քղք. 42, 45, 55, 63,
 66, 67, 88-89, 199-200, 202,
 205, 222, 263
Յուրտաւագետ 199
Յրտաւ, տե՛ս Յուրտաւ
Փայտակարան 78, 117
Փառնաւազ թգ. Վրաց 104
Փառէն եպ. Վրաց 23, 85,
 /315/ *Փաւստոս Բիւզանդ* 11-
 12, 17, 85
Փարսման քհ. Կակաղեցի 78,
կաթողիկոս Վրաց 19, 21
 – Զ. թգ. Վրաց 22
Փիլիպոս քհ. 56, 59
Փիլոքսենոս եպ. 290

Փղարքիանոս եպ. Անտիոքայ
 92-93
Փոկաս կայսր 7, 31, 33, 124,
 133, 139, 147, 237
Փոտ պատրիարք 115, 121
Փուրք գիւղ 168
Քաղկեդոն 8, 14, 20, 23, 33,
 43, 74, 77, 81, 91-92, 94, 97,
 100, 111, 115, 119, 121, 128,
 129, 135, 137, 140, 143,
 145-146, 195, 196, 213, 217,
 223-227, 239, 268, 279, 291
Քաղկեդոնականք 153-155,
 203, 249
Քաջ նահապետ 199
Քառասուն Մարտիրոսաց
վանք 168
Քասաղ գետ 211
Քարա-Հիսար քղք. 167
Քարթլինա Վերին 276, 277
Քուշանք 159, 162, 222
Քչիկ հայր Վրթանիսի 131,
 297
Քրիստափոր եպ. Ապահու-
նեաց 144
 – եպ. Ռշտունեաց 149
 – եպ. Աիւնեաց 138, 248
 – կաթողիկոս 149
Օկրունցեզելով Յ. Լ. 104
Օրպէլեան, տե՛ս Ստեփա-
նոս
Ֆինկ Ֆ. Ն. 6, 101, 103

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «Քոփի փրինթ» ՍՊԸ-ում:
Ք. Երևան, Խորենացի 4-րդ նրբ., 69 տուն

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.09.2019:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 23.125:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am